

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Değiş Tokuştan Süpermarkete

René Sédillot

DOST

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Değiş Tokuştan Süpermarkete

René Sédillot

Ticaret, tarihte ticaret ve insanlararası tecimsel ilişkiler konusunda uluslararası düzeyde bir uzman olan René Sédillot bu konu üzerine kaleme alınmış onlarca makale ve kitabın yazarıdır. *Değiş Tokuştan Süpermarkete* isimli eserinin yanında *Le coût de la révolution française* başlıklı yapıtıyla da tanınmaktadır.

D

Sédillot, René
Değiş Tokuştan Süpermarkete
ISBN 975-298-175-5 / Dost Kitabevi Yayınları
Ağustos 2005, Ankara, 382 sayfa.
İktisat-İktisat Tarihi-İktisat Kuramı-Natlar

DEĞİŞ TokuşTAN SÜPERMARKETE

Tarih Boyunca Ticaretin Öyküsü

René Sédillot

ISBN 975-298-175-5

Histoire des Marchands et des Marchés
RENÉ SÉDILLOT

© Librairie Arthème Fayard, 1964

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Ağustos 2005, Ankara

Türkçesi: Esat Nermi Erendor

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Meşrutiyet Cad 37/4, Yenışehir 06420, Ankara
Tel: (0312) 435 93 70 Fax: (0312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com
bilgi@dostyayinevi.com

İçindekiler

Önsöz	9
<i>Değiş Tokuş Çağı</i>	11
KAYRANDA TÖREN	11
DEĞİŞ TOKUŞ TİCARETİNİN AŞAMALARI	14
DEĞİŞ TOKUŞ TİCARETİNİN ŞEKİLLERİ	15
TAŞ ÇAĞINDA DEĞİŞ TOKUŞ MALLARI	18
TUNÇ ÇAĞININ TİCARET YOLLARI	20
TAŞIMA ARAÇLARI	22
BİN YILLARIN BİLANÇOSU	24
HAUSALAR ARASINDA	26
<i>Paranın İlk Şekilleri</i>	29
ÖDEME ARACI OLARAK SİĞİR	29
ÖDEME ARACI OLARAK DENİZ KABUKLARI	32
ÖDEME ARACI OLARAK TARTILABİLEN MADEN	35
DEVLETÇİ TİCARET	38
SERBEST TİCARET	43

TEKERLEKTEN SENEDE	48
NİL KİYİSİNDA MAL DEĞİŞİMİ	52
<i>İlk Sikkeler (İÖ 700-200)</i>	56
GİGES'İN YÜZÜĞÜ	56
YUNAN MUCİZESİ	59
AGORA'DA	63
BANKER VE SARRAF	66
ALTIN VE DOĞU	70
KARTACA TİCARET CUMHURİYETİ	74
KELTLER	77
ATİNALI BİR TACİRİN MEKTUBU	80
<i>Roma Çağı (İS 500 Yılına Kadar)</i>	82
ROMA SİKKE SİSTEMİ	82
SERSERİLERİN TANRISI MERCURIUS	85
FORUM VE ÇEVRESİ	88
DIŞALIMA KARŞI ALTIN	91
ÇİN'E GİDEN TİCARET YOLLARI	94
TEKNİK DURGUNLUK	97
DEVLETİN PENÇESİNDE	101
TRİERLİ BİR BÜYÜK TÜCCARIN GÜNÜ	105
<i>Tecrit Edilmiş Bir Dünya (500-1000)</i>	108
GERMEN İSTİLASINDAN SONRA	108
GENEL GÜVENSİZLİK	111
ALTIN NERDE KALDI?	115
BİZANS VE DİNAR	119
DİNYEPERDEN BÜYÜK OKYANUSA	121
BATI'DA YENİ GİRİŞİMLER	125
DAZLAK KARL'IN BİR FERMANI	128
<i>Büyük Panayırlar Çağı (1000-1450)</i>	131
CHAMPAGNE'DA	131
PANAYIRLAR VE PAZARLAR	136
YENİDEN BAŞLAYIŞIN ETKENLERİ	139
ALTININ DÖNÜŞÜ	143
KREDİNİN HARİKALARI	146

İTALYANLAR	148
FLAMANLAR VE HANSA BİRLİĞİ	153
MARCO POLO	156
KENTLER	160
ESNAF BİRLİKLERİ VE LONCALAR	164
YENİ YOLLAR, YENİ SINIRLAR	168
TLATELOLCO'DA PAZAR	173
<i>Yayılma Çağı (1450-1600)</i>	176
AVRUPA	176
AMERİKA	180
DÜNYA	184
EKONOMİ RÖNESANS'I	188
RÖNESANS VE PARA POLİTİKASI	191
BANKACILIKTA RÖNESANS	196
YEREL HABERLER	201
AVRUPA'NIN BİLANÇOSU	205
BİR PORTEKİZ KÖLE GEMİSİNİN SEYİR JURNALI	207
<i>Güdümlü veya Serbest Ekonomi (1600-1750)</i>	210
MERKANTİLİZMİN BİLİNER VE	
KARANLIKTA KALMIŞ YANLARI	210
SÖMÜRGE SÖZLEŞMESİ	212
GEMİCİLİK YASASI	212
HİMAYECİ GÜMRÜK POLİTİKASI	214
MERKANTİLİST SİSTEMDE GEDİKLER	215
KORPORASYON ÖRGÜTÜNÜN BİLİNER VE	
KARANLIKTA KALMIŞ YANLARI	218
KORPORASYON ÖRGÜTÜNDE GEDİKLER	223
ANVERSTEN AMSTERDAM'A	225
AMSTERDAM'DAN LONDRA'YA	228
TİCARET KUMpanyALARI	231
KIYMETLİ BELGELERİN ZAFERİ	236
YENİDÜNYA'YA BİR BAKIŞ	240
KARA KITA'YA BİR BAKIŞ	245
TİCARET ULUSLARI	248
İÇ PAZAR	252
GELECEĞİN BİR TRİKOTAJ TÛCCARINA ÖĞÜTLER	257

<i>Serbest Ekonomi mi Güdümlü Ekonomi mi? (1750-1815)</i>	261
LİBERALİZMİN KURAMCILARI	261
ZANAAT VE LİBERALİZM	265
TİCARET VE LİBERALİZM	268
AMERİKA'NIN BAĞIMSIZLIĞI	271
FRANSIZ DEVRİMİ	275
FRANSA YALNIZ KALİYOR	278
NAPOLÉON'UN GÜDÜMLÜ EKONOMİSİ	282
İNGİLTERE'NİN YÜKSELMESİ	287
PARASAL FELAKETLER	290
DEĞİŞEN ZAMAN, DEĞİŞEN TÖRELER	293
BİR ESKİCİ BAŞARIYA NASIL ULAŞTI	296
 <i>Burjuva Yüzyılı (1815-1900)</i>	 301
GÜMRÜK DUVARLARI	301
İNGİLİZ SERBEST TİCARETİ	305
LİBERALİZM İLERLİYOR	309
KÖLE TİCARETİNİN SONU	314
HİMAYECİLİKTEN EMPERYALİZME	317
ALTIN, GÜMÜŞ VE KÂĞIT	321
KREDİ YÜZYILI	325
BUHAR MAKİNELERİ ÇAĞI	329
BÜYÜK MAĞAZALAR YÜZYILI	332
BÜYÜKLER VE KÜÇÜKLER	337
ADİL ARISTIDE	340
 <i>Karaborsa - Ortak Pazar - Süpermarket</i>	 346
OTOMOBİL YÜZYILI	346
İLERLEME VE DEĞİŞİM	348
SAVAŞLAR	352
ENFLASYONLAR	355
DOĞU'DA TÜCCAR DEVLET	361
BATI'DA TÜCCAR DEVLET	364
ÖZGÜR ULUSLAR	367
TOPTAN TİCARET	371
PERAKENDE TİCARET	376
SÜPERMARKETİN MUCİDİ	380

Bir ticaret tarihi üç ana konuyu içerir: Ticaret malının tarihini, ticareti yapanların tarihini ve ticaret yapılan yerlerin, yani pazarların tarihini.

Ticaret malının tarihi kapsamına insanın ve doğanın ürettiği, oymaktan oymaya, halktan halka el değiştiren, kabaca yontulmuş taş gereçten, tuz, ipek, baharat ve taş kömüründen petrole kadar her şey girer.

Ticaret yapanların tarihi, bu malları üleştirenleri, üreticiyle tüketici arasında yer almak isteyen ve bu yeri korumak uğraşı veren insanları anlatır; bunlar çerçi, tacir, müteahhit, sarraf, madrabaz, toptancı gibi malın bir yerden başka yere, bir halktan başka halka aktarımını sağlayan araçlarıdır.

Pazarların tarihi satış yerlerini, çarşıları, bonmarşe'leri, agora, forum ve süpermarketleri, kısacası ticaret yapılan her yeri ele alır. Bundan dolayı bir ticaret tarihi hem ulaşımın tarihine, hem de paranın tarihine değinmek zorundadır.

Ne var ki dünya yalnızca Avrupa yarımadasından ibaret değildir; uygarlık yalnızca Batı'nın teknik yeteneklerine dayanmıyor; Meksika'da veya Çin'de de mallar, tacirler ve pazarlar başka yerdekiler kadar önem-

lidir. Bu bakımdan ticaretin tarihi ancak bin yıllarla birlikte kıtaların da gözden geçirilmesiyle yazılabilir.

Bu kitabın ağırlık noktasını “tüccarların ve pazarların tarihi” oluşturuyor. Fakat malların tarihine de yer verilmiştir; bu mallar size keşif seferlerini ve savaşları, uzak adaların iç gıcıklayan esintilerini, ardiyelerin pis kokularını, akıtılmış kanları, dökülmüş teri ve insan hırsını, altını ve hisse senetlerini de hatırlatacaktır.

Kitapta her bölümün sonuna bir parça eklenmiştir. Okuyucu bu parçalarda asıl bölümde söz konusu edilmiş gelişimin karakteristik noktalarının toparlandığını ve bazısı hayal ürünü olmakla birlikte araştırmanın bugünkü durumuna koşutluk gösteren kişilerin ortaya çıkarıldığını görmek olanağını bulacaktır. Dinlendirici olmayı amaçlayan böylesine bir ara veriştikten sonra da, yüzyıllar arasındaki yürüyüşüne yeniden başlamakta her halde biraz daha istekli olacaktır.

Değiş Tokuş Çağı

KAYRANDA TÖREN

Parlak mehtaplı bir gece; bir grup adam ormanın sık ağaçları arasında ilerlemektedir. Kafilenin en önünde giden adam, hızlı sopa darbeleriyle karşısına çıkan sarmaşıkları ve kök fışkınları parçalayıp arkadan gelenlere yol açıyordu. Ötekiler sırtlarındaki yüklerin ağırlığı altında iki büküm, ardı sıra sessizce yürümektedirler. Kimse konuşmuyordu.

Ormanın ortasındaki açıklık bir alana, bir kayrana ulaşılar. Sırtlarında getirdikleri malları, görenek gereği, kayranın ortasında bulunan, üzeri otlarla kaplı bir tümseğin üstüne koydular. Oymaklarının en iyi avcılarının yakaladığı yaban kuşları ve av hayvanlarıydı bunlar; hepsini bir güzel istif ettiler ve bunların sağına soluna da sazdan örülmüş sepetler içinde mevsim meyvelerini yerleştirdiler. Bütün bu sunular orada, adeta bir sunağın üstündeymiş gibi durmaktaydı.

Adamlar bu hazinenin çevresinde halka olmuşlardı. Önderlerinin, herhalde büyücü olan adamın bir işareti üzerine, hep bir ağızdan, gecenin sessizliğini yırtan bir çığlık kopardılar. Sonra da bacaklarının olanca hızıyla, geldikleri yöne, ormanın içine koşup, ilk çalılıkların ardında durdular, oraya sinip beklemeye koyuldular.

Uzun süre beklediler. Kayranın üzerindeki gökte ay, iki takım-yıldız arasında bir hayli yol almıştı. Derken karşılarındaki çalılıkta dalların çıtırdaması, öteki oymağın temsilcilerinin gelişini haber verdi. Az sonra karaltıları da gecenin aydınlığında belirdi. Gelenler dört bir yanlarına acaba korkulacak bir düşman gerçekten yok mu diye çekingence bakındılar. Önderleri kutsal tümseğin üstündeki armağanları keşfetmişti. O yana doğru yürüdü, diğerleri de ardı sıra geldiler. Hep birlikte yaban hayvanları ve dağ gibi yığılmış meyveleri gözden geçirdiler; bunlar bütün oymaya zengin bir şölen vaat ediyordu. Hepsini omuzlarına vurup –malları teslim aldıklarını gösterir bir makbuz veriyorlarmış gibi– gırtlaklarının tüm gücüyle bir çığlık kopardılar. Sonra kayran tekrar sessizliğe gömüldü; her iki kafile de, kendi yönünde, çalılarının arasından köylerindeki kuliibelerin yolunu tutmuştu.

Armağanları almış bulunan oymak, ertesi gün aynı saatte ve aynı törensel tutumla kendi verecekleri malları oraya getirecektir. Adamlar kayranın ortasındaki tümseğin üstüne, içi zahire dolu çömler koyacaktır; bunlar bir gece önce aldıkları armağanın karşılığıdır. Zira verilen şeyin karşılığında bir şey vermek gerekiyordu. İşte bu karşılıklı vermelerden ticaret doğmuştur.

Ne var ki insanların böylesine bir değiş tokuşu yapmayı göze alabilmelerine kadar binlerce yılın geçmesi gerekmiştir. Oymaklar mağaralarda ve bozkırlarda, üretim ilişkileri bakımından kendi kendilerine yetmeye çabalayarak yaşamaktaydılar. Bildikleri ve tanıdıkları sadece tek bir toplum, kendi toplulukları vardı. Başkanları yiyecekleri ve gereçleri aileler arasında bölüştürürdü. Arada sırada patlak veren çatışmalar dışında, oymaklar arasında herhangi bir ilişki söz konusu değildi.

Savaşlar oymaklara gerçekten ilk temas olanaklarını vermiştir; aynı zamanda bu daha fazla zenginleşme olanağıydı, zira ganimet almak bir çeşit zorla mal trampasından başka şey değildi. Bir oymağın sahip olduğu şeyleri bir başkasının ele geçirmesi için, bir talan akını çok kestirme olduğu kadar çok da garantili bir yöntemdi. Bu yöntem esasta günümüze kadar pek değişmiş değildir ve ticaret yapanlar arasında, bir zamanlar korsan olduklarının hatırası hâlâ yaşamaktadır.

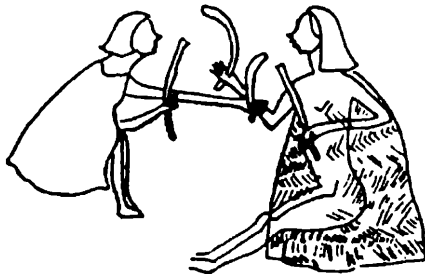
İnsanoğlu başkasının sahip olduğu şeyleri kendisine mal ettikçe, bu dünyanın bütün nimetleri benimdir diyemeyeceğini ve her zaman bir yerlerde yabancı olduğu, elde etmeyi arzulayacağı değişik şeylerin bulunduğunu da anlamıştır. Hiç tanımadığı yumru köklü bir meyve, hiç görmediği bir av hayvanı, daha sert bir odun cinsi, daha keskin ağızlı bir taş,

daha hızlı atılan bir ok; elbette bütün bunlardan yararlanmayı istemiştir. Fakat komşusu yanına yaklaşmaya cesaret edilemeyecek kadar güçlüyse, bunlar nasıl elde edilecektir? Başka bir dil konuşuyorsa, şunlardan bana da ver, nasıl denilecektir? Bir yabancıyı götür görmez hemen silahına sarılıyorsa, yanına nasıl varılacaktır?

Onun içindir ki Tanrılara ve büyücülere başvurulup, dinsel-büyüsel bir gösteri ortaya koymak yolları araştırılmıştır. Tarafsız bir bölgede yere konularak bağışlanan öteberi, karanlıkta koparılan çığlık, gerçekleşmesi umulan değiş tokuşun başlaması için sabırla ve sessizce bekleyip durmak, bütün bunlar böylesine bir gösterinin bir parçasıydı. Sonra da sıra, karşı tarafın kuşkulanmayı bir yana bırakıp, armağanı geri çevirmemek anlayışını gösterip göstermemesine ve bu armağana karşı bir armağanla yanıt verip vermeyeceğine geldi. Bu başarılınc da o sırada yapılmış olan hareketler, davranışlar kurallaşmış, gelenek halini almıştır. Her iki taraf da böylesine bir ilişkiden doğan yararları anlamış ve kurallara sessizce uymuşlardır.

Armağanın mutlaka alınması gerekiyordu, aksi halde savaş tehlikesi belirirdi. Ayrıca alındığı kadarının ya da biraz fazlasının verilmesi de zorunluydu. Aynı miktarda verilmesi, daha önce ikramda bulunmuş olanı hayal kırıklığına uğratmamak içindi; biraz daha fazlasının verilmesi de, karşı taraf üzerinde olumlu etki yapmak içindi; zira en cömert oymak en güçlü oymak sayılıyordu. Cömertlik zenginliğin olduğu kadar gücün de bir göstergesiydi. Bundan dolayı, insan manevi kazançlar uğrunda, alışveriş sırasında kaybetmeyi hep göze almıştır.

Böylece insan ilişkileri tarihinde önemli bir aşamaya erişilmiş oluyordu: İnsanoğlunun tükettiği şeyleri yalnızca kendisinin sağladığı dönemi, talan akınları, bunu da yukarda tasvir ettiğimiz tarzda, doğrudan temas

Kadınlar törensel bir değiş tokuş yapıyorlar, İÖ 5-6. yüzyıl

olmaksızın yapılan alışverişin ilk şekli izlemiştir. Uygarlığın çok gelişmiş bir ekonomik kurumunu temsil eden, doğrudan değiş tokuş şeklinde ticaretten henüz çok uzaklardayız. Fakat ilk aşamada bir topluluğun çevresinden yalıtılmış hali ve ikinci aşamanın vahşeti bununla karşılaştırılırsa, doğrudan temassız da olsa, böylesine bir alışverişin gerçekleştirilmesinin ne kadar büyük bir gelişme olduğu daha iyi anlaşılır. Atılan adımın büyük önemi vardı. Bir malın, karşılığında başka bir malla değiştirilmesi yoluyla ticaretin harışıl yoldan gelişimi için temel formül bulunmuş oluyordu.

DEĞİŞ TOKUŞ TİCARETİNİN AŞAMALARI

Son yüzyılların etnograf ve sosyologları, Afrika ormanlarında, Amerika bozkırlarında mal değişiminin en eski şekillerini araştırmış ve evrimin en alt basamağında durup kalmış oymakların bu eski göreneklerine verdikleri isimleri belirtmişlerdir. Maoriler buna “Toonga”, Kuzey Amerika’nın kuzeybatı sahilinde yaşayan balıkçı Kızılderili oymakları “Potlaç”, Trobah Adası’nda “Kula” ve daha başka oymaklarda “Nagnampa” veya “Tausa” denilmekteydi.

Değiş tokuşun adı ne olursa olsun, her zaman katı törensel kurallara göre, vakar içinde yapılmış ve daima birbirinden tümüyle ayrı iki aşamada, verme ve karşı-verme aşamalarında cereyan etmiştir. Yapılması da hep olağanüstü vesilelerle olmuştur; gündüzle gecenin eşit duruma gelmesi, yağmur mevsiminin sona ermesi, oymak başkanının evlenmesi ya da büyücünün ölmesi gibi. Tören ilkin büyük deniz kabuklarının boru gibi öttürülmesi ve hep bir ağızdan monoton bir hava tutturulmasıyla oluşan büyük bir gürültüyle başlıyordu. Kimi zaman mütevazı bir ilk armağanı daha büyük bir şeyin verilmesi izliyordu. Bu artırı, karşı tarafın cömertliğini uyandırmak için adeta bir çeşit meydan okumaydı. Belirli koşullarda bunun kabul edilmesi zorunluydu, özellikle gündelik kullanım eşyasının yerine ortaya ikinci kez sembolik ya da soyut değeri bulunan şeyler çıkarılırsa, bu zorunluluk kesinlik kazanıyordu. Burada bir taraf muzlar, kökler, sepetler, hasırlar, canlı domuzlar ve ölü timsahlar ikram eder, karşılığında da gizli büyüsel gücü bulunan bir bilezik almayı umar, ki onun sayesinde orman ve su ruhlarının yardımını sağlayacaktır. “Kula”da böyle bir durum söz konusuydu. Bir başkan diğer bir başkana ikramlarda bulunarak ondan saygın unvanlar, ünlü oymak sembolleri ya da herkesin gıpta edeceği bazı ayrıcalıklar elde etmeyi de

amaçlayabilir; ki Potlaç'ta, karşılıklı armağanlar vererek yapılan gerçek bir ikili düello halinde, bunu görmekteyiz. Daha az vermiş olan yenilmiş sayılır ve bu durumda borcunu bazı üstünlüklerinden vazgeçmekle öder.

En eski çağların insanları da herhalde başka türlü davranmamışlardır. Onlar da dinsel-büyüsel törenlerin eşlik ettiği değiş tokuş döneminden mutlaka geçmişlerdir; bu dönemde dinsel-büyüsel törenler ticaretten, saygınlık kazanmak da malların değerinden çok daha önemliydi.

Zamanla daha dengeli yeni biçimler üstünlük kazandı; törensel davranışlar alışverişin ve değiş tokuş olgusunun ardında geri plana çekildi. Her ne kadar olay yine iki aşamalı olarak cereyan ediyorsa da, şimdi taraflar karşı karşıya gelmektedir. Yeni Hebrid Adaları'nda bunu görmekteyiz. Orada iç kesimlerde oturan bir oymak yetiştirdiği Hint elmalarını kıyıya getirir ve kıyıda oturanlar da buna karşılık on dört gün içinde onlara balık verirler. Çiftçiler ile balıkçılar yüz yüze görüşürler ve bir sonraki değiş tokuşun gününü saptarlar. Zamanla bu günler arasındaki süreler daha da kısalmış ve malların hemen malla değiştirilmesi aşamasına gelinmiştir. Taraflar artık eskiden olduğu gibi değiş tokuşu sessiz sedasız yapma geleneğini terk etmişlerdir; birbirleriyle konuşmaya, el kol hareketleri yapmaya, yeminler etmeye başladılar. Sonraları ticaret ile laf kalabalığının birbirinden ayrılmaz öğeler haline gelişinin kökeninde, ilkel oymak temsilcilerinin bu görüşmeleri bulunmaktadır. Bu değiş tokuşlarda baskınlara karşı güvenliği sağlamak için korunmalı bir yer seçiliyordu. Doğüstü güçlere yönelik dinsel törenler yapılıyor, dürüstlük kurallarına da saygı gösteriliyordu. Bazen değiş tokuş yapılacak yer bir duvarla çevrili oluyordu. Buraya silahlı olarak girmek ve kavga çıkarmak yasaktı. Rahipler gözetim görevini yürütüyor ve o yerin tarafsız bir bölge olmasını sağlıyorlardı. Günün birinde bu yer "pazar" olacaktı.

Başlangıçta rasgele olan ve bir şeyi kutlamayla doğrudan bağlantısı bulunan bir araya gelişler, yavaş yavaş, güneşin ve ayın durumuna göre, düzenli bir şekilde tekrarlanır hale geldi. Rastlaşmalar belirli günlerde yapıldı ve farkında olmaksızın hayat, takvimin ve "pazar" günlerinin düzenine ayak uydurdu. Bu gelişim aşamasını tamamlayınca kadar yüzlerce kuşak gelip geçecektir.

DEĞİŞ TOKUŞ TİCARETİNİN ŞEKİLLERİ

Etnograflar ve sosyologlar değiş tokuş ticaretini, özellikle de İngiliz Ko-

lumbiyası'nın kuzeybatı kıyılarındaki Kızılderililerde yaygın Potlaç'ı esaslı biçimde incelemişlerdir. Bu "armağan şenlikleri" evlenme ve cenaze törenlerinde, yeni bir kutsal direğin dikilmesi veya olağanüstü zenginlikte bir balık avının gerçekleşmesinin kutlanmasında yapılıyordu. Tlingit, Hayda, Çimşiyen, Kwakiutl ve Bilhula oymakları, araştırmacı Davy, Malinovski ve Marcel Mauss'a zengin malzeme sağlamışlardır. Mauss, Potlaç'ı sonu kestirilemeyen topyekün bir eylem diye tanımlar; daha açık bir deyişle armağanlarla yapılan bir yarışmadır bu.

Kelime, bölgenin ticaret ve ulaşımda kullanılan Şinok diliyle, bütün batı kıyısına yayılmıştır, hem "beslemek" hem de "tüketmek" anlamındadır. Beslemek anlamı verilenlerin çoğunlukla yiyecek maddeleri olduğundan, tüketmek anlamı da bu armağanların zenginliği yok edişinden kaynaklanmaktadır.

Yarışma katı kurallara bağlıdır. Özellikle de alıp kabul etme yükümlülüğüne dayanmaktadır: Hiç kimse ikram edilen armağanı reddedemez, kabul etmek ve hoşnut olduğunu belirtmek zorundadır. Bu sırada, bir yandan da karşılığında verilecek olan şeylerin hiçbir huzursuzluğa neden olmayacağı sezdirilir. Böylece yarışmaya yol açılır ve hatta bu bir bakıma kışkırtılır. Armağan verme yükümlülüğünden kaçınma, tam bir teslim oluşla eşanlamlıdır: Karşısındakinden daha ast durumda olduğunu kabul etmektir; armağan vermeyi başlatmış olana hakaret sayılır; birliğin bozulması, dostluğun sona ermesi, hatta savaş demektir. Aksi durumda ise veren, saygınlığını sağlamlaştıtır ve başkanlar arasında seçkin yerini sürdürür.

Burada söz konusu olan, kişinin olduğu kadar toplumun da yüz akıdır. Bir başkan, bir oymak, eğer kendisine üstün gelinmişse saygınlığını yitirir, kredisi kalmaz. Karşı tarafın altında kalmaktan kaçınmak zorunlu-

Tlingitlere ait üstü işlemeli bir bakır levha; Potlaç şöleninde armağan edilen veya parçalanan eşyalardan

Mayalarda bir rahip-prense yiyecek maddeleri sunuluşu

dur. Onun için de hemen hemen armağanlar vermek kadar önemli olan bir başka yola, değerli şeyleri yok etme yoluna başvurulur. Verirken herkesi hayrette bırakmak gerekir, bunun için de değerli yağlar yakılır, köleler öldürülür, bakırlar denize atılır, yorganlar ateşe fırlatılır, görkemli konular kundaklanır, kısacası karşı tarafı şaşkına çevirmek için her şey yapılır. Potlaç, ancak en hovardaca tarzda har vurup harman savurmakla kazanılabilir.

Böyle davranan yalnızca insanların gözünde yücelmez, Tanrılarla da barışı sağlar. Armağanlar ve kurbanlar sunmakla kötü ruhlar uzaklaştırılır. Potlaç hiçbir zaman sadece hukuksal bir olay değildir, dinsel yanı da aynı derecede önemlidir. Armağan sunmasını bilmeyen başkanın ruhu da, bedeni de çürümüş demektir. Kusurunu ölümlle öder.

Verilen ve kabul edilen şeyler hiçbir zaman cansız maddeler sayılmaz; bunlar sadece görünüşte ölü bir balık, avlanmış bir kuş, bir arma yahut bir kalkan, bir kap veya maskedir. Aslında her armağan bir varlıktır, onun da canı, gücü ve belirli özellikleri vardır. Her armağan onu vermiş olandan bir şeyler taşır; bu şeyler, armağan başka birinin malı haline gelse bile, yine de onun içinde kalır. Görülüyor ki Potlaç'la gerçekleştirilen bağ sadece hukuksal değil, aynı zamanda ruhsal bir karakter taşımaktadır.

Kızılderililerin Potlaç'ı ne töre olarak bir istisnadır, ne de inanç olarak. Aynı uygulamayı, ufak değişikliklerle, çepeçevre bütün Pasifik kıyılarında, Samoa Adaları'nda, Maorilerde, Yeni Gine dahil Melanezya Adaları'nın hemen hepsinde, Celebes Adaları'nda ve Sibirya'da buluyoruz. Aynı nitelikte uygulamanın izlerine Roma hukukunda, Hindu törelerinde, Germenlerde, İskitlerde ve Vietnamlılarda rastlamaktayız. İz-

landa şiiri Hamaval'da bu, "verilmiş bir armağan daima verilecek bir armağanı bekler" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Görünüşte gönüllü bir armağan sunuşu kötülüğü önlemek için katı bir yükümlülük haline getiren Potlaç'la, yüzyıllar boyunca ve çeşitli uygarlıklarda karşılaşırız. Çin'de bugün hâlâ gelin alayına katılanlar geçtikleri yolda etrafa para serperler; Fransa'da vaftiz töreninde vaftiz babaları kilisenin kapısına şekerlemeler koyarlar; bu konuda akla ilk gelen olaylardan biri de Polykrates'in¹ yüzüğünü denize fırlatmasıdır. Sadaka, bu çok eski vermek ve kurban etmek töresinin daha genel, daha sürekli biçimde yeniden canlandırılması değil midir? Potlaç'taki ölçüsüz üstün gelme arzusu, bugün kumarbazların pot arttırmalarında, restle-rinde hâlâ yaşamıyor mu? Bir lokali dolduran kalabalığa "Herkes ben-den içki!" diyen adamın davranışı, özü bakımından Potlaç'tan pek farklı mıdır?

TAŞ ÇAĞINDA DEĞİŞ TOKUŞ MALLARI

Karşılıklı armağanlar verilmesi geleneği herhalde, yontma taştan kaba gereçlerin kullanıldığı bin yıllara kadar uzanmaktadır. Doğrudan doğruya değiş tokuş ticaretinin ortaya çıkabilmesi ise, ancak insanoğlunun taş gereçleri cilalamasını başarmasından sonra olmuştur. Nitekim Cilalı Taş Çağıyla birlikte böylesi ilişkilerin izleri de hemen belirginleşmektedir.

Birbirlerine komşu oymaklar yiyecek maddelerini değiş tokuş ediyorlardı. Daha büyük uzaklıklarda böylesi ilişkiler ancak doğa ürünleri ve gereçlerle imal edilmiş şeylerde söz konusu olmuştur; bunların başında silah ve gereç yapımında kullanılan çakmaktaşıyla kuvars gelmektedir. Bu doğal madenlerin bulunmadığı bölgeler, bunların bol olduğu yerlerle ilişkiler kurmuştur; böylece bugün Belçika'da Alpler'den gelme çakmaktaşını, İsviçre'de Kyklad Adaları'ndan ve Melos'tan gelme obsidiyeni bulmaktayız.

En çok rağbet gören değiş tokuş malı, balta, kazma, keski ve ok olabilmesi için sadece bir sap takılması yeterli olacak şekilde yontulup hazırlanmış taşlardı. Böyle taşların imal edildiği yerler özellikle Danimarka'da bulunuyordu; burada hazırlanan malların Elbe ve Meuse ırmak-

1) İÖ 6. yüzyılda yaşamış Samos Adası tiranı.

ları boylarına, Neuchâtel Gölü dolaylarına, Tourainee kadar yolculuk yaptığı anlaşıyor. Çok daha geniş bir alanda dağılmış görünen nesneler de süs eşyası yapmaya yarayan madenlerdir; bunların içinde en göze çarpanları da fıstıklı yeşil damarlı kalait, gök mavisi firuze ve alev alev parıldayan pepitastır.

Deniz kabuklarına özellikle iç kesimlerde kap, süs eşyası ve muska olarak çok değer verilmiştir. İnsanların sürekli barındığı yerlerde, kürk, deri, belirli amaçlarla işlenmiş kemikler, toprak kaplar ve ticaret eşyası sayılan köleler rağbet görmüştür.

Ne var ki Taş Çağı değiş tokuş ticaretinin büyük uzaklıkları aştığını sanmak yanılıgı olur. Ancak yaşadıkları bölgeler birbirinden pek uzak olmayan halk grupları birbirleriyle alışveriş yapmışlardır. Fransız ve Portekiz dolmenlerinde² bulunan altın ve değerli taşlar Doğu'dan gelmemiştir, aksine yerel kökenlidir. İsviçre'de ve Britanya'da bulunmuş yeşim taşları Çin'den gelmemiştir, tıpkı obsidiyen gibi o zamanların Avrupa'sında çıkarılmıştır.

Çıktığı ya da imal edildiği yerlerden çok uzaklarda keşfedilen her nesnenin orada bulunuşu da değiş tokuş ticaretiyle açıklanmamalıdır. Bunlar bu yerlere pekâlâ göçebeler tarafından ya da savaş karmaşası sırasında götürülmüş olabilir. Bu şekilde, çok nadir görülen deniz kabukları, değiş tokuş ticareti olmaksızın da kıtalardan kıtalara yolculuk yapmışlardır.

Ticaret yine de olağandışı bir iş halindedir. İnsan grupları dağınık durumda yaşamaktadır, birbirlerini hemen hiç tanımazlar, birbirlerine güvenleri ise hemen hiç yoktur. Her oymak gereksinmelerini ister istemez kendi olanaklarıyla karşılamaktadır. Değiş tokuşun bir topluluk içinde elbette ki pek bir anlamı da yoktur. Yiyecek toplamak, balık tutmak, avlanmak, pişirmek gibi işler tek tek aileler ve aile bireyleri arasında bölüştürüldüğünden, herkesin payına düşeni oymak başkanı otoritesine dayanarak üleştirmektedir. Çakmaktaşı yontan çorbada payına düşeni alır, ateşi bekleyene kürek verilir, arpa yetiştirenin bal ya da ok gereksinmesi karşılanır. Bir eşyanın toplum içinde sahip değiştirmesi hatır için, ya da uygun bir vesileyle olur. Her davranışın ortaklaşa bir hayat düzenine göre kurallara bağlandığı bir toplum, elbette ki ticaretten uzak kalacaktır.

2) Tarihöncesi çağlara ait, üstü tek parça bir kaya bloğuyla kapatılmış, duvarları dikey konulmuş kayalardan oluşan mezar.

TUNÇ ÇAĞININ TİCARET YOLLARI

Zaman içinde insanoğlu tahtanın çürüdüğünü, taşın ufalandığını gördü; buna karşılık madenden yapılan gereçler ve silahlar hem çok daha güzel oluyordu, hem de çok uzun süre dayanıyordu. El sanatlarındaki devrim alışverişte de bir devrimi beraberinde getirdi. Metal işlenmesi için gerekli maden filizleri uzaklardan getiriliyordu: Bakır Orta Mısır'da çıkıyordu, sonraları Kıbrıs'ta da bulundu; bakır dövülüyor, eritiliyor ve döküm yapılıyordu (İÖ 4000).

Fırat kıyısındaki ülkeler, Doğu Akdeniz, Sicilya ve İspanya birbiri ardından bakırı elde ettiler. Bakırı kalay izledi. Kalayı Afganistan'da, ya da çok kuzeyde kalay adası denilen Cassiterid'de veya Cornwall'ın güneybatı ucunda çıkarıyorlardı. Bütün Akdeniz ülkeleri kalay dışalımını yapmaktaydı. Bakır ve kalay filizlerinin belirli oranda karışımından tunç elde edildi (İÖ 3000). Bakır kalay alaşımından yapılan silahlar daha sert, süs eşyaları daha zarif oluyordu. İnsanlık yeni bir kültür basamağına erişmişti. Fakat maden dökümcüleri sanatlarının sırrını gizlediklerinden, zorunlu olarak tunç külçeleriyle ticarette bir gelişme aşamasına geçildi, böylece metal işleyen imalathaneler ortaya çıktı, buralarda kılıçlar, mızraklar, hançerler, savaş baltaları, kalkanlar, göğüs zırhları, yüzükler ve bilezikler yapılıyordu. Tunç piyasaya egemen oldu ve bu durum demirin ortaya çıktığı zamana kadar sürdü. Metallerin yayılmasını sağlayan gezginci tacirlerdi, bunlar gelenekselleşmiş belirli yolları izliyorlardı, zira bu yollarda bir gün içinde ulaşılacak noktalar, konaklama yerleri, geçitler ve boğazlar, her şeyden önce de toptan alıcıları ve her çeşit müşteriyle kazanç vaat eden değiş tokuş merkezleri bilinmekteydi. Güvenlik nedenleriyle kabileler yüksek dağ yollarını ve sarp patikaları tercih ediyorlar, fakat olanaklar elverdikçe ırmaklardan ve akıntılardan da yararlanıyorlardı. Açık denize çıkmaktan kaçınıyorlar ve kıyılardan uzaklaşmamaya dikkat ediyorlardı. Bunların gerçek anlamda birer ticaret yolu olduğunu söylemek abartı olur; bunlar güzergâhı saptanmış ve en ilkel biçimde konaklama yerleri bulunan kervan yollarından daha fazla bir şey değillerdi. Alışveriş için biraz uzağa, hele de çok uzak yerlere gitmek bir kahramanlıktı ve böyle seferler aynı zamanda birer keşif yolculuğu oluyordu.

Batı dünyasında bu "yollar" hammadde bölgelerinden, yeni yeni bazı kültür çevrelerinin gelişmeye başladığı Akdeniz bölgesine uzanıyordu. "Kalay", "kehribar" ve "tuz" yolları vardı. Bu yollar Akdeniz bölgesinden Doğu Asya'ya "İpek Yolu"yla bağlanıyordu.

Bu yolların en eskisi Güney Arabistan kıyıları boyunca uzanan “günlük” yoluydu. Doğu’da bu yol iki kola ayrılıyor, biri denizden İndus bölgesine, diğeri karadan kuzeydeki Mezopotamya’ya varıyordu. Batı’da ise Kızıldeniz boyundan Ön Asya’nın kıyı ülkelerine ve Mısır’a uzanıyordu. Somali’nin kıyı kesimlerinde yetişen günlük, bütün kültürlerin dinsel törenlerinde kullanıldığından, diğeri ticaret mallarının da taşındığı bu yol doğal olarak eskiçağın en önemli yolu durumundaydı.

Kalay, kara ve deniz yollarıyla Akdeniz’i fethetmişti. Çıkış noktası Cassiterid’di; deniz yolu İspanya’nın çevresini dolanıp Cebelitarık’tan geçiyordu. Kara yolu Loire Irmağı’nın ağzından başlayıp Lion Körfezi’ne gidiyordu. Daha sonraki zamanlarda White Adası önemli bir aktarma merkezi oldu; buradan, Polonya üzerinden Rhône Deltası’na ve oradan da gemiyle daha ötelere, Ege denizine ulaşılabılıyordu. Kehribar da aynı şekilde sisli kuzeyden gelmekteydi. Eskiçağ insanının büyümlü güçlere sahip olduğu kanısıyla özellikle değer verdiği bu reçine ürünü işlenip muska süsü yapılıyor, ya da toz veya parça halinde yakılıyordu. Sadece dinsel törenlerde günlük olarak değil, ayrıca doğumlarda ve delgi işlerinde de bu “güneş taşı” büyük bir rol oynuyordu. Batlık kıyılarından çıkarılıyor, oradan ya doğruca ya da Vistül Irmağı yoluyla getiriliyor, Adriyatik Denizi’nden Akdeniz dünyasına ve Karadeniz bölgesine dağıtılıyordu.

Tuz kâh denizden, kâh yeraltından olmak üzere birçok yerden çıkarılmaktaydı. Kehribar ve kalaya oranla insanın yaşaması açısından çok daha önemli, vazgeçilmez bir maddeydi. Tuz bataklıkları bu zorunlu maddeyi elde etmek için çok eski çağlarda keşfedilmiş yerlerdi. Tuzlarda elde edilen tuz, çubuklar veya briketler halinde, uzun süre “tuz yolları” diye anılmış yollardan tüketicilere ulaştırılıyordu. Roma, Tiber Irmağı boyunca kuzeye gelen tuz gemilerinin boşaltılıp, malın kara yoluyla, ünlü Via Salaria dan iç kesimlere gidecek kervanlara yüklendiği yerde doğmuş bir kenttir. Eskiçağ dünyası birbiriyle kesişen böyle bir yığın yolla doluydu; bunlar Batlık Denizi’nden İtalya’ya, Büyük Sahra’dan Mısır’a, Himalayalar’dan Hindistan’ın kalbine kadar uzanıyordu.

Kalay, kehribar ve tuz, el sanatı ürünleriyle değış tokuş edilmekteydi. Üzerine bezekler hakkedilmiş büyük içki kapları, değerli kupalar, küpeler ve “sömürgecilerin” kendi anlayışları uyarınca uygarlaşmamış saydığı yerli halkın zevkini yansıtan parlak yüzeyli bazı şeyler, bilinen hammadde yolları üzerinde bulunmuştur.

Kimi zaman sefer yapan tacirlerin yanlarındaki mallar, onların daha ötelere gitmelerine engel olmuş, bunların bir kısmı güvenilir yerlere

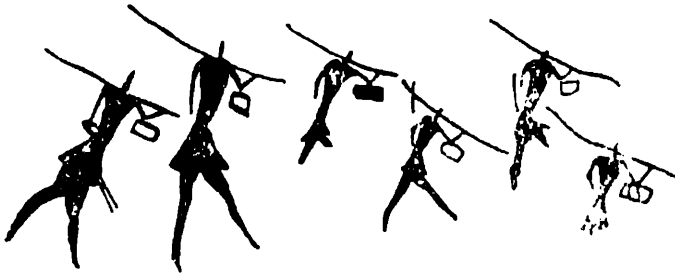
saklanmış ve böylece iki üç bin yıl sonra Mennegau ve Sambre’de küçük tunç eşyalarla dolu depolar keşfedilmiştir. Tacirler yolda öldürülmüş de olabilirler, ne var ki ara depoları zamana karşı direnmiş ve günümüze kadar gelebilmişlerdir.

TAŞIMA ARAÇLARI

Ticaretten söz edildi mi, elbette taşımadan da söz edilecektir. Ticaret bir nesnenin sahip değiştirmesi demektir, taşıma da bu nesnenin yer değiştirmesini sağlamaktır.

Ticaret eşyası binlerce yıl insanların sırtında, ya da birbirinin ardından giden iki taşıyıcının omzuna konmuş bir sırtığa asılı olarak taşınmıştır. Doğaldır ki bu basit yöntem değişikliğe uğramıştır. Örneğin kafanın işe dahil edilmesi ve alna geçirilen bir bant ile sırttaki yüke destek sağlanmasıyla kollar serbest kalmıştır. Eğer taşıyıcı dengelemesini biliyorsa, kafa bütün yükü yalnız başına taşıyabilmektedir. Bir yerine iki taşıma sırtığı kullanılmış, böylece yük dört omza ve dört ele paylaştırılmıştır. Taşıyıcı sırtına bir küfe bağlamış, bu sayede yük hem daha kolayca taşınmış, hem de ağırlığı daha da artırılabilmiştir. Eskiçağ Japonya’sında gezginci tacirlere “küfeli adam” denmesi bu yüzdendir. Bütün bu ilkel taşıma araçları binlerce yıl hep aynı kaldı.

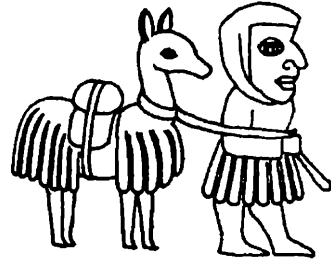
Amaçlar da değişmedi: Olabildiğince daha çok ve daha hızlı taşımak, olabildiğince daha uzun mesafeleri aşmak; istenen hep bunlar oldu. Bu amaçla da dört ayaklı canlılardan yararlanıldı: Bir eşek, iki üç adamın taşıdığı kadar yükü taşıyabiliyordu. Mısır’da ceylanlar kullanıldı, Asya’da Yak (Tibet sığırı), Amerika’da Lama, Avrupa’nın kuzeyinde Ren

Bir kaya resminde taşıyıcılar kafesi, İÖ 5-1. yüzyıl

Punt ülkesinden eşek sürücüsü

Yük taşıyan lamayla Perulu

geyiği, bütün Doğu'da öküz ve sonra da Hint- Avrupalıların ortaya çıkışıyla birlikte at.

Zamanla insanoğlu, yer ve toprak yeterince düzse yükün çekilebileceğini de keşfetti; çayırd, sert kumda olduğu kadar kar üstünde de aynı derecede işlerliği olan bir taşıma yöntemi bu. Sandıkların veya kafeslerin içinde istif edilen malların kızakların üstünde çekilmesi yöntemi sayesinde önemli ilerlemeler sağlandı ve bu kızaklara Ren geyikleri, köpekler ya da öküzlerin koşulmasıyla da ticaret ilk taşıma aracına kavuşmuş oldu.

Günün birinde birisi fazla ağır sandıkların altına yuvarlak odunlar koymayı akıl etti. Odunların yuvarlanarak yürütülmesinden, çok sert ağaçlardan yuvarlak dilimler kesmek ve bunları bir çeşit dingille birbirine tutturmak düşüncesine varıldı (İÖ 4000). Böylece tekerlek tarihin içinde dönmeye başladı ve ulaşımı tümüyle değişikliğe uğrattı.

Çinde iki tekerlekli araba ortaya çıktı; araba Fırat ile Dicle ülkelerinde geliştirildi (İÖ 3000). Bir büyük sandığa iki veya dört tekerlek takılıp buna eşek ya da öküz koşuldu. Tekerleğin tek parça ya da birbirine tutturulmuş tahta parçalarından bir bütün olarak imal edilmesinden, parmaklıklı şekilde yapıp ağırlığının azaltılmasına kadar yüzlerce yıl geçti. Bu arada yollar düzeltilip engelleri giderildi. Sağa sola dönebilen ön dingil sayesinde daha büyük hareket yeteneği kazanıldı. Günün birinde arabaya at koşuldu ama koşum takımları uzun süre geliştirilemedi. Atın bulunmadığı yerlerde mallar yine eskisi gibi taşındı: ormanlarda kölelerce, çöllerde develerle, dağlık kesimlerde yük hayvanlarıyla.

İnsanoğlu ağaç gövdelerinin denizlerde ve ırmaklarda yüzdüğünü fark etmişti. Bunlardan birkaçını yan yana getirdi, böylece bir salı oldu; bir

ağacın içini oydu, bir kayığı oldu. Kurutulmuş deriyi söğüt dallarından bir örgü kafesin üstüne gerdi, gene yüzen bir taşıt elde etti. Bunları su geçirmez yapmayı, “kalafatlamayı” öğrendi; onlara suya uygun biçimler verdi, bir direk taktı ve bir yelkenin yardımıyla rüzgârın gücünden yararlandı. Taşıtın kıcına bir kürek takmakla da dümeni icat etti.

Ancak bütün bu olağanüstü becerileri ticaret için elverişli gemiler yapmasına henüz yetmiyordu. Bu kadarı ona coşkun akan ırmaklarda yol alma ya da engin denizlere kafa tutma olanağını vermiyordu. Gemiciler hızlı akıntılar, girdaplar ve sığ kayalıklar karşısında çaresizdiler. Ancak küçük yüklerle kısa mesafelere gitmeyi göze alabiliyorlardı, ticaret uzun süre bir serüven olarak kalacaktı.

BİN YILLARIN BİLANÇOSU

Armağanların, balta girmemiş ormanların açıklık yerlerinde ve törenle değiş tokuş edildiği günlerden bu yana, ticaret alanında yenilikler olmuştu: Ayrıntısıyla ele alınırsa çok önemli, fakat bütünıyla gözden geçirilirse önemsiz yeniliklerdi bunlar.

Önemlidir, üstelik olağandışı bir olayın nasıl tekrarlandığı, değişimlere uğradığı, basitleştirildiği, yaygınlaştırıldığı ve sonunda bundan nasıl sürekli nitelikte bir değiş tokuş etkinliği doğduğu düşünülürse, bu önem daha da belirginleşir. Önemlidir, çünkü insanlar bu sayede birbirleriyle barışçıl yoldan ve karşılıklı yararlar sağlayan ilişkiler kurmuşlardır. Öteberi değiş tokuşu yapmak istediklerinde, tanrılarına ve büyücülerine yardım için başvurmak zorunluluğunu öyle pek uzun süre duymadılar. Başka alanlarda uzun süre devam eden büyücülük faaliyetleri, bu alanda çabuk gereksizleşti. Alışveriş amacıyla yurtlarından çok uzaklara gittiler ve daha önceki kuşakların hayal bile edemeyeceği taşıma araçlarına sahip oldular.

Fakat açıkça belirginleşmiş alışveriş pratiklerinde hâlâ yaşayan bazı ayrıntılar düşünülürse, bu ilerlemenin etkilerinin pek büyük olduğu söylenemez. Musa'nın birinci kitabının 23. bölümünde, İbrahim'in Sara'yı defnetmek için Het oğullarından bir mezar yerini nasıl satın almak istediği anlatılır. Burada biri yaptığı önerilerle öbürüne üstünlük sağlamak istemekte, öbürü de buna karşılık aşırı ikramcı davranışlarla yaltaklanmaktadır: “Bana yanınızda bir aile mezarı veriniz...” “Dinle bizi, sevgili efendi! Sen Tanrı'nın bir prensisin aramızda, ölünü mezarlarımızın en seçkinine gömmelisin.” “Dinleyin beni, ne olur benim için

Efron'a, Zohar'ın oğluna rica edin, şu çifte mağarayı versin bana, tarlasının sonunda bu yer. Aranızda değeri ne kadarsa oranın, o kadar para karşılığında versin o yeri bana." "Hayır efendim, asıl sen dinle beni. Ben armağan ediyorum o tarlayı sana, içindeki mağarayı da ve bu yerleri halkımın çocuklarının gözü önünde sana veriyorum." "Onu bana bırakmak istiyorsan, o halde ben de rica ediyorum senden, tarla için benden para al." "Efendim, kulak verin bana artık. Tarla 400 Lot³ gümüş değerdedir, fakat seninle benim aramda bunun ne kıymeti var?"

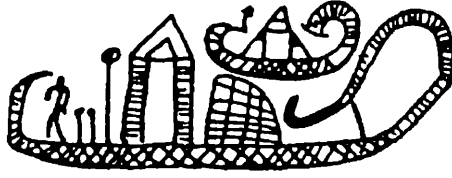
Karşılıklı böyle bir yığın güzel söz söylenir, sonunda alışveriş kesinlik kazanır. Dışarıdan bakıldığında her iki taraf diğerine "ikramda" bulunmuştur. Ama gerçekte yapılan düpedüz bir ticarettir, zira her birinin daha cömert olmak istemesine rağmen, sadece kendi çıkarını düşündüğü açıkça hissedilmektedir.

Hazreti Davut'un Ornan'ın tarlasını satın almasında da durum yine aynı doğrultudadır; Kutsal Kitapta Ornan, "Efendim kral, kuluna niçin geldi?" diye sorar. "Senden harman yerini satın almak ve orada Tanrı'ya bir sunak yapmak için." "Efendim kral, dilediğin yeri al ve dilediğin gibi kurbanını sun. Bak, işte kurban için bir sığır ve bir ilmek ve ağaçtan bir öküz sunağı." "Böyle değil, aksine burayı senden isteyeceğin fiyat karşılığında satın almak istiyorum; çünkü efendime, Tanrı'ya, bedava aldığım şeyle kurban sunmak istemem." Böylece Davut o yer için Ornan'a altı yüz Lot ağırlığında altın verdi, üzerinde Kudüs Tapınağı'nın kurulduğu meydanlık için hiç de az bir bedel değildi bu.

Ticaret güvenceli kurallar ister. Eski çağların mirası, yapmacık ikramcılığı sürdürmüşse de, kazancı giderek hep artmıştır. Ben sana olabildiğince çok vereyim ki, sen de bana çok veresin demektir bu. Ticaret birçok yardımcı araç ister. Bu amaçla denizde, karada, kürekli, yelkenli, tekerlekli yeni taşıt araçlarından yararlanıldı; bunların sayesinde büyük uzaklıklar aşıldı; hepsi de kazanç sağlamak içindi. Büyük ve ağır yükler için gemiler ve arabalar henüz yeterli değildi. Hamut olmadığından, atın çekme gücü de azdı. Dayanıklı dümen düzeni olmadığından gemiler küçük kalmışlardı. Buna rağmen ticaret, yine de başka isteklerde bulunuyor ve çok daha yüksek hedefleri amaçlıyordu.

Taşınan malları çoğaltmak ve yolculuk sırasında güven içinde olabilmek için kervanlar ve gemi konvoyları oluşturuldu. Kervanlar çölleri ve dağları aşıyor, konvoylar kıyılar boyunca ve ırmaklarda seferler yapıyor-

3) 0,51 litre tutan zahire veya sıvı şeyler, 16 gramlık ağırlık ölçüsü.

Yukarı Mısır'dan bir gemi, İÖ 3200

du. Develer Çin ile Tibet arasında bağlantı kurdular; lamalar And Dağları'nı aştılar; arabalarla ve küçük gemilerle Avrupa'da hemen her yere mal taşındı. Yollar güvensiz ve tehlikelerle dolu olduğundan, tacirler sefere çıktıklarında savaşçılar gibi kılıç ve yay taşıyorlardı. Göçebeler gibi de sürekli yollardaydılar; yük hayvanları ve arabaların etrafında dolanıp dururlar, gözlerini sandıklardan ve çuvallardan ayırmazlar, toza ve çamura battıkça küfürler savururlar, fırtınaları, çığları, vahşi hayvanları ve yol kesen haydutları önceden kestirmeye çalışırlardı.

"Ticaret uzun süre göçebeliliğin bir değişik şekli olmuştur." Konuyu iyi bilenlerden biri böyle diyor. Değiş tokuş ticareti döneminde genellikle durum böyleydi. Aynı uzman, "Antikçağda her tacir aynı zamanda bir gemiciydi," diye ekliyor. Ama ister gemici ister deve güdücüsü olsun, malım taşınmasının o zamanlarda çok zahmetli ve çok zaman alan bir iş olduğu kesin.

HAUSALAR ARASINDA

Bu ticaret tarihinin her bölümüne, evrimin belirleyici özelliklerini özetlemek amacıyla, konuyu tamamlayıcı ve açıklayıcı nitelikte bir portrenin, bir sahne veya bir öykünün eklenmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür.

Ne yazık ki değiş tokuş ticareti çağı, tarihin araştırmacıyı dar olanaklar içine hapsedtiği bir dönemidir. Bu bakımdan ister istemez hayal gücünü yardıma çağırmak zorunda kalınmaktadır. Tarih öncesi bu dönem belgelerden yana zengin değildir; eldeki pek az veriye dayanarak tahminler yürütmek ve olayların oluş biçimlerini tasarlamak gibi yollara başvurmak gerekmektedir.

Bereket versin yararlanabilecek başka bir kaynak daha vardır; üstelik bu kaynak hem o kadar uzak bir geçmişte, hem de uzak geçmişin verileri kadar itirazlara açık kapı bırakacak nitelikte değildir; zira dünyamızın bazı bölgelerinde tarihöncesi çağ hâlâ yaşanmaya devam etmektedir. Bunlara ilkel topluluklar

diyoruz. Gerçi bugün sayıları hayli azalmıştır, ama 18. yüzyıldan itibaren birçok sosyolog ve etnolog binlerce yıl öncesinin hayatını sürdüren birçok topluluğu enine boyuna inceleme olanağını bulmuştur. Bütün bu incelemeler bugün bizim için çok değerli bir bilgi birikimi oluşturmaktadır. İlkel halklarda uzak geçmişin yaşama koşulları; dolayısıyla da değiş tokuş ticareti, olduğu gibi kalmıştır; bu da bize çok uzak geçmişe ait bir zamanı gözlemleme olanağını vermektedir. Bugün hemen her yere girmiş olan modern ticaret biçimleri bu konuda doğrudan gözlem yapabilme şansını çok azaltmışsa da, tarihimiz için tutamak olarak elimizde çok yakın geçmişten güvenilir tanıklıklar ve belgeler vardır.

Olayımız 20. yüzyılda, Hausalar arasında geçmektedir; burası Nijer ile Çad Gölü arasında uzanan savanalarla kaplı bölgede, Büyük Sahra'nın güney kıyısında bir yerdir. Pek az ayrıntı bir yana, aynen binlerce yıl öncesinin hayatını yaşamaktadır. Köy sazlarından örülmüş bir çit duvarla çevrilidir; samanla örtülü kulübeler arı kovanlarını andırır. Oymak avcılıkla ve yaban meyveleri toplamakla geçinir. Aslan, sırtlan, antilop etiyle beslenir, darda kalınca tavşan, yılan ve çekirge de yerler. Maymun ekmeği ağacının yaprakları, hurma ve bazı mantarlar da sevdikleri yiyeceklerdir. Bitki kabukları ilaç yapımında ve boyama maddesi olarak kullanılmaktadır. Hausalar büsbütün geri kalmış bir kabile olmadığından, darı yetiştirmek, sığır ve keçi beslemek gibi bazı hamleler başlamıştır.

Köyde şenlik günüdür. Buraya yerleşmiş ilk ailenin başı olarak oymak başkanı büyük oğlunun düğününe herkesi çağırmıştır. Delikanlının yaşı tam olarak bilinmiyor, ama yeterince büyümüştür ve peştamal yapmasını çok iyi becermektedir. Bundan dolayı adına bir "Uban-dokumacı" lakabı eklenmiştir. Bütün oymak onun ilk kez evlenmesini kutlamaktadır. Komşu köyler de temsilciler göndermiştir; yenilip, içiliyor, danslar ediliyor.

Kadın bir maldır, diğer eşya gibi onun da, karşılıklı armağan. r biçiminde, alışverişi yapılır ve sonunda uzlaşılır. Uban Davki, yani güveyin babası, yanında oymağın savaşıcılığa elverişli erkekleri olduğu halde, birkaç gün önce gelinin ailesine iki keçi, iki yüz kola cevizi, kıza da Davki'nin kendi eliyle dokuduğu rengarenk bel kuşaklarının en güzellerinden beş tane götürmüştü.

Bunun üzerine kız da büyük bir törenle kocasının yanına götürüldü. Tassa güzel kızdı, buna rağmen panter dişlerinden bir gerdanlık, halkalarla süslenmiş bilezikler ve Davki'nin kuşağını takmayı ihmal etmemiştir. Kolları, elleri ve ayakları kınalıydı, saçı pek sanatkârane biçimde tepesinde toplanmıştı. Tassaa da önceki kadınlar kadar ustalıklarla darı tokaçlamasını, biber dövmesini, ateş yakmasını, kabaktan testilerle su getirmesini biliyorsa eğer, iyi bir karı olacaktır.

Köy meydanını çepeçevre kuşatan kulübeler bu günü kutlamak için son avın ganimetleriyle süslenmişti; burada yeni evli çiftin arkadaşları halka olmuş, belli

bir tempoyla el çırpıp, dinsel-büyüsel törelerine göre şarkı söylüyorlardı. Hava davul ve boru gürültüsünden titreyordu. Derken Davki üç adım öne yürüdü. Karşısında Tassaa'nın köyün en iyi demircisi olan babası durmaktadır. Şimdi armağan verme sırası ondadır. Davki üç koyun, üç yüz kola cevizi ve pek gösterişli bir "boubou" aldı; çok önemli durumlarda giyilen bir gömlekti bu. Davki kaynatısının önünde eğildi ve birkaç adım daha atarak bu kez Tassaa'nın önünde durdu. İki genç bakıştılar; ister töre gereği olsun, ister dünyanın her yerine sevenlerin yaptığı gibi bir davranış olsun, birbirlerine bakmadan edemediler. Tassaa sessiz duruyordu, aynı sessizlikle Davki ona son armağanını sundu; bir keçi daha, yüz kola cevizi daha, ayrıca bir bağa tarak; ki karısı bunu süs olarak bir alınlık gibi başına takacaktı. Armağanlar birbirine denktir ve alışveriş tamamlanmıştır. Artık şölen ve büyük gırtlak yarışı başlayabilir.

Ortaklaşa hayatlarının başlangıcında armağanlar bulunmasının kendine göre anlamı vardır. Daha başkaları izleyecektir bunları. Davki ailenin başı (mai gida) olur olmaz, bütün hususlarına bakacak ve benimdir dediği her şeyden onları da yararlandıracaktır. Köyün en yaşlısı (mai gari) olunca da, komşu köylerin en yaşlılarının dostluğuna lâyık olduğunu göstermek ve barışı da sağlamak için, onlara koyunlar ve danı armağan edecektir. Günün birinde krallık makamını çıkmak isterse, o zaman da saygınlık kazanabilmek ve rakiplerine üstünlük sağlamak için armağanlarını çoğaltmak zorundadır. Çocuklar doğdukça, yaşlılar öldükçe elini hep en cömert biçimde açık tutacaktır. Fakat onun armağanlarına karşı armağanlarla yanıt verileceğinden, geçiminin önemli bir kısmını da bu armağan verme yarışından sağlayacaktır.

Ancak Davki'nin hiçbir zaman ihmal etmemesi gereken şey, Griot'a verilecek armağandır, çünkü her şeye gücü yeten biridir o. Bir kimsenin ne ve nice olduğunu Griot'un sözleri ve şarkıları söyler. Herkesin yiğitliğini, soyunu sofunu, güzelliğini, görevini ve namnı anlatan odur. Onun sesi ne kadar gür çıkarsa, konuşmasının ne kadar coşkuncu bir canlılığı olursa, ilgili kimsenin saygınlığı da o kadar çok önemli görünür. Söz ustası Griot, aynı zamanda iyi nam kazandıran kişidir; onun armağanı bir kimseye şan ve şeref kazandırmasıdır. Eğer Davki başkalarından daha çok övülmek istiyorsa, ona yardımı hep sürdürmek zorundadır.

Böylece Hausaların hayatını, çeşitli şekillerde sunulan armağanlar ve karşı armağanlar belirlemektedir. Griot kamusal saygınlığı armağan eder; yağmur ve bereket tanrılarının, kendilerine sunulan kurban armağanlarına karşılık verdikleri armağansa, doğadaki verimlilikler.

Davki ile Tassaa ne kadar çok armağan verirlerse, o kadar çok zengin, saygın ve kudretli olacaklardır.

Paranın İlk Şekilleri

ÖDEME ARACI OLARAK SIĞIR

“Kulübeyle ırmağın arasındaki mesafeyi belirtmek için nasıl adımlarımızı, gelecek yılın ürünü için gerekli tohumluk tahılı belirtmek amacıyla nasıl avuçlarımızı kullanıyorsak, herhangi bir şey karşılığında değiş tokuş edeceğim mal için, bir davar sürüsü karşılığında vereceğim tarla için, kalay veya değerli taşlar karşılığında vereceğim köleler veya kayık için de bir ölçek, herkesin benimseyeceği ortak tek bir değer birimi olmalı; buna göre ben de istediğim ya da gereksinimini duyduğum şeye bir paha biçebileyim...”

Kafasında insanlık tarihi bakımından böylesine yararlı bu düşüncüyü erginleştiren bilge adamın adını asla öğrenemeyeceğiz. Her halde dünyanın çeşitli bölgelerinde birçok kimse aynı şeyi düşünmüş ve aynı soruyu kendi kendini sormuş olmalıdır. Her biri kendine göre bir çözüm yolu bulduğu gün de, bir sembol ortaya çıkmış, adına “para” denmiştir.

“Ama –benim ya da atalarımın icat ettiği– genel değer ölçeği yerine, her zaman kolayca ele alınabilecek, başkasına verilebilecek ya da kolayca saklanabilecek belirli bir nesne bulmak çok daha iyi olmaz mı?”

Bu soruyu yöneltip değiş tokuş ticaretine geçişi olanaklı kılan adamın da adını asla bilemeyeceğiz. Para denilen şey doğuşunu ona borçludur.

Doğaldır ki, her yerde aynı değer ölçekleri ve aynı para çeşitleri olmadı. İlkel topluluklar kuşaklar boyunca, doğanın kendilerine sağladığı olanaklara göre, birbirinden farklı şekilde, türlü nesneleri para niyetine kullandılar. Bu sırada tercih edilen nesne o kadar sık kullanıldı ki, para yerine geçebildi; öte yandan o kadar ender bulunuyordu ki, aranan bir şey halindeydi. Böylece bir Polinezya Adası ile bir Eskimo köyü arasında, karşımıza sayılamayacak kadar çok çeşitlilikte para, daha doğrusu para niyetine kullanılan şeyler çıkmaktadır.

Paranın işlevini gören başlıca şeyler nelerdi? Bitkiler genellikle çok çabuk çürüdüklerinden pek ender kullanılmışlardır. Bu doğrultuda Tibetlilerin pres edilmiş çayını, Korelilerin pirincini gösterebiliriz. Hindistan'da en eski ödeme araçlarından biri, İran çöllerinde yetişen ve oradan getirtilen bir çeşit bademin acı çekirdekleri olmuştur. Meksika'da Aztekler küçük alışverişler için kakao tanelerinden yararlanıyorlardı. Fouta-Djalón'da zenciler hesaplamalarını ve ödemelerini serçe darısı, mısır, darı ve manyok gibi tahıllarla dolu sepetlerle yapıyorlardı. İnsan-oglulara para yerine kullanmak için daha elverişli koşulları hayvanlar alanında bulmuştur: Avcı ve çoban halklar yakaladıkları veya vurdukları yaban hayvanlarını, yetiştirdikleri evcil hayvanları, değiş tokuş yapacakları her şey için bir ölçek ve bedel kabul etmiştir. Böylece bir gerdanlık tuzağa düşürülmüş bir geyikle, bir araba bir büyükbaş hayvanla eşdeğer sayılmıştır.

Köpek dişleri Pasifik Okyanusu'ndaki Mercan Adaları'nda önce ziynet olarak, sonra da pazarlarda para diye kullanılmıştır; aynı durum Amerika bozkırlarında ayı postları, Kanada'da kuzey geyiği ve kunduz postları, Rusya'da sincap postu için geçerlidir. Burada yan yana dizilmiş dişlerden meydana gelen bir bilezik veya bir yaban hayvanının değerli kürkü söz konusu olunca, bir işlevden bir diğer işleve geçiş akla uygun sayılıyordu: Süs ve değer, değer ve para; düşünce bunlardan birinden diğerine zahmetsizce geçebilmektedir.

Balıkçı bir halk balıklarla hesap yapar; işi hep balıkla olduğundan, değerlendirmesi de buna göredir. Bununla birlikte ringa balığı ve uskumru, yalnızca dayanıklı duruma getirilmiş haliyle para yerine kullanılabilir. İzlandalılar malın fiyatını kurutulmuş balıkla saptamaya alışmıştı; 15. yüzyılda bile balığa göre bir değerlendirme sistemleri vardı: Bir fıçı tereyağı yasaya göre 120, bir büyük fıçı şarap 100, bir çift deri kundura 4

balık değerindeydi. Avrupa'da, Yakındoğu'da ve Afrika'da benzer rolü sığır oynamıştır. Gerçi bu "para" ne sabit değerliydi, ne kullanışlıydı, ne de bölünebiliyordu. Fakat öküz zenginlik simgesiydi. Davar yetiştiriciler servetlerini kaç baş hayvanları varsa, ona göre söylerlerdi. "Şuradaki tek gözlü koca herifin 20, kısa boylu kamburun ise 50 öküzü var" denirdi. Ailelerin mal varlığı böyle değerlendiriliyordu ve öküzün para yerine geçmesi arada sırada olduğu halde, hesaplama birimi olması bir süreklilik arz ediyordu.

Hindistan'da Ari ırktan insanlar başlangıçta göçebe ve çobandılar (İÖ 1300). Ailelerin servetleri sürülerinin büyüklüğüyle ölçülürdü. Büyük ırmak vadilerine yerleşip çiftçi olmalarından sonra sığırı, tarla sürme işinin yanı sıra hesaplama birimi olarak kullanmaya devam ettiler. Her değerlendirme sığır ile ifade ediliyordu, çok sonraları gerçek parayı kullanmaya başladıkları zaman, eski nitelemelerini yine sürdürdüler: "Rupi" ismini verdikleri para, sığır demek olan Rupa kelimesinden geliyordu.

Yunanlılar da önceleri sığır ile hesap yapıyordu. Homeros'ta tunçtan bir sacayağı 12, iyi bir köle 4 sığır fiyatındadır (İÖ 850). Pallas Athena'nın¹ kalkanındaki altın kenar 100 sığır değerindeydi, bir yemek kazanı bir sığır alınıyordu (İÖ 621). Drakon ve Solon² yasalarında para cezası olarak "ödenecek" sığır sayıları saptanmıştı (İÖ 592). Yunanca'da hem sığır hem para anlamına gelen bir kelime olduğu gibi, "diline bir sığır koymuşlar" deyimini de, bir kimsenin susma parası aldığını ifade etmektedir.

Roma'da da aynı gelişim yaşanmıştır (İÖ 450). Latium'da satın alma ve hesaplama davarla yapılıyordu; "pecus"dan "pecunia"³ türetilmiştir. Sürü sahibi olmak ve servet sahibi olmak bir ve aynı şeydi. Kent yönetimi küçük suçlar için iki koyun, daha büyük suçlar için 30 sığır ceza ödenmesi ilkesini koymuştu. Daha sonraları madeni para ortaya çıkınca, yasa koyucu, suçlulara para cezalarını madeni sikke veya sığır ile öde-

1) Pallas Athena, eski Yunan çoktanrıçılığının en ünlü ve en önemli tanrıçalarından biridir. Büyük Tanrı Zeus'un kafasından dünyaya gelmiştir. Pallas lakabıdır. Romalılar ona Minerva derler. Tanrıça Athena'nın önemli özellikleri, zekâyı kuru ve budalaca kahramanlığa üstün kılışı ve çömlekçi çarkı, marangoz gönyesi gibi bir çok çalışma gerecini icat etmesidir. Bu bakımdan ona tapım, mistik bir din duygusunu değil, pratik becerikliliği ve çalışmayı simgelemiştir. Atina kentinin ruhu, kurucusu, koruyucusudur.

2) Drakon, İÖ VII. yüzyılda yaşamış Atinalı bir yasa koyucu ve bilgedir. Solon, İÖ 640-558 yıllarında yaşamış Atinalı yasa koyucu ve bilgedir.

* Pecus: Bir baş sığır, koyun; pecunia: para. (y.n.)

mek konusunda tercih hakkı tanımıştı. Madeni paranın kullanılmasının yaygınlaşması üzerine, hayvancılığı korumak amacıyla kesin değerlendirme belirlemeleri yapıldı, böylece 10 bronz para bir koyunun, 100 para bir sığırın yerine hesaplandı.

Gerçekleştirilen bu en eski para ayarlaması girişimi, ticaretin ileriye doğru bir hayli atılım yapmasını sağlamıştır.

ÖDEME ARACI OLARAK DENİZ KABUKLARI

Bir topak çay, canlı bir sığır, kurutulmuş bir balık zaman içinde değerlerini yitirdiler. Bunlara oranla çakmaktaşı, adeta sonsuz denilebilecek kadar uzun bir süre değerini korumuştur.

Taş Çağı insanı taşları yontmasını ve cilalamasını biliyordu. Bütün kültürü buna dayanıyordu. Baltalarında ve mızrak uçlarında onun bu becerisine ve çabasına tanık olmaktadır. Bu durumda taşı ödeme aracı olarak kullanması akla yakın gelmiyor mu? Karolin Adaları'ndan birinde yerliler, kireçtaşından ortası delik, yuvarlak plakları para olarak kullanmaktadırlar.

Bazı yörelerde de tuz özellikle değer kazanmıştır. Yaşamak için zorunlu bir madde olmasından dolayı dinsel bir anlamı da olmuştur. Çin'de ve Meksika'da tuzun tanrıları vardı; Kutsal Kitap'ta dostluk antlaşmaları tuzla pekiştirilmektedir. Yunanlılar, "tuzun bulunmadığı yerde yalancı tanıklık kol gezer" derler; Ermeniler ile Katolikler vaftizlerini tuzla yaparlar. Tuz ayrıca eti ve balığı uzun süre bozulmadan muhafaza etmeye yarayan çok önemli bir özelliğe de sahiptir. Eski Mısırlılar ölümlerini mumyalamazdan önce tuz banyosuna yatırılırdı. Balıkları tuzlarlar ve bu sayede dışsatım yaparlardı. O halde böylesine, adeta sihirli denilebilecek üstünlüklere sahip bulunan tuz neden ödeme aracı olarak kullanılmasın?

Büyük Sahra'da tuzlalar pek az olduğundan, buraları ele geçirmek için savaşlar yapılmış ve böyle yerlere sahip bulunanlar çok büyük bir gücü temsil etmişlerdir. Çad ile Fizan arasında tuzlu ekmek uzun süre paranın yerini tutmuştur; kaya tuzu veya bataklıklardan elde edilen külçe tuz Habeş tüccarlar tarafından pazarlanmıştır. Tuzun sakıncalı yanları da vardı; çeşitli kalitelere oluyordu, suda eriyordu ve ancak hayli büyük miktarları bir değer ifade edebiliyordu. Bir ayak boyundaki tuz külçeleri hiç de kullanışlı bir para olmuyordu, zira ağırlık bakımından içi su dolu kırbalardan pek farklı değillerdi.

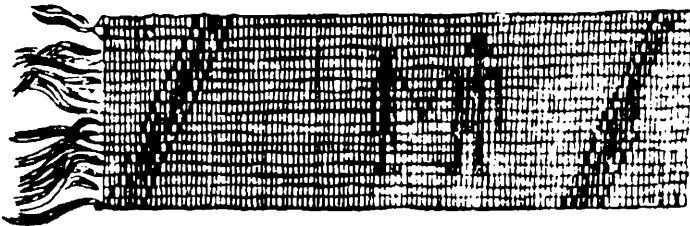
Buna oranla kumsallardan toplanan, kendi halindeki istiridye kabukları çok daha çekici görünmektedir. Çocuklar bunları toplamayı sever; ilkel insanlar da büyük çocuklar gibiydiler. Bu tür kabuklar kadınlara süs eşyası olarak hizmet eder. Dalgalar bunları cıcalar, sanatçı elinden çıkmış gibi biçimlendirir ve her biri gerçek değerli taşlar gibi parıldar. Onların güzelliğini kim inkâr edebilir? Doğanın bu harika ürünleri para olarak da büyük ün kazanmışlardır.

Hayvanlar dünyasından yeni bir para şekli daha mı? Hayır, hiç de değil. Kısa süre öncesine kadar, kirli sarı renkte yumuşakça hayvanların içinde barınmış olmalarına rağmen, bu kabuklar kumsallarda yatmaya başladıkları andan itibaren artık hayvansal değil, sadece madensel madde niteliğindedir ve iyi para için gerekli özelliklerin hemen hepsine sahip durumdadır: Elden ele zedelenmeden dolaşabilecek derecede dayanıklıdır; hiç güçlük çekilmeden piyasaya sürülecek ölçüde küçük ve yeterince hafiftirler. Sıralanan bu gereksinimleri karşılayacak kadar çok ve değerini garanti edecek kadar da az bulunabilen bir nesnedir.

Kuzey Amerika'da Kızılderililer iki çeşit küçük deniz kabuğu toplarlar, biri menekşe rengindedir, diğeri beyazdır; bunlardan küçük borucuklar veya boncuklar yaparlar, sonra da ya tespih şeklinde dizerler ya da kemer haline getirirler. Beyaz kabuk dizilerinden bu küçük kemer ve zincirlere "vampum" diyorlar. Barış antlaşmalarında dostluğun belirtisinin en son simgesi olması bakımından olağanüstü etkisi bulunan takılardır.

Bismarck Adaları'nda, özellikle de Yeni Pommernde Melanezyalılar kahverengi ve beyaz lekeli bir midyeden küçük yuvarlak plaklar keserler, parlatırlar, ortalarından delerler, sarmaşanlara dizerler ve buna "Divarra" derler.

"Vampum" ile "Divarra"nın değerleri renklerine göre belirlenir: Vampum'da beyaz, Divarra'da kırmızı renk ne kadar güzel belirirse, değerleri

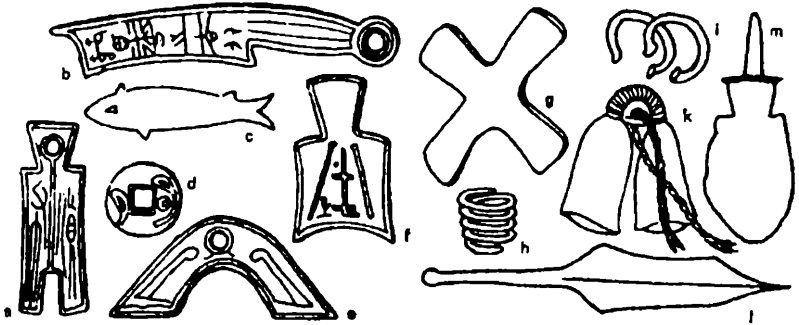

İrokuaların Vampum kemeri

de o kadar çok olur. Ancak elde edilişleri belirli yörelerle sınırlıdır; renk farklılıkları daha geniş çapta bir yayılma göstermelerine engel olmuştur.

Bunların tam tersine kabuklu deniz salyangozu hemen hemen dünya çapında geçerli bir değere erişmiştir.

Bu salyangozun kabuğu saf, sarımtırak beyaz porseleni andırır. Gelgit-ten önce ve sonra yerliler bunu Hint Okyanusu'ndaki Mali Adaları'nda toplarlar. Bu işi genellikle kadınlar yapar, kalçalarına kadar suyun içine girerler ve denizin kumlu dibinde parıldayan kabukları toplarlar. Daha sonraları bunlar Filipinler'de, uzak Polinezya ve Tonga Adaları'nda da bulunmuştur. Geçerliliği asıl yurdu olan yöreyle sınırlı kalmamıştır. Buradan çevreye yayılarak uzak iklimlere ulaşmış, Tayland ve Bengal kıyılarında doğanın bu harika sanat eserleri, tıpkı onlardan yapılan bilezik ve gerdanlıklar gibi coşkulu bir ilgi görmüştür. Buralarda bütün değerler deniz salyangozu birimine göre düzenlenmiştir. Hesaplar bu salyangozla yapılmış, ödemeler bununla yapılmış ve insanların biriktirmeye özen gösterdiği kıymetli meta yine o olmuştur. Deniz salyangozu kendini Çin'de de kabul ettirmiştir. Arap tacirler onu Endonezya'da keşfettiler ve Hint Okyanusu'nun dört bir yanına götürdüler. Doğu Afrika kıyılarında kıtanın içine sokuldu; Büyük Sahra'ya ve Sudan'a ulaştı; Gine'ye,

Çin ve Afrikadan para biçimleri

- a) Pusikkesi, M.S. 9-23,
- b) Bıçak para, İÖ 1122-255,
- c) Balık-para, İÖ 750,
- d) Keş, İÖ 250,
- e) Ch'ing sikkesi, İÖ 1400-200,
- f) Kürek maden parası, İÖ 1300-900,

- g) Handa, Katangadan Bakır haç,
- h) Mitako, Kongoparası,
- i) Manillas, Nijerya parası,
- k) Orta Afrika'dan çan-para,
- l) Kongo'dan muzrak ucu para,
- m) Kamerundan kazma-para

Kongo'ya ve Angola'ya vardı. Böylece Pasifik'ten Atlantik'e uzanmış ve Moritanya ile Polinezya arasında dünyanın yarısına yayılmış oldu.

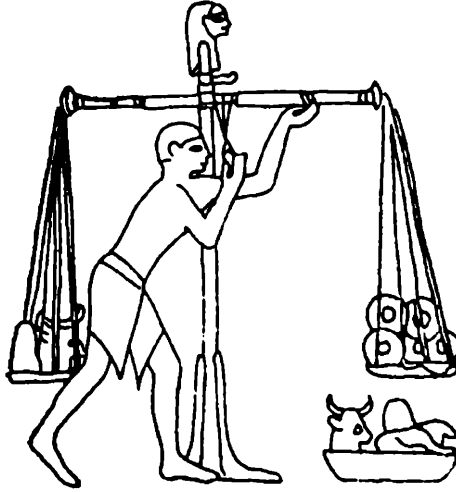
Bu porselenimsi kabuklar her çeşit arzuya yanıt verebiliyordu. Kadınlarla ve prenslere mücevher oluyor, büyütüclere fetişlik yapıyor, Dahomey'de vergiler, Gana'da gümrük vergisi onunla ödeniyordu. Afrika-Asya bölgesinde köleler ve yaşamak için gerekli ne varsa hepsi, yine onunla satın alınıyordu. Nijer'in kuzey kesimlerinde başlık parası olarak 1000 salyangoz veriliyordu; bir sığır on bin, bir keçi elli salyangozdu. Alışveriş büyük çapta olursa, çuvallar ve çömlekler onunla doluyordu. Nice yüzyıllar, hatta bin yıllar çeşit çeşit halklar için salyangoz kabuğu paraların kraliçesi olmuştur. Bugün bile Orta Afrika'nın bazı ticra bölgelerinde hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir.

ÖDEME ARACI OLARAK TARTILABİLEN MADEN

Taş ufalanır, deniz kabuğu parçalanır. Daha dayanıklı ve daha kullanışlı bir madde bulunsa, daha iyi olmaz mıydı?

Bu düşünce, ticaret tarihinin tamamlayıcı bölümü olan paranın tarihinde, bir gelişim devresinin başlangıcını oluşturur. İnsanoğlu madeni işlemeye başladığı gün bu düşünceyi gerçekleştirmek yolunda ilk adımı da attı. Madenin insan hayatını etkilemesi, zamanın akışı içinde git-tikçe daha derinlemesine olmuştur. Gördüğümüz gibi ilkin bakır, sonra da bakır kalay alaşımı olan tunç ortaya çıktı. Bunu demir izledi. Kaldeler demiri ve işlemesini bin yıl önce İsa'dan öğrendiler. Demir Kafkaslar'dan, onların yurtlarının dağlarından çıkarılıyordu; madenin eski dünyaya girmesi bu yolla oldu. Bütün bu madenler değişik kılıklara girdiler: Gereç oldular, ticaret malı oldular, sonunda para da oldular. Bilindiği gibi, soylu olmayan madenler havada ve suyun içinde parlaklıklarını yitirirler. Demir paslanır, bakır yeşil küf bağlar. Eldeki stoklar çoğaldıkça değerleri azalır ve büyük çapta bir alışverişte, karşılık olarak bunlardan çok fazla miktarda vermek zorunluluğu doğar.

Bu çeşit para ağır ve kullanışsız olduğu halde yine de, madenlerin etkileme alanına göre birbirlerinden farklı derecelerde olmak üzere, her yanda kullanılmışlardı; böylece demir Sparta ve Çin'de, bakır ve tunç Roma'da, kalay Sumatra ve Hindistan'da, kurşun Tayland'da para olmuştur. Bu madenler nerede para yerine kullanılmışlarsa, orada bunların başka alanlardaki kullanımlarında da, başka madenlere oranla bir iler-

Altın ve gümüşün tartılması; Mısır mezar kabartması

leme görülmüştür. Fakat öte yandan gümüş, altın ve platin gibi ender ve soylu madenler de aranmaya başlanmıştır. Platin yalnızca Rusya'da ve diğerlerine oranla bir hayli geç ortaya çıkmıştır; buna karşılık altın ve gümüşün en makbul para olarak kullanılmasına hayli erken başlamıştır.

Gümüş-Argentum: Gökyüzünün ışığını yansıtır. Yunanca'da gümüş karşılığı kullanılan sözcük, parlayan her şeyi nitelemektedir. Roma kökenli dillerde kelime Hint-Avrupa kökenlidir, "arg" hecesi parıldamak anlamını vermektedir. Birkaç dilde de gümüş madenini tanımlayan kelime, aynı zamanda zenginlik anlamına gelmektedir. Bu iki kavram birbirine karışmakta ve bu da gümüşün yapısı gereği paraya ne kadar elverişli olduğunu da göstermektedir. Özellikle sarı ırktan halklarda, bu beyaz maden uzun süre olağanüstü önemde bir rol oynamıştır.

Altın-Aurum: İnsanların, özellikle beyaz ırktan olanların gözünde, bu sarı maden akla gelebilecek bütün üstünlükleri bünyesinde toplayan bir maden sayılmıştır. Güneş gibi parıldar, hiç değişmeden kalır, çok kolayca türlü şekillere girer ve bütün madenlerden daha çok genleşir. Toz haline gelir, haddeden geçirilince zar kadar hafif bir yaprak veya kıl kadar ince bir iplik olur. Ama kitleleri kendisine çekmesi fiziksel ve kimyasal özelliklerinden çok güzelliği ve sıcaklığıyla olmuştur. Nesnel değerinden çok, kendine özgü çekiciliğiyle, albenisiyle diğer bütün ma-

denlere üstünlük sağlamıştır. İnsanları adeta büyülemiş, afsunlamıştır. Tanrı tasvirleri altından yapılmış, Mesperidlerin bahçelerindeki elmaların altın olduğu düşünülmüş, Kolkhis ülkesinde bulunan post altın olarak tasarlanmıştır; yeraltı dünyasına açılan büyük kapının mandalı, Ophir ülkesindeki hazine ve Niebelungenin definesi hep altındır. Altın, efsanelere, destanlara, masallara ve atasözlerine girmiştir. Filozof taşında da, hayat iksirinde de hep o vardır. Altın uğruna okyanuslar aşılmış, adalar ve kıtalar keşfedilmiş, imparatorluklar kurulmuştur.

Altın bir madendir, ama aynı zamanda bir tutkudur da. Eldeki bütün veriler insanoğlunda bu tutkunun altına ilk rastladığı gün uyandığını göstermektedir. Cilalı Taş Çağının mezarlarında altından süs eşyası, Ur harabelerinde altından mücevherler, Mykenai'de altın kaplar, tokalar ve broşlar, Mısır'da altın boncuklar bulunmuştur. İşin garip yanı Troya ve Nil kıyılarında altından yapılmış, deniz salyangozu tipinde, inci deniz kabuğu taklitleri ortaya çıkarılmıştır. Bunlar bereket sembolleri miydi, muska mı, yoksa oyuncak mıydı? Bu altından deniz salyangozları, madenin paraya dönüştüğünü gösteren ilk işaret de olabilir. Benzeri bir keşif Mykenai'de yapılmıştır, burada da kuyruğu ve başı bulunmayan, öküzlü derisi biçiminde altından bir süs bulunmuştur, ki bu da hayvansal paradan madeni paraya geçişi belirten bir simge olabilir.

Bilinen madenler ile, altın veya gümüşten külçeler ödeme aracı olarak kabul edildiklerinde, doğal hallerinde fakat kullanılabilir biçim-deydiler, ancak üzerlerinde henüz hiçbir işaret yoktu. Bu bakımdan tartılmaları gerekiyordu; Tunç Çağında ortaya çıkmış pratik bir buluştu bu. Kaldıraç ilkesi terazinin icadını sağlamış bulunuyordu ve terazi ödeme yapılırken verilen külçelerin ağırlığını saptamak veya kontrol etmek için kullanılmaktaydı. Buna İbrahim'in Sara için Het Oğulları'ndan mezar yeri istemesinde de tanık oluyoruz: "İbrahim: Onun (Efron'un) demiş olduğu ve Het çocuklarının da işittiği kadar parayı tart, dört yüz Lot tart, alışverişte töredir bu" (İÖ 1800). Aynı şeyi Esra'nın Kral Erdesir'in armağanlarını Yehova'ya adak olarak sunuşunda da görüyoruz: "En yüksek rahiplerden on ikisini ayırdım... Ve onlara gizlice altı yüz ve elli kantar gümüşü, gümüş kaplarda yüz kantar, altın kaplarda yüz kantar tarttım..." (İÖ 458).

Kantar ve Lot gibi, Eski Ahit'te kullanıldığını gördüğümüz Sekel ve Talanton ağırlık belirleme kavramlarından başka şey değildir. Sekel İbrani'ce tartmak demek olan "segela"dan gelmektedir. Talanton'un Hint-Avrupalı bir kökeni var: Tala, terazi demektir. Bunlar gibi daha

sonraki dönemlerin madeni para-sikke adları da, kökende ağırlık ifade etmektedirler: Fenike ve Yunan dillerinde “Mina”, Romalılarda “As”, ayrıca “Pfund”, “Mark” gibi.

Para işlevini gören bütün külçelere, onları adlandıracak ve değerlerini gösterecek, basit bir çubuk veya sıradan bir tuğla gibi belirli bir biçim vermek, elbette ki akla uygun bir işti. Japonya’da verilen şekil elips oldu ve adına “Oban” dendi. İsveç’te “Platmint” adıyla büyük bakır plaklar tedavüldeydi. Firavunlar ülkesinde Pers istilasına kadar maden kalemler kullanıldı; bunlar tam kapanmayan bir halka veya sıkıştırılmış bir “Z” biçimindeydiler ve “Tabnu” diye adlandırılıyordu. Madagaskar’da, Fildişi Sahili’nde ve Nijerya’da kölelerin el ve ayak bileklerine takılan bakır ya da tunç prangalar paranın şeklini belirledi. Portekizliler ve İspanyollar bu halklara Manillen –bilek kepeçesi– diyorlardı. Bunlar kısmen düz ve işlemesiz kısmen de kalın, yuvarlak ve yaprak kabartmalarla bezenmiş oluyordu. Çok daha garip şekilde olan Çinlilerin paralarıydı; bunlardan nalı, karaağaç meyvesini, bir halkası bulunan bir bıçağı andıranları vardı; bu sonuncusunda bıçağın sapı ve ağzı zamanla kayboldu, sadece halkası, yani ortası delik paraya benzer kısmı kaldı. Gümüş para olarak bunların eskilerine “Sycee” yenilerine “Ting” deniyordu; bakır sikkelerin adı “Tsien”, ilkel ufak paraların adı da “Sapeken”di.

Yunanlıların “Obolos”u kökende demirden veya bakırdan bir çeşit çivi idi, çok sonraları gümüşten yapılmaya başlandı (İÖ 700). Obolos kelimesi çengelli iğne, çivi, şiş anlamına gelen “Obelos”tan türemiştir; Avrupa dillerinde sütun anlamına gelen obelisk sözcüğünün de kökü yine aynı kelimedir. Persler yaklaşık bir parmak uzunluğunda gümüş bir teli büküp düzleştiriyorlardı. “Larin” adı verilen bu gümüş para, uzun süre Ortadoğu’nun ödeme aracı olarak kaldı.

Bu plaklar, plakçıklar, çiviler, çubuklar, çengelli iğneler ve nal biçimli şeyler insanları paraya alıştırdılar ve böylece ticareti basitleştirdiler. Fakat bu para çeşitlerinde terazi yine de vazgeçilmez bir öğe olduğundan, henüz hiç biri her yerde geçerli olabilecek derecede kullanışlı değildi; birbirinden farklı oluşları da ideal bir biçimin henüz bulunamadığını göstermektedir.

DEVLETÇİ TİCARET

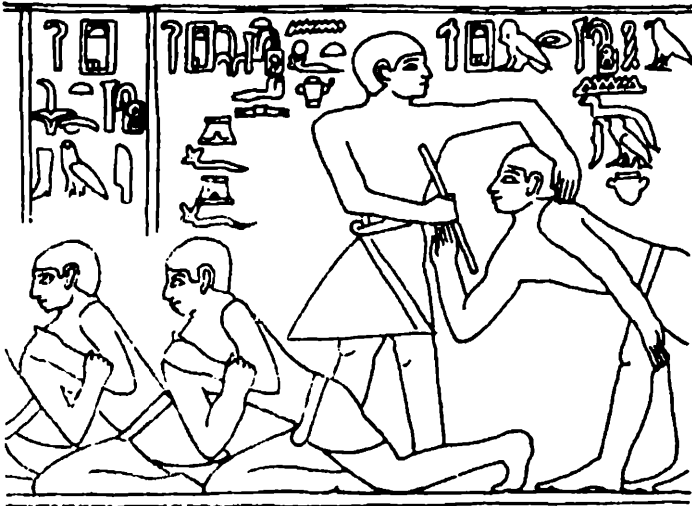
Para ölçeğinin henüz başlangıç döneminde olduğu, mal değış tokuşunun

ilkel biçimlerinin sürüp gittiği yerlerde ticaret kolektif bir eylem halinde kaldı, önceleri oymağın işi oldu, sonraları da devletin.

Mısır'da Firavun hem tanrı, hem hükümdar, hem işveren, hem mülk sahibi, hem de işletmeciydi. Yasaya göre yalnızca o, üretici, satıcı ve alıcıydı. Ambarları ticaret tekeline sahipti. Uyrukları genellikle onun memurları ve topraklarının yöneticileriydi.

Dış ticaret devlete ait bir kamu kuruluşuydu, gemilere sahip olan da yalnızca oydu. Mısır'da bulunmayan şeyler, özellikle de günlük, baharat, iyi kereste ve obsidiyen çevredeki ülkelerden sağlanıyordu. Dışarıya da nadir madenler, papirüs, kumaş, cam eşya ve el sanatı mamulleri yollanıyordu. Genellikle doğrudan yapılan ve oldukça garip bir değiş tokuştu bu. Karnak Tapınağı için keresteler; süs eşyaları, keten dokumalar, papirüs tomarları, öküz derileri, mercimek ve kurutulmuş balıkla sağlanmaktaydı.

Mısır'ın toplam üretimine oranla bu dış ticaret pek küçük çaptaydı. Nil Vadisi'nde genellikle dış dünyadan soyutlanmış şekilde yaşıyor ve gereksinimler yabancı ülkelerle ilişkileri de pek gerektirmiyordu. Kuşkusuz tersaneleri için sedir ve ladin ağacı kerestesi getirttikleri Byblos'u çok iyi tanıyorlardı; keza sedir ve karambol ağacı gönderen Hindistan'ı, değerli taşları ve kokularıyla Arabistan'ı, fildişleri, aslan postları ve deve kuşu tüyleriyle Nübye'yi de biliyorlardı, ama esas itibarıyla bu ticaret

Vergi toplanması; Mısır mezar kabartması

sadece lüks öteberiyi, Mısırlıların her an için vazgeçebilecekleri şeyleri kapsamaktaydı; değış tokuş işi büyük ölçüde bir ticarete elverişli değildi.

Ancak daha sonraları, ödemeler tartılan madenlerle yapılip da, bu şekilde saf trampa ticareti geri plana itilince, Mısırlılar da girişimlerini büyütüp dış ticaretlerini bir parça genişlettiler. Fakat dış ticaret yabancıların, Giritlilerin, Fenikelilerin ve Yunanlıların eline geçmişti; bunlar Naukratis'i bir çeşit serbest liman yaptılar (İÖ 600); gemileri gelip Mısır tahılını alıyor, Yunanistan'ın kil ve madenden eşyasını, yağ ve şarap satıyorlardı. Bu alışveriş hem Mısırlıların, hem de Mısır Devleti'nin kaybına yol açıyordu.

İç ticaret de aslında tümüyle memur zümresinin elindeydi ve bu yüzden en basit şekilleri içinde kısıtlı kalmıştı. Devlet topraklarının, yani bütün Mısır toprağının ürünü, kraliyet ofislerince tüketiciler arasında bölüştürülüyordu. Çok ağır dönen bir yönetim çarkı, birbirinin astı ve üstü bir yığın denetçisi, sekreterleri, kontrolörleri ve direktörleriyle, babadan oğla miras yoluyla geçen işleri yürütmekteydi. Bu basit görev bölümü küçük çapta alışverişe o kadar büyük bir hareket serbestliği sağlıyordu ki, yavaş yavaş ortaya serbest ticarete benzer bir hareket çıkmaya başladı. Bir balıkçı aslında devletin bir görevlisi olmakla birlikte, yine de birkaç balığı el altından satmak yolunu buluyor, böylece kraliyet yazıcıları tarafından onun için planlanmamış kazançlara ulaşıyordu. O zamanlar kentlerde ilk kez "alışveriş sokakları" doğdu: Tacirler buralarda hasırların üstüne oturup, resmi makamların planlı ekonomisinin gözünden kaçmış birkaç parça öteberiyi fellahlara satmak için önlerine koyuyorlardı. Bunlar büyük sepetler içinde tohumlar, kumaş artıkları, gösterişsiz kolyeler, nasıl yapıldığı belirsiz hamur işleri gibi şeylerdi; bal da getirildiği oluyordu. Bu sokaklar gürtültücü insanların şamatasıyla gün boyunca uğuldardı. Devletçe örgütlenmiş ticaretin örtüsü altında, serbest ticaret kıpırdanmaya başlamıştı.

Halk tapınağa ayine gelince, duadan sonra pazar yerine giderdi. Balıkçılar, avcılar, sebze satıcıları, zanaatkârlar buraya üşüşür, birbirlerine almak ve satmak istedikleri şeyleri söylerlerdi. Bu sandaletlerden almak isteyen yok mu? Acaba nerede av hayvanı bulabilirim? Kendiliğindenmiş gibi bir alışveriş başlardı. Ticaretin yazılı olmayan kurallarına uyularak ödemeler yapılırdı. Ahması boğasını verir ve karşılığında bir hasır, beş ölçek bal, on bir ölçek yağ ve yedi parça daha başka bir şey alırdı. Daha sonraları hesaplamalar arpa ölçeğine ve tartılan madenlere göre yapılmaya başlandı. Mısır'da maden paraya ilişkin ilk yönergeler bir hayli duraksamadan sonra çıkarılmış, böylece "Tabnu" kullanılmıştır.

Bunlar altın, gümüş, demir veya kurşundan kıvrılmış küçük çubuklardı. Bir öküz 119 Tabnu'ya alınırdı, bir bıçak 3, bir kazma 2, bir çift kaz bir çeyrek Tabnu'ydu. Bu karmaşık fiyat tarifesinin konulması bir işe yarıyor muydu? Ancak ikinci dereceden malların piyasaya sunulabildiği, üstelik hem satıcının hem de alıcının işlerinde güçlerinde serbest davranma hakkına sahip bulunmadığı, devletçe yönlendirilen bir ekonomi sistemi içinde paraya gereksinme pek duyulmazdı. Fakat bunun tam tersi bir ortamda, eğer gerçek para mevcut değilse, daha büyük çapta bir ticarete yönelmeye de hemen hiç olanak yoktu.

İsrail'de de en önemli ticaret konularında krallığın tekeli vardı; bu durum burada da gelişmeyi engelleyen bir durum oluştuyordu. Üstelik İbranilerin puta tapanlarla hiçbir ilişki kurmaması Tanrı'nın buyruklarındandı. "Biliniz ki izin verilmemiş olan şey, bir Yahudi'nin bir yabancıyla ilişki kurması, ya da ona gitmesidir." Bu çok eski buyruğun etkisini Havariler kitabında görüyoruz: Petrus "Biliniz ki," diyecektir, "bir Yahudi hiçbir yabancıyla ilişki kuramaz." Bu koşullar altında nasıl olur da bir ticaret gelişebilirdi? Kentleri kıyıda değildi ve böylece zorunlu alışverişleri yapmak kendiliğinden devlete düşüyordu.

İsrail'in en girişken kralı olan Solomon (Süleyman) Kilikya'dan atlar, Mısır'dan arabalar satın aldırdı; bir filo kurdurdu; gemileri her üç yılda bir Ophir ülkesine gidiyor ve oradan iyi cins kereste, altın ve maymun getiriyordu (İÖ 950). Fakat ondan sonra Yahudiler inanç ayrılığı yüzünden dış dünyadan bağımsızca soyutlandılar (İÖ 930). Ancak Filistin'den geçen ticaret kervanları aracılığıyla dış dünya ile yetersiz bir bağlantı sağlayabiliyorlardı; bu kervanlar yağ, tahıl ve bal alıyor, bunların bir kısmını Mısır'a, bir kısmını da Fenike'ye götürüyordu. Fakat ticaret İbranilerin değil, Arapların elindeydi; "tacir" kelimesiyle "gezin" kelimesinin aynı anlama gelmesi bundandı.

Ataerkil soy bağı ve mal ortaklığı bulunan bir oymak içinde ticaret anlamsız durumdadır. Onun gerçek anlamını kazanması, ancak özel mülkiyetin mal ortaklığının yerine geçmesiyle olur. İsrailîlilerin bu düzeye gelmeleri hayli uzun zaman almıştır. Geldikleri zaman da kısıtlamalar koymuşlardır. Kutsal metinleri, Tanrı'nın bu seçkin ulusunun kazanç hırsıyla bozulması olasılığına ilişkin kaygılarla doludur. Kutsal Kitap'ın³ 27.

3) Kutsal Kitap, Yahudi dininin kutsal kitabı Ahd-i Atik (Eski Ahit/Sözleşme) ile Hristiyanların kutsal kitabı Ahd-i Cedid'in (Yeni Ahit/Sözleşme) adıdır. Türkçe'de Eski Ahit Tevrat, Yeni Ahit ise İncil adıyla tanınmıştır.

bölümünde, “Bir tacirin haksızlıktan ve bir satıcının günahtan sakınması zordur,” uyarısı vardır. O halde tacir olmaktan ve ticaretle uğraşmaktan kaçınılmalıdır. Ve İsa da öğrencilerine “Vallahi,” diye vurgular, “size derim ki, bir zenginin Tanrı’nın ülkesine girmesi, bir devenin iğne deliğinden geçmesinden daha zordur.” Yani zengin olunmaması ve olmak da istenmemesi öğütlenmektedir.

İsraililerde yeni ay doğduğunda, Sebt gününde⁴ ve dinsel bayramlarda alışveriş kesinlikle yasaktı. Musa’nın üçüncü kitabı çok ayrıntılı buyruklarla, İsraililerin ancak Kutsal Kitap’ın izin verdiği günlerde ticaretle uğraşabileceklerini belirtmiştir (İÖ 1230). Yehova, Musa’ya şunu bildirmekle yetiniyor: “O günlerde hiçbir iş yapmayacaksınız... O günde herhangi bir iş yapan kimseyi, ulusunun arasından yok edeceğim.” Hiçbir iş yapmayacaksın, yani ürün toplamayacaksın, tohum ekmeyeceksin, bağa gitmeyeceksin dedikten sonra, buna hiçbir alışveriş de yapmayacaksın sözünü eklemeye gerek kalıyor mu? O günlerde bir Yahudi çalışmaz.

Buna rağmen Musa’nın üçüncü kitabı tarla, ev ve köle alınıp satılabileceğini kabul etmektedir. İsrail’de de Mısır’da olduğu gibi taşınır malların ticaretinin serbestçe yapıldığını kabul etmek gerekiyor, çünkü Kutsal Kitap dolandırıcıları, sömürücüleri açıkça suçlamaktadır: “Sizler ki, yoksulu yutmak ve ülkenin fakirlerini mahvetmek istiyorsunuz ve diyorsunuz: Ne vakit aybaşı geçecek ki, ürünümüzü satalım? Ve ne vakit Sebt günü geçecek ki, satılığa buğday çıkaralım, ölçüleri küçültelim ve hileli teraziler kullanalım da fakirleri gümüşe ve yoksulları bir çift çarığa satın alalım ve buğdayın süprüntüsünü satalım.” (Amos 8) Yehova kuşkuvar içinde Musa’ya şöyle der: “Yanınızda hilesiz terazi, hilesiz tartı, hilesiz kap ve hilesiz testi olmalı.” Mika’ya şöyle der: “Elinde kötü terazi ve bir torba hileli tartı taşları olanı hiç temiz sayar mıyım?” Süleyman da tekrar şunu belirtir: “Hileli terazi Rab’be mekruhtur, fakat doğru tartı onun makbulüdür.” Bütün bu belirgin kınamalar kanıtıyor ki, Yahudiler pek çok şey satın almışlar, satmışlar ve çok kimseyi de aldatmışlardır. Samaria’nın⁵ kuşatılması sırasında yükselen fiyatlar ve büyüyen kara-

4) Sebt-Şabbat günü, Tanrı’nın Musa’ya bildirdiği on buyruktan birine göre, Yahudilerin dinlenmek zorunda oldukları haftanın yedinci günü.

5) Eski Filistin’de bir bölgenin ve eski İsrail Devleti’nin başkentinin adı. Bu kent İÖ 722’de Asurlular tarafından fethedildi. Harabeleri bugün Sebaste Arap köyünün yakınındadır.

borsadan yakınılmaktadır: Bir eşek 80 sekel gümüş, iki düzine soğan 5 sekel olmuştur (İÖ 721). Yahudiler arasında ödünç para verme işini de Kutsal Kitap kesinlikle yasaklar, fakat bu işin yabancılarla yapılmasına izin verir. Zamanla devletçi ticaret yerini serbest ticarete terk edecektir.

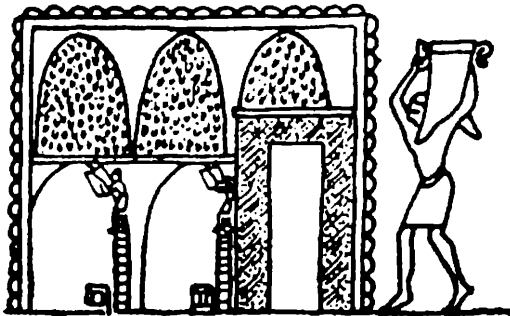
Ticareti yapılan mallar lüks eşya (inci ve güzel kokular), gereçler, silahlar, ekmek, yağ ve sudur. Akıllı bir kadın Süleyman'a kendi doku-
duğu bir keten kumaşı, kendi yaptığı bir kemeri satar ve akıllı adam kendisine bir tarla satın almak için keçilerini elden çıkarır. Yahudi halkı ticarete olan yeteneğini keşfeder. Sahte tavırlar takınmayı, pazarlık etmeyi ve kazandığını bir kenarda biriktirmeyi öğrenir.

Yahudi bu hayat sahasına hayli geç ve hayli duraksayarak girdi, ama sonunda hiç kimse onunla boy ölçüşemez oldu.

SERBEST TİCARET

Nil'in bereketi sayesinde dış dünyaya başvurmak gereğini duymayan Mısır ile dini uyarınca yabancılardan soyutlanmış İsrail'den farklı olarak, kapılarını dışarıya daha az kapalı tutan başka yerlerde ticaret devletin vesayetinden özgür olarak gelişme olanağı bulmuştur.

Fırat ile Dicle arasındaki bölgede birbiri ardından Sümer, Babil, Kaldea, Asur kültürleri ortaya çıkmış, bunlar dış dünyayla ilişkiler kurmuşlar ve bireyin girişim ruhunu geliştirmesine yol açmışlardır. Hiçbir doğal sınır onların çevreleriyle temasa geçmesini engelleyememiş ve uzak ufuklar cesur insanları adeta kendisine çekmiş ve böylece büyük girişimler gerçeğeleşmiştir.

Mısır'da büyük tahıl ambarı İÖ 1300-1200

Afrika, Arabistan, Küçük Asya ve Hindistan'dan Mezopotamya maden cevheri ve işlenmiş meral dışalım yapıyor, dışarıya kendi ürünleri olan yünlÜ ve keten dokumaları, silah ve süs eşyası yolluyordu. Ham madde alışı ve mamul madde satışı ise, bir toplumun yüksek bir ekonomik gelişim düzeyinde bulunduğunu gösteren tipik bir belirtidir.

Başlangıçta tacirler herhalde kralın görevlendirdiği kimseler ya da doğrudan doğruya onun memurlarıydılar; kralın yönergesine göre ve onun hesabına alıp satmaktaydılar. Bunlara "Tamkaru" deniyordu ve nakit bir ödül yerine hizmetlerine karşılık toprak sahibi oluyorlardı. Fakat kamu çıkarına yaptıkları bu işlerin yanı sıra Tamkaru'lar özel ticaretle de uğraşıyorlardı ve bu alışveriş kimi zaman devlet adına yaptıkları ticaret boyutunda, kimi zaman da bundan daha fazla oluyordu.

Öte yandan el sanatları ikinci bir ticaret dalını geliştirmişti (İÖ 3000). Hem zanaatkar hem de tacir olan kimseler vardı; kalem keski, örs ve çekiç ya da çömlekçi tornasıyla yapılan öteberiler satışa arz ediliyordu. Kendilerini aracılık işine verdikçe de saygınlıkları ve bağımsızlıkları artıyordu. Zamanla tapınak yöneticileri gibi defter tutmayı, sahip oldukları büyük servetin hesabını yapmayı, ve sadece toplama işlemlerini değil, çok ayrıntılı notları kil tabletlere kaydetmeyi öğrendiler (İÖ 2600). Yazının geliştirilmesiyle makbuz karşılığı değerli nesneler almaya, vermeye, sözleşmeler yapmaya başladılar. Bankacılığı ve sermayeyi keşfettiler.

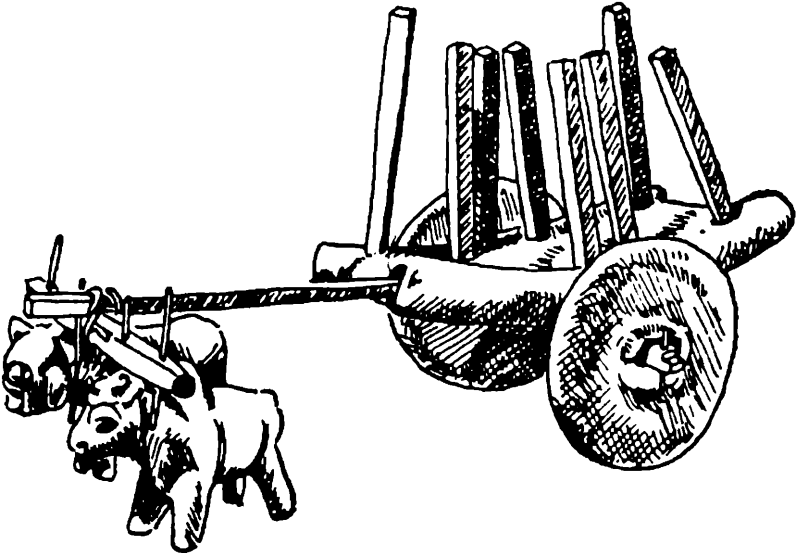
"Ticaretin çiçek açtığı" Babil ile "Gökteki yıldızlardan daha çok tüccarın bulunduğu" Ninive, biri devlet yapısı gereği, öbürü dinsel geleneklerine saplanması yüzünden, ekonomik evrimin alabildiğine ilkel basamaklarında kalmış bulunan Mısır ile İsrail'i çok gerilerde bırakmışlardı. Fırat ve Dicle kıyılarında resmi makamlar yalnızca ekonominin büyümesinde bir yarar söz konusu olduğunda, çerçeve yasalar ve buyruklarla işe karışıyordu (İÖ 1700); fakat yönetici durumundaki rahipler zümresi, para işlerinde doğrudan ticaretle uğraşanlar kadar becerikli ve atıldılar. Bu koşullar altında ticaret gelişmez miydi hiç?

Ödünç para vermeyi keşfetmelerinin hemen ardından rehin ve faiz geldi. Avans olarak tohumluk verildi. Karşılığında garanti olarak gelecek yılın ürünü isteniyordu; ayrıca borç alanın köleleri, karısı, kızı ve evi de garanti kapsamına dahil olabiliyordu. Belirli miktarda maden de ödünç veriliyor ve vade sonunda madenin % 12'den % 20'ye kadar bir fazlalıkla geri verilmesi isteniyordu. Böylece rehin ve faiz doğmuş oldu.

Faiz oranlarının en üst sınırları yasayla saptandığı gibi, kira sözleşmesi, şirket ortaklığı, vekillik, simsarlık ve komisyon işleri de yasal esas-

lara bağlandı. Yasanın tüccardan istediği daha başka yükümlülükler de vardı, böylece kayıtlar yapıyor, cetveller çıkarıyor, özetler hazırlıyor, karleksler düzenliyorlardı. Gemileri deniz yoluyla Hint Okyanusu'nun hazinelerinin getirildiği Bahreyn Adaları'na gidiyordu. Eşekli kervanlar hazırlayıp kara yolundan Anadolu'ya kadar uzanıyorlardı. Kervanbaşının şöyle yönergeler aldığı oluyordu: "Buyruğumu aldığın gün malları, kumaşları ve yünleri denk yapıp kaç eşek yükü tuttuklarını saptayacak ve bana derhal haber göndereceksin. Daha fazla eşeğe gereksinmen varsa, sana birkaç tane göndereceğim." Böyle seferler enerji, hesap-kitap ve sorumluluk bilinci ister. Yabancı ülkelerde daha fazla saygınlık kazanmak için bir çeşit tacirler loncası kurmuşlardı; bu birlikler özerk küçük cemaatler halindeydi ve genellikle yabancılar ticaret yöntemlerini onlardan öğreniyorlardı.

Çin kuşkusuz bunların gidemeyeceği kadar uzaktaydı. Köylüler ve savaşılar ticaretin nasıl yapılacağını kendilerine gösterecek bir öğreticiye gereksinme duymamışlardı. Bununla birlikte Ari ırktan insanların gelmesinden önceki Hindistan'da, Harappa ve Mohenco – Daro arasında bir ticaret kültürü gelişmişti; Fırat ile İndus bölgeleri de kuşkusuz birbirlerine deniz yolundan çok, kara yoluyla bağlantı halindeydiler.

Mohenco-Daro'dan çocuk oyuncak, İÖ 3. bin yıl

Harappa ülkenin tahıl ambarıydı (İÖ 2800). Mohenco-Daro da pazar yeriydi. Buradaki pazar meydanına, karşılıklı mağazaların sıralandığı üstü döşeli dört geniş cadde açılıyordu. Bununla birlikte Vedalar Çağı⁶ Hindistan'ın da değiş tokuş ticareti daha ağır basıyordu (İÖ 1000): Babil'e fil, tavus kuşu, sandal ağacı ve abanoz kerestesi dışsatımı yapılmaktaydı.

Doğu Akdeniz halkları da kültürel yükselmelerini herhalde Mezopotamya'dan kaynaklanan serbest ticarete borçluydular. Özellikle de Giritliler ile Fenikeliler denizci ve tüccardılar. Aslında o zamanlarda tüccar olmadan gemici olunup olunmayacağı da ayrıca üstünde durulacak bir sorundur. Denizlerde dolaşanlar elbette ki yabancı ülkeler görüyor ve ilgi çekici yabancı şeylerle karşılaşıyorlardı. Bir kimsenin bindiği gemi hem onun gideceği yerlerden almak isteyeceği, hem de bunlara karşılık vermek üzere yanında götürdüğü malları taşıyabilecek durumdaydı. Bu kimse önce bunun tadını almış, sonra da herhalde yabancılara aracılık önermeyi düşünmüş, ya da kendi ülkesinin hesabına hammadde satın alıp bunu işlemek ve mamul madde halinde tekrar uzaklara götürmeyi akıl etmiştir. Kuşkusuz burada, gerek hammaddenin işlenmesinden ve gerekse taşınmasından oluşacak giderlerini karşılayacak bir kazancı da hesaplamıştır. Yurtları denizle çevrili Giritlilerin denizi "ticaretin beşiği" diye adlandırmaları her halde rastlantı değildi. Burnu bir mahmuzla donatılmış gemileriyle kıyılar boyunca serüvenden serüvene koşmuşlar, limandan limana, adadan adaya Kıbrıs'ın bakırını ve Güney İngiltere'nin güneybatısında çoğu zaman sislerle kaplı Cassiterid'in kalayını taşımışlardı. Bu iki madenden tunç meydana getiriliyor, tunçtan yapılan kılıçlar, kazmalar, tabaklar ve vazolar Afrika ve Asya halklarının alımına sunuluyordu. Bu ticaret, Lübnan kerestesinin gemilerle taşınması ve Doğu'nun parfümüyle birlikte Girit'in eriştiği refah düzeyinin temelini oluşturuyordu.

Adanın başkenti Knossos dış alım-satım işinin bütün iplerinin düğümlendiği yer olmuştu (İÖ 1500). Büyük girişimciler atölyelerinde hem

6) Vedalar, insanlığın en eksi kutsal kitabı olarak kabul edilir. Sanskritçe yazılmıştır. En eskisi Rig Veda'dır; Sama Veda, Yajur Veda, Atharva Veda onu izlemiştir. Hint mitolojisinin en önemle efsaneleri bu kitaplardadır. Dinsel törenlerde tanrıları övmek için söylenen dualar, ilahiler, özdeyişler, sihir ve büyüyle ilgili metinler hep Vedalar'da yer almıştır. Hint çoktanrıcılığının ilk ve en büyük dini olan Vedizm'in kitabıdır. İÖ 2500 yıllarında ortaya çıkmış olan Vedizm'in daha sonraları yorumlanışından, Hindistan'da bugün yaygın olan Brahmanizm dini doğmuştur.

madenlerin işlenmesini hem de hazırlanan silahların yabancı ülkelere satılmasını sağlıyorlardı: Bu büyüklerin yanı sıra çeşitli alanlarda daha küçük çapta iş gören bir yığın tacir vardı; kimi yağ ve şarap, kimi kürk ve dokuma alışverişiyle uğraşüyor ve hiç kimse bu tüccarların çalışmalarını engellemeyi aklına getirmiyordu. Tüccarlar hayret uyandıracak kadar büyük bir serbestlik içindeydiler.

Zamanla Giritlilerin yerine geçen Fenikelilerde ise, işlenmiş tunç eşyanın yerini renkli tekstil ürünleri almıştı (İÖ 1100). Yünlü dokumaları için boya maddesini, kendi kıyılarında bulunan erguvan renkli deniz salyangozundan elde etmekteydiler. Fakat zenginliklerinde başlıca rolü oynayan öge, kumaşçılıkta gerçekleştirdikleri bu gelişme değil, gemilerle yaptıkları taşımacılıktı. Mallarını gemicilerin gidebildikleri her ülkeye satıyor ve ancak tekrar satabilmek için mal alıyorlardı. Bunların limanları da o zamanki bilinen dünyanın aktarma merkezleriydi. Fenikelilerin hizmetinde olmak üzere Araplar ve Suriyeliler de kervanlarıyla çölleri, dağları aşıp Babil'e, Kafkasya'ya, Doğu Anadolu'ya gidiyorlardı. Gümüş, kalay, kurşun kehribar, abanoz kerestesi, papirüs, köleler, atlar ve katırlar Fenikeliler aracılığıyla buralara ulaştığı gibi, buraların kendi ürünleri olan cam ve süs eşyası, seramik ve fildişinden kakma eşyalar da yine onlar tarafından oradan oraya taşınıyordu.

Fenikeliler denizle ulaşılabilen hemen her yerde bir ticaret acentesi kurmuştu. Tyros⁷ ise bunların hepsine egemendi. Bu kent yaptığı ticaretle öylesine güç kazanmıştı ki, komşuları tarafından kıskanılır olmuştu. Kutsal Kitap'ta, Hezekielin ağzından Yehova'nın bu kenti nasıl lanetlediğini okuyoruz: "Senin servetini yağmalayacaklar ve senin ticaretini mahvedecekler. Surlarını yıkacaklar ve zarif evlerini yerle bir edecekler, ve taşını, keresteni, tozunu denize fırlatacaklar. Ve şarkılarının nağmelerini sona erdireceğim, harplarının sesi artık işitilmeyecek. Ve seni çıplak bir kaya haline getireceğim. Bundan böyle, üstüne sadece balıkçı ağlarının serildiği bir yer olacaksın... Ey denizlerin böylesine güçlü ve ünlü kenti... Tyros, ey deniz kapılarında oturan ve nice adalarla alışveriş yapan kent... Sınırların denizlerin bağrındaydı ve yapıcılar seni güzellerin en güzeli kılmışlardı... Denizin bütün gemileri ve gemicileri sendeydi, hepsi de seninle ticaret yapmak için sana gelirdi... Böylece sen denizin ortasında çok zengin ve çok görkemli oldun... Bir doğu rüzgârı seni... Yıkacak... Yıkılma gününde de zenginliğin, pazarların,

7) Tyros, bugünkü Lübnan'da Sur kenti.

ticaret malların, gemicilerin, gemi donatanların, kalafatçıların ve senin mallarınla ticaret yapanlar ve bütün savaşçıların, bütün halkın denizin kucağına düşecek...” Ticareti devletin elinde uyuklayan yoksul bir halk, ticareti hiçbir engelleme olmaksızın alabildiğine geliştirmiş zengin bir halka işte böyle ilenmektedir. Kuşkusuz bu Babilli, Giritli ve Fenikeli ticaret zenginleri de böbürlenebiliyor ve aç gözlü davranabiliyorlardı; fakat insanlık kültürünün onlara ne çok şey borçlu olduğunu kim inkâr edebilir?

TEKERLEKTEN SENEDE

Tunç Çağında insanların mal taşımaya yarayan taşıtlar, değiş tokuş çağına oranla önemli ölçüde geliştirilmişti. Kullanılmasını Sümerlerin yaygınlaştırdığı tekerlek, karada o zamanın uygar dünyasını fethetmişti. Aynı şekilde Mezopotamya kökenli arabalar bin yıl içinde Hindistan'a, iki bin yıl içinde Mısır'a yayıldı (İÖ 2000). Avrupa'nın arabayı tanıması içinse üç bin yılın daha geçmesi gerekecektir. Sümerler arabaya genellikle öküz koşuyorlardı, savaşta ise yaban eşeğini tercih ediyorlardı. Orta Asya'dan gelen at, Fırat ve Nil kıyılarını yurt edindi (İÖ 2000). Babil'in çevresinde taş döşeli yollar vardı (İÖ 1300), daha sonraları benzeri yollar Nil ile Kızıldeniz arasında da yapıldı.

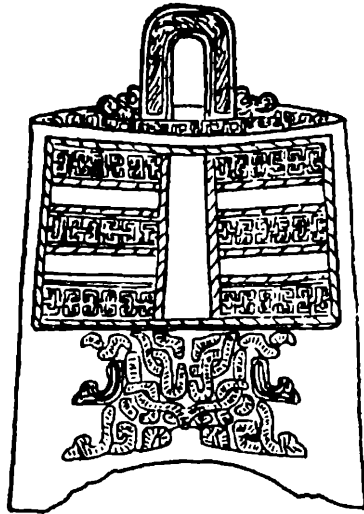
Su üstü taşıtlarında da ilerlemeler oldu. Tulumlar üstünde giden sal, suları kanallara akıtılan Fırat'ın başlıca taşıtıydı. Nil üzerinde dolaşanlar ise papirüs veya hasır kamışından yapılma, uzun ve ensiz kayıklardı (İÖ 4000). Mısırlıların denize incek gemileri tahtadan yapılıyordu (İÖ 3500): Bir küreği dümen gibi kullanıyorlar, kare biçimi bir yelkenin yardımıyla da akıntı yukarı gidiyorlardı. Giritliler ile Fenikeliler bu modeli geliştirdiler; boyutlar büyütüldü, yelken dörtgen oldu, kürekler bordanın kenarına tutturuldu (İÖ 1500). Küçük bir sandalı andıran bu kayıkları yapanlar, her ne kadar kıyıların görüş mesafesinde kalsalar da, yine de her yanı yoklamaktan geri durmuyorlardı.

Taşıma araçlarının yanı sıra insanoğlu düşüncelerini aktarmak için de yeni icatlar yaptı. Birbirlerinin ardından Mısırlılar ve Sümerler resim-yazıyı, arkasından işaret-yazıyı yarattılar; böylece insanlığa geçmiş öğrenebilme gücünü, kısacası belleği armağan ettiler (İÖ 1300). Fenikelilerin, her işareti belli bir sessiz harfi ifade eden alfabeyi bulmaları, günlük işlerde yazının değerini alabildiğine artırdı.

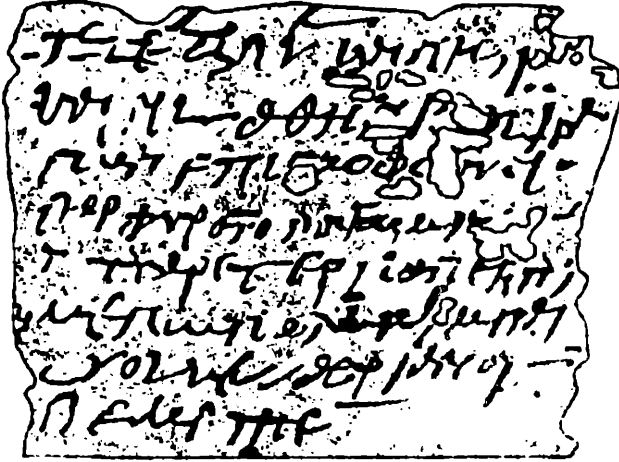
Yazıyla birlikte insanoğlu hesap yapmasını da öğrendi. Babilliler hesap problemlerini çözmek için soyut işaretlerden yararlandılar, yani cebiri buldular. Trigonometriyle ilk kez Hintliler uğraştı ve 1023'e kadar uzanan ondalık sistemi geliştirdiler. Bu alanda Çinliler pek yoksul bir izlenim uyandırır, onlar matematikten çok felsefeyle uğraşmayı yeğlediler.

Bütün bu gelişmelerden ticaret kendi çıkarına yararlandı. Mal değiş tokuşunda bu çeşit yardımcı araçlardan uzak kalabilirdi, fakat tacirler tartılan maden parayla iş görmeye başlar başlamaz, işaretleri ve rakamları kullanmak da bir zorunluluk olmuştu. Büyük miktarlardaki malları işaretlemek, saymak, satışları kaydetmek gerekiyordu. Fakat bu gerçekten önemli yöntemlerin hiçbirisi, doğuşunu ya da gelişimini, ekonomisi güdümlü bir ülkeye, ne Mısır'a ne de İsrail'e borçludur; bunun onuru ticaretin serbestçe yapıldığı ülkelere, Çin'e ya da Mezopotamya'ya aittir.

Çin'de, henüz daha İÖ 3. bin yılın başlarında "metal para" kullanılıyordu; bunlar tunç bıçaklar, gümüş bilezikler ya da yüzükler biçimindeydi. Çinliler de daha önce sırayla, kıyı kesimlerinde deniz kabuklarını, dağlık bölgelerde postları, incileri ve değerli taşları denemişlerdi.

Çan biçiminde Çin parası, İÖ 1122-1000 yılları

Roma gümrük belgesi

Öte yandan Mezopotamya kendi kendine – ve Çin'den hiç habersiz olarak– “arpayı göre değerlendirmeden” “gümüşe göre değerlendirmeye” giden yolu geride bırakmış bulunuyordu. Her ikisinin de öncelikle mahkemelerin verdikleri cezaların ödenmesinde ortaya çıktığını görüyoruz. Bakır zanaatkârlarca, altın mücevhercilerce arandığı için, gümüşe yönelmişti (İÖ 1900). Kaldeliler zamanında normal ödeme aracı gümüş külçelerdi. Biçim bakımından elden geldiğince birbirine eşit olmalarına çalışılmış, daha sonra da üzerleri bar damgayla işaretlenmiş, böylece ağırlıkları garanti edilmişti. Ancak bu yeniliğin uygulanabilmesi için önkoşul yazının ve paranın icat edilmesiydi.

Mezopotamya deneyi bütün komşu halklara da yararlı oldu. İndus boylarında aynı şey taklit edildi; Babil, Akdeniz dünyası için örnek olmuştu. O zamanların bütün kültür halkları külçe altınla, tercihen de üzerine herhangi bir işaret basılmış gümüş külçeyle ödeme yapıyorlardı. Dikkate değer bir başka yardımcıyı ticaretin emrine, gene Fırat ülkeleri verdi: En eski şekliyle borç senedini (İÖ 554).

“Dört mina on beş sekel gümüş: Yakın'ın oğlu Ardu-nana'nın Orhoe kentinde Mardukbalatiril'in oğlu Mardukabalussur'dan alacağını gösterir yazıdır. Mardukbalatiril'in oğlu tebet ayında dört mina on beş sekel gümüşü Sinnaid'in oğlu Beladaliddu'e ödeyecektir. Ur, arakhsamma ayının on dördü, Babil kralı Nabonet'in hükümdarlığının ikinci yılı.”

Kamerun'da Gnosa pazarı; değiş tokuş ticareti uygulaması
binlerce yıl değişmeden sürüp gitmiştir

Tanıklarca da imzalanmış bu senet, bir çeşit kâğıt paranın vaktinden önce ortaya çıkışıdır. Bu yöntemler, tarih öncesinin değiş tokuşundan ve verilen karşılığında bir şey verme töresinden artık ne kadar çok uzaklarda bulunulduğunu gösterir. Madenler, külçeler, gemiler, muhasebe kayıtları, sözleşmeler, bütün bu harika şeyler şimdi tacirin eli altındadır.

Bizim açımızdan elbette ki daha pek çok şey henüz eksiktir, ancak o zamanki tacir bu eksikliklerin farkında değildi ve insan bilmediği şeyden yoksun sayılmaz.

NİL KIYISINDA MAL DEĞİŞİMİ

Firavunların Memphisde egemen olduğu ve Mısır'ın henüz hiçbir ödeme aracını tanımadığı zamana dönelim. O günlerde devlet bürokrasisinin paylaştırma düzeninde gevşemeler baş göstermiş ve açık havada ilk özel girişimci ticarete benzer bir takım hareketler doğmuştur.

Birinci Sahne

Üç kişi görüyoruz, bir satıcı ve iki müşteri. Üçünün de geniş, güçlü omuzları, kabarık göğüsleri, dar kalçaları, ince bacakları, sırm gibi adaleli kolları, uzun elleri vardır. Basık alınlarının altındaki gözleri badem biçimindedir; üçünün de burunları hayli irice, burun kanatları geniştir, dudakları etlidir, biçimli kulakları vardır. Bellerine bağlanmış peştamalların dışında üzerlerinde hiçbir şey yoktur; vücutları kırmızıya boyanmıştır. Sahneyi basitleştirmek için Atmu diye adlandıracağımız satıcı, "Şu koku tam sana göre! Bak ne kadar güzel kokuyor!" diye malını satışa sunar. Yerde oturmuştur, sol dizi toprağa değmektedir, sağ bacağını

Nil'i, geçit verdiği yerden sürüsüyle birlikte geçen çobanlar;
Sakkara dolayında Ti mezarında kireçtaşı kabartmalar

altına almıştır. Elinde esans sürahisini tutmaktadır. Önünde bulunan ve sazdan örülmüş, dört bacağı olması gereken, fakat bizim sadece iki bacağımızı gördüğümüz bir masanın üzerinde, elindekine benzer üç sürahi daha durmaktadır.

"Bir denesene," diye Atmu tekrar konuşur. "Bir damlası yeter..."

Müşterinin akli yatmıştır bu işe ve kabaca dikilmiş, deri sandaleti satıcıya uzatır. "Bu sağlam sandaletler de tam senin için yapılmış gibi." Atmu da bu malı geri çevirmeye pek niyetli değildir. Sandaletleri eline alıp gözden geçirir ve değerini kestirmeye çalışır. Doğrusu bu sabah iş hayli fazladır. Birinci müşterinin arkasından bir ikincisi duruyor; sol eliyle esans almak istediğini işaret ederken sağ eliyle de karşılığında vereceği küçük kutuyu gösteriyordur.

İkinci Sahne

Bu sahne birinci sahnenin çok yakınında cereyan etmektedir. Satıcı bu kez bir balıkçıdır. O da tıpkı Atmu gibi yere çökmüştür. Önünde büyük bir sepet var, belli ki balık tutmada kullandığı sepettir bu; içinde de en az dört tane iri balık. Bir tanesi tam olarak görünüyor, hâlâ kıpır kıpır; diğerlerinin sadece kuyruk kısımları seçiliyor. Balıkçı Meyamun, "Ne şahane değil mi?" diye soruyor. Bu kadar çok balığı nerde ve nasıl tuttuğunu anlatıyor. Şafak sökerken Nil'e inmiştir. Balıklarına çeki düzen verirken "Fakat," diye ekliyor, "siz asıl kaçırdığım balığı görecektiniz. Nah, bu kadar vardı."

Bir kadın yaklaşıyor; üzerinde göğsünden topuklarına kadar uzanan ve omuzdan askılı bir giysi vardır. Balıkları beğenmiştir. Sağ elinde tuttuğu bir çeşit mahfazayı, güneş altında parıltılar saçan balıklara karşılık Meyamun'a uzatıyor; kutunun içinde kendi eliyle dokuduğu örgüleri vardır. Satıcı bunu kabul edecek mi acaba? Uzun ve sıkı bir söz düellosu başlıyor. Bazen ev kadınları da çatır çatır pazarlık etmesini becerirler.

Üçüncü Sahne

Satışa arz edilen, yüksekçe, ince yapılı, güzel bir kaptır. Yere konmuştur, yanı başına da bunu kendi eliyle yapmış ve şimdi de satmak isteyen adam çömelmiştir. Bir kadın adama ve sattığı mala yaklaşıyor. Bu kadının da üstünde balıkçı Meyamun'un müşterisi gibi uzun bir giysi vardır, ancak sarımtırak memeleri meydandadır. Çömlekçiye acaba karşılık olarak ne vermek istemektedir?

"Kokla bir yol! Ne kadar güzel kokuyor değil mi?"

Kadın her iki elinde birer merhem kabı tutmaktadır. "Haydi, nazlanma ustacığım!"

Dördüncü Sahne

Satıcı –bu sefer de ona Knef diyelim– kamuştan örülmüş masasının yanında oturmaktadır. Masanın üstüne öbek öbek soğan, buğday ve un koymuştur. Knef’in sağ eli masaya dayalıdır. İki alıcı gelir. Knef birinci müşteriye, “Görelim hele, ne veriyorsun karşılığında?” diye sorar.

“Güzel bir kolyem var, eminim hoşuna gidecektir.”

Bunu söyledikten sonra adam, koltuğunun altındaki torbadan cam boncuklardan yapılmış bir kolye çıkarır.

Knef bu sefer diğerine dönüp, “Ya sen ne vereceksin, dostum?” diye sorar.

“Bir yelpaze ve bir körük!” İkinci adam sağ elinde tuttuğu, yuvarlak tahta saplı bir çeşit sinekliği uzatır, sol elinde ise mutfaklarda ateşi alevlendirmek için kullanılan üfleme borularından biri vardır. Bu iki müşteriyle alışveriş duraklayıverir. Kolye kaç ölçek buğday eder? Yelpaze ya da körük için ne kadar buğday verirler? Knef öğleye kadar tüm zamanını bunu hesaplamakla geçirmek tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Beşinci Sahne

İki kişi karşılıklı durmakta ve birbirlerine bakmaktadır. İkisi de çıplaktır, kırmızıya boyanmış ve peştamal kuşanmışlardır. Biri bir bilezik uzatır ve elleriyle soru soran bir jest yapar. Öbürünün sırtında bir heybe vardır ve elden çıkarmak istediği üç uzun oltayı da sicimlere asılı olarak taşımaktadır. Bakalım pazarlıkta uzlaşacaklar mı?

Altıncı Sahne

Satıcı yine yere çömelmiştir. Önündeki sepetten dışarı giysi parçaları, süs eşyaları ve rengarenk öteberi taşımıştır. Karşısında duran kadın müşteri gerçi elini uzatmıştır, ama eli havada kalmıştır: Pazarlıkta henüz uzlaşamadıklarına işaret eder bu. Almak istediği giysiye karşılık ne verecektir? Taşındığı sepetten belki bir şişe likör, bir toprak tencere, bir hasır veya bir kuş çıkacaktır. Eğer hava fazla sıcak olmasa, herhalde kadınla erkek arasında sonu gelmez bir tartışma sürüp gidecektir.

Böyle sahnelerle kolayca tasarlanabilir. Geri planda daha başka tacirler ve müşteriler de vardır. Fakat bu değiş tokuş işinde kime satıcı kime alıcı diyebiliriz? Herkes aynı zamanda hem alıcı hem satıcıdır çünkü. Her yanda toz, her yanda kızgın güneş. Kalabalık içinde kimi pazarlıkta kimi de yarenlikte; bir yandan

çene çalınırken, bir yandan da alışverişler yapılıyor. Birileri yakında evlenecek bir çiftten söz ederken, birileri de bir rezaletin dedikodusunu yapmakta. Onların hemen yanı başında ise, birisi verdiği una karşılık bir küpe alıyor.

Ön planda cereyan eden bu sahneler aslında hiç de uydurma şeyler değildir. Bir mezar tasvirinin bir kesimidir bütün bunlar. Yan yana resimlerin altında hiyeroglif yazılar vardır. Bu tasvir, yapılışından bin yıl sonra, arkeologlar tarafından ölümler kenti Sakkaradaki kral piramitleri arasında ortaya çıkarılmıştır. Alman bilgini Lepsius burayı restore etmeyi başarmış, Fransız Maspero da ticaret tarihinin önemli aşamalarından birinin canlı tanığı olması bakımından önemini vurgulamıştır.

İlk Sikkeler (İÖ 700-200)

GYGES'İN YÜZÜĞÜ

Basit bir çoban çoğu kez efsanelerde ve tarihte önemli bir rol oynar. Üç tanrıçanın kavgasında hakem olan Paris bunlardan biriydi. Azize Genoveva ve Orléans Bakiresi de ilk akla gelenlerden. Lydia yaylalarında, kıvrımlarından dolayı ölümsüz bir üne kavuşmuş Meandros Vadisi'nin görüldüğü bir yerde, bir çoban ticaret tarihine apansız girmezden önce koyun gütmekteydi.

Çobanın adı Gyges'ti. Elinde bir çoban asası tutuyor ve korku nedir bilmiyordu. Günün birinde ayağının altında toprak sallanıp yarılmca, hiç çekinmeden bu yarıktan içeri daldı ve orada harikalar üstüne harikalar keşfetti. Tunçtan dökülmüş bir at özellikle dikkatini çekti, atın böğürleri kapılarla süslenmişti. Merakını yenemeyerek bu garip kapıdan içeri adımını korkusuzca atar atmaz, atın içinde bir ölü gördü. Parmığında altından bir yüzük vardı ölünün.

Çoban koyunlarını unutup yüzüğü parmağına geçirdi. Yüzüğün taşını içeriye doğru bastırınca, görünmez oluverdiğini hayretle fark etti. Kararını çabuk verdi: Sürüsünü bıraktı ve doğruca Kral Kandaulesin sara-

yının yolunu tuttu. Yüzüğün gizli gücü sayesinde sırasıyla kraliçenin gözdesi, sevgilisi, başvekil oldu, tahtı ele geçirdi ve Lydia'nın bütün düşmanlarını mahvetti. Zengin oldu, Lydia da zengin oldu. Gyges Delphoi Tapınağı'nda çobanların tanrısı Apollon'a, kendisine nasip edilen bu eşsiz yükselişe duyduğu şükranı belirtmek için hazinelerinin en görkemlisini bağışladı.

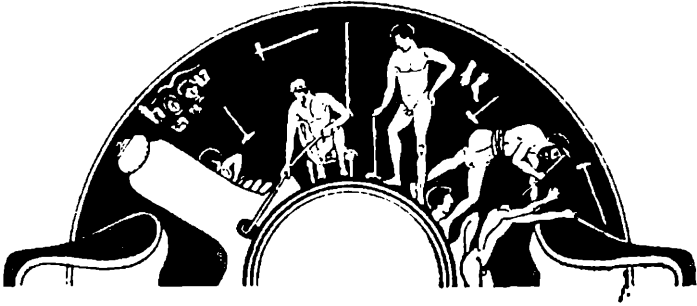
Bu öykünün ardında gizlenen nedir? Deprem olayı bir yana, gerçekten Gyges adlı birinin Kral Kandaulesi tahtından indirip öldürdüğü, yerine geçerek kıyı kentlerini egemenliği altına aldığı ve onun yönetiminde Lydia'nın büyük bir refaha ulaştığı tarihçe de biliniyor; kuşkusuz bundan dolayı da ilk madeni paranın bu ülkede basılması başarıyor.

Olayın efsane yanı yorumlanırsa, altın yüzük sikkenin yuvarlak biçimini simgeliyor. Yüzüğün içinde büyümlü bir güç vardı, aynı güç sikke için de söz konusu. Gyges'in görünmez oluşu ise paranın değişim yeteneğini çağrıştırmaktadır. Yüzüğün bahsettiği mutluluk da, paranın icadından alabildiğine yararlanan ticaretin getirdiği zenginliktir. Yüzük Gyges'in tahta çıkmasına, para da Lydia ülkesinin refahına yardım ediyor.

Lydia'nın ticaret tarihinde ve paranın tarihinde çifte rol oynadığı anlaşılıyor. Tanrı Dionysos Kral Midas'a dokunduğu her şeyi altına çevirme gücü veriyor ve Midas'ın Lydia başkentinin önünden akan ırmakta yıkandığı günden sonra bu su Paktolos, yani altın adıyla anılıyor. Bu isim de ün kazanacaktır. Kum bankları bulunan surlardan altın yıkayıcılar, ilerde sikke kesmek için gerekecek soylu madeni çıkarıyorlardı.

Aslında Lydia'nın yuvarlak paranın beşiği olup olmadığı noktası kuşku. Bu konuda kıyı bölgesindeki komşu İonyalıların daha önce davranmış olmaları ve Lydia başkenti Sardes'in Ephesos veya Miletos tarafından geri plana itilmiş olması da olası. Ama kesin olarak bilinen şu ki, para Küçük Asya'da, Ege'nin kıyı kesiminde icat edilmiştir.

Burada gerçek bir icat söz konusudur. O güne kadar ödeme aracı olarak kullanılmış büyük ve küçük maden parçaları, ister külçe halinde ister bitki sapı, çivi, iğne ve küçük balta biçiminde olsunlar, hiç de kullanışlı değillerdi, amaca uygun duruma gelmeleri merccek biçimine sokulmalarıyla başlar. Artık üst üste konulabiliyor, destelenebiliyor ve çabucak sayılabiliyordu. Bu sikkeler hiç ufaltılmadı, sadece her iki tarafından yontularak inceltildi ve küçük de olduklarından içine hiçbir adi maden katılmadı. Üzerine bir işaret basılmasından itibaren tanınması ve gerçekliğinin kontrolü kolaylaştı. Gyges'in külçeleri önce yumurta biçiminde döktürdüğü ve üzerlerinde Lydia'nın arması bir tilkiyi

Maden dökümhanesi, figürleri kırmızı bir tabak

hakkettirdiği sanılıyor (İÖ 680). Fakat çok geçmeden parçalar düz ve yuvarlak hale geldi ve böylece para denilen nesne bin yıl süreyle geçerli olacak biçimini aldı.

Sürekli aynı kalan, standart biçimi ve kolayca tanınan resmi işaretiyle basılan yeni para, tartılarak değeri saptanan eski paranın yerine geçivermiştir. Duraksama sadece bu paraya en uygun düşecek madenin saptanmasında yaşandı. En eski sikkeler altın ve gümüş alaşımı olan elektrondandı ve her iki maden de Lydia'da bulunmaktaydı. Yüzyıl süreyle Lydia'da olduğu gibi, Miletos'ta, Samos'ta ve Khios'da elektron para basıldı. Fakat o zamanlar aynı ağırlıkta altın gümüşten on üç defa daha değerli olduğundan ve bu iki madenin elektrondaki oranları değiştiğinden sikkelerin değeri de değişiyordu. Bu yüzden elektrondan vazgeçilip sadece saf gümüşten ya da saf altından sikke kesilmeye başlandı. Böylece paranın doğru biçimi, doğru içeriğini de bulmuş oluyordu. Altını tercih edenler, Gyges'in tahtına geçenlerle, onlardan sonra Anadolu'yu egemenlikleri altına alan Persler oldu. Yunanlılar gümüş parayı kullandılar: Altına karşı gümüş, Asya'ya karşı Avrupa... Fakat bu karışıklığa rağmen her iki tarafta da ekonomik hayat, hem piyasada kolayca dolaşabilen, hem de aynı kolaylıkla istiflenebilen bu yeni paranın dümen suyuna girmiş bulunuyordu.

"Ve böylece, değiş tokuş zorunluluğundan para ortaya çıkınca, bir başka tarz kazanç becerisi, ticaret işi oluştu," diye yazar Aristoteles. Gerçi kırsal kesimde eski değiş tokuş ticareti varlığını hâlâ sürdürüyordu, ama kentlerde ve adalarda "yuvarlak para" egemen olmuştu. Pazarla güçlü bir atılım kazandırdı bu para ve mal satışını öyle hızlandırdı ki, Yunan ekonomi mucizesinin ilk belirtileri hemen görülmeye başlandı.

YUNAN MUCİZESİ

Nasıl oldu da Yunan kayalıklarında parlayan kıvılcım dünyanın geri kalan kısmını ışıqlıyla aydınatabildi? Yunan ülkesinde toprak çoraktır, bitki örtüsü fakirdir. Güneş acımasızdır. Yüzüğünü bulmazdan önceki Gyges gibi, çobanlardan oluşan bir halk, suyu az derelerin kenarında, verimsiz otlaklarda sıska sığırları güder. Ne var ki bu çobanlar denizci oldular, çünkü dört bir yanlarında kendilerini bekleyen denizi fark etmişlerdi; bu çobanlar tüccar da oldular, çünkü sikke kesmesini öğrenmişlerdi.

Homeros'la çağdaş değiş tokuş ticareti zamanında ve hatta madenden ödeme araçlarının tartıldığı ve çubuk biçiminde bir avuç Obolos'un bir Drakhme çektiği dönemde, Yunan ekonomik hayatı henüz çok geriydi. Aileler kimseden yardım görmeden kendi başlarına yaşıyordu, çiftçilerin ürün fazlasını olanaklar elverdiğinde satışa çıkarması dışında ticaret hemen hiç yok gibiydi. Aracılık işini yürüten tüccar tipine rastlanmazdı. Zanaatkârlar da pek azdı, belki daire geometrisinden hiç haberi olmayan bir araba yapımcısı ile aralarından bir Phidias'ın¹ çıkacağını aklının ucundan bile geçirmeyen bir çömlekçi zanaatını sürdürmekteydi.

Sikke kelimesinin para alanında neden olduğu değişimin Aigina'dan başlamış olduğu anlaşılıyor (İÖ 650). Bu beyaz ada Atina Körfezi'nde ve Phidon adlı bir Argos kralının egemenliğindeydi. Phidon'un Gyges'in modeline göre yuvarlak gümüş para kestirip kestirmedeği kesin değil. Böyle olmasa bile, yine de pek az şeyi değiştiriyor bu. "Statara-değişmez değerli" denilen paranın çıktığı yerin Aigina Adası'nda bir darphane olduğu kesin. Bu paranın üstünde Aigina Adası'nın arması olan bir kaplumbağa kabartması vardı ve bütün Peloponnesos'ta hayranlık uyandırmıştı.

Aigina, Yunanistanda birdenbire yönlendirici bir rol oynadı; Yunanlıların Talanton, Mina, Drakhme ve Obolo'i'den oluşan bir sikke sistemi kurmalarına yol açtı. Bunlarla sadece Euboia Adası rekabet ediyordu, onların Talanton biraz daha hafifti. Yapay bir dalgakıranla korunan Aigina Limanı çok küçükse de, Yunanlıların ilk filolarının ana üssü olmuştur.

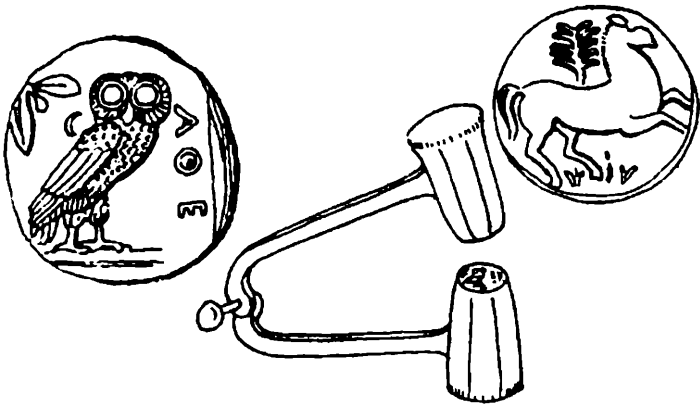
1) İÖ 5. yüzyılda yaşamış Yunan heykel sanatçısı. Heykellerinde insanı değişmez bir güzellik ölçüsü içinde, en mükemmel şekliyle düşünmüştür. Bir söylentiye göre, Atina'da bir heykele ait altınları çalmakla suçlanmış ve hapisanede ölmüştür.

Adanın kendi üretimi pek önemsizdi: Dışarıya çok ucuza kil veya tunc vazolar gönderiyordu. Dışardan gelen –köylüleri kızdıran– tahıl ile tüccarların kesesine bol bol para giriyordu.

Aigina'nın parlamasını Korinthos'un yükselişi izledi. Peloponnesos'u anakaraya bağlayan kıstakta bulunan yeri, zaten böyle bir yükseliş için çok elverişliydi. Malia Burnu'ndan dolaşarak denizde yorucu bir sefer yapmaktansa, gemiler İon Denizi'nden Ege Denizi'ne kara yolu üzerinden naklediliyordu. Her iki deniz arasında kestirme bir bağlantı yolu doğmuştu ve Korinthoslular (bugün Korinthos Kanalı'nın bulunduğu yerde) gemileri ağaç tekerlekler üzerinde bir denizden öbürüne çekiyorlardı.

Fakat Korinthos için asıl büyük an, Yunanistan'ın Aigina ile Euboiadaki farklı iki para sisteminden dolayı ikiye bölündüğü andır. Korinthoslular amblemleri olan taçı sikkelere basarak her iki sisteme de uymayı akıl ettiler (İÖ 600). Gümüş Stater'leri Aigina'nın sikkesiyle rekabet etmeye başladı; Aigina'nın sikkesinin üçte biri değerindeki bu sikkeler Euboiya para bölgesine de nüfuz etti. Korinthos aslında bir köyken bir dünya kenti olmak istiyordu. Etrüsklere toprak kaplarını, Asya pazarlarına yün halılarını satıyor, tersanelerinde yaptığı gemilerini bütün Akdeniz'de dolaştırıyordu. Ancak ve yalnız Miletos, o da Karadeniz'e egemen olduğundan, Korinthos ile boy ölçüşmeye kalkışabilmiştir.

Atina bu iki parlak sitenin, Korinthos ile Aigina'nın mirasçısı oldu (İÖ 438). Tam zamanında Laurion Dağları'nda gümüş yatakları keşfe-

İlk Yunan sikkeleri ve baskı damgaları

dilmişti ve bu gümüş Atina'nın elinin altındaydı; buradaki üretimle Yunan ekonomisinin gereksinmesini karşılayabiliyorlardı. Binlerce köle yeraltında çalışıyor ve bu Atina'ya yılda on bin sikke kesebilme olanağı veriyordu. Atina'nın baykuş amblemlı parası bütün dünyaya yayıldı ve Aigina'nın kaplumbağası ile Korinthos'un tayını unutturdu.

Bu dönemde Atina üstün durumuna ancak paranın değerini düşürdüğünde ulaştı; hiç unutulmayacak bir manevraydı bu. Solon yasa koyucu olmazdan önce tüccardı. Para yönetimi açısından cephe değiştirdi, Aigina bloğunu terk edip Euböia grubuna katıldı; Attika parasının değerini yaklaşık % 30 oranında düşürerek ilk büyük devalüasyonu gerçekleştirdi (İÖ 595). Borçlular rahat bir soluk aldılar, maliyet fiyatları düşen, dışsatım koşulları daha iyileşen üreticiler de ferahladılar. Böyle sine elverişli bir zeminde "Baykuş" bütün Doğu Akdeniz üzerinde egemenlik kurmayı başardı. Bunda Attika sikkelerinin genellikle baskı bakımından daha dayanıklı olmasının, kullanılan madenin en yüksek safılıkta ve ağırlığının gramı gramına doğru tartılmış bulunmasının da rolü vardı.

Attika kendi ocaklarından çıkardığı maden cevheri ve mermerin yanı sıra dışarıya kilden yapılmış eşyalar, silahlar, yazı için parşömenler ve sürekli gelişen imalat sanayisinin ürünlerini satıyordu. Buna karşılık verimsiz Attika arazisinin yeterince üretmediği hemen her çeşit yiyecek maddelerini alıyordu. Solon, yağ dışında tarımsal üretimin dışsatımını yasaklamışsa da, Atina yine de Euböia'nın, İonya'nın ve İskitler ülkesinin tahılına, Karadeniz'in tuzlu balığına, Trakya ve Asya'nın şarabına giderek daha çok gereksinme duyuyordu. Hammaddenin Make-donya'dan kereste, Kafkasya'dan balmumu, Miletos'tan yün, Mısır'dan papirüs ve Afrika'dan fildişi, kısacası Perikles'in² dediği gibi, bütün dünyadan dışalım yapıyordu (İÖ 440).

Peiraeus (bugünkü Pire) Limanı'nda ateşli bir hareketlilik ve gürültülü bir koşuşma göze çarpardı. Renkli bir kalabalık üç dalgakıranı bulunan limanda pazarlıklar eder, hesaplar yapar ve ter dökerdi. İlyrialılar, Fenikeliler, Etrüskler ve Epeiros'lular, üç kıtanın hemen bütün temsilcileri burada bir araya gelmekteydi. Bu insanlar işgüzarca, ama yine de öyle

2) Atinalı ünlü devlet adamı (İÖ 499 - 429). Dürüstlüğüyle ün kazanmıştır. Atina'nın gelişmesine ve imarına önem verdi. Halkına sağladığı refah sayesinde, sitenin başında bulunduğu süre "Perikles Çağı" diye anılır. Barışçı olduğu halde, Spartalıların savaşçı politikası yüzünden ünlü Peloponnesos Savaşları'na sürüklendi. Veba salgınında öldü.

fazla telaş etmeden tahıl ambarlarından tersanelere, ticaret borsalarından gelen giden bütün mallardan devlet hesabına % 2 vergi alınan gümrük ofislerine gider gelirlerdi. Liman işçileri çalışkanlıklarını gösterir, kürekçiler iş arar ve zanaatkârlar da el emeği ürünü öteberilerini satmaya uğraşır. Her dilden konuşmalar Ege'nin sıcak güneşi altında birbirine karışırdı.

Atina çok iyi yelkenlilerden büyük bir filoya sahipti, birkaçı 300 tonluk olsa da, gemilerin çoğu 20 tonluktu. Omurgaları balmumu veya katranla sıvanır, kurşunla desteklenirdi; çapa yerine çipoları* vardı, yönlendirme dümeni işini basit bir kürek yapıyordu. Ticaret gemileri Peiraeus'un diğer iki limanında, borda bordaya dizili yatan ve Attika'nın övüncü olan silahlı Trier'lerin³ himayesindeydi. Ne var ki deniz hiçbir şekilde alt edilebilmiş değildi. Fırtınaları ve kayalıkları gemicileri çok dikkatli davranmaya zorluyordu. Düşman tanrıların arzularına uyarak denizlere yerleşmiş korkunç ejderhalardan ise hiç söz etmesek daha iyi. Fakat güzel havalarda, yönlerini dağların doruklarına göre ayarlayan, adaları ara istasyonlar olarak kullanan denizciler, kıyıyı gözden kaybetmeksizin limandan limana, İstanbul Boğazı'ndan ve Syrakusai'den çok ötelere gidebiliyordu.

Atina'nın ulaştığı refahın tek nedeni bu ticaret filosu değildi, alabiliğine kentin dışına taşan bir egemenlik alanının da bunda katkısı vardı. Bütün Yunan siteleri doğuya ve batıya kolonicilerini yollamışlardı. Adeta yabancı iklimlerde çoğalmak istercesine, Sicilya, Galya ve İspanya'ya kadar yayılmışlardı. Böylece, Miletos çepeçevre bütün Karadeniz kıyılarına ayak basmış, Euboia Kymede, Korinthos Syrakusaide, Rodos Gelada, Megara Selinosta, Phokaia (Foça) Marsilyada, Thera Kyrenede, Sparta Tarentumda koloniler kurmuştu. Bu ticaret kolonileri de yeniden, deyim yerindeyse ikinci dereceden koloniler kurmuşlardı; Kyme Napolide, Gela Agrigentoda, Marsilya Arlesde ve Nicete, Syrakusai Brundisium ve Anconada. İlk seferde tanrıları götürmüş olsalar da, daha sonraki seferlerde çok önemli ticaret mallarını taşımış olmalılar. Böylece Mısır ve İtalya'dan tahıl, İspanya'dan maden cevheri, Berenice'den (Bingazi) atlar ve Kafkasya'dan kereste getirilmiştir. Ticaretin "kızları" olan bu Yunan kolonileri çok geçmeden ticaretin "anaları" olmuş ve Peiraeus rıhtımları onların sağladığı bollukla dolup taşmıştır.

* Özellikle admiralti demirinde bedeninin üst kısmından anelesinin altında geçen kollara dik olarak bağlanmış hareketli veya sabit ağaç veya metal kollar. (y.n.)

3) Üst üste üç sıra kürekçisi bulunan eski Yunan gemisi.

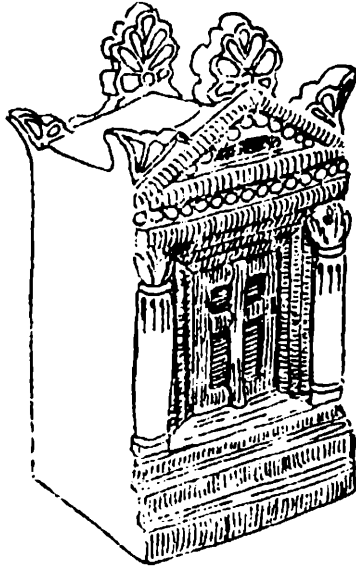
Yunan ekonomi mucizesi bir gerçektir. Deniz ve deniz seferleri, ticaret ve para yoksul bir halktan zengin bir toplum yaratmıştır. Böylece, arazi mühendisleri, mimarlar ve şairler ortaya çıkaracak denli lüks bir ortama zemin hazırlayabilmiştir. Ticaret refahın, refah da bir güzellikler ülkesi kurmanın yolunu açmış, Yunan uygarlığı bu sayede çiçeklenmiş ve Yunanlılardan sonra bütün dünya bunlardan yararlanmıştır.

AGORA'DA

Şimdi dünya limanını terk edip asıl kente yönelelim. Burada da, serbest bir ülkeye yakışır biçimde tıkırında işleyen bir ticaret vardı, sadece bu ticaretin çehresi değişti.

Önümüz sıra yürüyen zanaatkârlar ve köylüler var, yanlarında getirmiş oldukları şeyleri daha yoldayken satmışlar bile. Caddenin kenarında arı kovanı gibi işleyen dükkânlarında ya da müşteriye dönük cephesi açık bırakılmış derme çatma barakalarında meslekten tacirler alışverişçiler. Kasabın sattığı etlerin çevresinde sürüyle sinek dans ediyor, aktarlarda içleri gebre, rezene, küçük soğan veya durak otu dolu sepetler sıralanmış. Pastacı balla tatlandırılmış, üstüne de haşhaş serpilmiş çörekler satıyor, berber çene çalıyor, ayakkabı tamircisi önünden yalınayak geçenlere küçümseyici bir ifadeyle bakıyor. Havada karabiber, ter ve eşek gübresi kokuları birbirine karışıyor.

Caddelerde yapılan küçük alışverişlerden çok daha canlısı “Agora”da görülüyor. Yunanlılar kadınların dedikodu, erkeklerin politika tartışmaları yapmak üzere bir araya geldikleri kent meydanına bu adı veriyorlar. Kelime gerçekten de toplanmak, bir araya gelmek vb. anlamlara geliyor. Pazar kuruldu mu, kalabalık satış yerleri arasında dolaşır ve pazarlıklar, tartışmalar, küfürler, mallarını öven çığırkanların bağrıışları, hayvanların böğürmelerine karışırdı. Akropolisin eteğinde bulunan Agora'ya girdiğimizde, karşımıza önce meydana açılan caddelerdeki çınarların altında duran eşekler çıktı; bu eşekler bağ bağ odun, büyük sepetlerde kömür, üzüm ve lahana getirmişlerdi. Bir çan sesi, istenildiği zaman kaldırılabilen engellerle çevrilmiş sebze pazarının açıldığını haber verdi. Yurttaşlar ve köleler satış tezgâhlarının başına üşüştü; bu tezgâhlarda fasulye, soğan, mercimek, havuç seriliydi. Buranın yanı başında da meyve pazarı vardı: Kriton nar, Kleon hurma, Timeus incir ve ayva satıyordu. Yeniden çan çaldı: Yağ ve peynir pazarı da açılmıştı. Hasırların

Kilden yapılmış hazine odası biçiminde kumbara, İÖ 3000 yılları

üstünde keçi sütünden çökelekler, rendelenmiş peynirler, taze peynirler duruyordu, tereyağı yoktu, ama büyük testilere doldurulmuş zeytinyağları vardı. Bir başka köşede baharat satılmaktaydı: Sarımsak ve kekik, nane ve kimyon. Et ve balık pazarı da az ötedeydi: Kimi tezgâhlarda sardalye, torik, yengeç, midye, kimi tezgâhlarda da tuzlanmış et, taze öküz, koyun, keçi etleri, av hayvanları ve kümes hayvanları vardı. Bütün bunlar olağanüstü derecede lezzetli değildiler; meyvelerin suyu yoktu, küçük ve katıydılar, etlerin kalitesi kuşkuluydu, peynir çeşitleri çekici olmaktan çok uzaktı. Yine de Agora cıvılcıvıl, hayatla dolup taşmaktaydı.

Şarap satıcılarının, eskicilerin, antikacıların ve kitap tacirlerinin köşelerini de unutmamalıyız. Burada herkes için alınabilecek bir şeyler vardı: Ev kadınlarına kap kakak, askerlere Etrüsk çizmeleri, kurtizanlara* parfümler. Çiftçi paltoluk kumaş alır, felsefeci ise gözlem yapar, düşünür ve susar.

Pazarda ticaret serbesttir, ama yine de bir düzen egemendir. Kent yönetimi burasını denetler, pazarı açıp kapayan ve alışverişin belli ku-

* Cortegiana: Saray kadını. Sonraları sevgili ya da metres anlamı içeren bir sözcüğe dönüşmüştür. (y.n.)

rallar içinde yapılmasını sağlayan yine odur. Bazen bir memur terazi ve tartıları kontrol eder, hile yapanları meydandan uzaklaştırır, ya da kavga meraklılarını ayırır. Polis ve mahkeme olmaksızın Agorada işler yürümez. Ancak tüm bunlar hiç de gereksiz değildir. Bir satıcının müşterisini yanlış tartılar ve laf kalabalığıyla aldatmaya kalkışmasına sık rastlanır. “O sattığın ne söyle bana? Bak hele, senin tartıların da doğru değil!” “Hoppala, dediğin lafa bak! Zeus aşkına! Benim tartılarım ha, doğru değil ha! Olympia’nın bütün Tanrıları tanığımdır; dolandırıcılık yapacak adama benziyor muyum ben? Hem nasıl yapabilirim ki? Kanunlar yasaklıyor bir kere, üstelik böyle şeyler benim gibi bir adama yaraşır mı? Bu sabah pazar denetçisi teraziye ve her bir şeyi gözden geçirdi. Hem ben senin gibi bir yurttışa karşı sorumluluklarımın ne olduğunu çok iyi bilen bir adamım. Seni mi kazıklayacağım? Zeus saklasın!”

Uydurma bir konuşma değildir bu; Platon’un bir eserine dayanıyor (İÖ 350): Pazara getirilmiş herhangi bir şeyde hile yapan, müşteriye aldatan ve dolandıran herkes tanrıları tanık göstererek yeminler eder, ama pazar denetçilerinin yasaları ve güvenlik önlemlerini uygulaması söz konusu olunca, hile yapan müşterinin bütün zararını ödediği gibi, ayrıca pazarın orta yerinde bir de güzel kırbaçlanır. Platon bu konuda eksiksiz bilgileri sahip; Demosthenes’in demir ticaretiyle uğraşması gibi, o da yağ ticareti yapardı çünkü.

Pazarlarda perakendeciler iyi iş yapardı; Yunanlıların büyük bayram günlerinde bu alışveriş onlar için gerçek bir zafer olurdu. Bu bayramlar kışın bitiminde Delos’ta düzenlenen Apollon’a şükran şenliği, ilkbaharda Atina’da kutlanan Pallas Athena bayramı, her dört yılda bir yapılan Delphoi ve Olimpiyat oyunlarıydı. Tanrıları ululamak amacıyla dört bir yandan hacılar bu bayramlara geliyordu. Hacıların hatırına satıcılar da onlara katılıyordu. Dindarlık kazançlı bir ticaret için iyi bir vesile oluyordu. Bu bayramlarda tanrısal barışın sağlanmış olması yolcuları korur, bu da tacirlerin çıkarına olurdu. Ancak her alanda satın almaya hevesli çok sayıda müşteri bulamazlardı: Hacılar aç ve susuz olurlar, yiyeceğe, şaraba, ayakkabıya ve dönerken evlerine götürmek üzere hatıra eşyalara gereksinirlerdi. Böyle şeyler hevesle alınır, bayram da bir pazara dönüşürdü.

Ya bu satıcılar? İster sokaklardaki sergilerinde isterse Agorada veya bayramların hengâmesi içinde olsun, müşterilerini imrendirmek için her şeyi yapan bu insanlar nasıl bir hayat sürerlerdi? Hayatlarını ticarete adanmış bu insanların çoğu kötü bir hayat sürüyordu; zengin ve saygın

olanlar sadece limanlardaki, özellikle de Peiraeus'taki toptancı tüccarlardı. Andokides zahire, Lisikles koyun eti, Kirefilos tuzlu et ve tuzlu balık satardı. Barındıkları yerler yoksul kulübelardı. Artemis kamış, Moşion tutkal ticareti yapardı. Hepsı de sofistlerce⁴ horlanırdı. Bunlar zenginleri kazanç hırslarından, fakırları de yoksulluklarından dolayı kınamaktaydılar. Ne var ki sofistlerin değır yargısı Yunan tacirini pek az ilgilendiriyordu. Euripides'in anası sebze ticareti yapmıyor mıydı ve Sophokles bir silah tüccarının oğlu değıl mıydı?⁵ Her tacir için dilediğı şeyi almak ve satmak yolu açıktı. Bundan başka, akşam güneş battığında bir kupa Samos şarabının eşliğinde politika üzerine yarenlik etmeye de hakkı vardı, o zaman hayat gözüne hiç de kötü görünmezdi.

BANKER VE SARRAF

Formion Atınada bankerdir. Atinalılar için kendisinin ya da bir başkasının sahip olduğı fazla parayı işletip değırlendirmektedir. "Fakat onu tanıyanların gözündı elindeki para oranında kredisi olduğı gibi, bunun çok daha üstünde büyük bir saygınlığa sahiptir. Yalnızca zengin değıl, iyi bir insandır da. Bu işi de sırf para kazanmak için değıl, aksine insanlara duyduğı derin sevgiden ve kalbinin yüceliğinden dolayı yapıyordu." Demosthenes⁶ Atina'nın bu büyük spekülasyoncu madrabazını böylesine gönül okşayıcı sözlerle pohpohluyor.

Formion kendisi de bir zamanlar köle olan banker Pasion'un kölesi olarak dünyaya geldi. Zaten bankalarda defter tutan, hesapları kaydeden, kasayı yöneten ve patrona kendi oğullarından daha büyük bir bağılılıkla hizmet ederek sıvrılan kimselerin çoğı kölelerdi. Bir zamanlar Pasion, Antistenes ve Arkestrates şirketinde en yetenekli memurdu.

4) Sofizm: Eski Yunanca "sophos: Bilgili, akıllı, kurnaz" sözünden gelir. Felsefede bilgililik akımıdır. Antikçağ aydınlanmasını hazırlanmıştır. Onlara göre insan her şeyin ölçüsüydü. Bilgi teorik bir merak değıl, pratik bir yarar olmalıydı. İnsanı ve dolayısıyla toplumu hayatını başlıca uğraş konusu yapmaları, onları zorunlu biçimde törebilim sorunlarına yöneltmiştir. Bilgililik akınının yozlaşması, sofist sözünün güzel söz söyleme oyunları yapan safsatacı anlamı kazanmasına yol açmıştır.

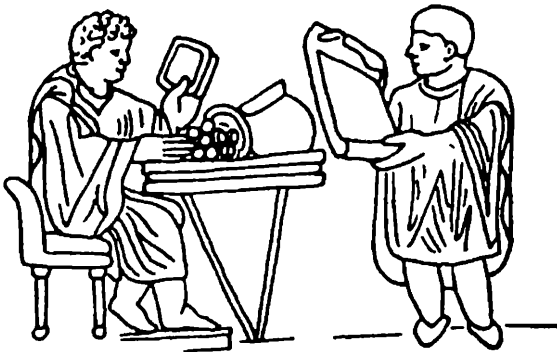
5) Euripides (İÖ 485 - 406), Sophokles (İÖ 496 - 406) Yunan tiyatro yazarları.

6) Ünlü hatip ve devlet adamı (İÖ 384-322). Yunanlıların Makedonlara karşı kooymasını sağladı. Fakat sonunda Atinalılar Büyük İskender'e yenilince, Demosthenes zehir içerek intihar etti.

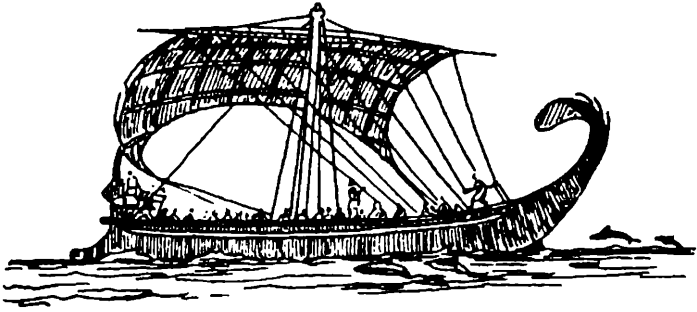
Efendileri kendisini azat ettikten sonra, onların en saygın mirasçısı oldu. O da Formion'a işlek zekâsından, tutumlu oluşundan ve dürüstlüğünden ötürü özgürlüğünü bağışladı, ölüm döşeğinde yatarken de karısını ve şirketini ona emanet etti. Demosthenes'in açıkça belirttiği gibi bu durum hiç de ender görülen bir olay değildi (İÖ 370): "Banker Sokrates sahiplerince azat edildikten sonra, o da daha önce kendi kölesi olan Satiros'a karısını karı olarak verdi. Başka bir banker Sokles de karısını, eskiden kölesi olan Timodemos'a verdi. Aigina Adası'nda da Stirimodoros, karısını kölesi Hermaios'a verdi, kadının ölümü üzerine bu kez ona kızını verdi."

Formionun Pasiondan miras olarak devraldığı banka çok güçlüydü ve dünya çapında mali bir saygınlığa sahipti. Atina kentine ve yabancı devletlere borç para veriyordu. Karadeniz kıyısındaki Pontus'a düzenli seferler yapan Trier'ler donatırdı. Bizans'la ticaret ilişkileri vardı ve Kırım'dan tahıl dışalımını yapardı. Eğer mahkemeye işi düşecek olursa, avukatların en pahalısını, Demosthenes'i tutardı (İÖ 336).

Babilli meslektaşlarının dümen suyunda borç alıp verme, kiralama, emanet ve rehin işleri yapan Yunan bankerleri Agorada sarraflığa da başlamışlardı. Alıcı ve satıcılara para değiş tokuşu konusunda hizmet sunuyorlardı: Attika ve Sicilya'nın dörtlük Drakhme'lerini, Korinthos ve Büyük Yunanistan'ın üçlük Drakhme'lerini, Syrakusai Drakhme'lerini değiştiriyor ve kontrol ediyorlar, bunların yanı sıra kaplumbağa, baykuş, tay işaretli sikkeleri, Liparinin tavşanlı, Korkyra'nın inekli, Makedonya'nın atlı paraları da ellerinden geçiyordu. Değeri belirtilmemiş

Sokak bankerî, Roma kabartması

“Argos” gemisinin varyapımı (rekonstrüksiyonu)

sikkeler, pek sakıncalı bir biçimde bölük pörçük olmuş bu ulusun krallıkları, beylikleri, cumhuriyetleri ve kent devletleri gibi, hesaba gelmeyecek kadar çok çeşitliydi.

Dört ayaklı masalarını Agoraya kuran sarraflar serbestçe işe koyulurdu. Masalarına “tra-peza” denirdi (trapez sözcüğü bundan türemiştir). Bu işi yapanlar da “trapezit” diye adlandırılırdı. Para değiştirme işine girenin kim olduğunu kimse sormazdı, bu işe ne sermaye koyduğu da kimseyi ilgilendirmezdi, ondan istenen sadece dürüst olmasıydı. Para değiştirme işi çok geçmeden, Doğu modeline göre bankacılığa dönüşmüştür (İÖ 592). Solon banka işlemlerinin yasal kurallarını koymuş, kredi işinin faize dayandırılmasına izin vermiş, ancak faiz haddini sınırlamamıştı. Trapezitler anlaşmalar yapıyor, en az % 10, bazen % 48 faiz karşılığı borç para veriyordu, zira fırtınalar ve korsanlar hesaba katılırsa, deniz aşırı ticaretin rizikosu hayli büyüktü. Bunlar kendileri için gündelik defteri, müşteriler için cari hesap defteri tutarlardı. Özel kişiler için noterdiler, devlet için haznedar, tanrılar içinse tapınak hazinelerinin yöneticisi. Kredi vermenin avantajlarının keşfederek ticarete yardım ettiler.

Bu durumda Yunanlıların ticaret tarihinde gelişimi etkileyici bir rol oynadıkları söylenebilir mi? Yunan ticaretinin darphanede kesilmiş sikkelerin yaygınlık kazanmasından kaynaklanması ve tüccarlarla bankacıların yararına alabildiğine özgürlükler içinde büyümesi düşünülürse, gerçekten böyle bir yargıya varılabilir, ancak kısıtlayıcı nitelikte iki noktayı da belirtmek gerekir: Birincisi Yunan ticaretinin serpilmesinde “metoikos”ların hatırı sayılır bir payının bulunuşudur. Metroikos yerli halktan olmayandır, başka yerlerden gelip Attika’ya yerleşen kimsedir. Atina’da normal koşullarda mülk edinmesi olanaksız olduğundan, o da

ister istemez sermaye piyasasında, gemicilik ve büyük ticaret alanında çalışmaya yönelmiştir. Onun İonya'dan ya da Korinthos'tan, Fenike ya da Kartaca'dan gelmiş olması hiç fark etmez, yeter ki Yunan ilişkilerine uyum gösterebilirsin, yani –bir, iki küçük istisna dışında– yurttaşlık haklarından vazgeçsin.

İkincisi: Yunan ekonomi mucizesi şaşırtıcıysa da, hayli küçük bir ülkeyle sınırlı kalmış ve yalnızca güneyin güneşiyle gözleri kamaşmış tarihçiler onda dünya çapında boyutlar görmüşlerdir. Aslına bakılırsa kent denilen yerler tam anlamıyla köy bile değildiler. Limanlar küçük ve minik koylardı, gemiler büyük kayıklardı ve ticaret rast gele yapılan bir işti. Yunanlıların kahramanlarına olduğu gibi, ticaret serüvenlerine atılan bu insanlara da büyük işler atfedilmiştir; oysa yakından incelenirse, bunların hepsi de gününü gün edip rahatça yaşamak isteyen kimselerdi. Gerçekten büyük denilebilecek girişimlere kalkıştıklarında, bölük pörçük bir ulus oluşlarının kötü sonuçlarını hemen görüyorlardı. Yunan ülkesi dıştan gelen tehditle karşılaştığı ana kadar birliğini kuramamış halde kalmıştır. Bir toz bulutu örneği birbirine rakip irili ufaklı bir sürü kent, adalara ve yarımadalara dağılmış haldeydi; ölçüler, ağırlıklar, tartılar, sikkeler köyden köye bile farklıydı, mal değiş tokuşuna ise sıkı kısıtlamalar konmuştu.

Bununla birlikte, Yunan ekonomi mucizesi sadece boş bir balon değildi, insanlığın evriminde para ekonomisinin gelişmesinin çok büyük bir anlamı vardır. Yunanlılar bu gelişmede itici rol oynamışlardır. Daha önceleri mülkiyet sadece toprakla ölçülüyordu. “Madalyon”ların ortaya çıkması ve bunlarla her şeyin satın alınabilmesi sayesinde taşınır servet rekabet ortamına dahil olmuş ve paranın sirkülasyonu büyüdükçe giderek önemi de artmıştır. Kudretli olanlar yalnızca para sahipleri değildi, tüccarlar ve bankerler de onların hemen yanı başında yer alıyordu. Bu arada kendilerini sadece zihinsel çalışmalara adanmış sanılan kimselerin de, tümüyle maddesel, çıkarıcı eylemlere başvurdukları görüldü. Banker oğlu olan Diogenes'in⁷ sahte para yaptığını, ünlü Thales'in⁸ yağ değirmenleri vurgunculuğuyla meşru olmayan yoldan zenginleştiğini kaç kişi bilir? (İÖ 410) Bundan böyle yeni bir olguyla karşılaşılacaktır, bu da bir

7) Sinope'de (Sinop) doğmuş Grek düşünürü (İÖ 412-323). Babası kalp para basmaktan mahkûm olunca, Sinope'den ayrılıp Atina'ya geldi, olabildiğince sade yaşamayı başlıca amaç saydı. Gündüzün fenerle adam araması, Büyük İskender'e “Gölge etme, başka ihsan istemem” demesi, onunla ilgili ünlü olaylardır.

8) İÖ 7-6. yüzyılda yaşamış Miletoslu düşünür ve matematikçi.

servetin pekâlâ yalnızca borçlardan oluşabileceğidir. Servetini sadece topraktan yaptığı sürece, insanın ya çok ya da az bir şeyi olurdu, ya da hiçbir şeyi olmazdı. Fakat akışkan yani taşınır servet ortaya çıkmalı, insan hiçbir şeye sahip olamamanın da altında bir duruma düşebiliyordu, yani borçları olabiliyordu. Solon sayıları hayli fazla olan borçlulara rahat bir soluk aldırabilmek için paranın değerini düşürmek zorunda kalmıştı. Bu işlem ekonomik ve sosyopolitik nedenlerden sürekli olarak örnek alınacaktır. Yunan ülkesi, günümüze kadar sona ermek bilmeyen para değerinin ayarlanması çağını başlatmıştır.

ALTIN VE DOĞU

Klasik Yunan ülkesinin sikkeleri gümüşten, Sparta'nınki demirden, Perslerinki de altındandı.

Gyges'in ve onun soyunun halefleri arasında en ünlüsü Kroisos'tu. Adı tarihe özellikle çok zengin bir hükümdarı niteleyen bir simge olarak geçmiştir.

Kroisos, Gyges'in tahtına çıkan dördüncü ve hanedanın da sonuncu hükümdarıdır (İÖ 559). Efsaneler sonsuz zenginliğe sahip bir adam olduğundan, tarihe Yunan tanrılarına yaptığı cömert bağışlardan bahsedilir. Gerçek olansa, onun hükümdarlığı sırasında Lydia'nın elektron sikkeleri kaldırıp, saf altından sikke kestirmesidir; bu altın sikkelerin üzerinde yazı yoktur, bir aslan ve bir boğa başı bulunmaktadır. Bu Kroisos sikkeleri dünyanın ilk altın paralarıdır ve zamanla öylesine ün kazanmıştır ki, Yunanca'da metal karşılığında kullanılan $\kappa\rho\iota\sigma\alpha\iota$ sözcüğünün kral adı Kroisos'tan gelmiş olması mümkün görünüyor.

Persler Lydialıları yenerek ülkelerini zaptettiler ve Kyros⁹ Kroisos'un tahtını ortadan kaldırdı. Fakat altın sikkeler varlıklarını sürdürdüler, sadece Dareios¹⁰ bunları İndus ile Ege arasında tedavülde bulunan "Da-reikos" sikkelerine dönüştürdü (İÖ 521).

9) İÖ 600-528 arasında yaşamış büyük Pers hükümdarı. İran'da Med egemenliği yerine Pers egemenliğini kurdu. Sınırlarını Kızılırmak'a kadar genişletti. Lidya Kralı'na son verdi. Babil'i alıp, burada tutsak hayatı yaşayan İsrailoğullarının Kudüs'e dönmelerine izin verdi.

10) En büyük Pers hükümdarıdır (İÖ 550-486). Babil, İonia, Trakya ve Hindistan'ın bir kısmını fethetti. Yunan siteleriyle ünlü Med savaşlarını yaptı. Sonunda Marathon'da Yunanlılara yenildi.

Yunan ülkesinin değeri aynı ağırlıktaki altın sikkelerden 13-14 defa daha az olan gümüş Drakhme'lerle eskisi gibi yetinip yetinmediği ise tartışmayı gerektirir bir sorun. Atina, Pers modelini izlemeyi biraz çekingence denedi. Ancak altını nereden bulacaktı? Bu amaçla Parthenon'un¹¹ giriş yolunda duran altından zafer tanrıçaları heykelleri eritildi (İÖ 406), ne var ki bunlardan kesilen sikkeler kısa sürede tedavülden kalktı.

Durum Makedonların Pangaios Dağları'nda altın çıkarması üzerine birden değişti. Diyotor, her yıl için gereksinmenin bir Talanton tuttuğunu bunun da yaklaşık 25 tona denk olduğunu kaydediyor. Makedonya kralı Philippos altın Stater'lerini Pers parasının karşısına çıkaracak kadar güçlüydü. Onun oğlu İskender, Perslerin büyük kralını yenilgiye uğrattıktan sonra, onların iki yüzyıl boyunca toplamış oldukları hazineleri ele geçirince (İÖ 333), altın paranın Yunan dünyasında yaygınlaşması kesinleşti. İskender'den sonra onun mirasını paylaşan generalleri de aynı yolu izlediler, altın para çepeçevre bütün Akdeniz'e yerleşti ve ekonomiye yeni güç kaynakları sağladı.

Ptolemaioslar¹² firavunlar çağından beri sürüp gelen ekonomi sistemini olduğu gibi korudular: Mısır'ın bütün dış ticareti devletin elinde kaldı, aynı şekilde madencilik, toprağın ve taşların işletilmesi, yağ, tekstil ve papirüs üretimi devlet tekelindeydi, buna bankacılığı da katabiliriz. Bir süre için bu sistem Pergamon Krallığı'nı da etkiledi, burada parşömen üretimi ve satışı devletin işi oldu, buna tuğla üretimi de eklendi.

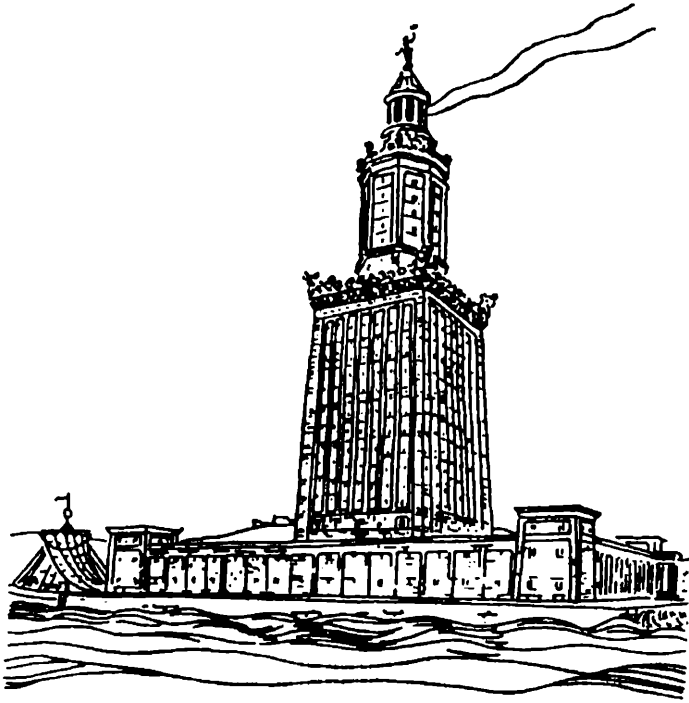
Her şeye rağmen ticaret alanındaki ilerleme belirgindi. Altın sikkelerin yayılması, özgürlükçü Yunan ticaretinin atakları, İskender'in seferlerinden sonra pazarların çoğalıp istikrarlı bir hal alması ve refah düzeyini yükseltme arzusu, Mısır sisteminin etkilerini misliyle giderdi.

Ufuklar genişliyordu: Nearkhos filosuyla İndus'tan İran Körfezi'ne gitti (İÖ 324). Hipparkhlos, Muson rüzgârlarının yılın belli zamanlarında belli yönlerden esen düzenli rüzgârlar olduğunu keşfetti. Herakleios Hazar Denizi'ni geçti. Ticaret için yeni yollar açıldı.

Atina ekonomik alandaki üstünlüğünü yitirdi. İskenderiye Akdeniz'de ticareti yönlendiren liman oldu. Kenti İskender kurmuş ve bura-

11) Atina'da Akropolis denilen tepe üzerinde bulunan başlıca yapılardan biridir. Perikles'in emriyle heykeltıraş Phidias ve o çağın ünlü iç mimarı tarafından İÖ 447-438 yılları arasında yapılmıştır.

12) Mısır'da egemen olmuş bir hükümdar ailesidir. Hanedanın kurucusu Büyük İskender'in generallerinden I. Ptolemaios, son hükümdarı ise Kleopatra'dır. Egemenliği 300 yıl süren bu hanedan zamanında Mısır en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır.

İskenderiye Feneri'nin varyapımı

ya kendi adını vermişti. Küçük bir adanın üstünde satranç tahtası düzende kurulmuş bu yeni ve mağrur kenti görenler hayranlıklarını gizleyemiyorlardı. Adanın adı Faros'tu; bir çok Avrupa dilinde ışıklı kule, fener anlamına gelen sözcükler (la phare, faro) bu adanın isminden gelmektedir. Bugün ortada görünmeyen bir dalgakıran ve rıhtımla ada, anakaraya bağlıydı. Yahudi, Suriyeli, Arap, Habeş, Yunan ve Pers tüccarlar kentin görünümünü renklendirdi; iç limanda Hindistan'dan inci, Çin'den ipek, Lübnan'dan kereste ve Britanya'dan kalay getirmiş gemiler yatardı.

Düzenli bir sefer programıyla İskenderiye, Akdeniz'in ve Karadeniz'in öteki limanlarına, Seleukeia'ya, Bizans ve Sinope'ye bağlanmıştı. Yelkenliler altı günde Syrakusai'ye, dört günde Rodos'a ulaşmaktaydı.

Zamanın ticaret merkezi nasıl İskenderiye ise, bankacılığın merkezi de Rodos olmuştu. Burası Avrupa'nın ileri karakolu gibiydi. Asya'nın hemen eşiğinde, Afrika'ya ise kolayca ulaşılacak bir yerde bulunuyor-

du. Ada buradan denizlerin özgürlüğünü savunuyordu. Rodos limanındaki tunçtan dev heykel bu özgürlüğün adeta bekçisi gibi durmaktaydı. Rodos'un deniz hukukuna ilişkin düzenlemeleri herkesçe benimsenmişti (İÖ 280). Bunların arasında özellikle, tehlikeli duruma düşmüş bir geminin kurtarılması için yükün bir kısmının denize boşaltılması durumunda, zararın ödenmesi ilkesini belirtmek gerekir. Rodoslu tüccarlar ve Rodos sigorta acenteleri bütün Doğuda ticaret ve kambiyo işi yapıyorlardı. İskenderiyeli meslektaşlarıyla birlikte fiyatları yükseltiyor ve geçerli paraları çoğaltıyorlardı, zira altın ve gümüşe olan ilgi, fetih seferlerinin sonucu olarak durmuştu. Arkasından yarım yüzyıl süreyle fiyatlar yeniden düştü, üretim ve ticaret cirosu eldeki likit parayla uyumlu hale geldi. Gündelikle ve aylıkla çalışanlar bu iniş çıkışlarda sıkıntı çektiler, ama aynı dönemde kurnaz iş adamları keselerini doldurmayı ve günlerini gün etmesini bildiler.

Kral II. Arkesialos Kyrene'nin başlıca dışsatım ürünü olan Silphion şifalı otunun tartılıp paketlenmesini denetliyor

Bu para babalarından birkaçı kendilerinden söz ettirmiştir: Abderalı Python, Istroslu Aristagoras, Olbialı Nikeratos en ünlüleridir. Bunlar sessiz sedasız zahire, yağ ve köle ticareti yapıyorlardı. Dört bir yana gemiler ve kervanlar sevk ediyor, korsanlara meydan okuyor, malları toptan alıp satıyor, istifçilik, vurgunculuk yapıyor, satışlarda indirim bile yaptıkları oluyordu; bir yandan kredi alırken, öbür yandan faizle borç veriyorlardı. Hiç kimse bu adamların her zaman dürüst davranmış olduğunu iddia edemez, ama hepsinin de sezgileri güçlüydü, rizikoları göze almayı seviyor ve uygun fırsatların kokusunu alıyorlardı. Başkaları savaşta ve barışta, siyasal alanda şan şeref kazanmak isterken, onlara ekonomik alanda işler yapmak ve buradan kazanç, daha fazla kazanç sağlamak çok daha önemli görünüyordu.

KARTACA TİCARET CUMHURİYETİ

Yunan tüccarları Doğu Akdeniz’de egemenlik kurduğu sırada, Kartacalılar da Batı Akdeniz’in efendisiydiler. Yalnız bu karşılaştırmada eksik bir yan vardır; zira Yunanlılar bir sürü merkeze dağılmışken, Pön dünyası tam bir birlik halindedir: Doğuda Aigina, Korinthos, Atina, İskenderiye vardır, Batı’da ise beş yüz yıldan fazla bir zaman Kartaca tek başı nadır ve bağımsızdır.

Tyros’un bir kolonisi olarak kurulan (İÖ 814) Kartaca’nın kendisi de birçok ticaret kolonisi kurmuştu. Bu koloniler ara aktarma istasyonu, ticaret üssü veya gemi yapım yeri olarak Afrika kıyılarında, İber Yarımadası’nda, Sardunya, Sicilya, Malta ve Balear gibi irili ufaklı bütün adalar daydı. Kartacalı denizciler –kalay ve altın ülkeleri arayarak– Atlantik kıyılarını kuzeyde Quessant (Kap Finistère) Adası’na ve İrlanda’ya, güneyde Gine Körfezi’ne kadar dolaşıyorlardı.

Kartacalılar ile Hercules Sütunları’nın¹³ ötesindeki Afrikalılar arasındaki değiş tokuş ticaretinin nasıl yapıldığını Herodotos’tan¹⁴ öğreniyoruz (İÖ 450): Kartacalılar oraya varınca mallarını kıyıya çıkarıp kumsal-

13) Eskiçağda bilinen dünyanın en uç noktasında bulunmaktadır. Cebelitarık’ın da adıdır.

14) Yunan tarihçisi (İÖ 484 - 424). “Tarihin Babası” diye anılan Herodotos, Pers İmparatorluğu’nun kuruluşu ve Perslerin Yunanlılarla olan savaşlarını anlatan dokuz eseriyle tanınmıştır. Aslen Bodrumlu olan bu tarihçi gençliğinde bir çok ülkede geziler yapmış, gezi izlenimlerini daha sonra yazdığı eserlerinde anlatmıştır.

da yan yana diziyorlar. Sonra tekrar gemilere dönüp bir ateş yakıyorlar. Yerliler dumanı görür görmez deniz kıyısına gelip malların bedeli olarak kumsala altın koyuyorlar, sonra da geri dönerek uzaklaşıyorlar. Bu sefer Kartacalılar durumu gözden geçirmek için gemilerinden çıkıyorlar ve eğer altın getirdikleri malın değerindeyse alıp gidiyorlar. Şayet altın yeterli değilse, hiç el sürmeden gemilerine dönerek beklemeye koyuluyorlar. Yerliler tekrar gelip biraz daha altın getiriyorlar, bu olay karşı tarafı hoşnut edinceye kadar sürüyor. Kimse kimseye zarar vermiyor: Kartacalılar malın değeri edinceye kadar altına dokunmuyor, yerliler de Kartacalılar altını alıp gitmeden önce malları ellemiyorlar.

Herodotos'un anlattıkları tarih öncesi çağların mal verme ve bu mala karşılık verme işlemine tıpatıp uymaktadır. Gerçekte yerliler böylesine ilkel bir evrim basamağında bulunuyorlardı ve Kartacalılar onların törelerine ayak uydurmuşlardı. Zaten Kartacalıların kendileri de uzun süre değiş tokuş ticareti yapmışlardı. Daha sonraları Sicilya'da Yunan uygulamasını ve parayı öğrenmişlerdi. Para yapımı için Afrika altını ve

Pazar yolunda köylü (Haifi kabartma resim-İskenderiye)

Batı Afrika'da Akanların altın ağırlığı

İber Yarımadası gümüşünü kullandılar. Ücretli askerlerinin aylığını altınla öderler, Yunanlılarla yaptıkları ticarete ise gümüş kullanırlardı.

Kartacalılar Afrika haklarından altın, fildişi, köle, devekuşu yumurtası ve tüyü alırlar, karşılığında onlara çanak çömlek, cam ve tahta eşya, mücevher, dokuma verirlerdi. Kalay yollarından birini kapatmışlar, böylece satış tekeli ele geçirmek istemişlerdi.

Kartaca limanı koyun kıyısında kazılmış iki havuzdan oluşuyordu, havuzlardan biri daire biçimindeydi, ticaret limanıydı bu; diğeri kuzey-güney doğrultusunda bir dikdörtgendi, bu da savaş limanıydı. Buraya girmek isteyen gemiler daire biçimi limandan geçmek zorundaydı. Dörtgenin boyutları 500x200 metreden fazla değildi, daire biçimli limanın çapı ise ancak 100 metreydi. Bu durum akla hemen ünlü bir büyük kentin gemi varlığını nasıl olup da bu kadar küçük bir yere sığdırabildiği sorusunu getiriyor. Bunun yanıtı şu olmalı: Kartaca gemileri yüklerini boşalttıktan sonra ya kıyıya çekilir ya da yakınlarda bulunan kalafat yerlerine götürülürdü. Üstelik gemiler hayli küçüktü, en görkemlisi ancak 18 metre uzunluğundaydı. Sadece bir güvertesi, bir direği ve yamuk biçiminde bir yelkeni bulunmasına rağmen, yine de bu gemiler Kartacalı ticaret patronlarının kazanç hırsını doyurmaya yetmekteydi.

Böylesine mütevazı bir izlenim uyandırmakla birlikte liman, heybetli surlarla korunan bir kentin kalbiydi ve bu kent ticaret kolonileriyle alabildiğine yayılmış bir imparatorluğa egemendi. Kartaca siyasal gücünü pekiştirmekten çok, ticari çıkarlarını güvence altına almak çabasında olmuştu. Denizlerde izledikleri rotaları gizli tutuyor ve kolonilerine hiçbir yabancıнын girmesine izin vermiyordu. Bu iki özellik de verimli bir tekel olmasını sağlıyordu.

Kartaca'da siyasal iktidar ticaret ve para aristokrasisinin elindeydi. Zengin tüccarlar senatoda ve halk meclisinde oturuyor, yüksek memurları atıyor, devletin başkanlığına seçiliyor ve Kartaca politikasını ticaretin çıkarlarına göre düzenliyorlardı.

Küçük ticaretin temsilcileri kamu görevlerine giremezlerdi. Buna rağmen kentin hayatına yine de etkin biçimde katkıları olurdu. Ayrı satış yerleri ve pazarları vardı. Kendine özgü biçimde bakır sikkelerden değişik bir para kullanıyorlardı, bunların üzerindeki sanatkârane işçilik taklit edilmesini engelliyordu ve değeri kararlaştırılmış bir esasa göre saptanmıştı. Tüccar bir halkta da ancak böyle bir para yakışırdı.

Kartacalı ticaret patronları Romalı çiftçilerce yenilgiye uğratıldı. Kabul etmeli ki Pönler doğuştan asker değildiler ve ticari çıkarları onlara askeri eğitim için pek vakit bırakmadığından, savunmalarını paralı askerlerden kurulu bir orduya havale etmişlerdi. Tarihte de tartışma götürmez belli bir yasa olmalı ki, tüccar toplumlar çiftçi toplumlarca, deniz devletleri kara devletlerince yenilgiye uğratılmışlardır. Sparta Atina'yı yenmişti ve çok geçmeden Roma da Kartaca'yı yıkacaktı.

KELTLER

Yunanlılar, Persler ve Kartacalılar kültürlerinin doruğunda bulunuyorlardı. Gezegeneimizin çok daha büyük bölümü ise hâlâ barbarlığın karanlığı içindeydi.

Örneğin Keltler, toplumsal gelişme açısından, Kartacalılarla tarih öncesi tarzda değiş tokuş ticareti sürdüren Afrikalılardan hiç de daha üst bir düzeyde değildiler. Gerçi Avrupa uygarlığına demiri işleyerek, atı kullanarak katkıda bulunmuşlardı, ama paradan hâlâ habersiz olduklarından, değiş tokuş ticaretinde saplanıp kalmışlardı.

Sadece Galya'nın Akdeniz kıyı şeridi Yunanlılar tarafından uygarlaştırılmıştı (İÖ 600). Marsilya'da Kartaca'yı andıran bir ticaret cumhuriyeti

parlamıştı. Burası biri Senegal'a, diğeri uzak kuzeydeki kalay ve kehribar ülkelerine olmak üzere iki de maceralı sefer düzenlemişti. Alp dağları ile Ebro¹⁵ arasında Marsilya'nın kolonileri vardı. Fakat, onların giriştiği keşif seferleri hiçbir sonuç vermedi ve kolonileri de çok geçmeden ortadan kayboldu. Marsilya ticareti bir hinterland kapsamıyordu ve yakın komşuları da ancak Doğunun ucuz tapon mallarına ulaşabilme olanağı bulabiliyordu.

Kelt dünyası –Galya'dan çok ötelere, İrlanda, İspanya ve Karadeniz'e kadar uzanan bu dünya– zaten çok çekici değildi. Hemen tüm siyasal ve ekonomik kuruluşlardan yoksundu. Doğru dürtüst tek bir yol bile yoktu. Yol denilebilecek olanlar da patika cinsinden şeylerdi; su yolları da ya Rhône gibi deli ırmaklardı, ya da Seine Nehri gibi kıvrımlarla doluydu. Elden geldiğince tuz, kürk, silah ve tahıl ticareti yapılıyor, ancak bu ticaretin cirosu pek sınırlı kalıyordu. Bazı ülkelere bira ve balık satışı yapılmış olabileceği gibi, Kelt maden dökümcülerinin yaptıkları öteberiler gezginci tacirler aracılığıyla zanaatkârlara aktarılmış olabilir (İÖ 123). Bu konuda ayrıntılı bilgi verebilecek durumda değiliz.

Buna karşılık Yunan transit ticaretinin yararlandığı yolları tam olarak bilmekteyiz: Örneğin, Manş Denizi kıyısından başlayan eski bir kalay yolu Seine, Saône ve Rhône ırmakları üzerinden Akdeniz'e iniyordu; Vix'e uğranarak yapılan bu sefer otuz gün sürüyordu. Burada daha sonraları gün ışığına çıkarılmış buluntular kesinlikle Etrüsk veya Yunan kökenlidir: Bunlar altından bir alınlık ile tunçtan bir güğümdü.

Galya'da da –başka yerlerde olduğu gibi– pazarlar, mal talebi ve mal arzı yoluyla gelişmişti. Kelt dilindeki adıyla “Magos”ların çevresinde yerleşim merkezleri doğmuştu: Rigo-magos (Riom), Roto-magos (Rouen), Novio-magos (Noyon) vs. gibi. Bu kasabalar doğuşlarını ticarete borçlu olduklarından, çoğunlukla iki oymak bölgesinin sınırında bulunmaktadırlar. Argento-magos (Argenton) Biturige bölgesinin kıyısında, Cassino-magos (Chasseron) Santon'ların sınırındadır. Bu pazar merkezlerine her taraftan geliş olanağı vardı; çoğunlukla bir yükseltinin, bir tepenin üstünde bulunan Burg'ların (Briga, Duros veya Dunos) aksine ya bir ovada ya da açık bir vadideydiler. Bazen pazar yerlerinin koruyucu bir siperle çevrildiği de oluyordu. Magos ile Dunos daha sonraları birleşti ve bundan da “Mehun en Berry, Meung sur la Loire” v.s. gibi yer adları doğdu.

15) İspanya'nın kuzeyinde Akdeniz'e dökülen bir ırmak.

İkâat zamanla Keltler arasında da para ortaya çıktı. Bu amaçla taş baltalar, altın yüzükler, altından veya tunçtan tekerlekler kullandıkları kesinlikle kanıtlanmış değildir, ayrıca bu eşyaların yalnızca araç gereç, süs ve put olmaları da olası. Dar anlamda paranın Keltlere kesinlikle gelmesi ancak kültür halklarının bunu darphanede kesilen sikke biçimiyle tanıttıkları zaman olmuştur.

Phokaiialılar Stater'lerini Marsilya'ya götürmüşlerdi ve sonra burada da gümüş Drakhme'ler ve Obolos basılmıştı (İÖ 250). Böyle parçalar yavaş yavaş Rhône Vadisi'nden Galya'nın içlerine girdi. Başka sikkeler Tuna Vadisi'nden kuzeye geldi. Bunların kökeninin yağma edilen Delphoi tapınak hazineleri olduğu anlaşılıyor. Yine başka sikkeler de Kartaca, Syrakusai ve Makedonya'da paralı asker olarak hizmet görmüş Galyalılar tarafından ülkelerine götürülmüştür. Böylece paranın kültür çevresi Batı'ya da yayılmış oluyordu. Sonraları Keltler kendi paralarını basmayı düşündüklerinde, hiç hammadde sıkıntısı çekmediler. Alpler'de, Pireneler'de ve Cevennes Dağları'ndaki ırmaklar altın sağlıyordu, oradan buradan çıkarılan gümüş de vardı. "Argentum" ve "Argentan" gibi yer adları, Argentoratum (bugünkü Strasbourg) gibi kent adları burarlarda gümüş ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

Keltler, acınacak derecede bir beceriksizlikle Doğunun sikkelerinin benzerlerini yaptılar, en çok da çok güzel buldukları ya da özellikle daha sık görmüş oldukları, üzerinde Apollon'un veya Philippos'un başı olan sikkeleri taklit ettiler (İÖ 150). Daha sonra, belirgin özelliği kötü kesilmeleri ve üzerine beceriksizce konulmuş işaretler olan özgün Kelt sikkeleri ortaya çıktı. Bu işaretler bir ökseotu meyvesi, bir hilâl, ayrıca kurt, erkek domuz, at, dağ keçisi, tilki, kartal ve yılan gibi çeşitli oymak simgeleri idi. "Druid" denilen eski Kelt rahiplerinin bir çeşit sikke birliği ve otoritesi kurmaya çalışmalarına rağmen, kökenleri çeşitli yerler olan bu sikkelerde hiçbir sistem yoktur. Dış ticarete kullanılan sikkeler saf altın ve gümüşlendi; buna karşılık ülke içinde tedavülde bulunan sikkeler çok farklı alaşımlardan yapılmışlardı, genellikle gümüş kaplamaydı ve ağırlıkları da daha hafifti. Daha önceleri Yunanlılarda gördüğümüz bu birlikten yoksunluk hali, Keltlerde çok daha belirgindi. Yunan dünyasında hiç değilse, Atina'nın üstünlüğü sayesinde bir sikke çeşidinin genelleştirilmesi başarılmıştı. Barbarların ülkesinde ise sikke konusunda tam bir kaos egemendi.

Keltler ancak Romalılar zamanında ve onların eğitici önderliği sayesinde paranın ilkel biçimde kullanımından sıyrılacaklar ve bir sikke

sistemini gerçekleştirecekler ve böylece ticaretin gelişmiş biçimlerine geçmeyi başaracaklardır.

ATİNALI BİR TACİRİN MEKTUBU

Selam olsun sana sevgili Arifron!

Bizim gibilerin Atina'da dertleri pek çok. Küçük çapta ticaretle uğraşan birisiysen, gerçekten acımacak haldeyin demektir. Bak anlatayım: Geçenlerde akşama doğruydum, eşeğime bir hayli bal yüklemiş, Dypilon kapısına gelmiştim. Bal, deri torbalar içindeydi ve arpaların altına saklamıştım. Tam kente gireceğim sırada eşek tökezleyip yere yuvarlanmaz mı? Gümrük memurları hemen yardıma koştular, uzun kulağı ayağa kaldırmak istediler; ne var ki, arpalar yerlere saçıldığından balı da gördüler. Demek senin niyetin gümrüğü atlatmakmış dediler bana. Bunun hesabını vereceksin, hesabı da çok kolay. Balına el koyuyoruz. Açık artırmayla satılacaktır. Ayrıca para cezası da ödeyeceksin. Gördün mü başıma geleni?

Buna karşılık ne diyebilirim ki? Kentin bu işten yine de pek bir kazancı olmayacak, açık artırmada her zaman hep miskin fiyatlar verirler çünkü. Benimse hem bal gitti elimden, hem de para cezası olarak bir avuç Drakhme. Sanki ödediğimiz vergiler yetmezmiş gibi, bu da cabası! Şu vergiler var ya, sevgili dostum Arifron, devletin ticarete koyduğu vergiler yani, doğrusu pek korkunç, özellikle benim gibi fakir bir metoikos için. Yurttaş olanlar kelle vergisi diye bir şey ödemiyorlar. Bense yılda on iki Drakhme metoikos vergisi vermek zorundayım. Az para değil hani, hemen hemen iyi bir koyun parası. Sadece Sidonda doğmuş olanlar bundan muaf; bense bu parayı ancak güçlükle ödeyebiliyorum. Gel gelelim vergiyi vermesem, kentin haklarına karşı gelmek istiyormuşum sanacaklar, o zaman da özgürlüğümü kaybetme tehlikesiyle karşılaşabilirim.

Ancak sanma ki her şey bu kadarla bitiyor. Metroikos vergisinden başka bir de malların kendisinden alınan vergi var. Ticaret limanından alınan gümrük vergileri bunlar. Peiraeus'ta karaya çıkaracağım içi yağ veya şarap dolu en küçük amforalar için, değerlerinin ellide biri kadar parayı vergi olarak ödemem gerekiyor. Sen şimdi bana, iyi ama gümrük vergileri kendi beyanına dayanmıyor mu diye itiraz edeceksin. Bunda haklısın, zaten kazancımın gümrük vergisi için elimden geldiğince az pay ayırmaya çalışıyorum. Bu çabada da elbette ki yalnız değilim, herkes biraz kaçamak yapıp konulmuş yüksek gümrüğün acısını çıkarmaya uğraşıyor. Aslına bakarsan kontrollerin çok sıkı yapılması da bu yüzden. Malları gümrükten içeri sokmanın kolay olduğunu sanma sakın. Gece gündüz nöbetçi var, yalnız kıyıda değil, içerde, örneğin Oroposda, Attika ile

Boiotia'nın sınır oluşturduğu yerde de bekliyorlar. Hem ben kaçakçılığın tehlikesini göze alamayacak kadar küçük bir adamım. Onun için de gümrük parasını hep öderim. Başka çarem var mı ki?

İş bu kadarla da bitmiyor. Agorada çadırımı açıp tezgâhımı kurar kurmaz, mallarımı müşteriler için dizmeye başladığım anda, kent görevlisi tepemde bitip meydan parasını alıyor benden. Agora tele! Pazar vergisi! Satıp da kazandığıma göre değil ha, satmaya getirdiğim mala göre bu vergi. Üstelik her mal başka türlü değerlendiriliyor, bir yılanbalığının parası başka, bir toriğinki başka. Ödediğim Obolos karşılığında bir makbuz alırım, vartayı bu kadarla atlattığım için de sevinirim hatta.

Tutup Agoranın dışında bir şeyler satmaya kalksam, orada da vergiden kurtulacak değilim; orada da 1 ile 5 Drakhme değerinde her satış için, bir Oboloi ödemem gerekiyor. Yüzde birlik vergiden kurtulmak, senin sandığından çok daha güçtür. Bana dediler ki, Palmyrada küçük tacirler fazladan bir vergiyle yükümlüymüşler, Knossosda da –buluşa bak hele– yiyecek maddeleri satanlar, Syrakusai'de orospuların ya da Bizans'ta eczacılar ve gezginci hekimlerin ödediği cinsten ayrı vergi veriyorlarmış. Bunları duymak da yüreğime pek su serpmeydi.

Tina'da genel şenliklerin ve donanmanın giderlerinin zenginlerce karşılanması geleneği olsa da, söylentilere göre onların harcadıkları, metoikoslarla yurttaşları aynı derecede etkileyen korkunç vergiler sayesinde yine geri geliyormuş. Servetten de vergi alınmıyor değil, hem de artırmalı sistemle alınıyor, ancak servet dedikleri toprak, köleler ve taşınır mallar. Gel de şaşma buna! Böyle akıl ermez işlere karşı, diğer bütün Atinalılar gibi benim için bir tek çıkar yol var: Vergi dairelerine yalan söylemek. Özellikle taşınır mallar konusunda bunu yapmak gerekiyor. Baskıya karşı yalan doğrusu iyi bir çare.

Ah, benim acılı yazgım. Bilesin ki, hâlâ ödeyemediğim vergi borçlarım var. Peiraeus'ta yer parası, tartılarım ve ölçülerim kusurlu bulunduğu için para cezası ödemem gerek; zahire tacirleri birliğinin aidatını ödeme süresi de çoktan geçti. Herkes bir Drakhme tutturmuş gidiyor. Kabul et ki, sevgili Arifron, acayip bir zamanda yaşıyoruz. Dünya durdukça tacirler sınıfı, günümüzde Atina'da olduğu gibi, böylesine ağır vergi yüküyle bir daha asla bunalılmayacaktır. Hermes¹⁶ korusun seni! Hoşça kal!

16) Eski Yunan mitolojisinde ve çoktanrılı din sistemindeki tanrılardan biri. Tanrıların ve özellikle de Zeus'un habercisidir. Kendisiyle ilgili çok ilginç ve renkli efsaneler vardır. İnsanların ruhlarını öteki dünyaya, Hades'e götürmek görevi de onundur. Hırsızların ve tüccarların da koruyucusudur, ama asıl yararı yolcularadır. Bu nedenle yollara Hermes heykelleri dikilirdi, çok kutsal sayılan bu heykeller aynı zamanda eskiçağın kilometre taşlarıdır.

Roma Çağı *(İS 500 Yılına Kadar)*

ROMA SİKKE SİSTEMİ

Romalılar Capitolum'un en yüksek yerine, daha sonraları Aracoeli (Göksel Ülke) Kilisesi'nin yükseleceği yere, en çok ululadıkları bir tanrıça için kutsal bir yer yaptılar: İuno¹ Tapınağı'dır bu. Latinler ona tapınmayı Etrüsklerden alıp benimsemişler ve böylece bu tanrıça, Jüpiter² Capitolum Tapınağı'nın yakınında ilk sürekli yerini bulmuştu. Şimdi

1) Yunanlıların Hera'sıyla bir tutulan Romalı tanrıça. Aslında ayın değişimlerini simgeleyen bir tanrıçadır. İuno genellikle kadınların, kadınlar arasında da meşru yoldan evlenmiş olanların tanrıçasıdır. Doğumu kolaylaştırmak başlıca işidir.

2) Yunan çoktanrılı din sisteminin büyük tanrısı Zeus, Roma çoktanrılı din sistemi-ne bu adla geçmiştir. Doğanın büyük yöneticisi sayılan bu tanrıya Roma'nın kutsal tepesi Capitolum'da tapınılırdı. Buraya Jüpiter için dikilen tapınağa sonradan İuno ve Minerva adı alınmış, böylece Capitolum Üçlüsü adıyla bu tanrılara tapınılmıştır. Jüpiter Roma'nın dış ilişkilerini ve uluslar arası anlaşmaları koruyan bir tanrı sayılırdı. Tanrılar arasında tam bir otorite kurduğu gibi, devlet otoritesini ve disiplini simgelerdi. Flamen dialis adıyla görevlendirilen baş rahibi, İuno'nun baş rahibesiyle evlenerek tanrılar arasındaki kutsal birliği yansıtmakla yükümlüydü.

ise İuno sınırsız biçimde kalenin kalbinde egemendi, adına da garip bir ekleme yapmışlardır: İuno Moneta.

Moneta, uyaran, hatırlatan anlamına gelen “monera”dan geliyordu, yani İuno, Uyaran Tanrıça olmuştu. Güiya Romalılara bir depremi önceden haber vermiş ve Pyrrhos’a karşı savaşta da kurnazca uyarılarıyla onlara yardım etmişti. Bu işin efsane yanı; kesinlikle bilinen ise, Romalıların İuno Tapınağı’nın bir bölümünde, savaş kargaşasından ve ahlak bozukluğundan korunmuş olarak, sikke darphanelerini kurmuş olmalarıdır (İÖ 280). Tanrıçanın lakabı orada kesilen sikkelere de geçmiş (İÖ 268), bundan dolayı bütün Roman dillerinde³ rastlanan bir isim halini almıştır. Böylece para, dil bakımından yüzyıllarca kökenine sadık kalmış ve ne zaman “para” söz konusu olsa, “uyarı”da onun yanından eksik olmamıştır.

Romalılar düzenleme ve örgütleme yetenekleriyle paraya sadece yaygın adını vermediler, onu gerçek yapısına, gerçek niteliğine de kavuşturdular. Kentlerinin çevresinde giderek genişleyen siyasal bir dünya otoritesi kurdular, bununla birlikte yasalar veya maddeleriyle bir hukuk otoritesi de geliştirildi. Bu durum ticaretin yararına oldu, özellikle de o güne kadar karışıklığın ve anarşinin kol gezdiği Akdeniz bölgesinde, para konusunda da bir birliği gerçekleştiren parasal bir otorite oluştu. Yunan Drakhme’leri, Pers Dareikeleri, Makedonya Stater’leri ve bunların daha bir yığın çeşidi ve türevi, Roma’nın değerleri bronz-gümüş-altın olarak derecelendirilmiş sikke sistemine boyun eğmek zorunda kaldı.

Romalılar uzun süre alışverişlerini sığır sayısına göre hesaplamışlardı. Yunanlıların örneği onlara ödeme aracını metalden yapmanın gerekliliğini öğretti – önce külçe, sonra sikke olarak. İtalya’da değerli maden bulunmadığından, onlara sadece yoksul halkların madeni olan bakır ve tunç kalıyordu. Her biri yarım kilo çeken “As” en değerli paraydı, zamanla ağırlığı azaldı ve 600 yıl sonra da büsbütün ortadan kalktı.

Pyrrhos’un yenilgiye uğratılmasıyla bu Epeiros kralının hazineleri Romalıların eline geçti (İÖ 273) ve sonunda Roma Güney İtalya’yla ticaretinde mutlaka gerekli olan gümüş sikkeleri kesebilecek duruma geldi. Capua’da, Büyük Yunanistan denilen Güney İtalya’da tedavülde

3) Hint-Avrupa büyük dil ailesinin Roma dilleri bölümünde şu diller yer alır: Roma Devleti’nin dili Latince, İtalyanca, Fransızca, Fransa’da Provans dili, İspanyolca, İspanya’nın kuzeydoğusunda Katalanca, İspanya’nın kuzeybatısında Galicia lehçesi, Güney İsviçre’de Reteromans dili, Portekizce, Rumence.

bulunanlara benzer gümüş sikkeler kesilmişti (İÖ 269). Fakat para basma işini Roma kendi eline alır almaz, darphaneyi koruyucu İuno'nun bekçilik ettiği Capitolium'a nakletti (İÖ 268).

Bu ilk gümüş para, Roma'nın Kartaca'yla savaşları sırasında ağırlığından kaybetti (İÖ 200). Yerini daha sonraları Roma sikke sisteminin temelini oluşturacak olan Denara terk etti. Bunun üzerinde Romen rakamlarında on sayısını belirten bir X işareti vardı, çünkü bu para bronzdan 10 As değerindeydi. Değişik adlarla gümüş Denar, 450 yıl süreyle tedavülde kaldı.

Pyrrhos'a karşı savaş Roma'ya nasıl gümüş para çıkarma olanağını verdiyse, Kartaca'ya karşı kazanılan ilk zafer de altın sikke çıkarılmasına yol açtı (İÖ 240). "Nummus aureus" (altın sikke) başlangıçta yarım kilonun otuzda biri ağırlığındaydı; Constantinus zamanında "solidus aureus"a, (altın solidus) dönüştü ve imparatorluğun çöküşünde ancak yarım kilonun kırk sekizde biri ağırlığındaydı.

Böyle bir para sisteminin avantajları hemen görülüyor: Basamaklar halinde bir değerlendirme düzeninde sıralanan her üç çeşit metalden de yararlanıyordu; kur değeri Roma egemenliği altındaki bütün ülkelerde yasayla belirlenip saptanmıştı. Ticarete de böylesine tek, bağdaşık ve durağan bir ödeme aracına sahiplerdi. Bu para gerçekten tek miydi? Aslında Roma dar görüşlü ve katı tutumlu değildi, kendi egemenliğinden önceki zamana ait bronz ve gümüş sikkelerin yerel olarak kullanımını hoşgörüyle karşılamıştır. Fakat dinsel ve siyasal üstünlüğüyle doğrudan bağlantısı bulunan, altın sikke kesme hakkını Roma Devleti elinde tutmuştur.

Bu para durağan, değişmez bir para mıydı? Tarih boyunca bu konudaki evrim genel nitelikte ele alınırsa, Roma parasının sürekli değer kaybettiği olgusu göze çarpacaktır; tıpkı insanlar ve insanların yarattığı kurumlar gibi, para değeri de aynı acımasız yasanın hükmü uyarınca yıpranıp eskimiştir. Ayrıntılı bir incelemede iki nokta dikkati çekmektedir: Birincisi, altın paranın değer durağanlığı iki uzun dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönemler altının ilk kullanılışından Sulla'nın⁴ egemenlik zamanına kadar 150 yıl ve ardından Neron'dan⁵ Caracalla'ya⁶ kadar

4) Roma konsülü (İÖ 138-78). Aristokrat sınıfın temsilcisi, 82 yılında diktatör olmuştur.

5) 54-68 yılları arasında Roma imparatoru, Roma'yı yakması ve Hristiyanlara baskılar uygulamasıyla ünlüdür.

6) 211-217 yılları arasında Roma imparatoru.

150 yıl sürmüştür. İkincisi, altın paranın adeta gıpta edilecek bir istikrar göstererek, başlangıçtaki ağırlığının üçte birine kadar düşmesi için toplam 700 yılın geçecek olmasıdır. Pax Romana (Roma Barışı) aslında sadece bir ülküydü, para değeri alanında ise bir gerçeklik olmuştur.

Durumda ciddi biçimde bir kötüleşme görülmeye başlaması ise, ancak 3. yüzyılda, yani imparatorluğun yıkılmasından önceki dönemde olmuştur. Bu dönemde altın para yerini yine parlak şekilde korumaktadır, fakat gümüş para gündelik işlerde ödeme aracı olarak gülünç bir değere düşmüştür, artık gümüş kaplama bronz paradan pek yüksek değerdede değildir. Fakat kötü para iyi parayı piyasadan kovduğu için, altın istifçiliği başlar ve Romalılar ilk kez kalp parayı görürler. Roma'nın yazgısı belirlenmiştir. Ama unutmayalım ki, ticaret bu felaketten önce, mükemmel bir para sisteminin yardımıyla Atlantik'ten İran Körfezi'ne, Kuzey Denizi'nden Büyük Sahra'ya yayılan ve imparatorluğun sınırları dışına taşarak İskandinavya'ya, Afrika kıtasının içerilerine kadar uzanan bir sürüm sahasına sahip bulunuyordu.

SERSERİLERİN TANRISI MERCURIUS

Acı ama gerçektir ki, Roma'nın ticarete yatkınlığı yoktu, bu işten hiç mi hiç zevk almamıştı. Oysa Yunanlılar doğuştan tüccardılar, Romalılar ise çiftçi ve hukukçu olarak dünyaya gelmişlerdi. Yunanlılar denizciydiler, Romalılar toprağa bağlı kalmışlardı. O güne kadar bilinmeyen bir para sistemini kurdukları halde, ellerine geçirdikleri bu kozu kullanmayı bilemediler. Ticaretin uygulama yanı onları ilgilendirmiyordu. Gerçi parayı ve paranın kazanıldığı araçları hor görüyor değildiler. Fakat savaş ve fethin bir ulus için, ticaretten çok daha hızlı, sonuç veren çok daha uygun bir geçinme yöntemi olduğu kanısındaydılar, ayrıca bir Romalıya tüccar olmak yerine bir hukukçu olmanın çok daha yakıştığına inanıyorlardı. Onun için de ticareti yendikleri halklara, alışveriş yapmayı da küçük insanlara bırakmışlardı. Tek kelimeyle ticareti de, tüccarı da hor görüyorlardı. Ticaretin böylesine küçümsenmesine ilişkin tanıklıklar ve belgeler hiç de az değildir. Romalıya göre küçük ticaret özgür bir yurttaşın haysiyetiyle bağdaşamazdı, şerefli bir insan asla dükkân açamazdı. Başka bir deyişle dükkân açmak şerefli bir Romalının işi olmazdı. Cicero oğluna meslek seçimi konusunda öğütler verirken, bu çeşit işleri ne kadar hor gördüğünü gizlemez: "Hemen tekrar satmak

üzere pazarlıkla mal satın alan dükkâncı takımı da pis iş yapıyor sayılır. Zira durmamacasına yalan söylemezlerse hiçbir şey kazanamazlar... Çünkü bir dükkânda özgürce hiçbir şey olamaz.” Sonra da en az saygı gösterilen meslekleri sayar: “Kasaplık, aşçılık, hayvan kesiciliği, balıkçılık, parfüm imalatı ve satıcılığı, soytarılık ve falcılık. Kendini bilen kim-seler hekim, felsefeci, çiftçi ya da avukat olurlar.”

Sosyal sınıfın belirlenmesi, hukuk ve saygınlık servete değer biçilmesine göre düzenleniyordu; bunda da her şeyden önce Roma'nın en çok saygı gösterdiği ve koruduğu tek zenginlik olan toprak sahipliği dikkate alınıyordu. Fakat ticaret küçük bir iş olduğu sürece “pis iş” olarak değerdendiriliyordu.

Cicero'dan dört yüz yıl sonra da zihniyet değişmiş değildir. Constantinus bir fermanında, senatörlerin meşru çocuklarının haklarını, aşağı sınıftan kadınlardan, köle kadınlardan, tiyatrocu kadınlardan veya satıcı kadınlardan olma çocuklarına da bahşetmek istemeleri halinde şereflerini kaybedeceklerini bildirir. Peki, ya büyük ticaret? Hiç değilse ona saygı gösteriliyor muydu? Cicero bunu da şöyle belirtir: “Ticaret büyük çaptaysa, değişik yörelerden birçok şeyi sağlamak ve birçok şeyi sahtekârlik yapmaksızın dağıtmak olanağına sahipse, elbette kınanacak bir iş değildir.” Ama yine de Romalı bu işe pek ısınabilmiş değildir; çok büyük ticari girişimler karşısında bile çekingen ve soğuk davranışı sürüp gitmektedir (İÖ 220). Nitekim Roma yasası, herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için senatörlere bu işi yasakladığı gibi, 300'den fazla amfora alabilecek bir ticaret gemisi tutmayı da onlara yasaklar. Ticaretin gereğinden fazla bir önemi hak etmediğini vurgulayan bir nokta da, hemen her konuda en ince ayrıntılara kadar esaslar saptamayı başarmış Roma hukukunun, ticaret hukukuyla sivil hukuku birbirinden ayırt etmeyişidir.

Roma perakende ticareti çoğunlukla kölelere, uluslararası ticareti de yabancılara bırakmıştır. Roma aileleri ataerkil aile niteliğinde kaldığı sürece, köleler geçimlerini kendileri sağladılar. Fetihler sonucu kölelerin sayısı ve üretimi çoğalınca, malların satışı işi artık onların görevi oldu. Azatlı köle olarak da dükkân sahibi kaldılar. Büyük ticaret alanında ise yabancılar, Romalılar kendilerine iyi davrandığından her yeri işgal etmiş durumdaydılar; Yunanlılar, Suriyeliler, Kartacalılar elverişli buldukları bölgelerde yerleştiler, oralarda küçük ticaret kolonileri oluşturdular ve kazançlı alışverişlere el attılar; zira Roma onların hukuk açısından yükümlülük üstlenmelerine olanak sağlayan sözleşmeler yapmalarına izin veriyor ve karşılarına işlerini aksatacak hiçbir engel çıkarmıyordu.

Latin zihniyetinin hiç de gizlemediği bir küçümseme, ticareti niteleyen kelimelerde dile getirilmektedir. “Mercatus, mercatura...” merx (mal) kelime köküyle bağlantılı olduğu gibi, aynı kök hem “commercium” (ticaret) kelimesinde, hem de “Mercurius” adında vardır. Mercurius ticaretin, hırsızların ve serserilerin Tanrısıdır. Mitolojiye göre çocukken de⁷ zaten Neptün ün⁸ üçlü yabasını, Apollon’un⁹ okunu, Mars’ın¹⁰ kılıcını ve Venüs’ün¹¹ kemerini aşmıştır.

“Caupo” kelimesi kentleri birbirine bağlayan ana yollarda han ve taverna işleten meyhaneci-hancıyı niteler. Yerine göre de tacir-satıcı ve vurguncu-karaborsacı anlamlarını verir. Bu hiç de saygı telkin etmeyen kavramdan Got dilinde, ondan sonra da Almanca’da alışveriş yapanı tanımlayan “Kaufmann” sözcüğü türemiştir.

“Negotium” kelimesi de hayli karmaşık; olumsuzluk belirten negation’un neg’ini, boş zaman anlamına ‘otium’ sözcüğüyle birleştiriyor. Bu durumda “Negotium” boş zaman tanımayan, sakinliğin karşıtı demek oluyor, yani işle uğraşan, özellikle ticaretle uğraşan anlamını veriyor. Kelime ayıplamayı içermiyorsa da, övgüyü de pek az içeriyor. Romalı hukuk ve politikaya yabancı bir yaşama tarzına karşıdır. Genç Plinius¹², “Hiçbir işle uğraşmaksızın şahane bir hayat sürüyorum” diye yazar.

Ticaret Roma sayesinde ilerlemişse, bu iş bir bakıma yanlışlıkla olmuştur. Roma’nın hizmeti bir dünya pazarı için gerekli önkoşulları yaratmış olmasıdır; boyun eğdirilmiş bölgeler, çeşit çeşit halklarıyla Roma’nın illerine dönmüştü, oysa o hiç de bunu amaçlamamıştı. İmparatorluğun bir ucundan diğer ucuna uzanan ve bugün hayranlık uyandıran bir yollar ağının yapımıyla en önemli sorunu, ulaşım sorununu çözümlemişti. Ama bunu yapmasına yol açan asıl neden asla ekonomik değil, aksine stratejikti. Ve Roma eğer eşsiz bir genel para sistemi kurmayı başarmışsa, bu sistem sayesinde ticarete sağladığı kazançları pek az umursamıştır.

7) Yunan tanrısı Hermes’in Roma çoktanrılı dinindeki adı.

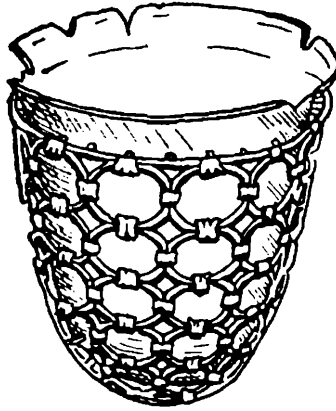
8) Yunanlıların deniz tanrısı Poseidon’un Roma dininde aldığı ad.

9) Anadolu kökenli çok eski bir tanrıdır. Yunanlılarda Zeus’un oğlu sayılmış, Romalılarca benimsenmiştir. Işığın ve sanatların tanrısıdır.

10) Yunan tanrısı Ares’in Roma dinindeki karşılığıdır. Mars, Roma’nın savaş tanrısıdır. Aynı zamanda toprak bereketini ve baharı simgeler.

11) Çok eski bir Latin tanrıçasının adıdır. Meyve bahçelerinin koruyucusu olarak saygı gören Venüs, sonradan Yunan etkisi altında onların aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite ile bir tutulmuştur.

12) Romalı yazar (62-113), “Mektuplar” adlı eseriyle tanınmıştır.

Roma bardağı, Niederremmel kazısında bulunmuştur

FORUM VE ÇEVRESİ

Pompilius Claudius, Forumun merkezindeki Via Sacrada mücevherci-
dir. Taş bir masanın mozaik yüzeyi üstünde hayranlık uyandırıcı şeyler
dizili durmaktadır: Altın bilezikler, parıltılar saçan değerli taşlarla süslü
küpler, her zevke göre yüzükler, birkaç tane çok pahalı mücevher, de-
ğeri daha az ve daha çok sayıda müşterinin isteklerine uygun parçaların
arasındaydı. Dükkânların eşikleri üzerine konulmuş, Roma güneşinden
korunmayı sağlayan tentelerin altında bir kalabalık kaynaşıyordu.

Claudius'un babası da, kentin züppelerinin piyasaya çıktığı bu aynı
yerde mücevher ticareti yapmıştı; ancak o zamanlar sergileme masası
renkli mermerdendi. Masanın üstüne mozaik kaplatan, girişe güneş ten-
tesi koyduran ve göze çarpıcı bir kolye şeklinde firmanın işaretini astıran
Claudius olmuştu. İşler böyle tıkrında giderse, akşamları kapattığı tahta
kepenklerin yerine, komşusu seramikçi dükkânında olduğu gibi, işlemeli,
sağlam demir parmaklıklar taktırmayı düşünmektedir. Arka duvardaki
iki direğin arasına kalça yüksekliğinde ensiz bir tezgâh yaptırarak, hazi-
nesini orada, ipek bir altlık üstünde yaymayı da çok istemektedir.

Şu sırada işler iyi gitmektedir. Birkaç dil konuşan Suriyeli kölesi Cris-
pus müşterileri dükkâna çekiyor; ağzı laf yapan biridir bu köle ve işini de
doğrusu iyi becermektedir. Yoldan geçenleri çevirmek, etrafında bir me-
raklı kümesi toplamak, ilk müşteriyi kurnazca ikna etmek ve bir-iki
gösterişli fakat değersiz şeyi satmak söz konusu oldu mu, canı gönülden

çalalayan ve eşi ender bulunur bir satıcıdır. Daha önemli müşterileri Pompilius kendine saklardı; onları mermer bir bankın üstüne oturtur ve pek saygılı bir tavırla değerli mallarını gösterirdi; bu derin saygıyı daha çok müşteriye mi, yoksa malları mı gösterdiğini kestirmek güçtü.

Via Sacra seyir meraklılarının caddesidir. Bunlar sergilenen mallara bakarlar, alışverişteki yenilikler kadar, politikadan da söz ederler ve açık artırma salonlarında bir kelepir yakalamaya çalışırlar. Kibar dükkânlar da zengin avareler vakit geçirirken, meydanın öbür ucunda büyük lağımın Forumu kestiği yerde de yoksul adamlar, ayyaşlar ve tüm hergele takımı bir araya gelir.

Ticaret, Forumun her yanında egemenliğini yürütür, ticaret sadece mahkeme günlerinde, halk oylamalarında, dinsel geçit törenleri, ulusal cenaze törenlerinde ve zafer alaylarında durur (İÖ 210). Güneyde, Palatinonun gölgesinde eski dükkânlar vardır; kuzeyde, kızgın güneş altındaki kesimde de yenileri. Burada yazıcılar ve kitapçılar, az ilerde kasaplar, biraz ötede de meyve satıcıları yer almıştır; Kastor Tapınağı'nın yanında terziler, Bazilika'nın sütunlu yolunda balık satanlar bulunur: Roma kentinin beyni ve midesi, işte Forum!

Efsanelere göre eskiden, Forumun genel bir meydandan çok bir bataklıkla benzediği zamanlarda, yurttaşlar toplantısı burada yapılmış. Senato ve mahkeme de burada kurulmuş; burayı böyle büyük biçime sokan ve en eski sütunlu yollarını yaptıran da Kral Tarquinius'muş.¹³

Tarihin ışığı altında gözden geçirilince, Forumun başlangıçtan beri ticaret merkezi olduğu anlaşılıyor. Civardaki tepelerin sakinleri, mal değiş tokuşu ve uzun uzadıya pazarlık yapmak için burada toplanırlarmış. Avukatlar kadar yankesiciler ve talih oyunları yasağına rağmen inadına gelmiş her çeşidinden kumarbaz da burada bulunurmuş.

Daha sonraları, devlet otoritesini her yerde geçerli kılan tapınaklar, zafer kemerleri ve amfiteatrlar satıcı dükkânlarını kovunca, pazarlar kentin içine göçmüş ve işin cinsine göre gruplanmış. Sığır, domuz, şarap, sebze ve balık pazarı doğmuş. Fakat çok geçmeden bu tezgâhların çoğu kaybolmuş ve Caelius ile Esquilin'de üzeri kapalı büyük pazar yerleri kurulmuş. İmparator Traianus zamanında¹⁴ Quirinal'in yamaçlarında beş katlı, dev bir tuğla yapı yükselir, burası 500 satış yerini alabilecek geniş-

13) Adları efsanelere karışan iki Roma kralından biri.

14) Marcus Ulpius Traianus, 98'den 117'ye kadar Roma imparatoru. Onun zamanında Roma İmparatorluğu en geniş sınırlara sahip olmuştur.

liktedir; meyve ve sebze zemin katta, şarap ve yağ birinci katta, baharat ikinci ve üçüncü katta, balık da beşinci katta satılmaktadır.

Çoktan beri küçük tacirler Roma'nın her yanında dükkânlarını açmış bulunmaktadır; manavlar Circus Maximus'un yakınlarında, şarap tacirleri Velabrum'da, boyacılar Esquilin'dedir; değişik semtlere de ayakka-bıcılar, berberler ve çömlekçiler yerleşmiştir. Kentin bazı semtleri oralar-da satılan veya imal edilen mala göre adlandırılmaktadır; böylece zahire-ciler, dericiler, keresteciler, camcılar ve parfümcüler mahalleleri oluşmuş-tur. Yüksek evlerin aralarındaki sokaklarda levhalar müşterilere yol gös-terir; beş sosis bir kasap dükkânına, bir keçi sütçüye, bir testi meyhane-ye, bir değirmen pastacıya ve bir oyun tahtası kumarhaneye işaretler. Bir tavuk satıcısı Vergilius'un¹⁵ dizelerini, bir çiçekçi çapkınca dörtlükleri dükkânlarının girişlerine yazdırmıştır ve bir meyhanenin eşliğini üzüm toplayan bir Bacchus¹⁶ tasviri süslemektedir. Dükkânların kimi yüze al-benili, kimi de virandır. Bazen de kapıdan geçilerek ya da bir merdiven çıkılarak bir arka odaya varılır; ama çoğunlukla dükkânlar sadece bir göz odadan ve kapısı caddeye açılan bir giriş yerinden ibarettir.

Taşra kentlerinin görünümü buradan hiç de farklı değildir; Pom-peii'nin de kendi pazar semti, kendi sütunlu yolları, dükkânları, dükkân levhaları ve pazar çığırkanları vardır. Fas'taki Volubilis kenti de gene bu modele göre kurulmuştur. Narbonne, Lyon ve Nîmes'in de kendi pazar yerleri vardır. Marsilya'da Agora, Forum olmuştur. Bazı kent adları Forumdan doğmuştur: Forum Livii'den Forli, Forum Julii'den Frejus; Lyonnais'deki Forez bölgesinin başkenti Feurs, Forumun değişik söyle-nişidir.

Doğu Akdeniz'deki Delos¹⁷ da Roma'yı örnek alıyor. Apollon'un doğ-duğu bu ada, çökmeye yüz tutan Rodos'u geride bırakarak, Roma'nın Ege'deki büyük aktarma merkezi oluyor (İÖ 130). Burada Yahudiler, Suri-yeliler ve Makedonlar el sanatı ürünlerinden kölelere, gerçek ve sahte Yunan heykellerinden kökenleri değişik paralara kadar her şeyi alıp satı-yorlardı. Drakhme ile Denar eşit kurdan işlem görüyordu. Liman, kimi Doğu'dan kimi Batı'dan gelen, içleri kölelerle, yağlarla dolu ve hiçbir giriş-çıkış gümrüğü ödemek zorunda kalmayan gemilerle dolup taşıyordu.

15) Romalı tarihçi/ozan (İÖ 70-19).

16) Yunanlıların şarap ve bereket tanrısı Dionysos'un Roma dinindeki adı. Dionysos, tiyatro sanatının doğmasına neden olmuş, Anadolu kökenli önemli bir tanrıdır.

17) Ege denizinde bugünkü Mikra Adası.

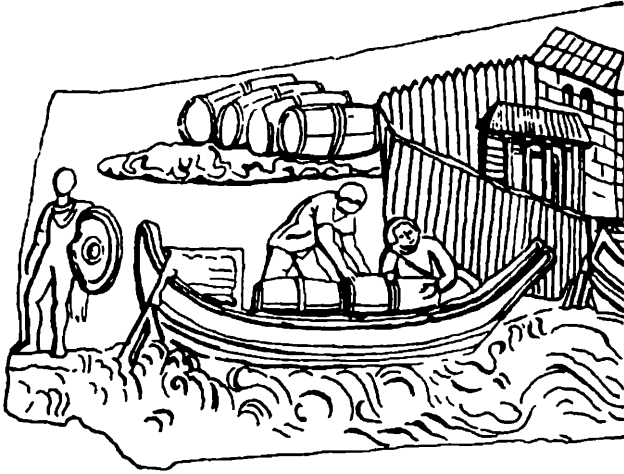
Bez sınanması, St. Wendel'den Roma kabartması

Pompei'deki gibi Delos'da da, sokakların iki yanında minik dükkânlar dizilidir. Duvarlardaki hücrelerde mallar sergilenir. Küçük tacirlerin mermer masaları, bir dört yol ağzındaki su boruları boyunca durmaktadır. Büyük tacirlerin meydanını ise büyük galeriler çevrelemiştir. Normal zamanda sadece ticaretle yaşayan adanın nüfusu zaten çok fazladır, buna bir de hacıların ziyareti eklenince, adeta insan selinden batacak hale gelmektedir. Böyle günlerde ada, bir uçtan öbür ucuna, Ebedi Kentin¹⁸ Forumunu andırmaktadır.

DIŞALIMA KARŞI ALTIN

Her şey Roma için – imparatorluğun sloganı böyleydi. Üretim ve sürüm tümüyle başkentin gereksinimine göre düzenleniyordu. Roma dünyası Roma kentinin keyfi için çalışırdı. Bilindiği üzere, her yol Roma'ya çıkardı...

18) Roma'nın bir adı.

Şarap fıçılarının yüklenmesi, Traianus Sütunları'nda kabartma

Roma, tüketim ve lüksün kenti, gerekli ya da gereksiz olmasına bakmaksızın dışalım yapardı: Sicilya'dan, İspanya'dan, Libya'dan ve Mısır'dan zahire satın alırdı; Galya'dan sucuk, fıçı ve kukuletalı palto, Flander'den kaz ve bez, Doğu'dan kereste, baharat, maden ve değerli taş, Afrika'dan şarap, kuruyemiş ve yağ alırdı. Bu yüzden Roma iyi para öderdi ve bu sayede Roma müteahhitleri de gittikçe daha zengin olmaktaydı. Roma kolonisi olmak yazgısının acısı, bundan kazanç sağlanmasıyla gideriliyordu. İller kendi aralarında pek az ticaret yapardı, o da kısa mesafelerde ve sınır komşuları arasında olurdu. Bunun dışında her şey Roma'ya giderdi. Ancak sonraları iller arasında doğrudan ulaşım gelişti. Garnizonlar gereçlerini, silahlarını ve yiyecek maddelerini, dünya imparatorluğunun bunları üreten bölgelerinden getirtmeye başladılar.

Devletin gelire gereksinmesi bulunduğu iç ticarete de gümrük uygulanırdı; tabii Romalının emeğini korumak için değil, sadece kasasını doldurmak için. Böylece, örneğin Galya'da 3, Germen ülkesinde 2, Alp illerinde 1 gümrük bölgesi kuruldu, bunlar mal değerinin kırkta biri kadar vergi alıyorlardı. Buna rağmen bu oran öylesine küçüktü ki, mal aktarımını sekteye uğratmıyordu. Sicilya 6, Kuzey Afrika illeri 4 gümrük bölgesine ve Asya toprakları da çok sayıda yönetim birimine bölünmüştü.

Bu parçalanma imparatorluğun gereksinimlerini karşılamasını engellemiyordu; 7 milyon km² toprak elinin altında duruyor ve pek gereksiz

de sayılsa, Roma hiç kimseyi istemiş olduğu şeyden yoksun bırakmıyordu. Yiyecek maddeleri, heykeller, süs eşyası ve cam öteberiye karşılık kuzeyden sığır ve köle; vazolar, yüzükler ve kap kacağa karşılık German ülkesinden kehribar ve kadın saçı, Sudan'dan zenci köleler ve devekuşu tüyü kolayca alınabiliyordu.

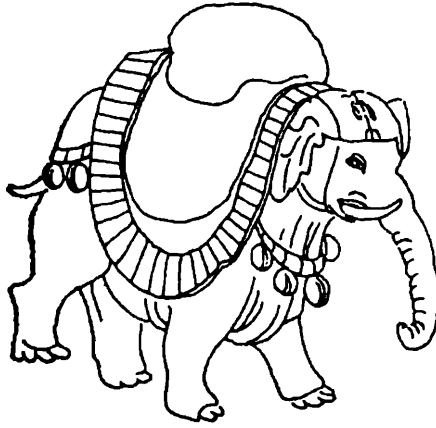
Gerçi, Hindistan'la ticarette Muson rüzgârlarını göz önünde bulundurmak gerekiyordu; ancak bu rüzgârların düzenli olarak değiştiği yüz yıllardan beri Araplarca bilinmekteydi. Romalılar da bundan yararlanmayı öğrendiler ve Uzakdoğu'yla ticaret ilişkileri kurdular. Gidişlerin yaz başlarında dönüşlerin ise güz sonunda yapılması zorunluydu. Birinci aşamada Roma'dan Akdeniz geçilerek İskenderiye'ye varılıyor, ikinci aşamada Nil'de akıntıya karşı gidiliyor, üçüncü aşamadaysa, kervanlarla Kızıldeniz kıyısında Berenice Limanı'na ulaşılıyordu. Dördüncü aşama, denizde yalnız başına yetmiş gün yolculuk yapmayı gerektiriyor ve çoğunlukla Malabar kıyısında sona eriyordu. Buraya kadar taşıma işi Mısırlılarla Suriyelilerin elindeydi; Seylan yönünde, bundan sonraki Endonezya, Sumatra ve Cava seferlerini Hintliler üstlenmişlerdi.

Deniz yolu, daha az kullanılan kara yolunun yerini aldı, Partlarla sık sık savaşa girilmesi ve Hazar Denizi'nin doğusundaki oymaklarla da çatışmaların eksik olmayışı, kara yolunu büsbütün kapatıyordu. Fakat pek ender görülmekle birlikte, barışın tesis edildiği zamanlarda gümrükler transit ticareti bir hayli pahalandırıyordu.

Roma, Hindistan'a şarap, maden, lamba ve vazo gönderirdi; karşılığında biber, inci, elmas, gök zümrüt, pamuklu bez ve Hint sümbülü alırdı. Malaya Adaları'ndan da, Hindistan üzerinden, Roma'da pancar yağı denilen tefarik parfümü gelirdi. Alınanlar verilenlerden hayli fazla olduğundan, aradaki fark –Hindistan'da değeri bilinen– altın ve gümüş sikkelerle karşılanıyordu. Bu sikkelerin karıncalar tarafından aşırılamayacağı'nın bilinmesi, zamanla Hindistan'ı değerli madenlerin kocaman bir mezarı haline getirdi.

Ari soydan çok Dravit soyundan gelme olan Hintli tüccarın açgözlülüğü ve mal edinme hırsı dillere destandır. Brahmanlar onları istifçilik ve vurgunculukla, Hint tüccar loncalarını da kast hiyerarşisine karşı gelmekle suçlarlar. Kuşkusuz boşlukta kalan bir suçlamadır bu; oysa tüccar sınıfı kamusal hayatta bir etken oldukları düşüncesindedir.

Her meslek gibi tacirlik de Hindistan'da babadan oğla geçer. Sınırlarda ve kentlerin kapılarında bulunan gümrük kapılarına gelinceye kadar fiyatlara karışan yoktur. Kentlerin sokaklarında av hayvanları, balık,

Yük taşıyan fil, İpek Yolu üzerinde Tun-huang resmi

meyve, sebze satanların yanı sıra, içlerinde içkiden, çiçekten, dokumadan süs eşyasına kadar her şeyin bulunduğu dükkânlar da vardı.

Büyük çapta kazançlar Hindistan'da yığınla Pers, Yunan, Roma ve yerli sikkelerin toplanmasına yol açmıştı. Hintliler bunları tunç testilerde özenle saklıyor, ya bir döşeme taşının altına, ya bir duvar dibine ya da bir ağacın yanına veya bir ırmak yatağının içine gömüyorlardı.

Roma'nın hovardaca savurduğu paralar Hindistanda istif edilmekteydi.

ÇİN'E GİDEN TİCARET YOLLARI

Roma'nın lüksünü karşılayabilmek için Uzakdoğu'ya ikinci bir ticaret yolu açıldı; bu yol Hindistan yolundan çok daha çetin bir yoldu. Ucunda Çin ipeği ile Çin porseleninin bulunması insanları kendine çekmekteydi. O zamanlar Çin dışında hiçbir ülke, bu değerli malları şımarık ve kibirli Romalıya sağlayabilme olanağına sahip değildi. Zira Çin ince ipek ipliğinin hazırlanış sırrının, ülkenin sınırları dışına çıkmamasını yasalar ve sert cezalarla sağlamış bulunuyordu. Uzun zaman Çin ipeğinin ağaçlarda ya da fundalıklarda yetiştiğine inanıldı. Bir sürü casus ipek tohumlarını satın almak için avuç dolusu parayı boş yere ödedi. Bu incecik dokuma şairlerce görkemin, zenginliğin ve güzelliğin simgesi olarak övülüyor, işin erbabı tarafındansa ağırlığınca saf altınla bir tutu-

lıyordu. Bir libre¹⁹ erguvan ipekli, iki buçuk libre altın değerindeydi. Keza beyaz kilden yapılan porselen de Çin'in bir sırrıydı. Zar gibi ince, hemen hemen saydam kaplar, zevk sahibi kibar Romalıların hayranlığını kazanmıştı.

Roma'nın Çin'e uzaklığı, dünya çevresinde bir yolculuğun dörtte birine denkti. Dağlar, denizler ve çöller aşılarak yapılan bu yolculuk gemiyle başlayıp Antiokheia'ya kadar sürüyor, oradan Suriye Çölü aşılarak Fırat'a, buradan da Part ülkesi ve Baktriane üzerinden Pamir Yaylası'na varılıyor, Tarım Çukuru vahadan vahaya aşıldıktan sonra Gobi Çölü'ne, oradan da Çin Seddi'ne ve Sarı Irmak'a ulaşılıyordu. Yolculuğun sonunda "Seres" (Çin ülkesi) ve "serice" (ipek) vardı.

Ünlü İpek Yolu'nun aslında bir yola benzer yanı pek yoktu. Bu yoldan yararlananlar, hiçbir işaret bulunmayan patikalar arasında gidecekleri yönü kestirmeye uğraşır ve develerini bin bir zahmetle o doğrultuda yürütürlerdi. Suriye asıllı Romalı deve güdücüler, Akdeniz'den Pamir Yaylası'na kadar gidiyorlardı; Keşmir'in kuzeyindeki Taş Kule'den itibaren kervancılık Çinlilere aitti. Burada mal trampası yapılırdı. Suriyeliler Çinlilere Arabistan'ın günlüğünü, İran'ın halısını ve Doğu Akdeniz'de bir bitkiden çıkarılan "Kara buhur" adlı bir uyuşturucuyu verirlerdi. Çinliler de ıskın, tarçın, porselen eşya ve ipekli getirirlerdi. İki dev coğrafi bölge ve iki imparatorluk birbirleriyle burada temas kuruyordu.

Çin de tüccarları hor gören bir ülkeydi; hatta bu horlayış Roma'dan daha da fazlaydı. Çiftçilik en saygın uğraştı, tüccarlık ise "mesleklerin içinde en değersiz" idi. Pazar satıcıları sık sık kent dışına sürülür ve asla resmi görevlere giremezlerdi. Hatta Şi-huang-ti kestirmeden giderek hepsini ülkesinden kovmuştu, zira onları madrabaz ve huzur bozucu olarak görmekteydi (İÖ 214). Tüccarları aşağılamak amacıyla Han hanedanının imparatorları onların araba kullanmalarını, toprak ve çiftlik sahibi olmalarını, ipekli giysi taşımalarını yasaklamışlar, üstelik ağır vergi yükü altına sokmuşlardı.

Bu engellemelere rağmen Çin ticareti sürekli gelişip büyüyordu. Başlangıçta sadece balık ve tuz gibi en zorunlu mallarla sınırlıyken, zamanla tarım için öküz ve atı, silahları, bambu ve fildişini de kapsadı. Prens Coy Kong pazarları örgütlemeye başladı, bunların içinde en önemlisi kendi sarayının arkasında, etrafı çitle çevrili üç ayrı meydan halinde düzenlenmiş olanıydı. Doğu'daki sabah, ortadaki öğle, batıdaki akşam

pazarıydı. Memurları tartıları yoklar, fiyatları denetler ve vergileri toplardı. Hemen bütün kentlerin düzenlemesi de bunun gibiydi: Her kentin kendi pazar meydanı vardı; kent yöneticisinin konağının kuzeyinde, kare biçiminde bir alan buna ayrılmıştı. Üç satış zamanı vardı; sabahları toptan ticaret, öğleden sonrası civardaki köylüler, akşamları da perakende satış içindi. Bir köşede zahire, bir ikincisinde seramik, üçüncüde madeni eşya ve dördüncü köşede köleler satılırdı. Pazar yönetmeni meydanın ortasında bayrağını sallayınca, pazar açılmış sayılırdı. Başka bir yerde hiçbir şey satılamaz ve alınamazdı.

İrmaklar ve kanallar tacirlerin iller arasında bağlantı kurmasını sağlar, böylece bir yerin malı diğer bir yere taşınırdı. Bilgelik öğreticileri, tacirler ve müşterileri için de güzel öğütleri esirgememişlerdir: “Yabancı malı gözünde büyütme – Malını alan yabancı, bundan hoşnut demektir – Müşterinin zevkine dikkat et – Hiçbir şeyde aşırıya kaçma – Alışverişin durgunlaşmasından sakın.” Bu ve buna benzer öğütleri tutarak kendilerini ticarete adayan birçok Çinli büyük çapta zenginliğe ulaşmışlar.

Ticaret karşısına dikilen engelleri aşmış, her tarafta gelişmiş, ipek ve ketenden, tuz, bakır, kürk, deri ve keresteye, pirinç ve meyveden, boğa ve gergedan boynuzuna kadar her çeşit mala sahip olmuştur. Kentler ticaret merkezleri oldukları ölçüde büyüyüp kalkınmışlardır.

İmparatorlar bile taşınır mülkiyetin büyüyen gücü karşısında teslim olmak zorunda kaldılar. Tacirlerin yerleşmelerine ilişkin sert buyrukları kaldırdılar ve bazılarının resmi görevler almalarına izin verdiler. Zira barbarlarla savaş halinde bulunan ordunun gereksinimleri için at, silah, zahire ve et sağlanması zorunluydu. Böylece daha düne kadar horlanan ticaret adamlarının saygınlığı da arttı.

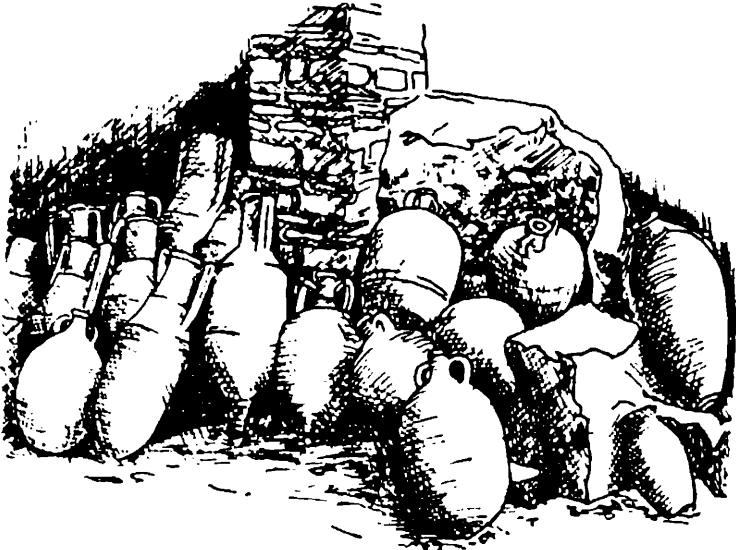
Bu da para ekonomisinin, başka yerlerde olduğu gibi Çin’de de toprak sahipliğinin üstün durumunu zedelemesinden ileri gelmekteydi. Çin’de para değerinin belirlenmesi, en çok önem verilen konu olmuş, ancak yine de bazı yenilikçi atılımların neden olduğu tehlikelerden kurtulamamıştır. Bunlardan biri sikke kesilmesini serbest bırakmayı denemesidir; bu durum çarçabuk anarşi ve enflasyona yol açtı. Altın ve gümüş sikkeler tedavüldeydi, bir gümüş-kalay alaşımı denendi; ölçüsüz derecede çok demir para piyasaya sürüldü. Zira demiri ergimesi için gerekli dereceye getirmesini bilen tek ülke Çin’di. Çin’de bir de ortası delik sikkeleri bir sicime dizmek düşüncesi benimsenmişti. Beyaz geyik derisinden veya ipekten ilk paralar da hazırlanıp üzerleri resmi mühür ve kırk bin bakır sikkeye eşit bir kur değeriyle işaretlendi. Bir çeşit kağıt

para basımıydı bu. Bunalımlı bir durumdan böylesi bir yolla kolayca sıyrılmaya kalkışmak elbette ki büyük bir yanlışlık oldu. Yine de Çin bu denemelerin yapıldığı yıllarda canlı bir para ekonomisine ve ticarete sahip bulunuyordu.

TEKNİK DURGUNLUK

Bu dönemde ticaretin yararlanabileceği teknik yeniliklere ne Çin'de ne de Roma'da rastlanmaktadır. Gerçi ulaşım araçları daha iyi duruma gelmişti, fakat geleneklerde hiçbir değişiklik söz konusu değildi. Kara taşıtları eskisinden pek az farklıydı. Büyüklü küçüklü dört tekerlekli arabalar öküzlerce çekiliyor, iki tekerlekliye katır ve eşek koşuluyor, hızlı ulaklar at kullanıyorlardı. Suriye hecin devesi İÖ 2-3. bin yıllarında Kuzey Afrika'ya gelmişti.

Yükleme sınırları çeşitli arabalar için saptanmış bulunuyordu: Bu sınır hafif araba Birot'a'da 200 Roma libresi (66 kg), posta arabası Vere-da'da 300 libre (100 kg), yük arabası Currus'da 1000 libre (330 kg), ağır yük alıp yavaş giden Angarya ve Klabula denilen arabalarda 1500 libre (500 kg) idi.

Menanderin bodrumunda Roma amforaları

Deniz taşıtlarında da pek önemli bir değişiklik olmamıştı. Romalılar uzun süre Yunan ve Kartacalı ustalarının geleneğini devam ettirdiler. Geniş karınlı ve büyük ambarlı ticaret gemileri, Odysseus'un zamanındaki gibi fırtınalardan kaçınıyorlardı. Ancak dörtgen yelken yerini yamuk biçimli veya Romalılarca tercih edilen üç köşeli yelkene bırakmıştı. Bambu sıralara tutturulmuş yelkenleriyle altı düz Çin Cunke'leri, henüz yeni ortaya çıkmıştı.

Pratik düşünceli Romalılar deniz taşımacılığına daha elverişli bir amfora biçimi geliştirdiler. Bu amforaların uzun bir boynu, iki kulpu ve silindir biçimi bir karnı vardı; bir metre yüksekliğindeydi ve 26 litre şarap veya yağ, ya da buna eşit kuru meyve veya balık konservesi için salamura alıyordu. Rodos ve Campagna'nın ünlü şarap dışsatımcısı Sestius bu modeli benimseyip daha büyük boyutlarda kullandı. Bu biçim amforalardan üç bin tanesi 30 metre uzunluğunda bir geminin dört katlı ambarına sığabiliyordu. Bu amforalar günün birinde ömürlerini ya denizin dibinde ya da kentlerin kale kapıları önünde moloz yığınları üstünde tamamlıyorlardı; nitekim bunların kalıntılarından Roma'da koca bir dağ, "Mons Testaceus" doğmuştur.

Daha sonraları yer altı inşaatı adı verilecek bir alanda, yol, kanal ve liman yapımında ilerlemeler belirgin şekilde kendini gösterir. Bu da Romalıların bin yıllık örgütlenme yeteneğinin doğrudan etkisinin sonucudur. Romalıların "Via strata"sının (Fransızca'sı estère, İngilizce'si street, Almanca'sı stresse-kır yolu) yapımında önceleri tümüyle devlet çıkarlarına hizmet amaçlanmıştı. Ordu, yönetim ve haberleşme için yapılan yol, ticaretin isteklerine de yanıt vermiş, böylece tüccarlar çukurlarla dolu, dolambaçlı yolların yerini alan, bu taş bloklarla inşa edilmiş, sağlam karayollarından alabildiğine yararlanmışlardır. Gerçi yol nöbetçilerinin menzil binaları onlara kapalıydı, ama yine de bunların varlığı tüccarlar için rahatlatıcı bir güvenlik sağlıyordu. At değiştirme yalnızca imparatorluk postasının hakkıydı, fakat hanlarda herkes barınacak bir yer buluyordu. Böylece askeri yollardan ticaret yolları oluştu ve bu yolların kesiştiği noktalarda da ticaret merkezleri doğdu.

Roma İmparatorluğu'nun yol ağının bir benzeri, Hindistan'da Maur-ya²⁰ imparatorlarının yaptırdığı uzaklık ve yön gösteren levhalarla donatılmış ve İndus'tan Ganj'a kadar uzanan yol şebekesidir. Çin'in im-

20) İÖ 320-185 yılları arasında hemen bütün Hindistan'a egemen olmuş bir imparatorluk hanedanıdır. En ünlü hükümdarı Aşoka'dır (İÖ 272 - 231).

paratorluk yolları Şi-huang-ti'nin arzusuna uyularak elli adım genişliğinde inşa edilmiş, ağaçlarla süslenmiş ve sellere karşı güvenliği sağlanmıştı (İÖ 220). Aynı araçlarla aynı hedefe varılır: Roma İmparatorluğu'nun barış ve düzeni Çin İmparatorluğu'nunkiyle benzerlik gösterir.

Roma su yollarının iyi durumda kalmasına büyük özen gösterdi; burada da politik nedenler ekonomiden önde gelmektedir. Roma mühendisleri Maas ile Ren'i birbirine bağlayan bir kanal yaptılar ve Mosel ile Saône arasında, yani Ren ile Rhône'u bağlayacak ikinci bir kanalı da planladılar. Tacitus bu konuda şöyle yazıyor (İÖ 116): "Mallar Akdeniz kıyısından Rhône ve Saône yoluyla sevk edilebilecek, kanaldan geçilerek Mosel'den Ren'e girecek, buradan da okyanusa ulaşacaktır." Gemiciler mal taşımalarını bildikleri kadar asker naklini de iyi başarıyorlardı; Esko, Ren, Loire ve Tuna ırmaklarında zahire, tuz ve bez taşımaktaydılar.

Liman tesislerine de Roma'nın dünya çapındaki egemenliğinin üsleri olarak özellikle özen gösterilmiş, böylece iyi durumda kalmaları sağlanmıştır. Roma trierlerinin gittiği yollardan peşi sıra ticaret gemileri de gelmiş, İtalya kendi yiyecek maddelerini dışardan sağlamak zorunda olduğundan bu durum iskelelerin en iyi biçimde donatılması için yeterli neden olmuştur. Doğu'dan gelen mallar Puteoli'de, Batı'dan gelenler ise Ostia'da boşaltılırdı. Her iki yerde de gemi donatanlar, tersaneciler, yelkenciler, gümrük memurları ve ticaret acenteleri liman havuzunu çepeçevre kuşatan taş rıhtımın üstünde, ambarlarda ve satış mağazalarında dolaşırdı. Napoli Körfezi'ndeki Puteoli ve Tiber'in ağzındaki Ostia, Roma'nın egemenlik alanını yönetme çaba ve becerisinin kalıcı tanıkları gibiydiler.

Birliğini sağlamlaştırmak için Roma'nın başka bir kurumu daha vardı. Bu kurum bütün ötekilere tercih ediliyor ve illerini birbirine sıkıca bağlamada, en güzel kara ve en güvenli deniz yollarından çok daha yararlı oluyordu: hukuktu bu kurum. Roma fethettiği bölgelerde "edictum perpetuum" halini sınırsız koruyan tekdüze bir yasal düzen uyguluyordu (İÖ 131). En ince ayrıntısına kadar formülleştirilmiş ve yazıya dökülmüş hukuksal belirlemeler, böylece bütün Roma dünya imparatorluğu için, yani sınırları içinde işiyle gücüyle uğraşan herkes için geçerlilik kazanıyordu.

Kurduğu hukuk devletiyle yasaların egemenliğini sağlayan Roma'ydı, paranın egemenliğini de o kabul ettirdi. Mensularuslar Yunan Trape-

zit'lerin halefi oldular. Mensulas denilen küçük masaların üstünde, Forumda saptanan kura göre Roma'nın bronz parası güneyin gümüş parasıyla değiştiriliyordu. Bu başlangıçtı sadece. Daha sonraları bu açık hava sarrafları Argentarus adıyla nüfuzlu kimseler olunca, banka patronları sıfatıyla parayla ilgili bütün işleri de üstlendiler. Yaptıkları işlerin kapsamına banka işlemleri, mevduat almak, kredi vermek, düzmece iflas açık artırmaları giriyordu; hem kendileri hem müşterileri için defter tutuyor ve borç ödeme sürelerini gözetiyorlardı. Sonra da işlerini yazılı olarak yürütmeye başladılar (İÖ 44). Kredi işlemleri genişledi: Cicero, Publius'a 400.000 Sesterze borçlanınca, 200.000 nakit olarak geri veriyor ve geri kalanı için Atticus adına bir borç senedi düzenliyor.

Bankacılar şirketlerin hisse senetleriyle de alışverişe başlayınca borsa simsarı oldular. Roma'da soylu sınıfının temsilcileriyle vergi toplama işini üstlenmek, gemi inşa etmek, lejyonlara erzak sağlamak ve maden ocakları işletmek üzere işbirliği yaptılar. Hisse senetlerinin kurlarıyla spekülasyonlar yapılıyordu. Kazanç Romalıları kendisine çekiyordu, ancak onlar parayla sırf iktidar aracı olduğu için ilgileniyorlar, ticaretle politikayı insafsızca birbirine kaynaştırıyorlardı. % 6'dan para alıp % 48'le illere borç veriyorlardı. Cumhuriyetin "altın günlerinde" tefecilik, vurgunculuk ve ahlaksızlık aldı yürüdü. Cato ve Cicero gibi görünürde dürüst adamlar bile borsa madrabazlarının arasına karıştılar.

Cumhuriyet yönetimi bir plütokrazi* yaratmıştı, imparatorluk bu plütokraziye son verdi. Spekülasyoncuların vergi toplamalarını ve resmi müteahhitlik yapmalarını önledi, özel şirketlerin yerini devletin mutlak otoritesi aldı. Ne var ki Argentarus'lar artık vazgeçilmez kimseler olmuşlardı. Bunların yanı sıra bir yığın küçük tefeci de genel meydanlarda, deyim yerindeyse "gezginci banker" olarak hayatlarını kazanmaktaydı. Bu açık hava bankerlerinin çoğu Yahudi'ydi.

Roma egemenliği altında yaşayan halklar ticaretin değerini anlamışlardı, ancak Roma'nın asıl hizmeti, ticarete kazandırdığı değer değil, ona bahşettiği düzendedir.

* Zenginler hâkimiyeti, servet sahipleri sınıfı, bir ülkede egemenliğin zenginlere ait olduğu siyasal yapı, zengin sınıfların en zenginlerinden oluşan yönetici kesim. Eski Yunanca plutos (zenginler) ve kratos (iktidar) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş olan plütokrazi kavramı, günümüzde çıkar ve baskı gruplarının egemenliği olarak ifade edilebilir ve çağdaş demokrasileri esasen plütokrazi olarak adlandırmak mümkündür. (y.n.)

DEVLETİN PENÇESİNDE

Özgürlüğün kötüye kullanılmasını, baskının kötüye kullanılması izledi. Hemen hemen aynı çağda, Roma ve Çin imparatorluklarında tüccarlık için ufuklar kararverdi. Ticareti devletleştirmenin ilk belirtileriyle birlikte, tüccarların hayat haklarını tümüyle yitirmeleri tehlikesi de doğdu.

Devlet zoru ilkin vergilendirme alanında ortaya çıktı. Bu başlangıç noktası ustaca seçilmişti. Zira tüccarın halkın yararına alınan vergilere itirazı söz konusu olabilir miydi? Bu vergileri elbette ki sineye çekecek ve ödeyecekti.

Vergilendirme ilkin pazar harçlarıyla başladı. Sonra sıra mal taşımacılığına geldi; artık yalnızca imparatorluk ve il sınırlarındaki gümrüklerde değil, köprü başlarında ve her kentin girişinde vergi alınıyordu. Belirli ticaret dalları ayrıca özel vergiye bağlandı, örneğin köle ticareti ve boyacıların dokumaların yağını almakta kullandıkları urin ticareti bu kategoriye giriyordu. Açık artırmalara da vergi uygulandı ve sonunda cinsi ne olursa olsun satılan her maldan vergi alında. Arkasından bir de kişi vergisi, başka deyişle kelle vergisi geldi; ticaretle uğraşan herkes ayrı bir vergi ödemekle yükümlü kılındı. Bu vergiye Chrysargyros (altın-gümüş vergisi) deniliyordu, önceleri beş yılda bir alınıyordu, sonraları dört yılda bir alınmaya başlandı (230).

Doğu Romalı tarih yazıcıları devletçe yürütülen bu sömürü sisteminin gaddarlığından bahsederler. Nitekim Zozimos, "O uğursuz gün yaklaştı mı, bütün kentleri bir acıdır, bir gözyaşıdır kaplardı," diye yazar. "O gün gelince de, yoksulluktan bunaldıklarından bu iğrenç vergiyi ödemek için gerekli parayı sağlayamamış olanlara karşı kırbaçlar ve işkence gereçleri kullanılırdı. Analar çocuklarını satar, babalar kızlarını sokağa salar, onların çalışmalarıyla elde edecekleri parayı Chrysargyros toplayıcılarına vermeyi amaçlarıydı." Sömürülenler açısından verginin görünümü buydu. Fakat aslında Roma vergileri, en kötü zamanlarda bile, asla olağanüstü derecede yüksek olmamıştır. Vergi oranları, daha sonraki zamanların pek çok vergi yükümlüsünün gıpta edeceği ve seve seve ödeyeceği nitelikteydi. Vergilendirme açık artırmalarda % 1, köle satışlarında % 4, genel satışlarda en yüksek olasılıkla % 12, sınır gümrüklerinde % 2-5 oranındaydı. Bu rakamlara göre ortada hiç de öfke ve nefret uyandırabilecek bir vergi yoktur. Dört yılda bir zamanı gelen vergi ise, öte yandan üç yıllık bir ara zamanı da içeriyordu. Tüccarlar daha sonra-

ları bundan çok daha fazla bunaltıcı vergilere katlanmak zorunda kalacaklardı.

Burada yadığanan taraf, bu önlemlerin yepyeni şeyler olması ve devletin daha önce böyle taleplerde hiç bulunmamasıdır. Çin'de de durum bundan farklı olmadı. İlkın yalnız tuz ve balıktan vergi alınıyordu. Çin imparatorları, satan ve alan herkesi vergiye bağladı. (206-220) Han hanedanı da ticaretten şarap, gemi, taşıt ve kazanç parası adı altında türlü türlü vergi aldı. Oranlar burada da düşüktü; devlet net kazançtan yalnızca % 2 vergi almakla yetiniyordu; Vang Mang zamanında bu oran % 10'a çıkartılmak istendi. Daha fazla bir zorlama o zamanlar henüz kimse- nin aklına gelmiyordu.

Her iki imparatorlukta da vergilerden çok, devletini fiyat oluşumuna, malın sürümüne, yani bizzat tüccarın haklarına doğrudan el atması daha bunaltıcı etki yapmaktaydı.

Yoksulluk çeken sınıfların yararını amaçlayarak birkaç defa baş- vurulmuş fiyat kontrolleri klasik ifadesini İmparator Diocletianus'un ünlü önlemlerinde bulur (İÖ 301). Onun narh buyrultusunda bütün fiyatlar ve ücretler, ölüm cezası tehdidi altında, 759 madde halinde saptanmıştır: Bir libre mürrüsafi için 600 Denar, bir gömlek için 1200, bir çift ayakkabı için 120, bir çift piliç için 60, bir tavşan için 40, bir sester yağ için 30 Denar gibi. Kim malını saklar, kim saptanan fiyattan pahalı satar, kim izin verilmiş olandan fazla ödeme yaparsa, ölüm cezasına çarptırılırdı. Ne var ki bu yasal düzenleme yürümedi ve kötü günler gelip çattı. Batı Roma'da hemen hiç uygulanmadı, Doğu Roma'da ise direnişle karşılaştı; öyle ki Constantinus bu yasayı yürürlükten kaldırmak gereğini duydu. Devlet kontrolleri fiyatların yükselmesini önleyememişti ve karaborsada özgürlük baskıyı yenmişti. Devlet bunun öcünü başka yoldan aldı. Roma'nın gereksinme- sini güvence altına almak için tahıl ve demir dışsatımına son verildi. Lüksün önünü almak amacıyla da erkeklerin ipekli giysiler giymesi yasak- landı. İtalyan şarapçılığını korumak için, illerde asma çubuklarının yok edilmesine girişildi. İmparatorluk postaları için atlara ve arabalara zorla el konulup, yiyecek maddeleri fakir halka bedava dağıtıldı.

Böyle yardım alanların sayısı yüz binlere yükseldiği ve devlet onlara ekmek, yağ, şarap, domuz yağı, giysi, hatta mendil verdiği, oyunlar için giriş bileti parası ödediğinden, çok sayıda perakendeci tacir dağıtım gö- revlisi oldu. Kendi halinde, fakat bağımsız yaşamak yerine, devletçe aylığa bağlanmayı tercih ettiler. Böylece özgür ticaret, yavaş yavaş bürokratlaştı- rılan ticaretin karşısında öldü.

Bundan başka devlet, Mısır modeline göre, ekonomik faaliyetin bütün dallarını kendine mal etti: Madenler, taş ocakları, dökümhaneler, silah imalathaneleri devletin oldu. Tuz, ipek, sim ve sırma işlemleri devlet tekeli altına alındı. Daha sonra da tunç, şarap ve yağın yanı sıra, likua-men denilen balık sosunun dışarıya yollanması yasaklandı. Devlet yok-sullara ödünç para veriyor ve kişilerin hareket serbestliğini sürekli müda-halelerle gittikçe azaltıyordu.

Hâlâ ayakta durabilen tacirler, her türlü girişim gücünü yitirmişlerdi. İşsiz güçsüz durmanın ödüllendirildiği bir ülkede çabalayıp ter dökme-nin ne anlamı vardı? Roma'da ve diğer bütün kentlerde tüccarlar birey-sel olarak varolma kavgasından vazgeçtiler, seçtikleri bir koruyucunun buyruğu altında "collegium" adlı kuruluşlar halinde birleştiler. Böylece, örneğin collegium nauticorum'da denizciler, collegium navicularii'de gemi donatanlar bir araya geldi. Keza çömlekçiler, aktarlar, kereste, bez ve sebze tacirleri de kendi collegium'larını kurmuşlardı. Her kuruluşun kendine özgü statüsü, kendi bayrağı, kendi arması, genel toplantı günle-ri ve bayramları vardı. Her kuruluş ayrı bir meclise, üyelerin ödentileri, bağışları ve mirasları yoluyla sağlanan bir gelire, bu geliri düzenleyen bir bütçeye sahip bulunuyordu. Fiyatları belli bir düzeyde tutmak için colle-gium'lar üretimi kısır, teknik bakımdan gelişmeleri engeller, her türlü rekabeti önlerdi. Çok geçmeden bir collegium'a üye olmayan kimsenin herhangi bir iş yapması olanaksız hale geldi. Bu durum devletin çeşitli iş alanlarında yürüttüğü gözetimi kolaylaştırırdı. Hiç kimse aynı anda hem mesleğini hem malını yitirmeden collegium'undan çıkamazdı. Meslek-ler babadan oğla geçiyordu; toplum kaskatı kesilmişti.

Benzeri bir gelişimi Asya'da da görüyoruz. Maurya İmparatorluğu Hindistan'ında devlet, her beş günde bir fiyat saptaması yapıyordu. Her türlü işte kazançların bildirilmesi yükümlülüğünü koymuş, üreticilere doğrudan satış yapmayı yasaklamış ve tüccarları bir korporasyonda (mes-leki birlik) toplamıştı. Çin'de Vu-ti'nin yönetimi sırasında tuz, demir ve alkollü içkiler için devlet tekeli vardı (İÖ 87). Vu-ti, "Dağlar denizler yerin ve göğün ambarlarıdır," diyor ve böylece buraların imparatorlu-ğun mülkü olduğunu ileri sürüyordu. Devlete ait 115 taşıma kuruluşu doğmuştu. Düzenleme görevlileri yardımıyla fiyatları yönlendirmeyi denedi. Vang-Mang zamanında memurlar üç ayda bir, yiyecek maddele-rinin narhlarını saptamakla görevlendirildiler; buğday, dokumalar ve diğer malların fiyatları arz ve talebin karşılaştırılmasıyla sabit tutuluyor, devlet tekelinin ürünleri de buna göre piyasaya sunuluyordu. Bu mallar

Pompei'de bir sokak, dükkân sahibi bir tabelayla müşterilerin ilgisini çekmeyi amaçlamıştır

Vu-ti zamanında olduğu gibi tuz, demir, şaraptı ve bunlara ayrıca keten, bakır ve bütün eriyen madenler de eklenmişti. Ne var ki bu politikanın ne Vang-Mang'a yararı dokundu, ne de Çin'e.

Ne zaman tüccarın özel girişim hevesini baltalayacak baskılar uygulanmışsa, her defasında ekonomi tepe taklak olmuştur. Bundan acı ders

alan da, diğer devletlerin hepsinden çok Roma oldu. Roma bürokrasiye bel bağlamıştı ve anarşi içinde battı. Siyasal çöküş mali çöküş de eklendi. Fetihler zamanında Roma'nın kasalarını doldurmuş altın ve gümüş Hindistan'a ve yabancı ülkelerin müteahhitlerinin keselerine akmıştı. Değerli madenlerin azalışı Roma'yı, Denar'ını bir bronz sikke değerine düşürmeye zorladı (İÖ 240). Ekonomik alanda güvensizlik ve para darlığı, ticareti tehlikeli biçimde tedirgin etti.

Roma Çağının sonu iyice belirmişti. Roma'nın düzen sağlama çabaları onu sapa yollara sürükledi; bir düzen sisteminden bir zorbalık sistemi, disiplin isteğinden toplumun kaskatı kesilmesi doğdu. Ticaret için ise, varlığını sürdüren Doğu Roma İmparatorluğu'nun taşlaşmış yöntemlerinde pek fazla umut ışığı görünmüyordu.

TRİERLİ BİR BÜYÜK TÜCCARIN GÜNÜ

Adı *Secundinus Secururs* ve Trier'de²¹ manüfatura tüccarı; gelişen bir kentte önemli bir iş adamı. Gerçi Trier henüz Roma Dünya İmparatorluğu'nun başkentlerinden biri değilse de, yine de güçlü garnizonu, resmi daireleri ve çalışkan halkı bulunan bir il merkezidir. *Secundinus* ise geniş bir müşteri çevresine sahiptir. Şimdi onun bir iş gününü nasıl geçirdiğini görelim.

Günün ışımasıyla birlikte ayaktadır. Ave, domine! Çocukları (bir kız, üç oğul) ve köleleri kendisine sabah selamını sunarlar. Onlarla ve karısı *Publia Pacata* ile birlikte kurbanını kesip dua eder. Sonra iş defterini açarak, bir gün önceki çalışmayı gözden geçirir ve başlayan güne ilişkin buyruklarını verir: "Sen, *Marcus, Praetorium'a*²² söz verdiğimiz kumaşı teslim edersin. Sen, *Pomponius, Mosel Limanı'na* gidip gemilerin onarım işini denetlersin. Ve sen, *Cladius*, söyle bakalım, *Rheinland'dan* gelirken sürdüğün arabayı tekrar işler hale getirdin mi? *Novins*, sen de, bu akşam hesapları gözden geçirmeyi unutma sakın!"

Günün üçüncü saati dolayında *Secundinus* kahvaltı yapar: Üstüne bal sürülmüş bir dilim ekmek, birkaç zeytin, hurma ve biraz peynir yer. *Secundinus* azla yetinen bir insan oluşundan dolayı övünç duyar.

Öğleden öncesi işe ayrılmıştır. *Secundinus* at ahırlarına gider; bir binek arabasının iki atının üstü örtülü bir yük arabasının üç katırının koşumları çözülmüştür. İki yüksek tekerinin üstünde dar ve hafif bir gövdesi bulunan binek arabası,

21) Bugünkü Almanya'da Lüksembourg sınırına yakın, Mosel Irmağı kıyısında küçük bir kent.

22) Lejyon denilen Roma alaylarının komutanlığı.

Secundinus'un büyük bir iş anlaşması yapmayı başardığı Remer bölgesinden henüz yeni dönmüştür. Arabayla gidip gelmiş olan uluk yanı başında durmaktadır, gülümseyerek getirdiği haberi iletir: "Her ay yüz balya bez götürülecek!" Çubuklu dört tekerleği bulunan, ağır yüklü öteki arabanın üstü henüz örtülü durmaktadır. Örtüsü hemen açılıp yün balyaları indirilir.

Secundinus yakındaki imalathaneye gider; hem müteahhit hem de tüccardır çünkü. Yünü kendisi işletmektedir. Yün ona yıkanmış, atılmış, taranmış ve dövülmüş olarak getirilir. Boyaması burada yapılır; safranla sarıya, mazıyla siyaha, bazı tırtıllar veya likenlerle kırmızıya boyanır. (Bu kırmızı gerçi çabuk solar ve pek kaliteli de değildir, ama fiyatı da buna göredir, ucuza satılır.)

Boyanan yünler Publia Pucata'nın gözetiminde hizmetçi kızlar tarafından örekerlede iplik haline getirilir, sonra da tezgâhlarda dokunur. Ama dokuma işi henüz bitmiş değildir. Bir de çığırma işleminin geçirilmesi gerekir, yani dokumalar büyük teknenin içinde kil, potas ve urin karışımı bir sıvıyla yıkanacaktır. Bu sırada bir yandan da üstünde tepinilir, dövülür ve gerilir. Arkasından kumaş yıkanır, kurutulur, dikenlerle veya kirpi oklarıyla havalandırılır, kükürtlenir, fırçalanır, kıştırılır ve pres altına getirilir. Şimdi işlem tamamlanmıştır ve kumaş artık satışa hazırdır.

Secundinus'un gözünden hiçbir şey kaçmazdı; nerede işin geri kaldığını, nerede bir şeyin aksatıldığını, nerede kötü çalışmış olduğunu hemen fark ederdi. Şurada boyamada üstünkörü iş görülmüştür, burada kusurlu dokuma yapılmıştır, orada havalandırma baştan savma olmuştur; kazancı zararı önceden kestiriverirdi.

Öğle ve yemek vakti gelmiştir. Herhangi bir balık, bir tavuk, sebze, meyve öğle yemeğini oluşturur, bu arada iyi bir yerli şarap içmeyi de unutmaz. Az sonra tekrar işbaşı yapmıştır. Aşağıya Mosel Irmağı'na iner; kumaş balyaları yüklenmiş bir kayık Mainz'e gönderilmek üzere hazırlanmıştır. Mosel aslında gemilerin gidip gelmesine elverişli bir ırmak değildir, ama kayık altı düz olarak yapılmıştır ve akıntıya dikkat edilirse onunla rahatça yol alınabilir. Dört günde kumaşlar Mainz' dedir.

Secundinus ırmaktan döner ve bu sefer de mağazanın yolunu tutar. Dükkânı Trier'in merkezinde, Bazilika'nın hemen yanı başındadır. Orada sikkeleri çeşitlerine göre ayırıp istif eder; kumaşları enlerini boylarını anlamak için ölçer. Her zaman yanında taşıdığı tunctan yapılmış iki parçalı, katlanır ölçü çubuğunu açar; bu ölçü açılmış halinde bir ayak uzunluğundadır ve üstü dört el yada on altı parmak ölçülere bölünmüştür. Yardımcıları etrafında yer alır, kimi kumaşları açıp serer, kimi de uzunluklarıyla fiyatlarını not eder.

Mağazadan çıkınca Secundinus her günkü banyosunu yapmak üzere hammama gider. Ondan sonra kendisini evde akşam yemeği beklemektedir. Kare

biçiminde masanın etrafına minderler konmuştur. Köleler üzerlerine bal şerbeti dökülmüş rafadan yumurtaları, börekleri ve İtalyan şarabını sofraya sessizce taşırlar. Secundinus, Publia'ya, "Nasıl, yün eğirme işinde kadınlar iyi çalıştı mı?" diye sorar. Büyük oğlundan keçi yünlerini teslim alıp almadığını öğrenmek ister; bu yünlerden çuval veya lejyonerler için kalın palto kumaşı yapılacaktır.

Gün hiç de kötü geçmemiştir; bir süre daha hep böyle giderse Secundinus çok zengin olabilir; hem de ölümünden sonra çocuklarının kendisi için, en yüksek evden daha yüksek ve yüzyıllarca ayakta kalacak bir anıtmezar yaptırmalarına olanak verecek kadar zengin olabilir.

Gerçekten de, Secundinus'un 26 metre yüksekliğindeki bu anıtmezarı gökyüzüne doğru yükselmiştir. Basamaklar biçiminde düzenlenmiş kabartmalarında, mitolojiye ilişkin sahnelerin yanı sıra, Romalı bir büyük tüccarın hayatı ve çalışmaları tasvir edilmiştir. Mars ile Perseus, Akhilleus ile Hercules ve Tritonların zafer alayı bu kabartmalarda görülür; hepsinin üstünde de Ganymedes'i kaçıran Jüpiter'in kartalı vardır.²³ Fakat bunların yanında Reims'ten haberciyi getiren binek arabası, yün balyalarını yağmurdan korumak için üstü örtülmüş yük arabası, akıntı yönünde harekete hazır kumaş yüklü kayık da yer almaktadır. Secundinus'un kendisinin fabrikasını nasıl denetlediği, paralarını nasıl saydığı, yemeğini nasıl yediği, kumaşlarını nasıl ölçtüğü ayrı ayrı gösterilmiştir.

Trier'den nehir boyunca biraz ötede, Mosel ile Saar ırmaklarının kavuştuğu yerde, Secundinus sütunları öylesine ün kazanmıştır ki, adını yakınında bulunan köye vermiştir: Acicula (İğne sütun, bugün Kirpi) Bu sütunlar Germenleri öylesine hayrette bırakmıştır ki, burasının İmparator Büyük Constantinus'un anası Azize Helena'nın mezarı olduğunu sanmışlardır.

Oysa "Kirpi Sütunları" sadece bir manüfatura tüccarının anısına adanmıştı.

23) Perseus, Zeus'un oğludur. Perseus efsanesi dünyanın başka birçok folklorunda bulunan masal motifleriyle süslüdür. Birçok serüvenler yaşar; kanatlı çarıklar giyer, görünmez olur, Medusa canavarını öldürür, Habeşistan'da kurban edilmek üzere bulunduğu Andromeda'yı kurtarıp onunla evlenir, anasına göz koymuş bir kralı taşa çevirir. Akhilleus, Yunanlıların ünlü İlyada destanında, Troya'yı kuşatan Akhaların ünlü kahramanı. Savaşta Troya'nın ünlü yiğidi Hektor'u öldürmüştür. Hercules, Yunan mitolojisinin ünlü kahramanı Herakles'in Latince adıdır. Triton, Grek mitolojisinde deniz tanrısı Poseidon'un oğludur. Aynı zamanda Poseidon'un alayında yer alan belden yukarısı insan, belden aşağısı balık varlıkların da adıdır. Ganymedes, ölümlülerin en güzeldir. Troya kral ailesinden bir delikanlıdır. Zeus onun güzelliğine hayran olup kartalını gönderip kaçırmış. Sonra da delikanlıyı, tanrılar sofrasında şarap sunucu yapmıştır. Aynı efsane Zeus'un Roma'daki karşılığı olan Jüpiter için de geçerlidir.

Tecrit Edilmiş Bir Dünya (500-1000)

GERMEN İSTİLASINDAN SONRA

Roma'nın yıkılmasının arifesinde bile ticaretin durumu iyice kötüleşmişti; imparatorluk Germen boylarının saldırı selleri altında sona erince, ticaret büsbütün allak bullak oldu.

Batı Roma'yı çiğneyen Germenler genellikle tüccar değil, savaşçıydılar. Gerçi tarihçi Tacitus, sınır boylarındaki Germen halklarının altının ve gümüşün değerini bildiklerini, Roma sikkelerini kabul ettiklerini ve arada sırada ticaret yaptıklarını bildiriyorsa da, iç kesimlerde oturanların bildiğimiz en eski ve en basit yönteme göre "malı malla değiştirdiklerini" söyler. Faiz karşılığında borç para alıp vermeyi bilmiyorlardı; mal istifçiliğinden ise hiç haberleri yoktu. Ne kentleri vardı, dolayısıyla ne de pazarları. Çağdaşlarının ahlakça bozulmasına ve yozlaşmasına kızıp üzülen Tacitus, Germenleri sade hayat yaşayan ve hiç bozulmamış bir doğa halkı olarak tasvir eder. Bu barbarların kazanacakları bir zaferin Roma İmparatorluğu uygarlığını bin yıl geri götüreceği acaba içine mi doğmuştu?

Roma'nın Batı kültürüne sunduğu her şey Germen kasırgası içinde kayboldu. Saldıranlar ilerlemenin, gelişmenin değerini bilmiyorlardı;

saldırıya uğrayanlar da bu kavramların anlamını unutmuşlardı. Her iki taraf da onu elde tutmayı beceremedi. Roma adı her iki tarafın da ağzında, geleneğini her iki taraf da taklit ediyorsa da, mirasını mahvolmaya terk etmişlerdi.

Böylece ülkeleri birbirine bağlayan güzelim yollar ıssızlaştı; harap olan taş zeminlerinin üstü çamurla ve dikenli çalılarla kaplandı; insanın yarattığı eserden doğanın öç almasıydı bu. Köprüler ve yerleşme merkezleri bakımsızlıktan viraneye döndü. Büyük bağlantı yolları güvenlikten yoksun ve sıradan yollar derecesine düştü ve ip gibi dümdüz güzergâhların yerini zahmetle aşılın dolambaçlı patikalar aldı. Avrupa kıtası elindeki çok kıymetli kozu yitirdi: Kentler körelmişti. Artık Roma'dan ne bir şey alıyor, ne de oraya bir şey yolluyorlardı; transit ticaretteki rolleri sona ermişti. Yönetim alanındaki etkinlikleri de aynı durumdaydı, zira artık ne bürokrasiden ne hukuktan, ne de eğitimden söz edilebilirdi. Barbarlar geliyor korkusu kentlileri sık sık yerinden yurdundan ediyordu. Langobardlar geldiğinde Aquileia ve Padua kentlerinde tek bir insan kalmamış, buraların halkı deniz kulağının ötesinde kendilerine sığınacak ücra bir yer aramıştı (568). Başka bölgelerde de kent halkı kırsal kesime dağılmış ve basit bir hayata dönmüştü. Düünün mağaza sahipleri yeniden köylü olmaktadır.

Kentlerle birlikte pazarlar da ortadan kalktı. Tüketicinin çekip gittiği yerde satıcının artık umabileceği bir şey olamazdı. Bununla birlikte kuşkusuz bazı küçük ticaret merkezleri kapalı çarşıları veya açık meydanlarıyla varlıklarını sürdürmeye çabalıyorlardı, çünkü çevre halkının onlara gereksinmesi vardı. Zanaatkârlar ve köylüler mallarını trampa etmek için buralarda bir araya geliyorlardı: Çanak çömlek, dokuma, kümes hayvanları, sebze gibi şeylerdi bu getirdikleri. Gel gelelim bunun için hiçbir aracı kişiye gerek duyulmuyordu; tüccarlık mesleği ölmüştü. Örneğin Anglosakson yasalarında tüccarın hiç adı geçmez. Daha doğrusu herkes kendi kendisinin tüccarıydı; koşullar neyi gerektiriyorsa, ona göre bir gün ya da bir saat için tüccar olunuyordu. Bu köylü işi ekonomik sistemde üretimi yalnızca yerel istemler yönlendirmekteydi. Sürüm olanağı yoktu, zira üretildiği yerde tüketilen şey elbette ki piyasaya sürülemezdi. İnsanlar adeta birbirleriyle bağlantısı olmayan kaplarda yaşıyor gibiydiler; dünya sıkı sıkıya kapılarını kilitlemiş ayrı ayrı hücrelere bölünmüştü. Bazı tarihçiler paradoksal bir ifadeyle, barbar istilalarının Avrasya bölgesinin yolunun, sürüm alanının büyütülmesine hizmet ettiklerini ileri sürmektedirler. Bu da felaketler karşısında insanın gözünü yumup

Uzak ülkelerde tacirler (18. yüzyıl resmi)

gerçekten geri gitmiş yerlerde ilerlemeler görmek istemesi demektir. Genel çöküntü içinde çok seyrek birkaç direniş yuvası bulunabilir ve ticaretin üstüne çökmüş gece karanlığında da bazı zayıf ışık dalgaları saptanabilir, hepsi bu kadar ama.

Orada burada gezginci tacirler hâlâ şanslarını denemekteydiler. Batlık Denizi'ne ve Kuzey Denizi'ne uzanmayı göze alıyorlar, Tajo, Ren, Maas, Schelde, Tuna ve Dinyeper boylarında dolaşıyorlardı. Toledo, Milano ya da Regensburg gibi yerler varlıklarını sürdürmüş olmayı da bu insanlara borçludurlar.

Frizler,¹ Hunlar tarafından mahvedilmiş kehribar ticaretini yeniden canlandırdılar. Daha başkaları tuz, silah, dokuma ve süs eşyası ticaretini iyi kötü ayakta tuttular. Çepeçevre Akdeniz kıyılarında hâlâ Doğu'dan baharat, ecza, ipek, bazen kiliseler için yağ, keşişler için papirüs gelen

1) Batı Germanlerinden bir oymaktır. Bugünkü Almanya ve Hollanda'nın Kuzey Denizi kıyılarında yaşıyorlardı. 47 yılında Roma egemenliği altına girdiler. 735'de Franklara boyun eğdiler ve aynı yüzyıl içinde Hristiyan oldular. 13. yüzyılda Batı Frizler Hollanda'yla birleştiler. Kuzey Almanya'daki Doğu Frizler'in 14. yüzyıldan 1744 tarihine kadar kendi krallıkları oldu. Bu tarihte Prusya yönetimi altına girdiler.

birkaç liman vardı. Roma Çağının dışalımlarıyla karşılaştırılınca, şimdi gelen malların miktarı tek kelimeyle gülünçtü.

Yahudi ve Suriyeli tacirlerin küçük kolonilerinden ticaret yapma hayali, onları barbar devletlerin can çekişen başkentlerine kadar götürdü. Bu Yakınoğulu insanların yurtlarını terk edip sermayelerini ve bilgilerini Avrupa'ya getirmiş olmalarının temelinde, devletin çöküşüyle birlikte Batı ülkelerinde verginin de ortadan kalkması ve vergiden muaf bu anarşi ortamının ticari açıdan pek çekici görünmesi yatar. Denizaşırı yerden getirdikleri yağ, şarap, incir ve hurma gibi mallara karşılık emaye eşya, dokuma işleri ve bunların bütün yan ürünlerini alıyorlardı.

Aslında Suriyeli tacirlerin arasında İranlılar, Ermeniler ve Yunanlılar da vardı. Ancak onlara sadece Suriyeli veya kısaca Siri deniliyordu. Bu ya alışkanlıktan ya da onlara fazla saygı göstermek istenmemesinden ileri gelmekteydi. Bunlar Marsilya ve Narbonne'de Avrupa toprağına ayak basıp Batı dünyasının içlerine kadar uzanıyorlardı. Buna karşılık Yahudi denilenler gerçek Yahudi'ydiler; Uzaklardaki "Vadedilmiş Topraklar"dan lüks eşya, mücevher ve fildişiyle şanslarını denemeye geliyorlardı. Kilisenin yasağına aldırış etmeksizin faiz karşılığında borç para da veriyorlardı. Frankların Galya'sında bunlara göz yumuldu, ama Batı Gotlarının İspanya'sında kovuşturmalara uğradılar. Yahudilere her tarafa rastlanıyordu; İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da ve Kantona kadar Çinde. Her yerde her türlü sıkıntıya sabır ve inatla katlanıyorlardı.

Fakat ancak bir avuç aracının yararlandığı bu ticaretin izleri, bağlantılardan yoksun bir ekonomide hiçbir şey ifade etmemektedir. Bunlar sadece istisnalardı, esas olan tecrit haliydi. Birkaç gezgincinin yürüttüğü bu alışverişi, miktarca pek önemsiz dışalımları içeren bu çabaları gerçek ticaret ilişkileri olarak nitelemeye kalkışmak ise, su sızıntılarını ırmak sanmak olur. Germen istilalarını izleyen iki ya da üç yüzyıl içinde ticaret, bir bakıma ölümle pençeleşme halindedir. Araplarla Normanların istilaları ve Hristiyan Avrupa'nın bağnazca hoşgörüsüzlüğü de buna eklenecek, böylece Batı dünyasına acı çekmeden ölmesi için son darbeyi indirecektir.

GENEL GÜVENSİZLİK

Üç etken Avrupa'da ticaretin çökmesini hazırladı: İslamiyet Arabistan'dan başlayarak bütün Yakınoğu'yu, Kuzey Afrika'yı ve İspanya'nın

büyük kesimini fethetti. Denizci Normanlar Akdeniz'de etkili oldular ve devletlerini Sicilya'da kurdular. Hristiyanlığın erken çağında Avrupa'nın güvensizlik ortamı, çevresini kısaç gibi kuşatan "imansızlar" dünyasına karşı kendi içine kapanma halinin doğmasına yol açtı. Hristiyanlık ve Müslümanlık büyük manevi hareketler olarak kabul edilir; ne var ki birleştirici güç olmak bakımından aynı derecede etkili olamamışlardır. Avrupa siyasal bakımdan paramparça olurken, İslamiyet kendi dünyasını çok daha geniş ölçüde birleştirmeyi başarmıştır.

Denizci Normanlar Akdeniz'de fetih seferlerinin yanı sıra sınırlı bir deniz ticaretini yürütürlerken, Arap tacirler kara ticaretine bütünüyle egemen olmuşlardı. Araplar fetihlerine başlamazdan önce ya vaha çiftçileri olarak tarıma elverişli bölgelerde yaşıyorlar, ya da gezginci göçebe çobanlar olarak Arabistan çöllerinde ve steplerinde dolaşıyorlardı. Suyun bulunduğu ve bu suyun sulama tesisleriyle akıllıca değerlendirildiği yerler kentlerin kurulmasına olanak vermiş, buralarda el sanatları gelişmişti. Bedevi oymakların yetiştirdiği deve, binek ve yük hayvanı olarak çöller zincirinden ötelerde başka oymaklar ve halklarla bağlantılar kurulmasını sağlıyordu. Mekke halkı, önceleri İran Körfezi ile Filistin arasında, daha sonraları da Hindistan ile Akdeniz arasında transit ticareti yürüten becerikli tüccarlara sahipti; keza Güney Arabistan'ın beş kudretli krallığının (Seba, Main, Ausan, Kataban ve Hadramut) yıkılışı Doğu Afrika kolonilerini bağımsız ülkeler yapmış olsa da, Yemen ile Habeşistan arasındaki eski ticaret yine sürüp gitmekteydi. Arapların Mekke ve Medine'deki satış yerlerinde, altın ve gümüş külçelerine karşılık deri, kereste, maden, günlük ve diğer güzel kokulu şeyler satın alınabiliyordu. Büyük bayram günlerinde hacılar geldiğinde, Kâbe'nin çevresindeki dükkanların sayısı birkaç kat artardı.

Din ve ticaret birbirlerine karşılıklı yararlı oluyordu. Topluca kılınan namazları ve dinsel nitelikli yıkanmalarıyla zaten kent kültürü eğilimi gösteren İslamiyet ticareti sadece kayırmakla kalmadı, aynı zamanda varlığının temeli yaptı. Kentlerde camiler bulunuyor ve camilerin çevresinde de tacirler, ferahlık veren gölgeliklerin altında, sattıkları malın cinsine göre kümeleniyordu.

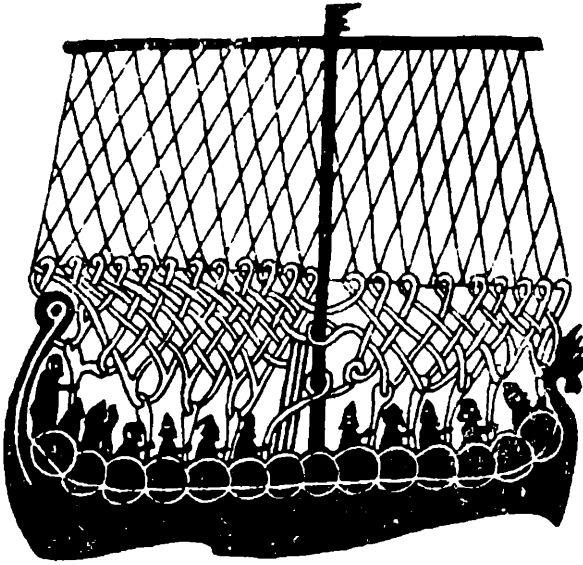
Fetih seferleri durunca, Araplar bir yandan bilim ve kültürü geliştirirken, öte yandan ticaretlerini de adamakıllı büyüttüler. Suriyeli-lerle temasları onlara para işlemlerini öğretmişti. Ticarete büyük beceriklilik ve girişim hevesi gösterdiler; İspanya'dan Afganistan'a uzanan büyük İslam bölgesinde üretilen ya da yetiştirilen çok çeşitli mallarla

ticarete engin ufuklar açtılar. Böylece Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan bir aracı oldular; fakat bilimsel ve kültürel alanda kendilerine özgü verimli yaratıcılıkları, onların hizmetini bu aracı rolünün çok ötesine taşıdı.

Arabistan için ticaret yapacağı en doğal müşteri elbette Avrupa olurdu. Fakat Avrupa "imansızlar" dünyasıyla teması yasaklayarak ve cezalandırarak, kendi seçmiş olduğu içine kapanma haliyle son bağları da koparmıştı. Ancak yine de bu yasakların çekiciliğine kendisini kaptıran insanlar hep var olmuştu; öyle ki, en azından Doğu'nun çok aranan ticaret mallarından bir kısmı resmi olmayan şekilde Avrupa'ya aktı ve korkunç derecede yüksek fiyatlarla müşteri buldu. Mısır'ın tahılı Bizans'a gitmiyordu artık. Marsilya Limanı'na hiçbir Suriye ve Afrika gemisi yanaşamıyordu. Kıbrıs, Rodos, Sicilya, Sardinya, Korsika ve Balear Adaları Arapların ticaret merkezleri olmuştu; buralarda mallar, aktarılıp sevk edilme olanağı bulunan her yere gönderiliyordu. Roma'nın içdenizi şimdi Müslümanların olmuştu.

Mal değişimine ilişkin tek tük tanıklıklardan, Avrupa'yla düzenli ticari ilişkiler olduğunu göstermek amacıyla kanıtlar çıkarmaya kalkışmak boşuna bir çaba olacaktır. Şayet Aachen kent meclisi bir defasında baharat ve lame kumaşlar satın almışsa, Venedik ve Alpler üzerinden Doğu'nun birkaç ucuz malı Avrupa'ya sızmışsa, şurada burada İtalyan gemileri kıyı seferleri yapmayı yine de sürdürmüşse, bunlardan uzun zamandır ticaretin tıkrında olduğu anlamı çıkarılamaz. Buna karşılık itiraz kabul etmez olgular da, o zamana kadar Avrupa için hayati önem taşımış bazı ürünlerin artık bulunmadığını ve bunların yerini tutacak malların piyasaya çıktığını göstermektedir. Mısır papirüsü yerine 3. ve 4. yüzyıllarda kurutulmuş koyun پوستekisinden yapılan parşömen ortaya çıkıyor ve ortaçağın başlıca yazı malzemesi oluyor. Kiliselerin aydınlatılması için Afrika yağı yerine balmumu kullanılıyor ve mücevherci dükkânlarında renkli camlardan parçalar, Doğu'nun değerli taşlarının yerine geçiyor.

Roma'nın yıkılışından sonra, Avrupa'nın ağırlık merkezi Arap istilasının dolaylı etkisiyle kuzeye kayıyor. Müslümanların egemen bulunduğu Akdeniz, görünüşe bakılırsa işlevini kuzeydeki denizlere devrediyor. Friesland, Schleswig, İrlanda ve Britanya arasında yeni ticaret yolları ortaya çıkıyor. Atlantik kıyısındaki Noirmutierde, Manş Denizi'ndeki Quentovic'de (Canche ağzına yakın yerde) ve Ren Deltası'ndaki Duurstede'de yapılan mal aktarımının hacmi, Marsilya'dakini geçiyor. Ne var ki yeni bir felaket Avrupa'nın üzerine çökmüştür. Kuzeyin barbar-

Viking gemisi, 1000 yıllarına ait Stenkyrka taşı üzerinde resim

ları Normanlar çok geçmeden, bu yeni yeni yükselen gelişim fidanlarını tekrar kırıyorlar.

Normanlar balıkçı ve korsandı. Diyarlarından dışarıya açılmazdan önce –özellikle Themse, Schelde, Ren ve Elbe ırmaklarının ağızlarında– ticaret yaparlar, silah, şarap ve kumaşa karşılık balık ve kürk verirlerdi. Böylece gelecekteki ganimetlerinin çeşitlerini mi saptamak istiyorlardı acaba?

Gemileri ensiz, uzundu ve tek bir güvertesi vardı. Otuz iki kürekçi bunlara hatırı sayılır bir hız veriyordu. Rüzgar elverdiğinde kare biçimi tek yelkenini açarlardı. İskandinavya kıyılarının derin koyları bu “Drakars” (ejderha gemileri) için doğal barınak oluşturuyordu. Kendi dillerinde “vik” dedikleri bu koylara atfen kendilerini “Viking” diye adlandırıyorlardı. Bu “vik” çeşitli yer adlarında karşımıza çıkar: Narvik, Lavik bunlardandır; keza İzlanda’da Reykjavik, İngiltere’de Berwick, Harwich ve Greenwich, Almanyada Schleswig, Brunswick bu kökten türemedir. Vikingler barışçıl ticarete yönelmezden önce etrafa dehşet ve yıkım saçtılar.

Egemenlikleri Baltık’tan Grönland’a kadar uzanıyor ve bu bölgenin efendileri olarak Avrupa devletlerini haraca bağlıyorlardı (900). Elbe,

Tajo, Arno ırmaklarından akıntı yukarı içerilere sokuldular; Köln'e, Londra'ya ve Paris'e baskınlar yaptılar; kıtanın içerilerine kadar dalıp ganimetler, tutsaklar ve kurtarmalık paralarıyla tekrar geri döndüler. Gasp ettikleri altın ve gümüşü barındıkları koylarda sakladılar.

Vikingler ayrıca Kuzey Denizi'ndeki ticarete de ölüm getirdiler. Duurstede ve Quentovic limanlarını yerle bir ettiler. Talan akınları kıtanın ta içlerine kadar uzanmakla kalmadı, öylesine bir dehşet havası yarattı ki, ticaret yapmak isteyenlerin hevesini tümüyle yok etti.

Arap ve Norman istilalarına, birbiri ardına Bulgar, Avar, Macar ve daha başka ulusların istilaları eklendi. Yerli halkın yoksul kesimi, yabancı korsanların veya çapulcuların eylemlerini kendilerine model alıyor, onlar gibi kolay yoldan zengin olmaya hevesleniyordu. Genel bir güvensizlik havası Karadeniz'den Atlantik'e kadar her yanı kaplamıştı; artık kervanların ve tüccarların soyguna uğramak tehlikesiyle karşılaşmaya-acağı hiçbir yol kalmamıştı. Macarlarca kesilmiş Tuna yolunun yerini Bavyera ve Bohemya üzerinden nice güçlüklerle aşılabilir dolambaçlı bir yol almıştı ve bu yol daha sonra Karpatların kuzey etekleri boyunca Kiev'e ve Dinyeper'e kadar uzanıyordu. Paia ile Aachen, Mainz ile Anvers, Paris ile Rouen, Arles ile Verdun arasında hâlâ bağlantı vardı ama seferler düzenli yapılamıyordu, üstelik sürekli yol kesen haydut çetelerinin tehdidi altındaydı. Sadece değeri yüksek mallar, böylesi girişimlerin tehlikelerine katlanmaya değiyordu: Emaye kakma işleri, fildişi oyuncacılığı, lame kumaşlar ve günlük bu nitelikte mallardandı.

Bu köylü ekonomisinden zorunlu olarak feodal sistem gelişti: Büyük olan küçükleri etrafında topluyor, güçlü olan güçsüzlere yardım ediyor, feodal bey topraklarında kendisi için çalışanları savunuyordu. Herkes koruyucu beylerin çevresine üşüşmekteydi. Böylece bir hücreleşme ortaya çıktı. Bu hücrelerin her biri, kimseden yardım görmeksizin, her zamankinden çok daha bölük pörçük bir dünyada kendi başına yaşamaya çalışıyordu; ticaret ise böylesi bir dünyada hemen tümüyle ortadan kaybolmuştu.

ALTIN NERDE KALDI?

Aslında siyasal durum bu acıklı gelişime yol açmışsa da, bunun suçu kuşkusuz sadece istilalardan ve her yerde pusuya yatmış tehlikelerden doğmuş güvensizlik ortamında değildi. Bunun her halde ahlaki nitelikte nedenleri de vardı, ama mali durum kesin bir nedendi.

Hıristiyan ahlakı tüccarın saygınlığını iki paralık etmişti. İsa onları tapınaktan kovmuş ve Kutsal Kitap vergi toplayanları ağır biçimde suçlamıştı. Fakirleri tefeciliğin korkunç yıkımından korumak amacıyla kilise faiz alınmasını yasaklamış, bu yasak önce ruhban sınıfını, sonra da herkesi kapsamına almıştı. Kilise ödünç para verme işiyle birlikte zenginliği ve bunu doğuran kazancı da kınıyordu. Aziz Augustinus, insanın geçimini topraktan sağlamakla yetinmesi gerektiğini belirtir ve ayrıca zenginlik peşinde koşanın şeytanın iğfeline uğradığını vurgular. Hıristiyan öğretisi bütün dünyasal serveti hor görüp Tanrı'nın merhametine çok güç erişecek ya da hiç erişemeyecek olan tüccarı lanetler.

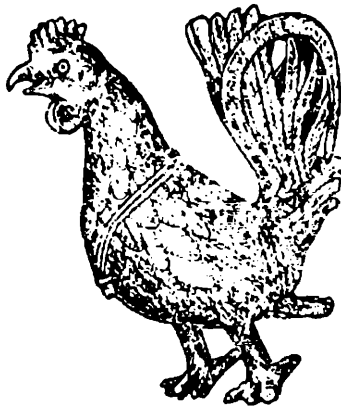
Hatta güzel bir gün şeytan, Brükselli bir tüccarın kılığına girip Anderlecht kentinin fakir zangocu Guido'yu düpedüz baştan çıkarmak istemiştir. "Sen öylesine yoksulsun ki," diyor ona, "bir sadaka bile verebilecek durumda değilsin. Ama benim gibi yaparsan zengin olursun. Ticaret işine ver kendini." Zangoç dehşete kapılır (980), ancak yine de içine bir kuşku düşmüştür; sonunda ticaret yapmaya razı olur. Başka bir deyişle, ruhunu şeytana satmasına ramak kalır. Bereket versin yüce Tanrı onu tam zamanında kurtarır: Guido küçük kayığının kayalara nasıl bindirdiğini görmek zorunda kalır, ama Tanrı kendisini aydınlatır; o da dünyasal kazançtan vazgeçer ve evliyalara safına katılır.

Bu efsane, benzeri diğer efsaneler gibi, Hıristiyan dünyasının Romalılar ve Yunanlılardan miras kalan modele sadık kalarak, ticarete karşı çıkan tutumunu açıkça göstermektedir. Satın almak ve satmak, komşularından hırsızlık yapmak değil midir? Atina'nın filozofları, Romalı avukatlar ve feodalizm çağında kilise adamları ticareti hep aynı tarzda horlayıp karalamışlardır.

Dışalım dışsatımdan çok olan Roma, değerli madenlerin avuçlarında nasıl eriyip gittiğini görmek zorunda kalmıştı. Yıkılışından sonra ise para darlığı gittikçe daha kaygı verici bir hal aldı. İlk barbar saldırıları sırasında çok miktarda altın ve gümüş toprağa gömülüp saklandı; ne var ki bunlar bir daha gün ışığına kavuşmadan saklandıkları yerlerde unutuldu. Batı'nın altın madenleri tükenmişti, ırmaklar artık tek bir altın tozu getirmiyordu. Eldeki altının hemen tamamı Bizans'ta, Yakındoğu'da ve Hindistan'da toplanmıştı. Artakalan pek az altın ise sofraya takımı, ayaklı kupa ya da İsa'yı çarmıhta gösteren heykeller halinde saklanıyor ve bunların piyasaya çıkarılmamasına dikkat ediliyordu. Gümüş konusunda ise durum pek bu kadar kötü olmadı; hem Normanların her yanı yağmalayıp soyup soğana çevirdiği hem de dünyasal ve dinsel senyörle-

rin haznedarlarının aç kurt gibi davrandığı dönemde, gümüşün durumu kötü değildi. Avrupa ancak pek ender durumlarda altın sikke kesebiliyordu ve henüz demiri işlemeyi bilmediği için, gümüş sikkelerle yetiniyordu. Bunlar Fransa'da mangır (maillles) ve Obole, Almanya'da Lot, İngiltere'de Sceattas (Almancada hazine [Schatz] kelimesiyle ilişkili bir kavram) denilen Denar ve yarım Denar'lardı. Genellikle hafif, kaba saba kesilmiş, düşük ayarlı sikkelerdi; üstelik ayarları da sık sık değişiyor ve sadece küçük çapta alışverişlerde kullanılıyordu.

Para kayboluyor, onunla birlikte her yerde geçerli bir para değeri sistemi düşüncesi de yitip gidiyordu. Roma İmparatorluğu'nun övüncü olan etkin para birliği –ekonomik parçalanmaya paralel biçimde– yerini çeşit çeşit para değerlendirmelerine bırakmıştı. Her bölge, hatta her küçük feodal beylik kendi Denar'ını kullanıyordu. Eğer bir merkezi otorite kendi bölgesinde gelir sağlama hakkını kullanmak isterse, feodal beyler bu hakkı kendi bildikleri gibi yorumlayıp ödemelerini kendi sikkeleriyle yapıyorlardı. Paranın genel bir kamusal değeri olması hali sona ermiş, adeta özel bir konu olmuştu. Az ya da çok ayarı bozulmuş (mağuşuş) gümüş Denar'lar (gümüş Groşlar) çoğu kez sadece yerel tedavülle sınırlı kalıyor ve ancak yiyecek maddelerine ilişkin günlük ufak tefek alışverişleri ödemeye yarıyordu. (Bunun için Fransızca'da kullanılan “denrée” kavramı, kökenine göre bir Denar karşılığında alınan miktarı gösterir.) Gerçekten de parayla ödeme yerine mal değiş tokuşu geçmişti:

Aşağı Saksonya'dan bir Roma ibriği

Keten bezine karşılık peynir, tavuklara karşılık çanak çömlek veriliyor, tohumluk tahıl borcu atlarla veya şarapla ödeniyor, mallara parasal değer biçilmiyor, aksine birbirleriyle kıyaslama yoluna gidiliyor, değerini de bu kıyaslamayla buluyordu. (İspanyolca'daki "comprar", satın almak fiili bu süreci hâlâ yaşatır.) Paranın icadından önce egemen olan yöntemler yeniden yaygınlık kazanmıştı. Ne var ki paraya göre hesaplama ve ödeme yapma sisteminin beraberinde getirdiği rahatlığın hatırası elbette ki unutulmuş değildi. Ödeme yapılabilmesine yetecek kadar madeni paraya sahip olunmamasına rağmen, hesaplamalar yine de parasal değerlerle yapılıyordu (600). Roma'nın Solidus'u bazı Avrupa uluslarında "Sou"ya, altından olması gereken fakat sadece bir uydurma sanı olan "Sou"ya dönüşmüştü. Değerinin kat kat üstündeymiş gibi bir takas parası, aynı zamanda varsayımsal para olarak kullanılıyordu. Saz damlı bir ev satın alınırsa, Pfund'a veya Solidi'ye göre fiyat takdir ediliyor, ya buna göre sığır ve kümes hayvanıyla ödeme yapılıyor, ya da gümüş para veriliyordu. Bu durum gelenekleştirdi ve ödeme parası ile takas parası arasında tam bir ayırım kesinleşinceye kadar da uzun süre varlığını devam ettirdi.

Bir Pfund birbiri ardından 25, 22 ve 20 Solidi'ye denk sayıldı (779). Bu denkliği sabitleştiren Büyük Karl² oldu (743): Bir Solidus, Salier yasasına göre 40 Denar, Ripuarier yasasına göre 12 Denar olmuştu. Bu değer düşürmenin nedeni bir yandan Denar kıtlığıydı, öte yandan para cezalarının Solidi üzerinden saptanmış bulunmasıydı. (Kilise yakmanın cezası 200, çocuk öldürmenininki de 600 Solidi'ydı.) Bu para cezaları, ancak gerçekten elde mevcut paraya herkesçe kabul edilebilir bir kur değeri saptanmasıyla alınabilirdi.

Böylece Avrupa ticareti, merdivenin basamakları üzerinde olduğu varsayılan uyduruk bir para değerine dayandırıldı; bu değerlendirme kıta Avrupa'sında tam bin yıl ve Anglosakson ülkelerinde daha da uzun süre varlığını korudu. Pfund 20 Solidi (Sou) veya 240 Denar sayıldı.

2) Fransa'da yaşayan Frankların kralı (742-814). 768'de tahta çıktı. Kuzey İtalya'ya sefer düzenledi, bu seferin hatırasından Fransız halk edebiyatının ilk eserlerinden olan Roland Şarkıları destanı doğdu. Almanya'ya sefer düzenleyerek Saksonları Hristiyan yaptı. Orta Avrupa'da Türk Avar Devleti'ni yıktı. 800 yılında Roma'ya giderek Kutsal Roma-Germen imparatoru olarak taç giydi. Devletin sınırları doğuda Elbe Irmağı'ndan, batıda Manş Denizi'ne, kuzeyde ise Danimarka'ya kadar uzanmaktaydı. Jürili mahkemeler kurdu, okullar açtı. Hayatı destanlara konu olmuştur. Bizim tarihlerimizde Charlemagne adıyla tanınır. (Salier ve Ripuarier, Frank boylarının adlarıdır.)

Bu genel güvensizlik yüzyıllarında para ekonomisinin kalıntısına pek az önem verilirdi. Gerçek zenginlik sadece toprak mülkiyetinden oluşuyordu; gelişmekte bulunan feodalizm de zaten bu tür bir mülkiyete dayanmaktaydı ve bu taşınmaz değer, varlığı taşınır mülkiyete dayanan ticarete pek az yararı vardı.

BİZANS VE DİNAR

Ne var ki Avrupa ile dünya bir ve aynı şey değildi; gök kubbenin altındaki başka iklimlerde ticaret sürüp gidiyordu.

Kuzeyden ve güneyden gelen saldırıları durdurmayı başarıp geçici bir süre için Roma İmparatorluğu'nun yerini almış durumda görünen Bizans, bu ülkelerden biriydi. Bizanslılar Doğu Akdeniz'de ticaret yolları için Müslümanlarla çatıştılar ve bunlardan bir kaçını geri almayı başardılar. Kızıldeniz yolu kendilerine kapanınca, Hindistan'la olan ticareti Trapezus (Trabzon) veya Antiokheia (Antakya) üzerinden sürdürdüler; Yakındoğu'dan Endonezya karabiberi ve ıtırılı maddeler dışalım yapıyorlardı. Sonra bu iki maddeyi, kereste ve köleye (*slav* ve *sklav*) karşılık Avrupa'ya sevk ediyorlardı. Constantinopolis, Çin ipeklisi, Hazar Denizi havyarı, Filistin yünü, Gaza şarabı ve Kafkasya kürkü için bir aktarma merkeziydi. Tersanelerinde savaş ve ticaret gemileri yapıyordu. Dükkânları ve tezgâhları Mesa (orta cadde) boyunca meydanlarda ve kapalı çarşılarda sıralanan tüccarlar, Roma'nın Forumundaki selefleri gibi balık, parfüm, domuz ve koyun eti, çanak çömlek ve süs eşyası alışverişi yapıyorlardı. Yunan örneğine göre Trapezit denilen bankerler, devletin giderek artan denetimi altında bu ticareti finanse ediyorlardı.

Çünkü devlet daha eski egemenlik modeline sadık kalarak, ekonominin başına kâhya kesilmişti (501). Fakat kabul edelim ki, tüccarı bunttan Chrysargyros vergisini kaldırmıştı. Tüccar birlikleri düzenini yumuşattı; ancak yine de ayrı ayrı loncalar arasındaki duvarları yerinde bıraktı. Mal trafiğini düzenliyor, pazarların gününü ve yerini belirliyor, fiyatları denetliyor, öte yandan değerli maddeler konusunda kendisi için yeni tekeller koymaktan da geri kalmıyordu. Deniz ticareti girişimlerini riziko ve kazanca bölüştüren ve adına 'rodik' denilen gemi seferleri yasasını çıkartmış ve Müslüman korsanların kasıp kavurduğu denizlerde yeniden seferler yapma hevesini uyandırmıştı.

Bizans, Roma'dan farklı olarak kazançlı çıktığı aktif bir ticaret bilançosuna sahipti. Transit ticaretten ve taşımacılıktan sağladığı gelirlerle, kendi ürünlerinin, süs ve deri eşyasının dışsatımından elde ettiği gelir ekleniyordu. Çin'den ipek ve ipekli kumaş getirtmek yerine, Bizans bunları, iki misyoner keşişin ipek böceği yumurtalarını içi oyuk asalarının içinde getirip böylece ipek elde etmenin sırrını çözdüğü günden itibaren, kendisi yapmaya başladı (552).

Bizans imparatorları, İslam halifesine haraç ödemekle yükümlü hale gelince, ek gelir kaynakları bulmak zorunda kaldı. Bundan dolayı ikona konusuna yeniden el attı, ve böylece, başlangıçta amaç sadece manastır hazinelerinden para miktarını artırmak için yararlanmak olduğu halde, sonunda ünlü ikona kavgasını da kesin çözüme ulaştırdı.¹ Bu şekilde değerli madenden yana zenginleşmesi Bizans'a altın sikke kesmek olanağını verdi. Kısaca "Bizantin" denilen "Solidus Byzantinus" büyük toptan ticaretin ödeme aracı olarak Roma'nın Solidus'unun gerçek halefi olarak ortaya çıktı. Oysa bu sırada aynı paranın Batı'daki halefi "Sou", sadece varsayımsal bir değerdeydi.

Arapların yol açtığı başlıca sıkıntılardan biri de kilise, manastır, mezar ve saraylardan gasp ettikleri altınlarla Bizantin'lerin benzerini yapmaları oldu. Arapların kestiği bu altın sikke, asıl modelinden daha hafif değildi ve üzerinde Müslümanlara özgü bir değer işareti vardı. Bu altın Denar, "Dinar" adıyla İspanya'dan Hint Okyanusuna kadar yayıldı (694). Adeta Arap egemenliğinin simgesi oldu ve gasp edilmiş olduğu halde Müslümanlığa saygınlık da kazandırdı.

İskenderiye, Trablus, Tunus, Kartaca, Palermo ve Messina'da üslenen Araplar yavaş yavaş egemenliklerini bütün Akdeniz'de sağlamlaştırdılar.

3) İkona: İsa, Meryem ve Hristiyan azizlerine ait dinsel tasvirlerle verilen addır. Özellikle Ortodoks mezhebinden Hristiyanlar arasında yaygındır. Genellikle altın gümüş gibi değerli madenler kullanılarak yapılır ve üzerleri değerli taşlarla da süslenir. 8. yüzyılda Bizans'ta ikonaların bir çeşit put olduğu, bunlar önünde ibadetin puta tapıcılık sayılması gerektiği, dolayısıyla kırılıp atılmalarını ileri süren bir görüş güç kazandı. 726'da imparator olan III. Leon bu görüşü benimseyerek ikonaların kilise ve manastırlardan kaldırılmasını emretti. Bundan dolayı ona "İkona Kırıcı" adı verildi. Onun soyundan gelen imparatorlar aynı uygulamayı sürdürdüler. Bu yüzden imparatorluk içinde yer yer ayaklanmalar oldu. İkonaların bulundurulmasını savunan papazlar ve Hristiyanlar kovuşturmayla uğradı, pek çok kişi öldürüldü. VI. Konstantinos zamanında ikona anlaşmazlığı en şiddetli boyutuna yükseldi. İmparatorun annesi Eirene ikona sevenlerdendi. Oğlunu tahttan indirip yerine geçti. Ve ikona yasağını kaldırdı. (787)

Gemi işletmeciliği hemen tümüyle onların kontrolü altına girdi. Karada ve denizde sıkı polisiye önlemler uyguluyorlardı. Kahire ile Şam, dayanak noktaları, Asya ve Afrika'nın kapılarında aktarma merkezleri olarak hizmet görüyordu. Gana'dan altın, çöllerden tuz, Libya'dan köle, Boşiman ve Bantuların ülkesinden fildişi, İran'dan değerli taşlar, Hindistan'dan inci, Moluk Adaları'ndan da baharat getiriyorlardı. Sömürgele-ri Hint Okyanusu'nu çepeçevre kuşatmıştı. Kuşkusuz Müslüman (Arapların yanı sıra İranlı, Habeş, Afrikalı, Suriyeli ve Hintli) tüccarlar sadece zengin Hindistan'ın ürünlerini almakla kalmadılar, Mısır'a şekerka-mışını, Madagaskar'a pirinci, Yemen ve İspanya'ya limon ve portakalı götürüp tanıttılar. Yine onlar sayesinde kâğıt Çin'den Bağdat ve Şam'a, katır ve Afrika'nın merinos koyunu İspanya'ya, Afrika'nın hurma ağacı Hindistan'a geldi. Böyle bir amaçları olmadığı halde mi? Sanırım! Müs-lümanların o zamanlar ve daha nice yüz yıllar boyunca Cebelitarık'tan Akdeniz ve Kızıldeniz üzerinden İran Körfezi'ne, Umman Körfezi'ne, Bengal Körfezine, Malakka yoluyla Çin Denizi'ne uzanan büyük alan içinde tek başlarına seferler yapmış olmaları olgusu bile, tek başına bunu doğrulamaya yeter. Bağlantı yollarının anahtarı yalnızca onlara ait oldu-ğuna göre, haliyle Doğu ile Batı arasında aracı olacaklardı.

Önemli tacirlerin çoğu Arap değildi ve olmalarını engelleyen çeşitli nedenler vardı: Gemici olarak doğmamışlardı, dillerindeki tayfa-taife ke-limesi aşağılayıcı bir sözdü, düzen ve disiplin anlayışından yoksundular. Onlar gibi bireyci ve atik olanlar, örgütlere bağlanmamayı tercih ederler. Nitekim Arapların kurduğu imparatorluk da, her emirin bağımsız olmayı istemesi üzerine dağıldı. Roma'nın evrensel imparatorluğunu canlandır-mak yerine, İslam dünyası birbiriyle sürtüşen krallıklara, sultanlıklara ve halifeliklere bölündü. Yalnızca korsanlıkları sağlam şekilde ayakta kaldı. İslam Dinar'ı da küçük parçalara bölündü: İspanya'da "marabet", daha sonraları da "maravedi" oldu. Kuran, bütün sapkınlıkların-Rafiziliklerin ötesinde, Arap dünyasının dinsel birliğini sağlamışsa da, onların büyük bir devlete ve standart bir paraya kavuşmalarını başaramamıştı.

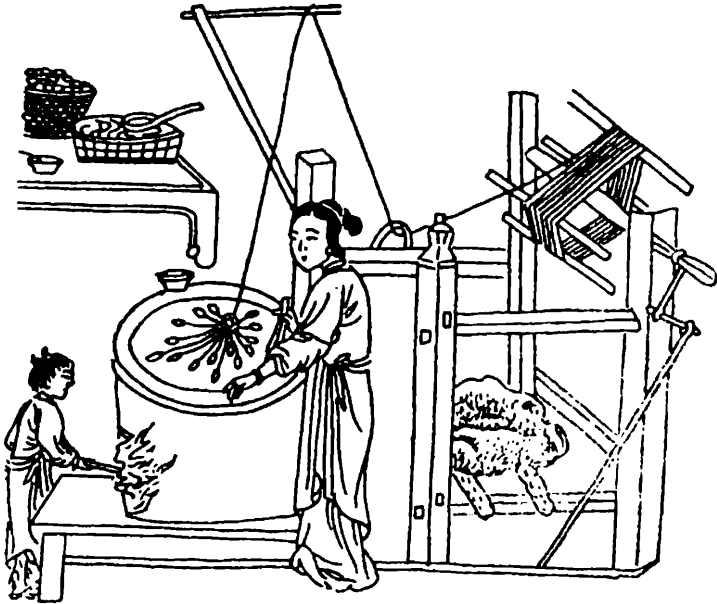
DİNYEPER'DEN BÜYÜK OKYANUS'A

Batı dünyasının ıssız yollarının aksine, başka uluslar Dinyeper ile Sarı İrmak arasında eski ulaşım ve ticaret yollarını koruyor, hatta yenilerini yapıyorlardı.

Norman boylarından biri olan İsveçliler Batlık Denizi'ne egemendiler. Gotland Adası'ndaki Wisby'den yola çıkarak güneye indiler, ancak bu sefer istilacı değil gezginci tüccarlar olarak. Gerçi yine silahlıydılar, ama bunları sadece kendi güvenlikleri için taşıyorlardı. Yükleri büyük ölçüde satmak istedikleri ya da satın aldıkları mallardan oluşuyordu: Kürkler, yağlar, yünlü öteberiydi bunlar (850). Eski kehribar yollarından birini izleyerek, Dvinadan Dinyeper'e ulaştılar, amaçları Bizans'la ticaret ilişkileri kurmaktır.

Bunlara "vareg" denildi; İsveç'in "Rus" adlı bir bölgesinden geldikleri kabul edildiğinden "Ruslar" diye isimlendirenler de oldu. Sayıca az bu serüvenci tüccarlar, Slav beyliklerinin içinde, orada burada kendi bürolarını açtılar, henüz uygarlaşmamış bu dünyayla bağlantılar kurdular ve bu dünyaya canlılık dışında bir de isim getirdiler: Rusya.

İsveçlilerin en uçtaki merkezleri Volga'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bulunuyordu. Burada, civardaki Hazar ulusundan tüccarlar ile Bağdat'tan gelen Arap tacirler buluşuyordu. İsveçliler bal ve kürk getiriyor, baharat ve şarap alıyorlardı. Seferlerinin asıl amacı daima Bizans

İpek böceği kozalarından iplik çıkarılması, 1600 yıllarına ait bir Çin resmi

ve buranın süs eşyasıyla ipeklileri oldu. Bu ilişkiler yaklaşık üç yüzyıl boyunca, yani günün birinde Cengiz Han'ın komutasındaki Moğolların İsveçlileri tekrar kuzeye kovmasına kadar devam etti.

Hindistan'ın büyük bir bölümü Müslümanların eline geçmişti (712). Hint Okyanusu'na egemen olduklarından güney devletlerini dış dünyadan tecrit ettiler ve bunların İran'la, Bizans'la olan bağlarını kopardılar. O güne kadar bu ülkelere gönderilen incirleri kendileri elde etmek istiyorlardı. Buna karşılık iyice yerleştikleri Kuzey Hindistan'da dış ticareti teşvik ettiler. Arap tacirler aracılığıyla Kuzey Hindistan'ın süvari ordusunu güçlendirmek amacıyla, kimi zaman altı bin İran veya Türkistan atı aldıkları oluyordu. Dışsatımını yaptığı buğday, darı, pirinç gibi ürünler, pamuklu kumaş gibi mamuller Arabistan'a, Küçük Asya'ya, Afrika'ya gidiyordu. Roma döneminden beri artık gelmez olmuş, ama eskisi gibi hırsla arzu edilen altın, Sumatra kıyılarından sağlanıyordu.

Yerel pazarlarda (hayvan panayırlarında da) elden ele dolaşan bir de gümüş sikke vardı: Tanka. Bir Tanka bozulduğunda 24 Yital ederdi. Değerli mallar söz konusu oldu mu, tacirler ellerinden geldiğince müşterileri aldatmaya çabalarlar, bunun için de malların ağırlığında, fiyatında ve kalitesinde türlü hilelere başvururlardı. Hükümdarlar, denetçiler aracılığıyla tacirleri gözetletmek zorunda kalır ve dolandırıcıları haber vermeleri için çocukları görevlendirirlerdi. Fakat zenginleşmiş tüccara saygı ve saygınlık gösterirler, hele Endonezya ile yapılan ticarette servet sahibi olanlar, tacirler birliğine girdiklerinde bir "özgür tüccar" kılıcını taşımaya hak kazanırlardı. Artık ona zenginliğinin nereden kaynaklandığını da kimse sormazdı, zira din adamlarına cömertçe bağışlarda bulunur ve kendi ceplerinden harcayarak tanrılar için mermer tapınaklar yaptırılırdı.

Bir zahmetli yolculuk da Hindistan'ı Çin'e bağlayan kervan yolunda yapılıyordu. Bu yolun yolcularını İmparator Sui ve İmparator T'ang'ın ülkesinde bekleyen neler yoktu ki! Burada kentler arası ulaşım da su yolları tercih ediliyordu ve insan eliyle açılmış bir kanallar ağı, kuzey ile güney arasındaki trafiği kolaylaştırıyordu. Büyük kentlerde ve il merkezlerinde iyi örgütlenmiş pazarlarda tacirler ile mal almaya istekli kişiler bir araya geliyordu. Öğle vakti 200 trampetin aynı anda çıkardığı uğultu, alışverişin başladığını bildirir ve güneş batarken yine 200 gong sesi de pazarın kapanışını haber verirdi. Her satıştan % 10 vergi alınır, bunun yarısını malı satın alan üstlenirdi. Katı yönetmelikler malların ağırlık, ölçü ve boyutlarının doğru olmasını sağlamakta, hile ve aldat-

mayı önlemekteydi. Tuz ve çay ticareti gibi bazı konular çok sıkı denetim altına alınmıştı. Kısa süre öncesine kadar tacirler, sadece pazar meydanında veya bir çeşit getto olan belirli bir yerde iş tutabilirken, şimdi kentlerin içinde de dükkân açma izni almışlardı. Ancak kendilerine karşı duyulan kuşku orada da peşlerini bırakmıyordu: Diledikleri gibi giyinemezlerdi, diledikleri arabaya binemezlerdi ve yönetim organlarında görev alamazlardı. Fakat bütün bunlar yine de onların zengin ve bazen de nüfuz sahibi olmalarını engellemiyordu.

Tacirleri yaptıkları işlere göre farklı gruplara ayırmışlardı: Tso-kuo, yerli tacirlerdi; Ya-jen, araçlar ve komisyonculardı; Ko-chang, oradan oraya dolaşan çerçilerdi. Yabancıların halini ise hiç sormayın; gerçi artık eskisi gibi casus sayılmıyorlardı, ama yine de adım adım izlenip gözetleniyorlardı. Nerden gelip nereye gittikleri kaydediliyor, alışverişleri de ağır vergilere bağlanıyordu. Rollerı giderek daha önem kazanan bankerler ve sarrafların hali de hiç iç açıcı değildi.

Para deneyleri alanında Çin yine hâlâ başı çekmekteydi. Dev boyutlarda sikkeler kesildiği gibi, suda batmayan minnacık sikkeler de piyasaya sürülmüştü. Darı, pirinç ve ipek deneme niteliğinde ödeme aracı olarak kullanılmıştı (650). Kâğıt icat edilince, derhal bundan para yapmayı düşündüler. Kâğıt para "Paoç'ao" adıyla tedavüle çıkarıldı ve hemen ardından bunlara çok yüksek kur değeri vermeyi denediler. Çay ve tuz için bonolar yazılıyordu. Çek alışverişı de büyük çapta yapılmaktaydı. Batı dünyasının azlığından dolayı büyük sıkıntılar çektiği bu zamanda, Uzakdoğu paralarla adeta oyunlar oynamaktaydı.

Japonya'da para ancak çok az miktarda bulunuyordu. Uzun süre ticaret değış tokuş şeklinde sürdürülmüş, fiyatlar belirli miktarda ipek, keten veya pirinç fidelerine göre saptanmıştı. Gezginci satıcılar tacirlerin işini görmekteydi. Tapınakların yakınında kimi zaman pazarlar kurulduğu oluyordu, bunlarda az ya da çok Çin etkisi görülmekteydi. Japonlar korsanlara ve tayfunlara karşı çıkmayı göze alamıyorlardı; sadece Korelilerin yardımı sayesinde Çin ile Japonya arasında bir parçacık ilişki kurulabilmekteydi. Fakat Japonya'da da, Çinlilerin alışveriş işlerinde madenden yapılma harika bir ödeme aracı kullandıkları kuşkusuz biliniyordu ve bu nedenle onlar da bakır sikke kesmeye karar verdiler (708). Ne var ki bu sikkeler başkentin dışında tedavüle çıkamadı. Japon halkı arasında hiç benimsenmediği gibi, çok geçmeden ağırlık ve değerlerini de kaybettiler. Kısa süre sonra hükümet sikke kesmekten vazgeçti ve bu vazgeçiş altı yüzyıl sürdü; bu süre zarfında da Çin ve Kore paralarını kullanmakla

yetindiler. Japonya para politikası bakımından piyasadan çekilmişti ve bunun zararını da ticaret gördü.

BATI'DA YENİ GİRİŞİMLER

Batı da piyasadan çekilmişti. Şimdi oraya yeniden bir göz atacak olursak, o zaman buranın paramparça olmuş, bu yüzden de durgunlaşmış ekonomisinde, tüccarca kıpırdanışları haber veren ve belki de yenilenmeye yönelik hamleler olarak nitelendirilebilecek bazı izlerin ardından gitmeyi denememiz gerekecektir.

Böylesine hamleler doğrultusunda göze ilk çarpan manastırlardır. Keşişler için Tanrı'yla ilişkilerin, insanlarla ilişkiden önce gelmesi doğaldır. Bunların kendi topluluklarının güvenliği için toprağı verimli kılmaları, sürmeleri, ekip biçmeleri ve manastır arazisinden bir üretim çekirdeğı meydana getirmeleri de aynı şekilde çok doğaldı. Ne var ki zamanla manastırın üretimi ister istemez keşişlerin gereksinmesinin üstüne çıktı ve bu üretim fazlasının satışa arz edilmesi zorunluluğı doğdu. Ayrıca keşişler bu satışlar sayesinde kendilerine gerekli olan şeyleri satın alma olanağını da elde ediyorlardı. Böylece büyük ya da küçük cemaatler çapında yerel bir ticaret doğdu; bu ticaret, kökeni, yayılma sahası ve kapsadığı mallar açısından çok sınırlı ve –keşişler manastırlarını terk edemediğı için de– pek az hareketlidir. Fakat gezginci çerçilerin bu alışverişe katılarak keşişlere yabancı mallar sunması ya da bir manastırın çeşitli bölgelerdeki toprakları arasında bağlantıyı üstlenmesi, uzak mesafeler ticare-

Arabacı yol gümrüğünü öderken, 14. yüzyıl resmi

tine yönelik zayıf bir hamleyi de haber vermekteydi. Zira manastırlar, kuruldukları yerlerden çok uzaklarda da emlak sahibi olabiliyorlardı. Parisli bir manastır başpapazının Loren'de geniş arazisi, Avrupa'nın kuzeyinde yaşayan bir başkasının güneşli güneyde bağları bulunabiliyor, bir diğeri Hessen'de on bir bin köylüsü olan çiftliğini yönetebiliyordu. Ama manastır ile manastıra ait araziler arasında görevlendirilen keşişler, araba katarları ve silahlı koruyucularıyla sürekli gidip geliyorlardı. Manastırın üretim fazlası gerçekten çok çeşitliydi: tahıl, şarap, et, yağ, saman. Bazen kendi atölyelerinde imal edilen süs eşyası, parşömen ve ibadete ilişkin öteberi de buna ekleniyordu (554). Aziz Benedictus Tarikatı'nın kuralları, bu malların satışına net bir şekilde izin veriyor, sadece fiyatlarının ruhban sınıfından olmayan zanaatkârların aynı mamuller için isteyeceği fiyatlardan daha düşük olmasını öngörüüyordu. Peki bu malların satılabileceği pazarlar var mıydı acaba? Manastırların imtiyazlı durumları sayesinde, bu manastırların koruması altında gün geçtikçe gelişen bazı yerler ortaya çıkmıştı. Ne var ki, bir bakıma pazar da denilebilecek bu yerlerde kimin –keşişlerin mi, bunların kiracılarının mı, yoksa komşularının mı– satıcı olduğu pek belli değildi.

Ruhban sınıfının böylece ticareti keşfetmesi üzerine, banka işlemlerine giden yol da açılmış demektir. Manastırlar, yardıma gereksinmesi olan küçük toprak sahiplerine, avans şeklinde toprak ürünleri ve para verdiler. Ancak kilise hukuku faiz almayı yasakladığından, borçlunun toprağını rehin alıyorlar, burayı sürüyorlar, iyi bir ürün alıyorlar ve bunu yaparken de kilise yasaklarıyla tam bir uyum içinde bulundukları duygusuna kapılıyorlardı.

“Suriyeli” denilen satıcılar kentlerden ya da ortada kent adına ne kaldıysa oralarından –alışverişin kötüleşmesinden dolayı cesaretlerini yitirmiş halde– yine kaybolmuşlardı (750). Fakat Yahudiler dayanıp yerlerinde kalmışlar ve “Suriyelilerin” rekabetinden de kurtuldukları için piyasanın efendisi olmuşlardı. Kuşkusuz bütün satıcılar Yahudi değildi, ama bütün Yahudiler satıcıydı. Kendine güvenen, Doğu'dan çini, baha-rat ve kumaş alıp getiriyor ve bunları çok pahalı satıyordu. İşin hem rizikosu hem kazancı büyüktü. Bağdat veya Kurtuba'da (Córdoba), Magdeburg veya Aachende, Narbonne veya Bordeaux'da, kendilerinin seçmiş olduğu bir mahallede ve hep bir arada oturuyorlar, atalarının törelerine sımsıkı bağlı bir hayat sürüyorlar ve böylece sürekli yurt edinecekleri birer İsrail yaratıyorlardı. Henüz hiçbir kovuşturmayla uğramış değillerdi, çünkü onların varlığına gereksinme duyuluyordu, fakat giderek gıpta

edilen ve korkulan kimseler olmaktaydılar, çünkü kurnazdılar, zengindiler ve içlerinden hiçbiri bir diğerini ortada bırakmıyordu.

Yeni yeni bazı rakipler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlar Cenova, Milano, Piacenza, Pavia ve Lucca gibi İtalyan kentlerinden geliyorlardı; sayıları önceleri pek azdı, göze de çarpmıyorlardı. Halk bunlara “Ultramontane” ya da daha çok, sanki hepsinin vatani Lombardiya imiş gibi, “Lombardlar” diyordu. Bu Lombardlar silah ve at getiriyorlardı, Bizans’ın ipekli mamullerini, Moluk Adaları’nın baharatını, süs eşyası ve değerli taşlar satıyorlardı. Böylece Doğu ile Batı arasında köprüler kurmaya başladılar. İsteyen bunlara başvurup para değiştiriyor, ya da faizle borç para alıyordu; sarraf ve arazi simsarı olmuşlardı.

Batı dünyasının yeniden para ekonomisini kuracağı ve Batılıların kendilerini yüz yıllarca kötürümleştirmiş tecrit halini aşacağı gün geldiğinde, İtalya parlak bir örnek olarak en ön safta yer alacaktır. İtalya yarımadasında birkaç kent, Bizans ticaretinin ara istasyonu olarak ve Müslüman kontrol sisteminin Akdeniz’de bıraktığı boşluklardan yararlanarak yeniden hareketlenmeye başlamıştı. Venedik bu hareketlenmede yükselişiyle başı çekiyordu.

Venedik, Bizans’la teması sağlamak konusunda herhangi başka bir kentten çok daha elverişli bir yerde bulunduğunun bilincine varmıştı. Venedikliler düşünülebilecek en yoksul olanaklarla işe koyulmuşlardı (452). Bir deniz kulağının içine yerleşmişlerdi; buradan elde ettikleri tuzu satarak ilk balıkçı kayıklarını ve yük gemilerini inşa ettiler. Doğu’dan köle ve renkli ipekliden kumaşlar getirdiler. Yüklerini Torcello’da boşaltıp sonra da bunları Pavia, Roma, Fransa ve Almanya’ya taşıdılar. Hazinelelerini Rialto’nun⁴ etrafında toplamaktaydılar. Denizin içinde kurulmuş ve geleceğini denizde aramış Venedik, ticaretle ve ticaret uğruna büyük güç olmuştur (850).

Venedik Bizans’a haraç ödüyordu, fakat her türlü bağlantıdan sürekli kaçınmayı da biliyordu. Constantinopolis’te kendi kolonisi ve Haliç kıyısında kendi iskeleleri vardı. Bizans İmparatorluğu’nun yasaklarına ve Hristiyan’ca ayıplamalara pek fazla aldırış etmeksizin, Sirey ve Sicilya’daki Müslümanlarla doğrudan ilişkiler kurmuş, onlardan imtiyazlar elde etmiş, böylece gelecekteki büyüklüğünün temellerini atmıştı.

Venediklilerin Akdeniz’deki çabalarına benzer bir takım işleri, Kuzey Denizi’nde de Frizler yapmaktaydı. Normanların hızının kesilmesin-

4) Venedik’te, Büyük Kanal üstündeki ticaret merkezi.

den yararlanmışlar, eski bağlantıların bazılarını yeniden kurmuşlardı. Onların sayesinde Maas Vadisi'nden silah, Flandreden dokuma İskandinav'ya ulaşıyor; kiliselerin çatıları için İngiliz kurşunu Flaman ülkesine, Ren şarapları da İngiltere'ye geliyordu. Frizler hem taşımacı hem tüccar olarak kuzey ticaretini yavaş yavaş yeniden yoluna koymaktaydılar.

Ancak bütün bunlar, çok şeyler vaat eden ilk adımlardan fazla bir şey değildi. Batı ekonomisinin gerçek anlamda yeniden canlanması için, Roma Devleti'yle birlikte yitip gitmiş iki şeyin yeniden keşfedilmesi zorunluydu: Düzen ve para.

DAZLAK KARL'IN BİR FERMANI

Kral Karl'ın sarayının bulunduğu Reims sıcak bir yaz gününü yaşıyordu (864). Kralın huzurundaki başpapaz Heigil diz çöküp bir dilekçe uzattı. Daha önceleri Heigil, Eiffel dolayındaki Prüm'de bulunan Kurtarıcı İsa Manastırı'ndaydı, ama dört yıldan beri Burgonya'daki Flovign Manastırı'nda inzivada yaşıyordu, buna rağmen Prüm'deki kardeşlerini unutmamıştı; bugün de onlar adına görüşmek üzere kralın huzuruna çıkmış bulunuyordu.

Konuşmasına, "Manastırlar çeşitli işlerin yurdu olmuştur," diye başladı. "Keşiflerimiz tarluları işliyor, yün dokuyor, deri tabaklıyor ve bira yapıyor. Böylece geçimimizi sağlıyoruz. Zaman zaman elimizde üretim fazlası mal kaldığı oluyor. Bunları ne diye satmayacak mısınız? Keza kendimizin üretemediği şeylerin eksikliğinden çok bunaldığımız zamanlar oluyor. Bu durumda, örneğin kandillerimize koyacağımız yağ nerden bulacağız? Böyle şeyleri uzaklardan getirtmek zorundayız!"

Kral başını eğmiş, elini dazlak kafasında dolaştırıyordu. Anlatılanları merakla dinlemekteydi.

Başpapaz, "Alım-satım için," diye devam etti, "kardeşlerimizden bazıları karadan ve denizden yolculuğa çıktı. Bu işte herkese güvenemeyiz. İman sağlamayan kimseyi şeytan kolayca baştan çıkarır, o zaman da mallar ve arabalarla pekâlâ çekip gidebilir. Tanrı'nın yardımına rağmen araba katarlarımızla giden kardeşlerimiz, dünyasal ve dinsel senyörlerin aldığı yüz çeşit vergiden dolayı, Romalıların taktığı isimle "Tlonea" denilen gümrük kapılarında çok sıkıntı çekiyorlar. Büyük Kral Prümlü keşişlere himayesini bahşetmiş ve onları bütün bu

5) Dazlak Karl (823-877). Verdun Anlaşması'na göre imparatorluğun bölüşülmesi üzerine, Batı Franklarının yani Fransa'nın kralı oldu (843). Büyük Karl'ın torunudur.

Dazlak Karl'ın mührü

vergilerden muaf kılınmıştı; Sofu Ludvig⁶ de bu himayeyi yenilemişti. Kral Karl da bu konuda büyükbabasından ve babasından daha az lütufkâr davranmamalıdır.”

Karl, başpapazdan hoşlanırdı; onu çok eskiden beri tanıyordu, hatta kendisini Sens başpiskoposu yapmak düşüncesi de zihnini kurculamaktaydı. Bu nedenle de kral, kendisine hiçbir külfet yüklemeyen imtiyazı başpapazdan esirgemedi. Ancak yeni bir yazı hazırlatmaya gerek yoktu, aynı muafiyetin kayıtlı olduğu eski metinler zaten vardı.

“On dokuz yıl önce majesteleri Başpapaz Markward’ın dileğini uygun karşılamışlar ve manastırımızın taşınır mallarını himayeleri altına almışlardı. Şimdi de majestelerinden ticaretimizin himayesini diliyorum. Yeni buyruklara her zaman uyulmuyor, eskiler de çabuk unutuluyor.”

O zaman kral hemen noterini çağırttı, yazı yazmakta uzman, bilgin bir kişiydi bu adam, ama yazmak da vakit alan bir işti. Bir parşömen üzerine sözleri satır satır bir güzel sıraladı. Latince yazmıştı; gerçi bu Latince’yi kilise adamları hâlâ konuşmaktaydı, ama çağdaşlarından hiç kimse artık bu dili anlamıyordu.

“In nomine sanctae et individuae Trinitatis – Kutsal ve bölünmez üçlü adına. Karl, Tanrı’nın izniyle kral, bütün piskoposlara, manastır başpapazlarına, düklerle, konuklara, baronlara, kilisenin ve devletin hizmetinde bulunan diğer bütün görev sahiplerine bildirir ve duyurur ki, yüce kurtarıcının anısına kurulmuş Prüm Manastırı’nın eski başpapazı saygıdeğer Heigil bize nezaket ziyareti yapmış

6) Büyük Karl’ın üçüncü oğludur. Babası imparatorken tahtın ortağı ilan edilmiş, 814-840 arasında imparator olmuş, oğullarıyla savaşmak zorunda kalmış ve tahttan indirilmiştir. 843’deki Verdun Anlaşması’yla imparatorluk üç oğlu arasında bölüşüldü. Dazlak Karl Fransa, Ludvig (843-876) Almanya, Lothar (795-855) Hollanda’dan Kuzey İtalya’ya uzanan ara bölgenin kralı oldu.

ve bize efendimiz ve babamız İmparator Sofu Ludwig'in bir fermanının buyurduğu hususları hatırlatmıştır. Bu fermanında, ülkenin neresinde bulunursa bulunsunlar ve ticaretlerini ne şekilde olursa olsun, ister gemi, ister araba, ister atla yapsınlar, manastır mensuplarından hiç kimsenin gümrük parası almaya kalkışmaması buyurulmuştur. Adı geçen saygıdeğer başpapaz bizden bu hususun, Tanrı'ya sevgi ve kutsal yerlere saygıdan ötürü bir defa daha krallık buyruğumuzla pekiştirilmesi ricasında bulundu."

Başpapaz eğildi, noter bir soluk aldı: "Biz de onun ricasını uygun karşıladık ve irademizi dile getirdik ki, ne sizler, ne sizlerin varisleri ve halefleri, ne de herhangi bir yargıç ve mahkeme, keşişlerden ve onların adamlarından, nafakaları ve ticaretiyle uğraşırken, teloneum, rotaticum, pontaticum, pulveraticum, salutaticum, cespitaticum'da vergi istemeye ve almaya kalkışmasınlar."

Kral başpapaza, yazılanların isteklerine uyup uymadığını anlamak istercesine ne bir bakış fırlattı, bu sırada noter okumasının sonuna gelmişti:

"Ayrıca onlara, efendimiz Tanrı'nın bize emanet ettiği imparatorluğun bütün topraklarında huzur ve güvenlik içinde, hiçbir şekilde engellenmeden yolculuk yapmalarına izin verilmiştir. Ayrıca onların ve onların adamlarının her yere girmeleri ve her yerde barış içinde oturmaları sizlerin özenli koruyuculuğunuzla sağlanacaktır. Böylece bu fermana, Tanrı'nın kutsal kilisesine bağlı herkesçe ve bizzat tarafımızca sonsuza kadar titizlikle uyulmasını emrettik ve işbu fermana mühürümüzü bastık."

Noter ahında biriken terleri kuruladı, sonra parşömeni geniş kenarlı haç ve dört noktayla, Kral II. Karl'ın mührüyle mühürledi.

Son kayıtları, tarihi ve işaretleri yazdı: "Data II kl aug indictone XII, anno XXV regnante Karolo Gloriossimo rege. Actum Remis. In Dei nomine feliciter. Amen."

Heigil yazılanları keyifle okudu ve şükran ifadesi olarak kralın önünde ikinci defa diz çöktü. "Prüm keşişleri majestelerine benim ağzımdan minnettarlıklarını sunuyorlar. Majesteleri onlara ticaret yapmak hakkını garanti ettiler, bundan böyle onlar da artık bu işi yapabileceklerinden emin olacaklar." Göğüs geçirerek ekledi: "Fermandan bunun uygulamasına kadar uzun bir yol vardır. Majesteleri bizi her türlü vergiden muaf kılma lütfunda bulundular. Herhalde piskoposların, düklerin ve kontların bazıları da buna uyacaktır. Fakat, yalnız majestelerinin düşmanlarının değil, dostlarından bazılarının da tehdit ettiği yolların güvenliğini kim garanti edecek? Evet, güvenlik! Kimse tanımıyor onu aruk ve kimse de bunu umut etmeyi bile göze alamıyor!"

Bu yazının orijinali kaybolmuştur, fakat Prüm keşişleri kopyasını özel defterlerinin içinde değerli bir mücevher gibi saklamaktadırlar.

Büyük Panayırlar Çağı (1000-1450)

CHAMPAGNE'DA¹

“Quiriacus, Quiriacus, kutsal Quiriacus!” Tellalın haykırışı Provins kentinin sokaklarında çınlıyor, ta gezinti yoluna ve surların büyük giriş kapısına kadar yankılanıyordu. Bugün İsa'nın Urucu (Miraç) Yortusu'ndan önceki Salı günüydü, yani panayırın açıldığı gün; tellal töre gereği kentin koruyucu azizine, yardımlarını esirgememesi için yalvarmaktaydı.

Kilise ile Champagne kontlarının sarayı arasındaki, etrafı çitle çevrili alan, pazara gelecek bütün ziyaretçileri almayacak kadar dardı. Bundan dolayı tacirler dükkân ve tezgâhlarını Paris ve Jouye giden yoldaki duvarın önünde bulunan alana kurmuşlardı. Böylece kent dışında bir mahalle oluşmuştu; burası daha büyük bir kentin çekirdeğini meydana getirmiş, şimdi de asıl kentin çevresini kuşatan yeni bir semt olmuştu.

Bu dış kent gezgin tacirlerin karargâh kurduğu yer olmuştu. Onlar için evler, hanlar, meyhaneler, küçük kiliseler, hastaneler, mağazalar ve

1) Fransa'nın kuzeydoğusunda şaraplarıyla ünlü, verimli bir bölge. 943'de kontluğu kurulmuş, 1361'de Fransa Krallığı'na bağlanmıştır.

—daha sonraları Onuncu Ambar denilecek o görkemli samanlık gibi—ardiyeler inşa edilmişti. Bu yeni mahallede yalnızca pazarın açık olduğu zamanlarda bir canlılık görülüyor, pazar kapanınca buraya tekrar bir ölüm sessizliği çöküyordu.

Aziz Quiriacus pazarı, mayısın ortasından temmuzun sonuna kadar 46 gün sürüyordu. Açık havada kurulan bir pazar için en güzel zamandı bu. Tellalın haykırmakla yakarmasından sonra, gösterişli bir dinsel geçit alayı yapılır, bu geçit töreniyle de büyük pazar açılmış olurdu. Tacirlerin yerleşmesi, çadırların kurulması, barakaların yapılması, malların açılması ve satış yerlerinin hazırlanması ilk sekiz günü dolduruyordu. Pazar görevlisinin “Haro!” diye bağırması kapanışı bildiriyordu. Temmuzun taşan son on bir gün, ya da diğer adıyla ödeme haftası hesaplaşmaya ayrılıyordu. Sonra denklemler tekrar bağlanıyor, arabalara, yük hayvanlarına yükleniyor ve tacirler kalabalığı sırtlarını Provinse dönüyordu... Yolculukları nereye idi? Evlerine dönebilirler veya satın aldıklarını tekrar satacakları ya da ardiyelerini dolduracakları herhangi bir yere gidebilirlerdi. Çoğunluk daha başka pazarların da beklendiği Champagne bölgesinde kalıyordu. Provinsten Troyese yaz panayırına gidilir. 24 Temmuz Johannis Günü'nden sonraki üçüncü Salı günü başlayan bu panayır “sıcak pazar” diye nam salmıştır. Yedi hafta sürer, aşağı yukarı Meryem'in doğum gününe kadar. Eylül'de yine Provinste Saint-ayoul pazarına katılır; bu da Haçın Yükselmesi Günü'nde açılır ve Azizler Yortusu'na kadar devam eder. Fakat pazar bu sefer kentin yukarı kesiminde değil de, aşağıda, vadinin çayırlarında kurulur, burada zamanla bir aşağı mahalle doğmuş, çok geçmeden de yukarı mahalle surlarına bağlanmıştır. Azizler Yortusu'nun hemen ardından tekrar Troyesde “soğuk pazar”da denilen Sant-Ramiquis pazarı kurulup Noel arifesine kadar sürer. 2 Ocak'ta Marne Irmağı kıyısındaki Lavigny'de, yani yine Champagne'dadırlar ve Karnaval'dan önceki Salı günü Bar-sur-Aubeye Peter Kilisesi'ne giderler. Burası son duraktır; tacirlere Provinin bir dahaki Quiriacus pazarına hazırlanmalarına yetecek kadar zaman kalmıştır.

Bu şekilde Champagne pazarları çemberi kapanır. Hepsi altı tanedir. Her biri altı hafta sürer ve birbirini izleyerek bütün bir yılı doldururlar, öyle ki, Champagne Avrupa'nın kesiksiz devam eden pazar yeri olur. Gerçekten de burada bütün Batı dünyası temsil edilmektedir. Kuzeyde Artois'dan, Flandre'den, İngiltere'den, Almanya'dan, İskandinav ülkelerinden, güneyde de Provence'dan, İtalya'dan, İspanya'dan, Yakındoğu'dan tacirler buraya gelirler. Nice uzun ve tozlu yolları aşmak zorunda

Silahlı muhafızlar eşliğinde yolculuk

kaldıklarından onlara “tozlu ayak” derler. İngilizlerin de “Piepowders” adını taktığı bu tacirlerle arkadaşlık eden hokkabaz, falcı, gezginci saz şairi ve işi gücü az çok serserilik olan kimselere, kimi zaman çevredeki köylüler ve kasabalılar, zanaatkârlar ve burjuvalar, keşişler ve orospular da katılır. Bu renkli kalabalık “langue d’oil” ve “langue d’oc”² konuşur; çeşitli bölgelerin ağızları, çeşitli aksanlar birbirine karışır. Ne var ki Cenovalının Flamanla, Yahudi’nin İspanyol’la iyi ya da kötü anlaşması gerekmektedir; biri Latince’yi dener, öbürü Fransızca’yı. Böylece Champagne’nın bütün pazarlarında Joinville ağzının uluslararası bir dil rolü oynaması gibi bir durum ortaya çıkmıştır.

Tacirlerin bazıları Rhône ve Saône ırmaklarını su yolu olarak kullanıyordu. Fakat çoğunluk yaya, hayvan sırtında veya arabayla ülkeyi dolaşmaktaydı. Çok fakir olanlar mallarını sırtlarında taşıyor, daha varlıklılar katır ve araba kullanıyordu. Ama her şey yine de kötü havalara ve haydutların insafına bağlıydı. “Tanrı, tüccarı sıkıntı ve ölümden, düşmanlardan ve kötü kimselerden korusun!” Ne var ki Champagne pazarları, hemen herkesin hayatını ortaya koymayı göze alacağı kadar önemliydi. Zira Batı’nın iki gelişen ülkesini, İtalya ile Flandrei birbirine bağlayan anayol Champagne’dan geçiyordu. Champagne ovaları İtalyan ve Flaman tacirlerin buluşma yeri haline geldikten sonra, Avrupa ulaşımında bir

2) Langue d’oil Güney Fransa’da, langue d’oc Kuzey Fransa’da konuşulan dillerdir.

kavşak noktası oluverdi. Troyes, Seinein; Bar, Aubeun; Lavigny, Mame'nın kıyısında ve Provins, Brie Havzası'nın kapısında bulunuyordu: Tam da büyük panayırlar için elverişli dört transit merkezi...

Champagne kontları politikalarıyla bu ticaret panayırlarını teşvik etmesini bildiler. Pazarların, Troyes, Bar ve Provins'deki gibi saraylarının yakınında, ya da Lavigny'deki gibi koruyucu derebeyi oldukları bir manastırın eteğinde kurulmaları ve gün geçtikçe daha çok önem kazanmaları hiç de rastlantı değildir. Kontlar kendi bölgelerini bir güvenlik vahası ve bir vergi cenneti haline getirdiler; böylece 20. yüzyılda Liechtenstein, Monako ve Liberya gibi küçük devletlerin, vergiden kaçanlar üzerinde yaptıkları çekici etkiyi andıran bir hava yarattılar.

Champagne kontları kuşkusuz birkaç yüklüce gelirden vazgeçmiş değillerdi. Kendi uyrukları eğer tacirleri konutlarına alırlarsa vergi yükümlüsü oluyorlardı; mal taşımada kullanılan arabalar, atlar, katırlar veya eşekler giriş-çıkış gümrük vergisine tabiiydi; yapılan satışlardan, alıcıyla satıcının yarı yarıya paylaştıkları teloneum vergisi alınıyordu. Fakat bu vergilerin oranları, özellikle hayvan ticaretinde çok düşük tutuluyor ve beklenmedik, sürpriz vergi alınmıyordu; vergi sistemindeki bu değişmezliği elbette tacirler de takdir etmekteydiler.

Bu yükümlülüklerin sıkıntısı elde edilen kazançlarla giderilmekteydi: "Pazar barışı" tacirlere polisin ve adaletin himayesini sağlıyordu. "Pazar hukuku" haciz yoluyla alacaklarını tahsil etme güvencesini veriyordu. Borcunu ödemeyen kimse, bu yükümlülüğünü yerine getirmediği sürece geri dönemezdi. "Pazar muhafızlığı" ticaret yolları üstünde tacir kabilelerine askeri koruma sağlıyordu. Bir yol tezkeresine sahip bulunan bir tüccar saldırılara karşı korunuyor, ya da en azından -yine de bir zarara uğraması halinde- bu zararının tazmin edileceğini biliyordu. O günlerin bütün bu bilinen elverişli koşulları, Champagne'nın elde ettiği temel öğelerini oluşturur.

Mal arzı, o zamanki ekonominin elverdiği oranda çok yönlüydü. Ticaretin başlı başına bir kesimini "bez" oluşturunuyordu; her çeşidinden kumaşlara genellikle "bez" deniyordu; keten ve pamuğun pek ender bulunduğu bu zamanda, giysiler için daha çok yünli dokumalar kullanılmaktaydı. Ticarete bez kadar ağırlığı olan diğer bir mal, İtalya üzerinden Doğu'dan gelen baharattı. Baharata yönelik talep özellikle aşçılarla ıtriyatçılardan geliyordu.

Bunların dışında Champagne panayırları alıcılara çok çeşitli başka mallar da sunmaktaydı. Panayırın ilk on iki günü dokumalara ayrılmıştı.

"Lendit" denilen –herhalde en eski– Fransız pazarının
St. Denis başpazarı tarafından açılışı

Yalnızca Flandre'in yünlü kumaşları değil, Almanya'nın keteni, İtalya'nın ipeklisi, Beaucaire'in kamgarını, Lorenin gömlekleri de satılıyordu. Kurtuba'dan en iyi kalite deri çeşitleri gelmekteydi; panayırın deri satılan bu günlerine Korduan günleri denirdi. Fakat bu sırada iki tam hafta da teraziye gelen ne varsa hepsinin serbestçe satışı yapılmıyordu: Baharat, kereste, kömür, demir ve çelik, altın ve gümüş, kıymetli taşlar, ilaçlar ve boya maddeleri. Panayırda tüm iş kolları temsil edilmekteydi: Tuzlacılar, ipçiler, meyhaneciler, eskiciler, kalabalığın arasında dolaşp kızarmış balık, sıcak börek ve sucuk satmaya çalışan yaygaracı gezgin satıcılar...

Kaynaşan bu kalabalığa yine de bir düzen egemendi. Her ulusun kendi sokağı, kendi barınağı vardı (Deutsches Haus, Lukkaner Haus, Mar-seiller Hotel gibi); her biri malını kendi ardiyesine koyar, bunların sergilenmesini de kendi satış mağazalarında veya kendilerine ayrılmış dört köşe alanlarda yapardı (Cenevre çarşısı, Löven çarşısı gibi). Provins'de yukarı mahallenin eski Yahudi Sokağı'nın Yahudileri gibi, aşağı mahallenin Yahudilerinin de kendi fırınları, kendi okulları, kendi mezarlıkları vardı. Kamu düzenini kent meclisi ve görevlendirdiği adamlar; alışverişin yolunda yürümesini ve çıkacak kavgaların bastırılması işini de Pazar denetçileri sağlıyordu. Ayrıca simsarlar da vardı, bunlar alışverişler konusunda akıl verip aracılık yaparlardı; Pazar yazmanları vardı, sözleşmeler hazırlarlardı; ayarcılar ölçüleri ve tartıları denetlerdi; Provins'te bir "yün dairesi" (Hôtel du Poids des laines). Troyes'de aynı zamanda ticaret mahkemesi ve kontrol dairesi olan bir "tüccar locası" bulunmaktaydı. İngilizler ağırlık ölçülerini Champagne panayırlarından aldılar; Normanlardan alınmış "avoir-du-poids" sistemiyle Troyes sisteminin karışımından onların ağırlık ölçüleri sistemi meydana geldi. Böylece panayırların ünü denizlerin ötesine yayılıp yüz yıllarca sürdü.

PANAYIRLAR VE PAZARLAR

Champagne'daki panayırlardan başka, daha az imtiyazlı, daha kısa süreli, gördüğü rağbet daha sınırlı olan panayırlar da vardı. Champagne'da da altı büyük yıllık panayırın yanı sıra, kısa süreli birçok pazar kurulmaktaydı. Bunlardan dördü yine Provins ve Troyes'de, diğerleri Reims, Chalous, Langres, Nogent, Bar-sur-Seine'deydi. Bunlar her ne kadar uluslararası panayırlarla karşılaştırılmazlarsa da, etkinlikleri açısından hiç de sadece yerel bir ekonomik faaliyet değildiler.

Bunların en eskisi her halde Kral I. Dagobert'in izniyle ve Saint Denis Manastırı'nın sofuları yararına Lendit adıyla kurulmuş olanıdır. Bu pazara özellikle tarımsal ürünler getiriliyordu; Parisli üniversiteliler haziran ayında parşömen gereksinmelerini de buradan sağlıyorlardı. Paris'in sur kapılarında benzerleri bulunuyordu: Lazarus pazarı ve —ağustosta— Lorenz pazarı Seine'in sağ yakasında (1183) ve paskalyadan önceki Pazar günü gelmezden önce de, Saint-Germain pazarı Seine'in sol yakasında kuruluyordu.

Paris hâlâ Flandre'den İtalya'ya giden yollardan birinin üzerindeydi. Bu iki ekonomi kutbunun arasında ise buluşma yerleri çoğalmaktaydı. Besançon, Cenevre, Lyon, Notre-Dame-du-Puy, Saint-Gilles-du-Gard Montpellier ve daha sonraları Beaucaire.

Güzergâhın uç noktalarında da pazarlar doğup büyümüştü: İtalya'da Milano, Bergamo, Verona, Ferrara, Pisa; Flandrede en önce Gent, Thourout, Lille, Cambrai, Ypern, Messines. Champagne'daki gibi Flandre pazarlarının birbiri ardından açılıp kapanması da tüm bir yıla yayılmaktaydı.

Beaucaire panayırı. Kent şatonun eteğinde,
Rhône Nehri boyunca yayılmaktadır

Canterbury yakınlarında Stourbridge, Winchester'de Saint-Gilles, Quise'da Saint-Yves gibi İngiliz pazarları öncelikle manastırların koyun yünü ticaretiyle ilişkiliydi. Almanya'da pazarlar Ren Nehri boyunca kurulmaktaydı: Konstanz, Frankfurt, Köln. İkinci bir güzergâh Augsburg-Nürnberg üzerinden Leipzig'e uzanıyordu. Rusya'da Novgorod; balmumu, yağ ve kürk pazarıydı; Gotlandlı³ gezgin tacirlerin burada bir deposu vardı. Aynı dönemde Japonya'da da pazarlar gelişme göstermekteydi; soyguna ve haraca karşı güvenli olması için de bu pazarlar tapınak surlarının içinde ve yerel feodal beylerin himayesinde kuruluyordu.

Her tarafta pazarlar hep aynı amaca hizmet etmekteydi, henüz pek az düzene girmiş bir dünyada tüccara güvenlik içinde iş görme olanağını sağlamaktı bu amaç. Barış içindeki ulusların ve barış yüzyıllarının pazarlara, panayırlara hiç gereksinmesi yoktur. Ticaret adamlarının kent surları ardında, kalelerin eteğinde bir araya toplanmaları, ancak zamanın kargaşa içinde bulunuşuyla açıklanabilir. Pax Romana –Roma egemenliği zamanında bütün Akdeniz bölgesini kapsayan barış– döneminde pazarlar gereksizdi; dileyen her gün foruma gider ve canı neyi isterse oradan alabilirdi. Ne var ki barbar istilası tıkr tıkr işleyen bütün bu ilişkileri mahvetti. Yine de tacirler çok geçmeden yollara düşmeyi göze aldılar ve ticareti güvenli duvarların ardında geliştirmek umuduyla böyle yerlerde bir araya geldiler. Başka bir deyişle, pazarlar, kargaşa ve yoksulluktan daha yeni sıyrılmış olmakla birlikte, özgürlük ve bolluğa kavuşmanın sevincini henüz tatmamış bir dönemin geçici çözüm yolunu temsil eder.

Gel gelelim pazarların insanları bir araya getirdiği dünya, garip bir parçalanma halini yansıtıyordu. Bu paramparça dünyanın hükümdarları derebeyleriydi. Bunlardan transit geçişler ve ticaret için izin koparılması, ancak çeşit çeşit vergiler ödemek, yok yere gecikmek ve hesapta olmayan ek harcamalar yapmak pahasına gerçekleşebiliyordu: Bir ırmaktan kayığıyla geçen vergi ödüyordu, gemisini kıyıya yanaştıran, malını boşaltan, bir köprüünün altından veya üstünden ya da bir ırmağın bir yakasından öbür yakasına geçen, yanında yük hayvanı bulunduran, bir kentin sur kapısından içeri giren, malını satışa çıkaran, buğdayını veya sığırını tarttıran, kumaşını ölçtüren, zahire, et, kereste, koyun veya şarap satan, kent içinde fıçı yuvarlayan, satış tezgâhını açık havada kuran, malını toprağın üstüne seren ya da bir masa üstünde sergileyen, kapalı pazar yerinde mal satmak isteyen –işgal edeceği yer için de ayrıca para ödemek şartıyla– vergi ödüyor-

3) Gotland: Batlık Denizi'nde büyük bir ada.

du. Ancak bu vergilerin hiçbirisi bunalıtcı değildi, hatta vergi diye alınan bazı tarım ürünleri gülünç nitelikteydi, örneğin bilmem şu kadar yarım kupa şarap, bir o kadar öküz dili, gül çelenkleri veya üstü çiçek işlemeli mumlar vergi olarak alınabiliyordu. Feodal beylerin lafı çok edilmiş, çok çekiştirilmiş vergileri, çoğu zaman sadece eğlencelik denilen cinsten şeylerdi. Ne var ki sayıları fazlaydı, rahatsız edici yanı da buradaydı; derebeyi bunlarla beylik hakkını vurguluyor ve vergi yükümlülerine yükümlülüklerini hatırlatmış oluyordu. Aynı şeylerin her yerde tekrarlanıp durması tacirleri biktirmişti, bu da pazarın ayrıcalıklarının kıymetini bilmelerine ve bunlara dört elle sarılmalarına yol açmıştı. Pazarlar derebeylerinin hazinelerini güçsüz kılmış, gereksiz yasakları kaldırmış ve tacirler için adeta bir bayram olmuştu. Nitekim bunu niteleyen, Latince sevinç anlamına gelen *feria*'dan türetilmiş Fransızca *foire*-*fiar*-pazar kelimesi ortaya çıkacak ve günümüze kadar da yaşayacaktır. Bir bayram gibi anlaşılan fuarın, bilinen bayram günlerinden birine rastlatılmasına dikkat edilmişti, bu durumda da ancak kilisenin saptadığı kutlama günlerinden biri söz konusu olabilirdi: Böylece Aziz Quiriacus günü, Büyük Perhiz, Azizler Yortusu, İsa'nın Orucu ve Noel; panayırların temposunu belirledi. Pazar ve panayır Almanca'da eşanlamlıdır, ve kurulan panayırların çoğunda hep manastır başpazalarının parmağı vardır: "Lendit" panayırı böyle kurulduğu gibi, Frankfurt, Köln, Lavigny, Visby de manastırların öncülüğünde doğmuşlardır; Nijni-Novgorod panayırı da Aziz Makarios Manastırı keşişlerinin çabaları sayesinde kurulmuştur.

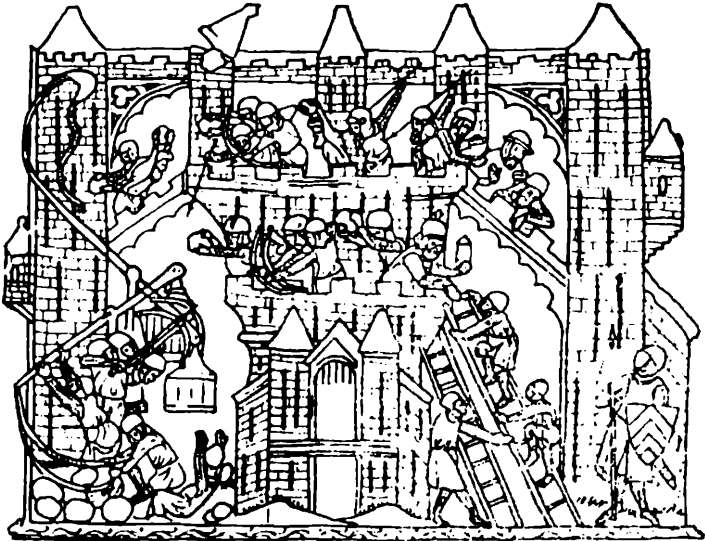
Pax Dei –Tanrı'nın Barışı– yolda olanların korunmasına yarıyordu; Treuga Dei –Tanrı'nın Barışı– ise belirli günlerde ve zamanlarda her türlü düşmanlığı yasaklıyordu. Her ikisi de iyi niyetli insanlar lehinde kilisenin olumlu çabalarını gösterir. Kuşkusuz Pax Christiana –Hıristiyan Barışı– Roma Barışı'na oranla çok güçsüz ve kusurluydu, fakat yine de kargaşalıklarla dolu bir zamanda görece bir huzur için gerekli ortamı yaratmıştır. Böyle bir ortamın bulunmadığı yerde ise ticaret olanaksızdı.

YENİDEN BAŞLAYIŞIN ETKENLERİ

Şu var ki panayırlar ekonomik yenilenmenin yalnızca sonucu ve belirtiydiler, nedeni değil. Nedenler yine Hıristiyanlıktan kaynaklanmaktadır. Kutsal yerlere yapılan hac ziyaretleri ve Haçlı Seferleri ticaretin yolunu açan başlıca etkenler olmuşlardır.

Hac yolculukları tüccara, buralarda pazar kurup ziyaret yerleri için adak armağanları satmak olanağını verdi, böylece satıcılar hacı kafilelerine katıldılar. Lendit adıyla Paris'in büyük sur kapısı önünde kurulan panayır, bir dinsel geçit töreniyle başlıyor, alayın önünde İsa'nın dikenlerden tacıyla çarmıha gerildiği haça ait bir çivi taşınıyordu. Ticaret çok daha büyük çapta olanakları Santiago de Compostelaya yapılan ziyaretlerde elde etti: Burada hacıları hanlarda barındırmak, keselerini boşaltmak için ekmek, şarap, et, meyve gibi yiyecek içecek, pelerin, torba, kemer, pabuç gibi giyecekler sağlamak, gerektiğinde onları şifalı otlarla tedavi etmek, amblemler, rozetler, kutsal öteberiler ve hatıra eşyalarıyla donatmak söz konusuydu. "İlk tüccar, kutsal yer ziyaretlerinin birinde mum satan adamdır," diye yazar Henri Pirene daha sonraları; bu adam kaybedeceği hiçbir şeyi bulunmayan, ama serüvenlerin çekiciliğine kendini kaptırarak yurdunu terk etmiş biri olmalıdır. Kuşkusuz işlek bir zekâsı vardı ve birkaç dil konuşuyordu, paralar değiştiriyor, ülkenin dört bir yanını dolaşıyor ve hacıların yolculuk yaptığı yollarda hem hayatını hem de cennetini kazanıyordu.

Hristiyanlar için geçerli olan bu olgu, başka dinden olanlar için de geçerliydi. Mekke'ye yapılan hac ziyaretleri Müslümanlıktan önce de

Haçlıların bir kaleye saldırışı

sonra da dinsel bir gelenek olduğu kadar, esaslı bir ticaret vesilesi de olmuştur. Cava ve Sumatra üzerinden Hindistan'a giden Çinli hacılar, Buda'nın ayak basmış olmasıyla kutsallaşmış yerleri huşu içinde ziyaret ederken, canlı bir ticaret trafiğini de harekete geçiriyorlardı. Hac ziyaretinin en ünlüsü Kudüs'e yapılandı ve hacılar bu uğurda hayatlarını ortaya koymayı göze aldıklarında, bundan Haçlı Seferi doğdu (1099). Haçlı Seferleri kökende saf Hristiyan'ca bir eylemdi, fakat çok kısa zamanda ticari bir girişime dönüştü. Bu dönüşümü hem seferlerin yapılması sırasında hem de seferlerin sonuçlarında görmekteyiz. Tacirlerin ilk rolü, Haçlılara kalkıştıkları bu zorlu işte önemli destekler sağlamaları şeklinde oldu. Daha sonra Haçlı Seferleri o zamanın ekonomisini baştan başa değişikliğe uğrattı, ekonomide bir devrim oldu. Birinci devrede tacirler Haçlıların ardı sıra geldiler, fakat çok geçmeden onlarla birlikte hareket etmeye başladılar. Zira armatörler olmazsa, şövalyelere onları taşıyacak gemileri kim sağlayacaktı? Sermaye sahipleri olmazsa seferin giderlerini kim üstlenecekti? Kutsal yerlere varıldığında, bunca insanın yemesini, içmesini, barınmasını, müteahhitler olmazsa kim karşılayacaktı? Armatörler, para babaları, müteahhitler, isimleri ne olursa olsun her şeyden önce tüccardılar. Bir Haçlı seferi onlar için bir para sorunu, bir para kazanma vesilesiydi. Nitekim Müslümanlarla alışveriş yapmak üzere hemen anlaşverişdiler. Haçlı şövalyelerin araziler elde edip beylikler kurdukları yerlerde, onlar da ticarethaneler kurdular. Derebeylerinin kaleler yaptıkları yerlerde, onlar da koloniler oluşturdular. Gemileri sefer halindeki orduların ve fethedilen ülkelerin ikmal işlerini üstlenmişti. Temsilcileri Doğu Akdeniz'deki yerleri sömürüyor ve Asya'yla yeniden bağlantılar kuruyordu. Haçlı Seferleri o zamanki dünyayı kökten değişikliğe uğratmıştı. Bu değişiklik kuşkusuz dinsel anlamda değil ekonomik bakımdandı, zira gelip geçici başarılarla rağmen, din açısından ele alınacak olursa, Haçlı Seferleri tümüyle bir başarısızlıktır. Ne imansız dediği insanları Hristiyanlığa döndürebilmiş, ne de Hristiyanlığın kutsal yerlerini kesinlikle ele geçirebilmiştir. Buna karşılık ticarete yeni ufukların yolunu açmış ve ona yeni araçlar, yeni donatılar isteyen yeni görevler yüklemiştir.

İş alanı Akdeniz'dir. Hristiyanlarca tüccarların yerilmesi, horlanması ve Müslüman dünyasına karşı bağnazca, hoşgörüsüz bir tutum izlenmesi, Haçlı Seferleri döneminde artık devam edememiştir. Doğu'yla temaslar bu ülkelere hayran olunması gibi bir sonuç yarattı, çünkü Haçlı Seferlerine katılanlar ve onlara refakat eden ordu müteahhitleri Müslü-

man Arap dünyasının ve bu dünyanın üretiminin Avrupa'dan çok üstün olduğunu, hatta onların birçok ürününün Avrupa'da hiç bulunmadığını görüp anlamışlardı. Kilisenin itirazlarına, protestolarına rağmen ticaret alabildiğine geliyordu. Buna paralel olarak zenginliğin artması, ticaret adamlarına, önceleri çekingenliklerinden gizli kapaklı yürüttükleri alışverişleri kısa sürede açıkça yapabilme olanağı verdi. Üstelik Saint Pierre'in yüce makamının çevresinde yer alan kilise büyükleri de kazanç getiren işlere girişince, Doğu'yla ticarete artık kimse ses çıkaramaz oldu. Doğu Akdeniz'de ticaret merkezleri doğdu, bunların en önemlileri Malta, Kıbrıs, Rodos, özellikle de haclıların bir süre için fethettikleri Constantinopolis'ti (1204).

Ticaretin yeni, daha doğrusu yenilenmiş görevi, yüz yıllarca yoksun bıraktırılmış olduğu Doğu'nun hazinelerinin kapılarını tekrar Batı'ya açmaktı: Özlemi çekilen, zanaatkârların nice zamandır yüzünü görmediği hammaddeler şimdi Champagne panayırlarına akıyordu; ipek, pamuk, şap, gomalak Hindistan'dan, çivit İran'dan geliyordu; burjuvalar ve soylular hiç bilmedikleri yiyecekleri tanıyorlardı: Şeker, piring, kavun, arpacık soğanı, patlıcan bunlardandı, şimdi sofralarına portakal, limon, hurma ve incir de konuyordu. Bunlara gittikçe daha çok yaygınlık kazanan konfor ve lüks maddelerini de ekleyebiliriz: Moher dokumalar, damaskolar, halılar, fildişleri, günlükler, cam, ayna, inci ve değerli taşlar. Haclı Seferleri daha önceleri varlığı bile pek az bilinen şeylere karşı alışkanlık ve tüketim isteği yarattı.

Yeni ödeme aracı altın ve gümüştü. Roma'nın yıkılışından beri Avrupa bunlardan yoksundu. Bu değerli madenler önceleri fetihler sırasında savaşlara eşlik eden yağmalarda ele geçti: Açık denizde rampa edilen Müslüman gemilerinden, Doğu Akdeniz'de alınmış ganimetlerden, tut-saklara karşılık elde edilen kurtarmalıklardan... Batı, ekonomisini Doğu'da payına düşenlerle geliştirdi. Fakat zamanla ticaret trafiği de iki yönlü olarak başladı. Batı yaptığı dışarıya bir dışarıya karşılık veremeyi, verebilmeyi başardı. Bu dışarıya kereste ve silahı kapsıyordu, ayrıca kendi üretimi tekstil mamulleri, özellikle de Champagne panayırlarının da alışverişi yapılan Flandre bezleri de buna eklendi.

Böylece ticaret bilançosu Batı lehine aktif duruma geçti. Dış ticaretindeki bu kazanç fazlalığı Avrupa'nın sermayesini çoğalttı, böylece de ticaretin daha sonraki büyüme dönemi için gerekli ön koşulları hazırladı.

Haclı Seferlerinin ekonomi üzerindeki doğrudan etkileri kadar dolaylı etkileri de aynı yönde bir gelişim göstermiştir: Bu gelişim üçlü bir

devrim meydana getirdi: Bir tanesi nüfus politikasında yaşandı, müşterilerin sayısı kat kat arttı; bir tanesi teknik alanda gerçekleşti, at koşumlarının daha iyi hale getirilmesiyle ulaşım canlandı, köleler özgür oldu ve ücret karşılığında iş olanağı sağlandı; bir tanesi de politik alanda oldu, feodal beylerin etkinliğinin azaltılması merkezi otoriteyi güçlendirdi, bu otorite ülke çapında yollarda güvenliği sağladı, böylece mal alışverişinin daha büyük çapta yapılabilmesi olanağı doğdu.

ALTININ DÖNÜŞÜ

Böylece Avrupada Bizans ve Arap etki alanının dışında— altın yeniden ön plana çıktı. “Bizantin” ve “Dinar” uluslararası piyasadaki mutlak egemenliklerine veda ettiler; başka altın paralar onların yanında yer aldı. Önceleri— altının çok az ve derebeyinin çok güçlü olduğu süre içinde— Avrupa ekonomisi, baronların, piskoposların, manastır başpapaazlarının, kentlerin tunçtan döktürdüğü ve biçimleri, ağırlıkları, rayiç değerleri birbirinden çok farklı, çeşit çeşit bir yığın “Denar”la yürütülmeye çalışılmıştı. Her bölgenin, her kentin kendi parası ve kendine özgü ölçü sistemi vardı: Provins ve Reims’da Elle, Cahors ve Troyes’da Mark, Tours ve Paris’te Denar, isimleri aynı olduğu halde değerce hiç de birbirine eşit değildi.

Buna karşılık ulusal birlikler oluşmaya başlayınca, sistemlerde bir eşgüdüm, bir düzenleme sağlamak eğilimi kendini gösterdi. Kral diğer bütün sistemleri kendininkine göre düzenlemek istedi. Ne var ki herkesin başka havadan çaldığı küçük bölgeciliği pes ettirmesi hiç de kolay değildi, zira insanlar alışkanlıklarını sürdürmeye ve kazanılmış haklarını korumaya özen gösterirler. Ancak kral yine de, hiç değilse rayiç değeri düşük bölgesel tunç paralara oranla değerli yeni maden parayı, birkaç Denar değerinde olmak üzere ayarlamayı ve para basma hakkını da yalnızca kendine özgü bir ayrıcalık haline getirmeyi başardı.

On iki Denar bir “Solidus” yapıldı. Yüzyıllardan beri basılmamış olan bu para, şimdi yeniden dirilişini kutluyor ve hükümdarlar için de gümüş paralarının feodal beylerin Denar’larının üstünde yer alması bir prestij sorunu oluyordu. Venedik “Düka”sı Enrico Dandolo’nun Matapan diye adlandırdığı Venedik “Grosso”su bu nitelikte paralardan ve ağırlıkları iki gramdan fazlaydı. Yine bu nitelikteki paralardan biri de Fransa kralı Aziz Ludwig’in “Gros”udur. Bütün gümüş sikkeler içinde en bü-

yüğüydü ve ağırlığı dört gramdan fazla çekiyordu; Bohemya'ya kadar "Großen" olarak ve Polonya'ya kadar da "Groszi" adıyla yayılmıştı. Ayrıca yine bu gruptan mütevazı bir İngiliz gümüş sikkesi vardır, rayiç değeri Solidus'un sadece üçte biri kadardı ve İngiliz kralları bunları Doğu'dan gelme adamlara bastırmışlardı. O yüzden de bu sikkeler Easterling (Sterling) adını aldı ve kıta Avrupa'sında, Brabant'ta,⁴ Hollanda'da, Almanya'da da benzerleri yapıldı.

Gümüş yerine altından sikke kesmek çok daha iyidir, böyle bir sikke bir Solidus'tan kat kat değerli olur. Altın Doğu ticaretiyle zenginleşen ülkelerde yeniden ortaya çıkmış ve Batı'da, Doğu Akdeniz'den çok daha fazla rağbet gören altının rayiç farklarından kazanç sağlayan spekülasyoncu sarrafların çabalarıyla, ender meta olmaktan çıkmıştı. Altından ilk sikkeyi kestiren Augustus lakabını kullanan II. Friedrich⁵ oldu; beş gramdan ağır olan bu sikkelere "Augustalen" denildi (1231). Bundan kısa bir süre sonra da, Floransa kent arması bir zambakla süslü Florintin'i (Florin-Gulden) bastırdı (1252). Üç grama yakın ağırlığı vardı ve başlangıçta değeri 20 Solidi'ye eşitti. Venedik bunun benzerini yaparak büyük başarı kazandı. Aynı ağırlıktaki bu altın paralar "Dukate" diye tanınıyordu, ama halk ağzında, darphanenin bulunduğu yer olan Zecca'dan (Zekka) gelme "Zekine" adını aldı (1284). "Genovina"ıyla Cenova aynı yolu tuttu. Florin altınını Almanya'da, Hollanda ve İngiltere'de isimce yakınlığı olan başka sikkeler izledi. Fakat Fransa Aziz Ludwig'in krallığı zamanında dört gram ağırlığında kendi altın sikkesine sahip olmuştu (1266); üzerinde bir arma veya otlayan bir kuzu olduğundan bu paralara "écu" veya "Agnel" deniyordu.

4) Hollanda ile Belçika'nın sınır kesiminde verimli bir bölge. Başkenti Hertogenbosch olan kuzey kesimi 1648'den beri Hollanda'ya, başkenti Brüksel olan güney kesimi 1830'dan beri Belçika'ya aittir. 1180'de dükalık olmuş, 1430'da Burgonya'ya, 1477'de Habsburglara bağlanmıştır.

5) II. Friedrich (1194-1250) Alman Hohenstauffen hanedanındandır. 1208'de Sicilya kralı, 1220'de Kutsal Roma-Germen imparatoru oldu. Sicilya'daki sarayını her din-den, her inançtan bilgilerin ve düşünürlerin toplandığı bir kültür merkezi haline getirdi. Özgür araştırma ve düşüncüyü korudu. Papayla çatıştı ve onun otoritesini tanımadı. Bir haçlı seferine önderlik etti, fakat Müslümanlarla savaşaacağı yerde onlarla anlaşmayı tercih etti. Çevresinde yarattığı olumlu ve ilerici ortamı nedeniyle, birçok tarihçi onu Rönesans'ın öncüsü sayar, hatta bundan dolayı onun yüzyılına, XII. Yüzyıl Rönesans'ı adını verirler.

Kalitece üstün bu sikkeler kesildikleri ülkelerin sınırları dışında da kabul gördüler ve uluslararası ticaret için sağlam bir temel oluşturdıkları için para ekonomisinin yeniden kurulmasına hizmet ettiler.

Bu yeni sikkelerin ağırlığı yüzyıllar boyunca hiç değişmeden kaldı. Fakat rayiç değeri, takas parasıyla ilişkili olarak zamanla yükseldi: Gulden (Florin) 13. yüzyılın sonlarında 20 Solidi'den 40'a, 14. yüzyılın sonunda 100 ve daha sonra da 150 Solidi'ye çıktı; tedavile ilk sürülüşünde değeri 48 Solidi olan Zekine, 14. yüzyılın sonunda 93 ve 15. yüzyılın sonunda da 200 Solidi oldu. Başka bir deyişle, aynı miktarda metal yükseltilmiş kur değerini hükümdardan almaktaydı; eşya fiyatlarını düşürmek için izlenen yöntemdi bu. Fransız sikkelerinin yazgısı daha hazindir, ağırlıklarını yitirdikleri halde yine de kur değerleri yükselmiştir. Aziz Ludwig'in "Gros"u bir yüzyıl süresince 4,04 gramdan 2,44 grama inmiş ve kuru 12 Denar'dan 13 Denar'a çıkmıştır. Paradaki bu değişikliğe karşı kilise çevrelerinde protestolar yükseldi. Fakat çalışan halk kesimi ile tacirlerin çoğu bu duruma karşı herhangi öfkeli bir tepki göstermedi. Bu uygulamayı, hükümdarlık hakkının bir parçası ve para ayarındaki bozulmayı da bir çeşit vergilendirme sayarak, tevekkülle karşıladılar.

Altın ve gümüş paralar, yerel beylerin tunç sikkelerini geri plana itmekle birlikte tümüyle ortadan kaldıramamıştı. Pek çok çeşidi bulunan bu yerel sikkeleri değiştirmek, uzmanların, yani para değiştiren sarrafların işi oldu. Bu iş, sikkeleri tartmak, ayarlarını saptamak, onları başka kur değerinde döndürmek ve Écu için Florin, Gros için Denar, Sterling için Zekine ödemekti.

Champagne'da sarraflar, dünyanın dört bir yanından çeşit çeşit sikkelerle kendilerine başvurulduğundan, panayirlarda olağanüstü bir rol oynamaktaydılar. Alışverişin basitleştirilmesi amacıyla iki yöntem geliştirilmişti: Birinde alım satımlar birbirlerine mahsup ediliyor ve nakit para trafiği çok düşük bir düzeye indiriliyordu. Diğerinde de hesaplaşma işlemlerini kolaylaştırmak için, bütün para çeşitleri tek bir değere göre ayarlanıyordu. "Pazar Paraları" denilen bu paraların en ünlüsü Provins'in Pfund'uydu; Troyes ve Meaux Pfund'ları da buna göre ayarlanmıştı; kral tarafından kayırılan Tour Pfund'u da buna eşit kılınmıştı (1224).

Yukarda da belirttiğimiz gibi, panayirların son günleri hesaplaşmaya ayrılmıştı. Firma tabelası olarak teraziye kullanan sarraflar masalarının arkasına otururlar ve alışverişleri sona erdirirlerdi. Ancak bunlar para değiştiren sarraflardan çok, parayı işleten bankerlerdi. Kredinin mucizesi paranın mucizesine yeğ tutulmuştu.

KREDİNİN HARİKALARI

Çağ çelişkilerle doludur: Taşınır servetin çoğalması o günlerde faiz almanın lanetiyle yüz yüzedir. Günlük hayatın uygulamaları ahlaka, ticaret kilisenin ilkelerine uyum göstermemektedir.

Taşınır servetteki gelişim kısmen feodal soyluluğun çöküşüyle doğru orantılıdır. Şövalyeler Haçlı Seferleri'nin –daha doğrusu seferlerin donatımının– giderlerini karşılayamadığından para almak zorunda kalmışlardı. Toprak sahipliği servet sahipliğini yardıma çağırmıştı. Fakat kilise buna karşıydı, para ne tohumu tanıyordu ne de hasadı. “Komşundan faiz almamalısın,” buyuruyordu Musa'nın kitabı. İncil ise, “Borç verirken karşılığında hiçbir şey ummadan ver,” diyordu. Yasaklayıcı bu buyruk başka bir anlama çekilebilirdi, çekildi de. Buyruk ille de borç para vermeli ve hiçbir faiz almamalı anlamına gelmezdi; o sadece borç karşılığında bir şeyler ummayı, yani faiz ummayı yasaklamıştı. Fakat kilise buyruğu en katı biçimde yorumlamakta diretiyordu: Faiz alanı tek kelimeyle günahkâr sayıyordu, kilise için faizcinin ne kadar aldığına hiç önemi yoktu. Ruhban sınıfına ticaret yapmayı da yasaklıyordu. Azizlerden Aquinalı Tömmaso, “Ticaret küfürdür,” diye yazar, “amaçlarında dürüstlük yoktur, zorunluluk da yoktur. Her mal için meşru bir fiyat vardır, bu fiyatta ise kazanca yer yoktur.”

Teoloji bilginleri istediklerini yazsınlar, istedikleri kadar da aforoz etsinler, ekonomik büyümenin getirdiği maddi çıkarlar, papazlarca dikilmiş duvarları yıkmıştı. Mister denilen tiyatro eserlerinden birinde bu durum şöyle dile getiriliyordu: “Para dünyaya hükümdar olmuştur!”

Ticaret çocukluk hastalıklarını geride bırakmıştı. Değiş tokuş ticareti aşamasından çok ötelere yol almış, parayı keşfetmiş ve çok daha harika bir şeyi, krediyi bulmuştu.

Para değiştirmek, borç para vermek, para havale etmek, bütün bunlar parayı ticaret konusu yapmış uzman kişilerin çalışma alanıdır. Bunlar defterlerini ve para keselerini, üzerine oturarak işlerini yürüttükleri bankaların üstüne koyarlardı, ondan dolayı da kendilerine “banker” denilmiştir. İşlerini büyütünce, bir de masa kullanmışlar, böylece “banka” olmuşlardır. Sayıları pek az olmakla birlikte, içlerinden işi kötü gidenin elinden bankı (sırası) alınıp kırılıyor, buna da “banca rotta” –kırılmış bank– yani iflas deniyordu.

Bu bankerler kendilerinden önceki Yunan Trapezitlerin ve Romalı Argentarii'lerin keşfetmiş olduğu şeyi yeniden keşfetmişlerdi: Müşte-

rileri için kasa tutuyorlar, onların üçüncü kişilere yönelik ödeme isteklerini yerine getiriyorlar, karşılıklı alacak-verecek hesaplarının mahsubunu yapıyor ve ortaya çıkan büyük çapta parasal işlemleri başarmak için de yakın işbirliği halinde çalışıyorlardı. Poliçeyi icat etmişlerdi. Bir borç kabul belgesinde, örneğin bir Cenovalı, Cenova'da bir bankerden Cenova Denar'ı olarak belirli bir meblağı aldığını bildiriyordu. Borç Lagny panayırında Provins Pfund'u olarak ödenecektir. Parayı alan Cenovalı Lavignydeki acentesine mektupla borcu ödemesi için talimat veriyordu. Başlangıçta böyle bir anlaşma bir transfer işiydi, daha sonra para değiştirme kalkıp sadece ödeme yükümlülüğü kaldı. Ciro etmek ancak daha sonraları yaygınlaşmıştır.

Kredi konusunda ortaya çıkan diğer kolaylıklar da şirket ve komandit sözleşmeleridir. Birkaç tüccar karadan ve denizden yapılacak bir iş yolculuğunu ortaklaşa finanse etmek için anlaşıyordu. Bunların her biri girişimin bir kısmının giderlerini karşılıyor ve iş eğer kazanç getirirse, yaptıkları yatırım oranında bu kazançtan pay alıyordu. Ya da servet sahibi bir kimse, yolculuğa çıkan bir başkasına güvenip, alışveriş yapması için ona mal veya para veriyordu. Yolculuğu yapan kazancın dörtte birini alıyordu, parayı veren de dörtte üçünü. Böylesine bir anlaşma hem ortaklık, hem sigorta, hem de ödünç para işiydi. Sermayeyi veren parasal rizikoyu üstleniyor, ödünç parayı alan da hayatını ortaya koyuyordu. Ve para gittikçe çoğalıyordu.

Durumun bu nitelikte gelişme göstermesi üzerine kilisenin de tutumunu değiştirmesi gerekmez miydi? Kilise paranın hiçbir faiz getirmeyeceğini resmen açıklıyor, fakat gerçekte paranın faiz getirdiğini, ticaretin kazanç sağladığını saptamak zorunda kalıyordu. Birkaç teolog bu konuda lehte tavır takınıyor. Daha sonra aziz ilân edilecek olan Bernardin de Sienne ve Floransalı Antonius farklı düşünmeye başlıyorlar, böylece de uzlaşma zemini yaratıyorlar. "Para tek başına faiz getiremez," diyor Antonius, "kendiliğinden de çoğalamaz. Fakat tacirlerin çalışması semeresini verir." Tacirlerin çalışması, öyle mi? Bu söz onların çabalarına ve becerilerine dikkati çekmekteydi. Sermaye o halde kendisini verimli kılmayı bilen ellerde, meşru biçimde üretken olacak demektir. "Eğer bir nesne alındığı fiyattan daha pahalıya satılırsa, bunun bir günah sayılması gerekir!" diyor Jean Gerson, ama arkasından hemen ekliyor: "Günah aşırı kazançtan ileri gelir –demek ki ölçülü bir kazanç caiz görülmektedir– çekilen bunca zorluklar, göze alınan bunca tehlikeler ve kaliteyi iyileştirmek için girişilen bunca çabalar hesaba katılınca, bütün

bunlar böyle bir günahı telafi eder.” Yani insan çalışıyor, yararlı oluyor, üstelik tehlikeye de atılıyorsa, kurala uyuyor demektir. Ve bu kazanç bundan böyle artık “faiz” diye değil, düpedüz “telafi” olarak adlandırıldı.

Uygulamada bu ince ayırmadan yararlanmanın yanı sıra, hâlâ yerinde duran yasaklayıcı buyruğu kitaba uydurma yollarına da sapıldı. Borç senetlerine alınan asıl para değil de, bunun faiziyle birlikte bir meblağ yazılıyor veya ödemenin gecikmesi halinde, önceden kabul edilen bir ceza saptanıyordu. Manastırlar köylülere para veriyor, karşılığında tarlaları rehin sayarak ürünü kendi alıyordu. Bazı manastırlar bu ürünü –tarımsal ürünü– pazara götürmeyi de üstlendiler, böylece de tarımsal kredi kurumları gelişti. Kilisenin başka temsilcileri de bir komandit sözleşmesiyle büyük çapta ticarete atılmıştı. Vergi toplayan manastır tarikatları, dünyasal derebeylerine borç veren sermayedarlar oldular ve hazinelerini doldurdular; görünüşe bakılırsa Kutsal Kitap’ın buyruğuna da aldırış etmiyorlardı artık: “Karşılığında hiçbir şey ummadan borç ver!”

Çok geçmeden de kilise borç verme işini kendisi üstlenmek ve başkalarına da bunu yasaklamak hevesine kapıldı. Aslına bakılırsa borç verme işinde ölçüyü kaçıranlara uyarıda bulunmasında hiç de haksız değildi. % 20’den %40’a kadar faiz alınması artık hiç de ender görülen hallerden sayılmıyordu. Güzel Philippe⁶ faiz oranını % 300’e çıkaran tefecileri tutuklatmıştı. Böyle hallerde “aşırı kazanç kanıtlanmış” oluyor ve bunu yapanı da cezalandırmak hakkı doğuyordu.

Fakat böylesine bir yenileşme döneminde, ölçülerde ipin ucunun kaçırılmasını da doğal karşılamak gerekir. Uzun bir donukluk döneminden sonra ticaret elde ettiği başarılarından adeta sarhoş dönmüş gibiydi ve sanki evrenin yoktan var edilişinin, hilkatin sabahındaymışçasına coşmuş, yörüngesinden çıkmıştı. Fiyat ve kazanç, sermaye ve faiz, polişe ve kredi fethettiği yeni ülkelerdi. Arada sırada hedefi şaşırmışsa, çok mu?

İTALYANLAR

Işık güneyden gelmişti, Roma hacılarının paralarını bıraktığı ve Haçlı Seferi hareketinde herkesten önce, herkesten çok kazanç sağlamış ülke-

6) Fransa kralı (1285-1314).

den, İtalya'dan. Haçlılar Arapları Sicilya'dan kovmuş, Akdeniz'i Müslümanlardan temizlemiş, Doğu Akdeniz'de sağlam üsler edinmiş ve bütün bunlar da İtalya'nın çıkarına olmuştu. Bizans donanması çökmüştü, bir Türk donanması ise henüz ortada yoktu. Meydan, denize ve ticarete bel bağlamış İtalyanlara kalmıştı.

Fakat yalnızca İtalya yararlanmadı Haçlı Seferlerinden, Haçlı Seferleri de İtalya'dan yararlandı. Haçlıların gemilerle taşınması ve erzakının sağlanması karşılığında İtalyanlar imtiyazlar istediler ve elde ettiler: Vergilerden muafiyet veya daha iyi sömürgelerdi bunlar. Kutsal topraklarda kurulmuş beyliklerin varlıklarını sürdürmeleri tehlikeye girdiği zamanda bile, İtalyanların buralarda kurdukları ticaret kolonileri sapa-sağlam ayakta kaldı.

Doğaldır ki en başta Venedik geliyordu. Venedik dükası Bizans imparatorunun temsilcisi değil, aksine önceleri balıkçılar, sonraları da tüccar-

Behend vnd hüpsch Rechnung vff allen Kauffmanichafften.

Tüccarlara ait öğretici bir el kitabının kapağı

lar ve armatörler tarafından aranılan bir adamdı artık. Kendisine danışmanlık yapan “Bilgeler Meclisi” gemicilik ve ticaret uzmanlarından oluşuyordu. Denizin kızı Venedik, işe deniz kulağının ürünlerini satmakla başlamış (1143) ve Batı’nın en güçlü ticaret cumhuriyeti olmuştu.

Venedik, girişimlerinde başarıyı garantilemek için, büyük çapta kişisel özgürlüğü katı bir kamusal düzenle ustaca kaynaştırmıştı. Bir gemi her yıl baharın başlarında Doğu’ya yelken açan konvoyla katılmazsa, bir daha deniz kulağından dışarı çıkamazdı. Ama her gemide de tüccar kendi işlerine yalnızca kendi yön veren kişi olarak kalırdı.

Venedik Constantinopolis’le işbirliği halinde çalışıyordu ve Altın Boynuz kıyısında da kendi kolonisi vardı (1082). Daha sonraları Bizans deniz gücü çökünce, bu işbirliğinden ayrıldı. Adriyatik kıyısı boyunca ve Korkyra’da (Korfu) üsleri vardı. Tyros ve Hafya’ya iyice yerleşmişti (1125). Çepeçevre Yunanistan kıyılarında, Ege Denizi’nde, Çanakkale Boğazı’nda, Azak Denizi’ne kadar tüm Karadeniz’de kolonileri bulunduğ gibi, İskenderiye ve Kahire’de de kendine özgü yerlere sahipti.

Bütün bunlar San Marco aslanının payına düşenler! İtalya’da Arno Irmağı’nın ağzında bulunan Pisa’nın çabaları ise bundan daha az değildi. Gözü pek ve kurnaz Pisalılar Suriye kıyılarına, Mısır ve Kuzey Afrika’ya el attılar. Uzun süre Buji, Tunus, Sfaks, Gabes, Trablus’ta ticarete egemen oldular. Sardunya ve Korsika’da üs kurmayı denediler.

Daha büyük ve daha sürekli başarıyı elde eden Cenova oldu. Liguria Körfezi’ndeki çok elverişli konumlarının sonucu olarak Orta Avrupa’nın doğal giriş-çıkış kapısıydılar. Doğu Akdeniz’de her hizmeti şıkırdayan sikkelerle ödüyorlardı. Elde ettikleri imtiyazlar, çevirdikleri entrikalar, başarıyla sonuçlandırdıkları savaş seferleri onları, Oran’dan Kırım Yarımadası’na kadar uzanan (1373) ve aralarında Kıbrıs’ta Famagosta, Anadolu kıyısında Foça, Çanakkale Boğazı’nın ağzındaki Bozcaada (1304) gibi merkezlerin bulunduğu, yerleri akıllıca seçilmiş sömürgeleriyle, büyük bir ticaret imparatorluğunun sahibi kıldı.

Venedik, Pisa ve Cenova örnekleri başkalarını da etkiledi. Amalfi, Siena, Lucca, Floransa, Milano ve Bologna gibi İtalya kentlerinin onlardan geri kalmaya hiç niyeti yoktu. Fakat hiçbirinin doğrudan denize kapısı bulunmayışı, daha baştan elverişsiz bir durum yaratmaktaydı. Akdeniz’de başka liman kentleri de bu yarışmaya katıldı; Marsilya, Montpellier, Barselona ve Cenova en tepedeki yerlerini koruyorlardı; bu durum, başarılarından başları dönmüş halde giderek ölçüyü kaçırmalarına ve sonunda birbirlerini yemeye başlamalarına kadar sürdü.

Ne ticareti yapıyorlardı? Mal listelerinde sürekli tekrar eden şeyler Yakındoğu ve Asya ürünleriydi, Avrupa'da yüz yıllardan beri özlemi çekilen ürünler. Bunların yanında Batılı imalathanelerin dışsatım malı olarak dünya piyasasına sunmaya başladığı mamul maddeler yer alıyordu.

İtalyanlar Yakındoğu'dan Suriye meyve tarımının yetiştirdiği her şeyi almaktaydı: Portakal, limon, incir, hurma, badem, ayrıca zeytinyağı ve şeker kamışı. Asya'nın daha uzak kesimlerinden baharat getiriyorlardı, bunları 288 kalem olarak sıralamışlardı. Bu listede karabiber, tarçın, karanfil, hindistancevizi, misk, safran, boya ve koku maddeleri, kıymetli taşlar, inciler, halılar ve ipekliler vardı. Afrika'dan yün, deri, fildişi alıyorlardı, Karadeniz kıyılarında da tahıl, balık ve kürk. Bu sayısız hazineleri gemilerle taşımakla yetinmiyorlar, karadan da çeşitli dağıtım merkezlerine sevk ediyorlardı.

Venedikliler ile Cenovalılar kendilerini daha fazla güvenlik içinde hissettikleri ve bütün gereksinmelerini karşıladıkları hinterlanda da sahiptiler. Fakat kendi egemenlik alanlarının çok ötesinde bütün Batı Avrupa'ya, çoğunlukla da pazar merkezlerine mal gönderiyorlardı; Provence'dan Rhône ve Saône vadilerine veya Alp geçitleri üzerinden Savoy'a ve Burgonya'ya ulaşıyorlardı. Avrupa, Champagne aracılığıyla uzak ülkelerin zenginliklerini tanımasını onların çabalarına borçludur. Buna karşılık aracılık hizmetleriyle Avrupa mallarının dışsatımını sağlayan da yine İtalyanlardır: Flandre'in bezi, Ren bölgesinin keteni, Poitou'nun silahları, İtalya'nın çanak çömleği, kerestesi, madeni eşyası ve tuzlu balığı bu malların önemlilerindendir.

Akdeniz bölgesinde bir deniz ve ticaret hukuku geliştirildi. Bu konuda örnek olarak "Tabula Amalphitana", "Yeruşalim Yasası", "Montpellier Yönetmeliği" gösterilebilir. Kara suları hukukunun esasları belirlendi, limanlarda hakem mahkemeleri çalışıyor, ticaret yargıçlarını ticaret ofisleri sağlıyordu.

Bu ticaret sayesinde İtalya zenginleşti. İtalyanlar hem mal satışından hem de taşımacılıktan para kazandılar. Ticari kazançlar ve navlun ücretleri onları para biliminde de uzmanlaştırdı. Bankacılık alanında piştiler. Bir veya birkaç büyük girişimi ortaklaşa yapıyorlar, gerekli sermayeyi sağlıyor ve kazancı da aralarında paylaşıyorlardı. Para değiştirme işini yürütüyorlar, borç veriyorlar, sigorta sözleşmeleri düzenliyorlar, rehin karşılığı kredi açıyorlar, sermaye yatırımında bulunuyorlar, para havale si ve hesap devri yapıyorlardı; bu konuda gerçekten yetkin olduklarından rakiplerinin çoğuna da üstünlük sağlıyorlardı. Defter tutma yönte-

mi üzerine açık ve belirgin bilgiler veren kılavuz kitaplar hazırladılar, bunlar okullarda öğretiliyordu. Bu konuda bilgilerin yaygınlaştırılması için hesap cetvellerine ilişkin ilk kullanışlı risaleler ve ticaret hakkında öğretici kitaplar yazıldı. Çok verimli bu dalda Venedikliler, Cenovalı, Luccalı, Sienalı, Piacenzalı ve Floransalılarından geride kaldılar. Bunların isimleri firma levhalarında bir değer ifade etmekteydi: Buonsignori, Peruzzi, Bardi gibi. Ticarethaneleri, seçkin acenteler aracılığıyla duyar-galarını dış ülkelere yönelterek İngiltere'ye, İspanya'ya ve Tunus'a kadar uzanan bir şubeler ağı kurmuştu. Çok sayıda İtalyan kendi hesabına yabancı ülkelere yerleşip oralarda yazıhaneler açtı. Bir Luccalı Paris'te işi öylesine büyüttü ki, Fransa kralına para yardımında bulundu; bir ikincisi Bruggede Burgonya dükasına kredi açtı. Astili birçok banker Freiburgu kendilerine yurt edindi. Daha başkaları kentlerdeki ayaklan-malar yüzünden Parma'dan, Milano'dan ve Pistoia'dan kovulunca, fir-malarını Barselona'da, Mallarco'da, Londra'da ya da Kıbrıs'ta kurdular. Bu İtalyanların hepsi de "Lombardlar" diye adlandırıldı, çünkü hepsi de Cenova yoluyla Lombardiya'dan gelmişlerdi.

Bu Lombardlar yerel sermayedarların (özellikle bu alanda Cahorslu-lar pek becerikliydiler) ayaklarını kaydırıp yerlerine geçtiler. Bu arada çıkan söylentiler de, onların bir ellerinde bir yaprak kâğıt, öbür ellerin-de bir tüy kalem, ama ceplerinde tek bir Dukate olmaksızın geldiğini yayıyordu. Fakat yabancı paraları plase edip bununla zengin olmak on-lar için hiç de zor değildi. Hükümdarların ve halkların kapisine göre ya saygın kişiler oluyor, ya da hapse tıkılıyor, ya vergilerden muaf kılınıyor, ya da ülkeden kovuluyorlardı. Kâh tek başlarına kâh grup halinde çalışıyor, hem tüccar hem banker oluyorlar, çoğu zaman bir yere yerleşmekle birlikte, belirli bir yere bağlanmaksızın dolaşanlara da rast-lanıyordu. Bu gezginlerden biri için yıl Lagny panayırında başlıyordu; oradan yola koyularak Ypern ve Bruggee gidiyor, ilkbaharda İngiltere'ye geçiyor, sonbaharda tekrar geriye Provins ve Troyes panayırlarına dönüyordu.

Lombard adı kent planlarında ve kredi konusuna ilişkin bazı terim-lerde yaşamaya devam etti: Paris'te Rue des Lombards, Brüksel'de Rue du Lombard, Londra'da Lombard Street bugün de vardır. Almanca'da Lombard-bank ve Lombard-darlehen terimleri kaldı. Lombard rehin anlamındadır, rehin karşılığı kredi vermek de Lombard-darlehen veya lombardieren terimleriyle ifade ediliyor. Avansa karşı rehin, kredi faizin-de de yine Lombard'la yapılan kelimeler kullanılıyor. Yine Lombardla-

rın kullandığı Bank, Kredi, Agio (acyo), Komandit ve Ristorno gibi terimler ise bütün Avrupa dillerince çok daha benimsenmiş durumdadır.

FLAMANLAR VE HANSA BİRLİĞİ

Ticaret merkezi olan İtalya'nın bir benzeri de kuzeydeydi: Flandre.

Refahının temeli deniz ticareti olan İtalya'dan farkı, Flandre'in ilk ekonomik yükselişini üretimle sağlamasıdır (1100). Zistersin keşişleri Hollanda'da Polder bölgesinin bataklıklarını kurutmaya başlayıp burasını koyun yetiştirmeye elverişli hale getirdiler. Çevredeki zanaatkârlar bu koyunların yününi işleyip dokuma yaptılar; bu dokumalar kısa zamanda "Flandre bezi" adıyla ün kazandı. Hammaddede açığını tamamlamak için İngiltere'den yün aldılar ve ardından Flandre kumaşıyla yapılan ticaret gelişip büyüdü. İmalatçı işverenden çok tüccar olan "bezci-ler" yünü toptan alıyor, bunu götürü iş yapanlara aktarıyor ve kumaş haline gelinceye kadar yün üzerinde dokumak, dövmek, apre vermek, boyamak gibi işler ayrı ayrı yerlerde yapılıyordu. Bez balyalarını götürül-mek üzere katırlara veya kayıklara yüklüyorlar, ya da bizzat kendileri malla birlikte Champagne pazarlarına gidiyorlardı.

Bez endüstrisi önce Güney Flandre'de Béthune, Douai, Orchies ile Lille arasında doğdu, sonra batıya, güneye, doğuya, Ponthieu, Verman-dois ve Hennegau'ya yayıldı. Bir süre sonra Kuzey Flandre, Ypern ve Gent gibi merkezlerle güneyi geride bıraktı ve nihayet Brabant'la rekabete başladı. Bez tacirlerinin, çeşitli gereksinimleri karşılamak üzere

"Marchand d'Eau" Su Tacirleri Birliğinin mührü

oldukça çeşitli ürünleri vardı: Boyanmış ve boyanmamış bezleri çok renkli, hareli, çizgili, desenli yüzlerce kılığa sokarak satıyorlardı. Müşteri, Ypern pembesi, Gent grisi, Cambrai kahverengisi, Douaie erguvanı, Lille mavisi, Valancienne yeşili ve ressam Memling'in tablolarında gördüğümüz cinsten tavşan kanı kırmızısı arasından seçim yapabiliyordu. Üretim ve dışsatım merkezleri önem kazandı; bunların içinde özellikle biri, Zwyn denilen koyda bulunan Brugge Limanı başı çekiyordu. İngiltere'den yün buraya geliyor, ya hemen başka kente aktarılıyor, ya da burada işleniyordu. Hazırlanmış bezler, buradan Champagne veya İtalya'daki ara istasyonlar kanalıyla Doğu'ya kadar gidiyordu.

Bez ticareti ve bunun sağladığı çeşitli çıkarlar çok sayıda yabancıyı Brugge'e çekiyordu. Bunlar kentte yerleşip kendi bürolarını açtılar ve çok kısa zamanda burasını dünyanın en büyük ticaret merkezlerinden biri yaptılar. Kumaşları satın alıyor, buna karşılık Rusya'dan kürk, Polonya ve Bohemya'dan maden, Alsace veya Burgonya'dan şarap getiriyorlar, böylece Brugge bütün dünya için bu hazinelerin aracısı oluyordu. Kentte –İspanyol, Cenovalı, Floransalı, Alman– her ulusun kendi sokakları, kendi konutları, kendi ardiyeleri vardı. Patrici'lerin⁷ taş konakları, eski kentin kerpiç ve ahşap evlerinin yerine geçti; atmış tane kilisesi, yüksek kuleleriyle surları, kapalı pazar yeri ve bez çarşısı gururla yükseliyor, belediye sarayının heybetli kulesi ise bütün bunların hepsine tepeden bakıyordu. Kırk değirmen kuyulardan su çekiyor, bir kanallar ağı üzerinde tepeleme yüklü mavnalar, yedi yüz gemiye yer bulunabilen dış limandan Brugge kentine durmadan mal taşıyordu – Kuzeyin Venedik'i!

Burada da Gent ve Ypernde olduğu gibi tacirler kraldır: Hükümet önceleri yünü toptan alıp işleyen, sonra da ürün halinde satan bu büyük tacirlerin elindeydi. Küçük sanat erbabı ve esnaf bu tacirlerin baskı ve sömürüsüne karşı ayaklandığında, sadece görünürde bir başarıya ulaştılar; gerçek iktidar yine tacirlerin elinde kaldı, ancak bunlara artık büyük tüccar denmiyordu. Dokumacılar isyanının kahramanı Jacob van Artevelde bile zengin bir burjuvaydı. Onun gibi diğer “önder adamlar”da, küçük sanat erbabına dayanmakla birlikte, eskisi gibi ve her şeyden önce büyük tacirdiler.

Bu burjuva aristokrasi görkemli bir altın sikkeye de sahipti; Florintin örnek alınarak kesilmiş bu sikke “Gulden”di. Bu para bütün Batlık limanlarına ve Rusya'nın çok içerilerine kadar yayılmıştır. Gent ve

7) Eski Roma'nın zengin ve saygın kişilerine verilen ad.

Yipern'den Novgorod'a kadar kuzeyin bütün pazarlarına, ayrıca o zamanlar kentlerin güç birliği yaparak oluşturdukları ve "Hansa" diye adlandırılan ticaret ortaklığına da egemendi (1100). Hansa eski Almanca bir sözdü ve grup, küme, sürü anlamındaydı. İlk kez İngiliz yünü dışalımını yapan bir grup Flaman tacir tarafından kullanıldı. Bu tacirlerin birliği daha önceleri her kentte bir lonca oluşturmuştu; dinsel bayramları birlikte kutlamayı, Hristiyanlığın "komşularını seveceksin" buyruğunu ve karşılıklı yardımlaşmayı gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Ticari çıkarların korunması için bu loncaları yeniden bir araya getirdiler: Kurdukları "Hansa"lar gemi konvoyları hazırlıyor, bunların korunmasını sağlıyor ve ticari tekel oluşturarak yünü en düşük fiyata toptan alıyordu. Yönetim merkezi Brugge'de, satın alma merkezi ise Londra'daydı.

İkinci ve yine Flaman bir Hansa, Châlons ile Brugge arasındaki 17 kent tarafından oluşturuldu (1230). Bunlar ham yün alımından vazgeçip hazır bezleri büyük miktarlarda Champagne pazarlarına, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Akdeniz ülkelerine sevk etmeye koyuldular. En uzun ömürlü Hansa Almanların kurduğu oldu. İtalyan kentleri ölüm kalım kavgası verirken, Alman kentleri bir birlik kurdular. Batlık Denizi'ndeki Gotland Adası'nın Visby Limanı'nda bir ofis açılmasından sonra, Lübeck ve Hamburg işbirliği amacıyla bir dostluk anlaşması yaptı ve çok geçmeden Ren boyundaki Koblenzden, Alman tarikat şövalyelerinin⁸ egemenliğinde bulunan Riga ve Reval e kadar, Alman kentleri arasında böyle birçok birlik anlaşmaları imzalandı (1241). Ticari tekel-ler sağlamak, imtiyazlar elde etmek ve pazarları fethetmek amacıyla bu çeşit çıkar birlikleri doğuyordu. Lübeck Köln'ün ayağını kavdırıp Hansa birliğinde yönetimi üstlendi; Hansa çeşitli ofisleriyle Kuze. Denizi'nde kilit noktaları ele geçirmişti: Bergen'de kereste, balık ve maden dışsatımı yapıyor, Brugge'de Flamanlarla alışverişi hızlandırıyordu; Londra'da Tower yakınlarında kurdukları Stahlfhof adlı merkezlerini, ne olur ne olmaz diye tahkim bile etmişlerdi.

Alman Hansa'sı her ne kadar bir birlik meclisi tarafından yönetilen, bölgeler ve menziller halinde bölümlere ayrılmış, vergiler alan siyasal

8) Tarikat şövalyeleri: Burada kastedilen Kuzey Almanya ve Polonya'yı egemenlikleri altında bulundurmış Töton Şövalyeleri ocağıdır. Din uğrunda savaşmak ve Hristiyan dinini yaymak amacıyla kurulan bu ocaklara her ulustan şövalyeler katılır, aralarından seçtikleri bir üstada bağlanırlardı. Malta şövalyeleri, Rodos şövalyeleri bu nitelikte ocaklardır.

bir iktidarsa da, her ne kadar askeri güç olarak emrinde katı disipline çok önem verilen bir savaş filosu bulunuyorsa da, yine de başlıca amacı sadece denizlerde egemenlik kurmak olan bir ticari güç halinde kalmıştır.

Varlığının temelini ringa balığı oluşturuyordu: İskandinavlar hesabına ringa avlama hakkını bir imtiyaz olarak elde etmişlerdi. Ringalar kurutuluyor, işleniyor, tuzlanıyor (bunun için gerekli tuz Fransa'dan gelmekteydi) ve bu balıklar bütün Hristiyan ülkelere gönderiliyordu. Daha sonraları bu balıklar Baltık'tan, Hansa'nın avlama tekeline sahip bulunmadığı Kuzey Denizi'ne göç edince, ayrıca reform hareketi büyük perhiz kurallarını ve büyük perhiz zamanını altüst edip de balık ticareti gerileyince, Hansa'yı bir zamanlar zengin kılmış olan balık, bu kez onun çöküşünü hazırladı.

Ringa'nın yanı sıra Hansa hemen her şeyin ticaretini yapıyordu. Ekonomik açıdan az gelişmiş Kuzey ve Batlık Denizi ülkelerinden, tarıma ve hayvancılığa dayalı ve bitkisel varlığın sunduğu şeyleri, İsveç'ten demir ve bakır, Prusya'dan tahıl ve kehribar, Norveç'ten kereste, Rusya'dan balmumu, bal, kürk ve katran satın alıyor, bunları Batı'nın uygarlaşmış halklarına satıyor; karşılığında da Batı'nın tarım, endüstri ve ticaret mallarını, İngiltere yünü, Flandre bezini, Gaskonya şarabını, Asya baharatını veriyordu. Alman Hansa'sı Batılı ticaret firmalarına Batlık Denizi'ni ve Rusya pazarlarını kapattığından, ticaret alanı la Rochelleden Novgoroda uzanıyordu. Donanmasında denize elverişli bir taşıt vardı: tek direkli, dörtgen yelkenli, dümeni menteşelere oturan, şiş karınlı bir tekneydi bu. Onun sayesinde Hansa Kuzey Denizi'nin kraliçesi olmuştu. Özü gereği Hansa hep bir denizcilik birliği olarak kaldı. Slogasını şöyleydi: "Navigare necesse est, vivere non est necesse."

Fakat gün geldi, Hansa da ticaretin her şey demek olmadığını anlamak zorunda kaldı.

Zira süreklilik açısından bakılırsa, Hansa, Brugge gibi üstünlüğünü koruyabilmesini sağlayacak büyük bir ticaret merkezinden ve İtalya'ya akan büyüklükte bir sermayeden yoksun bulunuyordu.

MARCO POLO

Haçlı Seferleri Akdeniz'i yeniden serbest hale getirmiş, Asya'ya giden yolları açmış, böylece de Batı'yı Doğu'yla tekrar temasa geçebilecek duruma getirmişti.

Birden İç Asya bozkırlarından bir kasırga koptu; eski dünyanın üzerine saldıran Moğol akıncıları Çin'den Adriyatik'e kadar her yeri yakıp yıkmış ve insanları öldürmüş, fakat büyük bağlantı yollarını kapatmamışlardı. Aksine, kıtaya yerleştikleri oranda –bütün dinleri hoş görüşle karşıladıklarından– misyonerler ve tacirler için de yolculuk daha kolaylaşmıştı.

Böylece eski ipek yolunda birkaç Avrupalı yolculuk yapabilme olanağını buldu. Uzakdoğu'yla Roma Çağının sonunda kesilmiş olan bağlantı yeniden kuruldu. Keşif gezisi miydi bunlar? Yolcuların amacı belliydi: İsa'nın habercileri olarak dinlerinden döndürecekleri tilmizler, tacir olarak da müşteri ve mal arıyorlardı.

Nicolo ve Maffeo Polo adlı Venedikli iki kardeş, Moğolların başkenti Pekin'e vardılar (1260). Yanlarında birinin oğlu öbürünün de yeğeni olan Marco Polo da vardı; bu adam gördüklerini not etti (1271). Pololar Uzakdoğu'nun büyük merkezlerindeki canlı hayat karşısında tam anlamıyla şaşkına dönmüşlerdi. Fuçu'da "İnanılmaz derecede büyük zencefil depoları", Ts'iuanchu'da "Nerdeyse batacak derecede ağzına kadar baha-

Marco Polo Çin'de: Mala karşılık kâğıt parayla ödeme yapılıyor

rat, değerli taşlar ve incilerle yüklü gemiler” gördüler. Pekin’de “İpek yüklü bir arabanın kente girmedığı tek gün yoktu.” Mavi Irmak’ta “Yükleri birbirinden değerli o kadar çok gemi vardı ki, Hristiyan dünyanın bütün denizlerinde, bütün ırmaklarında bulunan gemilerden daha fazlaydı.”

Kuşkusuz bütün Asya bu tarzda yaşıyor değildi. Moğol fatihler değiş tokuş ticareti dönemini henüz geride bırakmış değildiler. Fakat Cengiz Han’dan hemen sonra birdenbire tüccar halk basamağına çıkmışlardı. Böylece ara basamakları tırmanmadan, bozkır anarşisinden, her şeyi inceden inceye düşünülmüş bir yönetim çarkının sahipliğine ulaşmışlardı; bu yönetim imparatorluğun bütün büyük yolları boyunca bir posta menzilleri ağının, konaklama yerleri, hazır bekleyen atları ve arabacılarıyla, görevini kusursuz yapmasını başarıyordu. Yaşlı Çin, bin yıl Moğol atlılarını durdurmuş, öğreticilik yapmış ve onları değiştirmişti.

Doğu karşısında Avrupa’nın hayrete kapılmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Doğu ne barbarlar istilasına uğramış, ne de bunun sonucu olarak o ağır gerileyişin acılarına katlanmıştı; gelişimini kesiksiz sürdürebilme olanağını bulmuştu. Avrupa halkları geri giderken, Doğu ilerlemişti. Avrupa küçük parçalar halinde bölük pörçük olmuş ve ancak yaşaması için zorunlu maddelerle yetinmek zorunda kalırken, Doğu ticaret ilişkilerini alabildiğine artırmıştı. Marco Polo yolculuğunu yükselen güneşin ülkelerine yapmakta, karanlıktan ışığa gitmekteydi. Karşısına çıkan Çin ise ticari alandaki yeteneklerini kanıtlayan, ticaretin ve ulaşımın her çeşidinde ileri aşamaya varmış bir Çin’di: Pirinç, şeker, ipek, inci satılan pazarları vardı; üzerinde gemilerin ve mavnaların kaydıldığı ırmakları ve kanalları vardı; dibalarla, lame kumaşlarla, kadifelerle dolup taşan mağazaları; İran’dan, Arabistan’dan gelme insanların kurduğu ticaret kolonileri ve çoğu Arapların elinde olan bankaları vardı. Bu çalışkan Çin, çayın tadını keşfetmiş ve onu büyük çapta yaygınlaştırmıştı. Porselen imalatını mükemmelleştirmiş, lüks ve konforun zevkine varmıştı: Çin’de oturmak için koltuklar kullanılıyor, iskambil ve domino oyunları biliniyordu, bahçe düzenlemesi ise sanat haline getirilmişti; bunlar da yepyeni dışsatım olanakları yaratıyordu.

Çin’de başka “oyuncaklar” da revaçtaydı. 806 yıllarında ortaya çıkan kâğıt para, elden ele çarçabuk geçmesinden dolayı bazılarınca “uçan Tsien” diye adlandırılmıştı; kâğıt paralar belirli miktarlarda çay, tuz, ham ipek veya maden değerine uyum gösterecek şekilde basılmıştı. Ve Marco Polo hayretler içinde şöyle yazar: “Altını kâğıtla değiştirmeyi

başaran Moğollar, gerçek filozof taşı⁹ bulmuşlardır.” Ama bir yandan da enflasyona kapı açmışlardı. Devlet fiyatlara narh koymak, vurguncu ve tefecilerle mücadele etmek, kıtlık halinde halka zahire dağıtabilmek için ürün fazlasını ambarlarda depolamak zorunda kaldı. Çılgınca bir para deneyinin bedeliydi bu.

Japonya böylesine bolluk ve zenginlikten çok uzaklardaydı. Elinde bulunan bütün madenler, ibadete ilişkin eşyaların yapımında kullanılıyordu. Kendi parasının kıtlığından dolayı Çin’den gelme sikkelerle yetiniyordu. Denize dayanıklı gemilerden yoksun olduğu için, gemicileri denizlere açılmayı göze alamıyordu. Nasıl balık avlandığını, kıyı kıyı nasıl gelindiğini biliyorlardı, fakat uzak ülkelere mal dışsatımının nasıl yapıldığından haberleri yoktu. Ülkede çok seyrek olarak tüccara rastlanıyor, bunlar da sadece lüks öteberi satıyorlardı. Aslında köylüler katı yerel sınırlamalar altında mallarını doğrudan tüketicilere satmaktaydılar.

Hindistan dış dünyadan daha az soyutlanmış durumdaydı; büyük çapta ticarete ve ulaşımına kapılarını açmıştı: Burada çok bol miktarda altın ve gümüş sikke vardı; kâğıt para yerine çok yüksek kur değerinde damgalanmış deri parçaları, oyun fişlerini andırır bakır sikkeler çıkarılmış ve bunlar enflasyonla değerlerini yitirmişlerdi. Sayıları hesaba gelmez pazarlarda, ayrı ayrı bölümlerde piring, darı, parfüm, krem, elmas, inci, silah, dokuma ve fildişi gibi yerli ürünler, ayrıca Hint Adaları’nın baharatı, Arabistan’ın atları, egzotik meyveler ve eczalar gibi dışalım malları satılıyordu. Güneydeki devletin yeni başkenti Vijayanagar’ın çarşısında satış yerleri yan yana diziler oluşturuyor; burada el sanatları ürünlerinin ve ticari eşyanın her çeşidi satışa sunuluyor, özellikle de yakut, zümrüt ve çiçek tacirleri çok kazanıyorlardı.

Doğu’yla ticaretin Avrupalı büyük tacirlerce yeniden üstlenilmesi, Arap iç ve dışsatımının ağırlığını Akdeniz’den Hint Okyanusu’na kaydırmasına yol açmıştı. O zamana kadar bu denizlerde büyük ticaret gemileri dolaştıran Çin ve Hindistan, gittikçe önemlerini daha çok yitirdiler ve çok geçmeden sadece yerel kıyı ticaretiyle yetinir hale geldiler. Araplar Mozambik’ten Sunda Adaları’na kadar bütün okyanusa egemen olmuşlardı. Bankerleri okyanusu çevreleyen bütün limanlarda döviz

9) Filozof taşı, eskiden “simya” bilgisiyle uğraşanların madenleri altına çevirdiğine inandıkları bir taştır. Altın taşına, bilgin taşı da denirdi. Osmanlıca’da iksir-i âzam terimiyle karşılanmıştır. Madenleri altına çevirme çabasıyla, insan zihninin doğayı gözlemlemesi yararlı olmuş, böylece simyadan kimya bilimi doğmuştur.

ticareti ve kredi işleri yapmaktaydı. Denizcileri kolonilerden kolonilere yelken açıyor, silah, fildişi ve pamuklu kumaşlara karşılık, kereste, hindistancevizi ve hurma yağı alışverişi yapıyordu. Acenteleri Afrika'da köle avcılığını örgütlüyor, ele geçirilen insanlar büyük kazançlarla İran'da ve Hindistan'da satılıyordu. Yerli halklarıyla (bir çeşit Esperanto¹⁰ olan) Svahili dili konuştukları kara kıta ile lehçelerinin hepsini bildikleri sarı kıta arasında Araplar, aşağı yukarı İtalyanların Akdeniz'de oynadığı rolü andırır bir rol oynamaktaydılar. Fakat hizmetlerini fakirlerden çok zenginlere sunmayı yeğlediklerinden, Afrika'da yoksulluğun alabildiğine artmasına, Asya'da da refah düzeyinin alabildiğine yükselmesine katkıda bulundular. Marco Polo, Çin'i kuşatan denizlerde ve Hint Okyanusu'nda da gezisini sürdürüp öğrendikleri karşısında hayretten hayrete düşmekten kendini alamıyordu. Seylan Adası'nda dünyanın en büyük yakutuna hayran olur; ekmek amacıyla Sumatra'da –Avrupa'da hiç tanımadığı– tohum taneleri toplar; bindiği Cunke'de (Çin gemisi) kaptanın pusulasını inceler; hiç şüphe yok ki, Batı'nın öğreneceği daha bir yığın şey vardır.

KENTLER

Batı'nın aradaki farkı kapatması için gidermesi gereken çok eksikliği vardı, fakat öğrenmeye hazır olduğundan değişimi de başlamıştı. Parçalanma çağındaki köylüye dayanan ekonomik düzeni, kentlere gelişmeleri için geniş olanaklar veren yeni bir düzen izlemekteydi. Kent ise pazar demektir. Ya da kent doğrudan doğruya ticaret amacı için kurulmuş yer demektir. Onun kurulmasında, ülke yönetimini, dini ya da stratejiyi ilgilendiren amaçlar bulunsun bile, yine de kent beslenmesi zorunlu bir halk yığını barındırmaktadır. Böylece dolaylı yoldan ticarete çanak tutulmaktadır. Yiyeceğini kırsal kesim sağlamakta, gereçlere ve diğer şeylere olan gereksinmesini ise, eskiden olduğu gibi kendisi uğraşıp karşılayacağı yerde, kentlerin usta zanaatçılarına bırakmayı yeğlemektedir. Böylece iş bölümü doğmuştur. Kırsal kesim tarımla uğraşır, kent el sanatları yapar, ikisi arasında da alışveriş gelişir.

10) Her ulustan insanların kolayca anlaşmasını sağlamak amacıyla 1887'de Polonyalı bilgin Dr. Zamenhof tarafından oluşturulmuş ve sadece 16 dilbilgisi kuralı bulunan evrensel bir dil.

Dillerde bu süreç belirgin şekilde ifadesini bulmuştur: Feodalizm döneminde tehdit altındaki köylüler, korunmaları için "Burg"un (İngilizce'si: Burgh) içine sığınarlardı. Şimdi ise Burg'un çevresinde insanların oturduğu mahalleler doğmuştu, bunlara burgus (Fransızca: le bourg), halkına da "burgenses, bürger, burjuva-kentli" denildi. Mahalleler artık tahkim edilmez olduklarında bile, onlar yine burada yaşayacaklardır. Kentli başlangıçtan itibaren hep tüccardı ya da ticaretle ilişkiliydi.

Kente ilişkin bu devrimsel gelişim İtalya'da başlayıp hızla bütün Batı dünyasını kapladı. İlk örnekler Venedik, Cenova ve Pisa'dır. Kentlerde belediye binasının kulesi, şatonun kulesine rakip olarak dikilmiştir; kentin doğmasında itici gücü vermiş bulunan şato, kent tarafından kuşatılmış, hatta onun tarafından boğulmuştur. Kuruluşunda bütün yurttaşlık özgürlükleri bahsedilmediği halde, zamanla kendisini şato beylerinin egemenliğinden kurtarmıştır. Şu yer isimleri bu kurtuluşun canlı tanıklarıdır: "Neuburg, Freiburg, Freistadt, Neustadt, Villeneuve, Neuville, Villefranche, Newtown, Villafranca, Villanueva." Hepsinde belirgin olan özellik, dört dilde de "özgür veya yeni" sıfatlarının kullanılmasıdır.

Feodal beylerin hükümetini kentte çoğu kez tüccar sınıfının hükümeti izlemiştir. Bu olgu bütün Batı Avrupa için geçerlidir. Tüccar sınıfı İtalyan kentlerinde "Konsulat"ı seçip işbaşına getiriyordu; İsviçre ve Alman kentlerinde bu meclisin adı "Rat", İngiliz kentlerinde "Court", Flamanlarda "Schöffenamt" idi. Aslında her kent bir feodal bey gibi davranmıştır: Her birinin sağlam surları, darağaçları, arması, arma sloganı ve vergileri vardı. Zengin tüccarlar kent yönetiminde küçük sanat erbabının ayağını kaydırmış, bütünüyle yönetime sahip olmuştu. Bürger-burjuva sözü yavaş yavaş sadece egemen tabakadan olanları belirleyen bir terim haline geldi. Kentlerin caddeleri de orada yapılan ticaretin çeşidine göre belirlenmişti. Küçük el sanatları ve esnaf kendi aralarında gruplanmış, dükkânları da yoldan geçenlerin rahatça içerisini görebilecekleri şekilde düzenlendiğinden, ortaya Doğu kentlerinin çarşılarındakine benzer bir görünüm çıkmıştır.

Küçük el sanatlarının çeşitlerine göre belli bir sokakta veya belli bir semtte bir araya gelmeleri tüketici için elverişli bir durum yaratıyordu: Böylece öteberi almaları daha da kolaylaşıyor ve dükkân sahipleri arasındaki rekabeti de kızıştırıyordu. Daha önceleri Roma'da olduğu gibi, bu düzenleme bütün yerleşim merkezlerinde uygulanan bir kural haline gelmişti. O zamanlar Avrupa'da en çok nüfusa sahip bulunan Paris, özenle

bölünmüş bir kente örnek oluşturunuyordu: Ada, sivil yönetimle kilise makamlarına ayrılmıştı. Sol kıyıda, kopyacıları, mücellitleri ve kitap ressamlarıyla birlikte üniversite bulunuyordu. Sağ kıyıda ise mesleklerine göre gruplanmış halde tüccar ve esnaf yer almıştı: Bir kuyumcular caddesi (rue de la Joaillerie), dokumacılar caddesi (rue de la Lingerie), kemerciler caddesi (rue de la Courroierie), ipçiler caddesi (rue de la Chanvrerie), fıçıcular caddesi (rue de la Tonneliers), kasaplar meydanı (carrefour de la Boucherie) ve bir balık sokağı (rue Poissonnière) vardır. Keza, Brüksel'de eskici sokağı (rue des Fripiers), çeşni veren otlar yokuşu (rue Montagne aux herbes potagères) Gent'de bezciler ve biberciler sokağı, Baselde saman pazarı, Viyana'da pastacılar sokağı, Nürnberg'de kasaplar köprüsü, Köln'de kuyumcular ve Cenevre'de simsarlar sokağı bulunmaktaydı. O zamanlar tuhafiyeciler hemen her şeyi sattıklarından, tuhafiyeciler sokağı ana çarşı caddesi oluyordu: Mülhausen, Lyon, Cluny kentlerinde bu özellik çok belirgindi, Venedik'in ise Merceria'sı vardı.

Önü açık dükkânların içine herkesin bir göz atmasını sağlamak, müşteriye hizmetti. Böylece mallara kolayca yaklaşılmaya sağlanıyor, ayrıca tezgâhın arkasında gayri meşru ve gizli kapaklı işlerin yapılması da zorlaştığı için, kent halkına zanaatkârların yaptıkları çalışmayı eleştirel biçimde izleme olanağı da veriliyordu. Dükkânı sokaktan bir nebze olsun ayıracak olan cam hâlâ çok ender bulunan bir nesneydi, üstelik çok da pahalıydı, fakat tüccar isteseydi kepenklerin yardımıyla ya da girişi kullanarak kendisini pekâlâ müşteriden ayırabilirdi. Ancak o sıralarda ticaret erbabı kabuğuna çekilmeyi düşünmediği gibi, genel eğilim de halkla iyi geçinmeden yanaydı ve kapalı kutu olunmasına karşıydı. Dükkân ve sokak birlik oluşturunuyordu.

Sokaklar dar, işyerleri yan yana ve mallar açıkta sergilenmiş olduğundan, bir şamatadır giderdi. Demircilerin ve kunduracıların çekiş sesleri, şarap satıcılarının, eskicilerin, gezginci esnafın bağrıışları, falcıların kehanetleri ve müşterilerin gevezelikleri kulak tırmalayan bir uğultu meydana getirirdi. Rahatsızlık vere anlamında kokuların da gürültüden aşağı kalır yanı yoktu: Ter kokuları, sebze, baharat, kan, deri, balık, çöp, bulaşık suyu kokuları, kısacası insandan, hayvandan çürümüş şeylerden çıkan kokular birbirine karışırdı.

Tacirler "yoksul kesimi" asla unutmazdı. Para muhafazalarının yanında, sadaka için küçük bir kutu bulundururlardı. Bu sadakalar defteri kebirlerine, Tanrı Babanın adına kaydedilirdi. Hiçbir sözleşme, başkala-

rının yardım severliğine muhtaç kişilere bir miktar bağış öngörülmeden yapılmazdı. Almanya'da bunun adı "Gottespfennig", Fransa'da "Denier à Dieu", İtalya'da "Denaro di Deo" idi. Tacirler defterlerini özene bezene mi tutarlardı acaba? Hayır. Alman siyasal iktisatçısı Werner Sombart, tüccarın yazı yazmaktan pek az hoşlandığını, tuttuğu hesapların okunaksız, hesaplama yanlışlarıyla dolu, anlaşılmaz şeyler olduğunu ve belki de kasten böyle karmaşık defter tuttuklarını belirtir. İtalyan bilgini Saporì ise, aksine tüccarın özenle defter düzenlediğini ve doğru hesaplamalardan hoşlandığı görüşündedir. Aslında ikisi de haklıdır, ancak bu haklılık kendi yurttaşları açısından geçerlidir: Alman tüccarı Arap rakamlarıyla¹¹ Romen rakamlarını karışık kullanmış, her şeyi birbirine karıştırmış ve kargacık burgacık bir şeyler çiziktirmiştir. İtalyan tüccar ise işinde pişmiş, kayıtlarında özenli ve titizdir.

Haftanın bir veya birkaç gününde her kentte pazar kurulurdu. Kentin ortasındaki meydan (Marktplatz, place de Marché, piazza del Mercado, Groote Markt) bu işe ayrılmıştı. Manastır başpapazı veya koruyucu bey bunun kurulmasını istemiş, bu sırada tacirlerin güvenliğini sağlayacağına ve onları vergiden muaf tutacağına söz vermiştir. Yıllık büyük panayırlardan farkı, haftalık pazarın yerli üreticiyle tüketiciyi amaçlaması ve herkesin istediğini bulabileceği şekilde düzenlenmesidir. Fakat Corbeil'deki pastacı mallarını Paris'in pazarına götüremeyeceği gibi, Wormslu ayakkabıcı da pabuçlarını Mainz'da satışa sunamaz. Her bölge kendi yağıyla kavrulmak ister, gerçi bu eskiden olduğu gibi, her çiftliğin, her evin geçimini kendisinin sağlaması şeklinde değildir artık; ama bir kentin çevresiyle birlikte yeni bir ekonomik yeterlilik birimi çerçevesi içinde kurdukları bir düzendir. Bu çerçeve sadece –yerli tüccarı da kollayarak– dışalım malları lehine ve her şeyin alışverişinin yapılabilirdiği yıllık panayır lar dolayısıyla kırılmaktadır. Perakende ticaret ne dükkânlar da kayda değer bir başarı sağlıyordu, ne de haftalık pazarlarda. Dükkânlar mallarla dolup taşıyor değildi, pazarda da buğday, sebze ve şarap alışverişini yalnızca çevredeki köylülerle esnaf yapmaktaydı. O günlerde sadece büyük çapta ticaret, yani panayırların ve büyük pazarların ticareti, gerçek anlamda gelişip serpilmekteydi.

11) Arap rakamları, bugün bütün dünyanın kullandığı dokuz tane rakam ve sıfırdan oluşan sayı sisteminin adıdır. Bu rakamların sıfırla birlikte yan yana getirilmesi sonsuza uzanan bir ölçüde sayıların ifade edilmesine olanak vermiştir. Böylece başta Roma rakamları olmak üzere, diğer rakam sistemlerinin yerini almıştır.

Bunun da nedeni apaçık ortadadır, zira Batı daha yeni yeni altın ve gümüş paraya dönüş yapmış, demiri işlemesini yeni öğrenmiş, faiz almak yaşağını yeni çığnemiş, kredi ticaretini yeni keşfetmiş ve sonunda sadece tarım ürünleri yetiştirmek ve tüketmekte değil, mal alım satımında da bir rol oynayabilecek düzeye gelmişti. Bundan sonra her şey zamanla olacaktı.

ESNAF BİRLİKLERİ VE LONCALAR

Genellikle ilk tüccarın, kısmetini herhangi bir hac ziyaretinde mum, küçük aziz tasvirleri, tespihler ve İsa'yı çarmıhta gösteren heykelcikler satmakta arayan kimse olduğu söylenir; ya da bu adam ilk sermayesini belki bir Müslüman gemisinin yağmalanması sırasında elde etmiş, bu sayede verimli bir bölgeden ucuza tahıl toplayıp bunları bir kıtlık bölgesinde insanlara pahalıya satmıştır. Her iki halde de uzak yerlere gidilerek yapılan ticaret, yerel ticaretten daha önde bir görünümde, yani toptancı perakendeciye üstün durumdadır. Yabancı malların dışalıcısı Haçlı Seferleri gibi efsanevi bir olayı bizzat yaşamıştı, oysa küçük dükkânında ekmek parasına ömür tüketen adam için doğrusu söylenebilecek olağandışı hiçbir şey yoktur.

Perakende satıcıya eski çağlardan beri aşağılayıcı sıfatlar yakıştırmışlardır. Hristiyanlığın lanetlemesiyle bu aşağılama sadece biraz daha şiddetlenmişti. İster malın kendisi, ağırlığı ve ölçüsü, ister hesaplaşma sözü konusu olsun, satış yapmakla dolandırmak ve aldatmak arasında hiçbir fark görülüyordu. Üreticiyle tüketici arasına giren bu asalak tipe güven duyulmuyor, birazcık bir kazanç uğruna meteliklerle hesap yaptığından ona "metelik avcısı" deniyordu. Toplum içinde onu, toptan ticaret yapan burjuvanın çok altında bir yere, zanaatın çeşitli dallarıyla uğraşan küçük adamlar aynı sınıfa koyuyorlardı. O da sabrediyor, katlanıyor, şükrediyor, fakat asla refaha ulaşamıyordu. Alıcının satıcı karşısında çıkarını gözetmek amacıyla, önlem olarak bazı yükümlülükler de konulmuştu. Ticaretin ve el sanatlarının bütün dalları için katı kurallar öngörülmüştü. Herhangi bir mesleğe giren kimse, bu katı yükümlülüklerle uyacağını Fransa'da "métiers jurés" veya "jurandes" denilen bir yeminle belirtmek zorundaydı. Almanya'da meslekler "Zünfte", Flandre'de "Ausbachten", İngiltere'de "misteries" veya "crafts", İtalya'da "arti" adı verilen örgütlerin içinde yapılmaktaydı. Bu örgütlerde hiyerarşi düzenine titizlikle uyul-

lurdu: Her loncada çırak, kalfa ve usta sıralanması vardı. Her kentteki her bir loncanın başında, seçilmiş bir lonca başı bulunurdu, bunlara Flandre'de "Eswarde", Kuzey Fransa'da "Jürés" veya "prudhommes", Aki-tanya'da "capitouls" deniyordu.

Perakende ticaret yapanlara hep kuşkulu gözle bakıldığından, bunlar pek az hareket serbestliğine sahiptiler. Gerçi dükkânlarına tabela asabiliyorlardı. Fakat en basit şekilde bile reklam yapmaları yasaktı. Örneğin, olağandışı bir satışı borazan çaldırarak duyuramaz, müşterinin doğrudan karşısına, dükkânın önüne çıkamaz, yoldan geçenlerin dikkatini sözle veya işaretlerle çekemezdi. Hatta bu nedenle Saint-Omer'de dükkân sahibinin öksürmesi veya aksırması bile yasaklanmıştı. Marsilyalı balık tacirleri ancak öğle vakti saat on ikiden sonra mal alabilir ve bunları yalnızca Büyük Pazar'da (Grand Marché) satabilirlerdi. Her mala özgü –kumaşlarda uzunluk, ağırlık, dokuma ve boyama özelliği, ekmeklerde pişirme şekli gibi– niteliklerinin en küçük ayrıntısına kadar belirtilmesi gerekiyordu. Fiyatlara nadir olarak narh konurdu, fakat olmamış ürünü, işlenmemiş mamulü kelepir fiyatına kapatmak yasak olduğu ve her çeşit haksız kazanç lanetlenme tehdidi altında bulunduğundan, fiyatlarda kendiliğinden bir birlik, bir bağdaşıklık oluşuyordu. Bütün bu önlemler müşteriye korumayı ve esnafı sıkı denetim altına almayı amaçlıyordu. Zanaatkârların birçoğu aynı zamanda malını satan veya satmazdan önce işleyen kimselerdi. Kuyumcular, kumaşçılar, ayakkabıcılar, kürkçüler, fırıncılar ve pastacılar, hamursuz fodla ve kaşe pişirenler, şifalı şuruplar yapanlar ve eczacılar, bu çeşit esnaftandı. Diğer bir kısmı da berberler ve gemiciler gibi hizmet sunardı. Bir kısmı ise satın aldıklarını tekrar satan esnaftı; balık, meyve ve baharat tacirleri, meyhaneciler, ekmekten, tuza, baharattan sebze, balıktan peynire her çeşit yiyecek maddesi satan bakkallar, ve dükkânlarda kurdeleden giysiye, taraktan el örgülerine, ayakkabıdan süs eşyasına kadar her şeyi bulunduran tuhafiyeciler bu gruba giriyordu.

O günlerde belirli kimselere takılan lakaplar süreklilik kazanarak soyadı olmuştur; bunların arasında zanaatkâr adları tacir adlarından daha fazladır. Schmidt (demirci), Smith, Fabri, Farba, Faure-Fabre-Lefébre, Baecker (fırıncı), Backer, Debaecker gibi isimlere, Kaufmann, Lemarchand, hatta Mercier'den daha sık rastlanır. Bazen de esnaf sattığı malın adını almıştır: Hut (şapka), Chapeau, Fisch (balık), Poisson gibi. Fakat soyadları hazinesi bütünüyle ele alınırsa, tüccar sınıfına ilişkin isimler hiç de çok değildi. Bu da ticaretin pek rağbet gören meslek olmadığına bir kanıttır.

Ticaret mesleğinin saygınlığını yitirmesinde, horlanan bir zümrenin, yani Yahudilerin payı büyük olmuştur. Bunlar Getto denilen ayrı mahallelerde sürekli kapalı tutulmuşlardır, ki bu durum adeta bir çeşit sürgündü. Yahudiler her şeyin ticaretini yapardı, ama en çok da paranın. Hristiyanlığın faiz almayı yasaklayan buyrukları Yahudi'yi hiç ilgilendirmediğinden, halkın kendisini horlamasından bunaldıkça, rizikosunu karşılamak için o da faiz oranlarını aynı derecede yükseltmiştir. Böylece aynı zamanda hem nefret edilen hem de çok değer verilen biri olmuş, kimi yerde bu nefret (Mainz ve York'ta görüldüğü gibi) öldürülmesine, kimi yerde bu değer verme (Avignon ve Varşova'da görüldüğü gibi) özel himaye görmesine yol açmış, fakat gene de hemen her tarafta nefret edilen bir kimse olmuştur. Diğer ticaret adamları onun rekabetini hoş görmediler; tüketiciler fiyatlarının yükselmesinde onu suçladılar. Ve Yahudi işini dar bir çerçeve içinde yürüttü. Büyük tacirlerle ve kredi işlerinde Lombardlarla boy ölçüşecek durumda değildi. Gücünün yeteceği önemsiz işlerle yetindi ve böylesine uğraşlar sayesinde de varlığını hemen her yerde zorunlu ve vazgeçilmez kıldı. Batı Avrupa kentlerinin planları bu konuda canlı tanıklardır: Viyana'da "Judengasse-Yahudi sokağı", Toledo'da "plaza de la Judería", Londra'da "Jewry Street",

Albrech Dürer'e göre lonca kupası

Bordeaux'da "rue Judaique", Rouen'de "rue aux Juifs" bu tanıklardan bazılarıdır.

Yahudi ticaret hiyerarşisinde en alt basamakta dururken, dışalım-satım tüccarı en üst basamaktadır. Zengin bir yurttaşdır, kimisi Gent'de Jakob van Artevelde gibi iktidara gelmeye çalışmakta (1337), kimisiyse Paris'te, Etienne Marcel gibi böylesi bir güce erişmiş bulunmaktadır (1358). Hatta banker, şarap, kumaş tüccarı olan birçoğu soyluluk unvanı elde etme hevesine kapılmıştır. Böylece, horlanan Yahudi ile saygın dışalımçı arasında, büyük bir ticaret adamları zümresi yer almaktaydı. Bu zümreden olanlar kendilerini –loncalarının dışında– bir parça ezilmiş hissettiklerinden karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma sağlamak amacıyla "kardeşlik" örgütleri oluşturmuşlardır. Her kardeşlik örgütünün ayrı bir koruyucu azizi vardı: Kuyumcularınki Aziz Elegius, bağırsakçılarınınki Aziz Antoninus, kunduracılarınki Aziz Crispinus, manifaturacılarınki Sankt Blasius'tu. Bu kardeşlik örgütleri kökünde ibadet birlikleri ve hayır dernekleri olarak düşünüldüğünden, semt kiliselerinde veya küçük bir kilisede merkezleri bulunmaktaydı. Parasal kaynakları üyelik aidatına, bağışlara, vasiyetle kalan miraslara, içinde kendilerinin de oturabildiği vakıfların gelirlerine dayanıyordu. Faaliyetleri sadece ayinler yaptırmak ve maddi yardımlar sağlamak çerçevesinde kalmıyordu. Geçit törenli şenlikler düzenliyorlar, bunlara kendi bayraklarını taşıyarak katılıyorlardı. Geçit törenini içkisi bol şöenler izliyordu. Ayrıcalıklar elde etmeye uğraşüyor ve birbirlerine üstünlük sağlama kavgasına tutuşuyorlardı. Paris'teki yedi lonca –manifaturacılar, tuhafiyeciler, baharatçılar, sarraflar, kuyumcular, kürkçüler, kasaplar– geçit alayının başında yürüme hakkına sahipti (1431). Floransa'da bu yedi büyük lonca "Arti Maggiori"den, yani noterler, bakkallar, bankerler, yün ve ipek tacirleri, eczacılar ve kürkçülerden oluşuyordu. Bunlar kendilerini diğer on dört loncadan, "Arti Minori" den ayrı tutmaya özen gösteriyordu; bu on dört lonca ise küçük denilen esnafa aitti: Kasaplar, kunduracılar, demirciler, hırdavatçılar, duvarcılar, şarapçılar, meyhaneciler, ipçiler, balıkçılar, çorapçılar, silahçılar, çilingirler, dericiler ve fırıncılar loncasıydı bunlar. İçinde yaşadıkları paramparça olmuş toplum modeline uyan tacir sınıfı da, birbirine rakip kastlar halinde küçük birliklere bölünmek yoluna sapmıştı. Kuzey ülkelerindeki kardeşlik örgütleri, tıpkı Hansa'nın doğuşunda işlevi olan birlikler gibi, kendilerine Gilde (Fransızca, Guildes, İngilizce: Guild) adını vermişlerdi. Marco Polo buna hayli benzeyen, fakat olağanüstü güçte bir birlik örgütünü Hangçu'da gördüğünü kaydetmek-

tedir. Üyeleri arasında bir hayli Müslüman'ın bulunduğu ve Moğolların "Ortok" adını verdiği bu Çin meslek birlikleri, faizle borç para vermek-teydiler. Aynı dönemde Japon tacirleri de, bir parça dinsel niteliği olan kardeşlik örgütlerinde toplanmışlardı. Bunlara "Za" deniyordu; yollar-da haydutlara ve denizlerde korsanlara karşı silahlı kuvvetler oluşturmuş-lar, kendilerini koruyan soylulara ve keşişlere vergi ödüyorlardı. Bu sayede de vergi muafiyeti ve satış tekeli elde etmişlerdi.

Fakat henüz hiçbir yerde korporasyon yoktu, böyle bir kavram el sanatı loncaları için de, meslek birlikleri için de söz konusu değildi. Korporasyon çok daha sonraları ortaya çıkacaktır.

YENİ YOLLAR, YENİ SINIRLAR

İki siyasal olay, zamanın ekonomik yapısını temelden değişikliğe uğ-ratmıştır: Biri İngilizlerle Fransızların yaptığı Yüzyıl Savaşları (1348), diğeriye Türklerin Balkanlar'ı istila etmesidir (1353). Yüzyıl Savaşları bütün Batı Avrupa'yı saran veba salgınlarına yol açtı; Türklerin Balkan-lar'ı ele geçirmesi ise, ardı sıra Constantinopolis'in düşmesine ve Doğu-Batı ilişkilerinin önemli ölçüde sekteye uğramasına neden oldu.

Bu iki olay ticaretin ana bağlantı yollarında değişiklik yarattı. Zaten daha önce Rhône-Saône yolunun doğusundan geçen Sankt-Gotthard yolunun açılması, Champagne panayırlarını sarsıntıya uğratmıştı (1230). Öte yandan, krallığın egemenlik alanına girmesiyle burası, tarafsız böl-ge özelliğini kaybetmiş bulunuyordu (1285). Lombardlar çekip gitti ve daha önceleri kontlar tarafından hovardaca bahşedilen vergi kolaylık-ları tehlikeye girdi. İngiliz-Fransız çatışmasının başlaması, çöküşü hız-landırdı. Londra bu arada Flandre'e yün sevkini iki defa yasakladı (1295). Böylece, Flandre bez endüstrisi krize girdi (1336). İtalyanlar Troyes ve Provins'ten çekilmişti, ve artık kendi bezlerini kendileri imal etmek-teydiler. Bu durum Flandre için yıkım oldu, Champagne panayırlarının hali ise çok daha kötüydü, zira varoluş nedenlerini yitirmişlerdi. Yüzyıl Savaşları bu yıkımı tamamladı (1339). İnsanların birbirini boğazladığı Fransa'da, bir yerden bir yere gitmek olanaksızlaşmıştı (1453). Korkunç çalkalanmalar içindeki Fransız parasına bel bağlamak da olanaksızdı. Champagne'nın parlak çağı sona ermişti.

İtalya'yı Kuzey Denizi'ne bağlayan kuzey-güney ekseni de Ren Nehri boyunca uzanmaktaydı. Fakat Rhône Irmağı'nın, özellikle papalar Avig-

non'da oturmaya başladıktan sonra, transit ulaşımında ağırlığı olmasına uğraşıyordu (1419). Lyon kenti de bankacılık ve kambiyo işlerinde, Champagne'nın yerini almak çabasıındaydı (1463). Lyonlu ve Floransalı ailelerin evlenmeler yoluyla yakınlık kurmasının nedeni de bu olsa gerek. Yollarda güvenlik yeniden sağlanınca, önceleri yılda bir, sonra üç, nihayet dört imtiyazlı panayır kuruldu. Bu sırada diğer kentler de Champagne'nın mirasından kendi paylarına bir şeyler koparmak uğraşına girmişlerdi: Cenevre, Lozan, Freiburg ve Basel, kuzeyin ve güneyin yeni buluşma merkezleri oldu. Augsburg, Nürnberg, Frankfurt, Aachen yükseldiler. Flandre'de ise tahtından inmeye hiç niyetli olmayan Brugge, yanı başındaki Anvers'in parlamışını seyretmek zorunda kaldı.

Ülkelerarası bağlantıda yeni bir deniz yolu giderek daha çok benimsendi ve diğer yolların yerine geçti. Kıç bodoslamasına konulan dümen, gemilere yepyeni olanaklar sağlamış ve bu da tehlikeli girişimlere atılma hevesi uyandırmıştı. İlk Cenova kadirğasının Atlantik'i ve Manş'ı geçerek Brugge'e ulaştığı günden itibaren, yeni bir yol açılmış bulunuyordu (1277). Cenovalıları Venedikliler izledi (1314). Her sefer yaklaşık elli gün sürüyordu. Gemilerin yükü, hâlâ kara yolundan gelmekte olan araba kervanlarının yükünden hiç de farklı değildi: Gidişte baharat ve Doğu ürünleri götürülüyor, dönüşte bez ve genç İtalyan tekstil endüstrisi için hammadde getiriliyordu.

İtalyan gemileri doğruca Brugge'ye gitmiyordu. Önce Sevilla ile la Rochelle'e uğruyorlar, ayrıca Calais, Londra veya Anvers'te de demir atıyorlardı. Savaş kargaşası yüzünden giderek Brugge'e hiç uğramaz oldular. Brugge yün ticaretinin sekteye uğramasından sonra para ticaretine yönelmek zorunda kalmıştı. Üstelik Zwyn de kumla dolmuştu, öyle ki, küçük deniz taşıtları kente ancak kapaklı su bentleri kullanılarak ulaşabiliyordu, büyük gemiler için ise bir dış liman kurmak zorunda kalınmıştı.

Brugge'le birlikte bütün Flandre çöktüş halindeydi. Tekstil alanındaki üstünlüğünü kısmen İtalya'ya, kısmen de, aynı şekilde yünü kendisi işlemeye başlamış bulunan İngiltere'ye ve Brabant'a kaptırmıştı (1294). İngiliz kralının bütün yünün kıta Avrupa'sında sadece tek bir depoya taşınması kararını vermesi, Londra Hansa'sını ölüme mahkum etmişti. Dordrecht, Anvers, Saint-Omer, Brugge ve Calais, bir biri ardına depolama yeri oldu. Fakat İngiltere gittikçe daha az ham yün ve gittikçe daha çok işlenmiş yünlü kumaş gönderiyordu. Alman Hansa'sının imtiyazları Hollandalılar, İngilizler, Danimarkalılar ve Polonyalılarca reddedil-

di. Onun da parlak çağı sona ermişti (1450). Ortaliğa çöken karanlığın içinde iki yıldız parlamaya başlamıştı: kuzey göklerinde Anvers, İtalya semalarında da Floransa. Schelde Irmağı'nın ağzında bulunuşundan dolayı Anvers, denizaşırı ticaret için Brugge'den çok daha elverişli bir coğrafi konuma sahipti. Brugge kentinin gelirini gümrük vergilerine ve harçlara dayandırmasına, türlü formalitelerle tüccarı bunaltmasına karşılık, Anvers denizaşırı yerden gelecek bütün ticaret adamlarına kapılarını hiçbir kısıtlama uygulamaksızın açmış bulunuyordu. Bütün Venedik kadirgaları burada demir atıyordu. Brabantlı fabrikatörler ve Ren bölgesinden büyük tacirler dışalım ve dışsatım işlerini Anvers Limanı'ndan yürütmeyi tercih ediyorlardı. İngilizler burayı kıtadaki ana ikmal üssü yapmışlardı. İtalyan bankerleri burada şubeler açmışlar ve bir Bruggelinin girişimini örnek alarak, Van der Burse ailesinin konağında açılana benzer bir "borsa" kurmuşlar ve böylece burası kısa süre içinde dünyanın dört bir yanından ticaret mallarının el değiştirmesini sağlayan bir merkez olmuştu (1485).

Toscana'da Floransa kumaş yapımına girişmiş ve refaha giden yolu keşfetmişti. İngiltere Flandre'e yün sağlamayı kesince, Floransa genç endüstrisiyle lüks yünlü ve ipekli kumaşlar yapımını ele aldı. İşadamları bu alanda kazanç sağlama peşindeydiler, zira para piyasasındaki becerileriyle tanınan Floransalılar, coğrafi konumlarından ileri gelen elverişsiz durumu gidermek zorundaydı: Limanları ve hammaddeleri bulunmamasına karşın, İtalya'nın en güçlü kenti durumuna gelmek için, Pisa'ya karşı silah gücünü, Cenova'ya karşı parasal üstünlüğünü kullanma çabasındaydı. Kentin ünlü ailesi Mediciler, hem ailenin parasal açıdan gücünü, hem de kentlerinin ününü ve saygınlığını arttırmaya çalışıyordu. Commynes, bu aile için, "Dünyanın şimdiye kadar gördüğü, en büyük ticarethane," diye yazar.¹² En zengin olan onlardı, en kudretli olan onlardı. Krallara ve papalara ödünç para verdiler. Daha da fazlasını yaptılar: Kutsal koltuğa kendileri oturdular, dünyasal iktidarların taçlarını kendileri giydiler. Ticarete de, iktidara giden yolu gösterdiler.

12) Mediciler, 14. yüzyılda güçlenmiş, 1737'de güçlerini yitirmiş Floransalı bir ailedir. Cosimo Medici 1434-1464 arasında Floransa Cumhuriyeti'nin başkanlığını yaptı. Lorenzo Medici (1449-1492), başkanlığı sırasında sanatı ve bilimi korumuş, Rönesans'ı etkilemiştir; bu nedenle "muhteşem" adıyla tanınır. Giovanni Medici X. Leo adıyla, Giulio Medici VII. Clemens adıyla papalık yapmışlardır. Cosimo Medici, 1569-74 arasında Toscana dükası olmuştur. Catherine Medici (1547-89), Maria Medici (1573-1642) Fransa kraliçeleridir.

Medicilerin durumu tek örnek değildi. Fransa'da Bourgesli bir tüccar da buna benzer bir yükselişi gerçekleştirmişti: Jacques Coeur, baharat, kumaş ve maden ticareti yapıyordu. Kendisine ait ticaret kolonileri ve kendi filosu vardı, ayrıca kralın danışmanıydı. VII. Charles'ın maliye bakanı oldu, onun adına sikke kestiriyor, Avrupa'nın hükümdarlarına borç para veriyordu (1430). Böylesine lider durumuna gelmemekle birlikte başkaları da, örneğin Ravensburg'lu Alman Joseph Humpis, çağın gözüpek kimselere büyük şanslar tanınması nedeniyle, ticarethaneler ve banka şubeleri ağını Viyana'dan Valencia'ya, Köln'den Venedik'e kadar yaymayı başarmıştı (1830). Bu adamların başvurduğu yöntemler her zaman dürüstçe değildi; bir Medici bir ayaklanmayı kanla bastırmaktan çekinmez, Jacques Coeur silah kaçakçılığı ve kalpazanlık yapmaktan korkmazdı. Buna rağmen, aynı zamanda sanat ve bilimin büyük koruyucularından olan bu ticaret adamlarının yükselişinde olağanüstü bir şeyler vardır.

Tarihçiler bunları ilk kapitalistler olarak niteler. Zaten onlardan önce, yani sermaye birikiminin bulunmadığı bir çağda, kapitalizm nasıl oluşabilirdi? Batı, Haçlı Seferleri'nden zenginleşmiş, altın ve gümüş para ile kredi işlerine ilişkin eski yöntemler tekrar keşfedilmişti. Bu arada Floransalı, Bourgesli, Ravensburglu tüccarlar gibi adamların ortaya çıkması ve bunların İtalya, İspanya, Almanya ve İngiltere'deki gibi şirketlerin doğmasını sağlamaları doğaldı. Bu da kapitalizm demekti; kapitalizm kapitalin, sermayenin, yani paranın en esnek şekilde kullanılır hale getirilmesidir.

Bundan mucizeler beklenebilirdi. Fakat insanlar yeni şeylerden, onu zincire vurduktan sonra ancak yararlanmayı akıl ederler. Ticaretin dev adımlarla büyük ilerlemeler kaydedebileceği bir sırada, karşısına engeller de dikilivermişti. Savaşlar bitmek bilmiyor, uluslar oluşuyor, ulusların kesin sınırları belirleniyordu.

Feodal beyler çağında sayılamayacak kadar çok sınır vardı. Fakat bir anlamı yoktu bunların; çeşitli adlar taşıyan bir takım vergileri ödeyen herkes bu sınırlardan serbestçe geçebiliyordu. Uluslar gümrük duvarlarının ardında kapalı birimler değildi; Hristiyanlık dev bir vatan oluşturunuyordu; Champagne panayırları gibi kuruluşlar kozmopolit bir nitelik arz etmekteydi.

Merkezi otoritenin feodal baronlar üzerinde yetkesini kabul ettirmesi, aynı zamanda ulusların birlik oluşturma bilincine ermeleri oranında, ayrılımlar ve sınırları kapatmalar gerçekleşti. İngiltere dışalım-sa-

Aztek, tüccarı, Codex Florentino'dan

tım işinin, sadece kendi yurttaşlarının çıkarına işlemesini sağlayacak önlemler aldı. Yabancı kökenli dokumaların satın alınmasını yasakladı (1381). Burgonya¹³ buna, karşı önlemlerle cevap verip İngiliz bezinin ülkeye girmesini yasakladı (1464). Fransa yeni kurulmuş ipekli fabrikalarını koruyucu önlemler aldı. Böylece ilk ulusal pazarlar doğdu: Yün endüstrisine dayanan İngiliz pazarı, asıl işlevini daha yeni yeni bulmaya çalışan Fransız pazarı, biçim ve içeriğini Katolik kralların düzenlemeye çalıştığı İspanyol pazarı gibi.

Ne var ki en büyük engeli, Türklerin yayılması ve Akdeniz'i kapatmaları oluşturunuyordu. Bir zamanlar Moğollar Asya'nın kapılarını tüccarlara açık tutarken, şimdi Doğu Avrupa ile Akdeniz'in bu yeni efendileri aynı kapıdan geçişi, Arapların bile akıl edemediği oranda yüksek bir transit gümrük ücretiyle iyice zorlaştırmışlardı. Baharat ticareti bitmiş, dünyanın doğu-batı ekseni kırılmıştı.

13) Bir Doğu Germen boyu olan Burgundların Fransa-İsviçre sınır bölgesinde kurdukları devletin adı. Bu devletin kurulduğu bölge bugün de aynı adı taşımaktadır. 5. yüzyılın ortalarında kurulan Burgonya Devleti, 843'de ikiye bölündü. Doğu kesimi Almanya'da kaldı ve kısmen İsviçre'yi oluşturdu. Batı kesimi, merkezi Dijon olmak üzere bir dükalık meydana getirdi. 14. ve 15. yüzyıllarda sınırları, Fransa'yla Almanya arasında Kuzey Denizi'ne uzanıyordu.

TLATELOLCO'DA PAZAR

Anwersteği, Floransa ya da Augsburgdaki tüccarların, aynı çağlarda uzak bir kıtada da bir pazar kurulduğundan hiç haberleri yoktu. Üstelik bu pazara her sabah yirmi binden fazla insan geliyor, pazarın her beşinci günü gelenlerin sayısı elli bini buluyordu. Bu pazar birçok bakımdan Batı Avrupa'nın panayırlarını ya da Marco Polo'nun Uzakdoğu'da gördüklerini andırıyordu. Zira alıcıların ve satıcıların malların başında toplandığı her yere –Yunanlıların Agorasıyla Romalıların Forumundan, Avrupa'nın kapalı pazar yerlerine veya Çin'in pazar meydanlarına kadar– aynı karmaşa ve aynı pazarlık hengâmesi egemen olmuştu. Buna rağmen yine de uzak kıtadaki bu pazar, Avrupa'ya tümüyle yabancı garip öteberilerin yanı sıra çok eski bir alışveriş tarzını uygulamasıyla da, Eskidünya'dan gelecek bir ziyaretçiyi şaşkına çevirirdi.

Tapınağın yakınındaki meydan, üzeri örtülü galerilerle çevriliydi. Birbirini dik açılı köşelerle kesen yollar, bütün alanı yaklaşık yüz bölmeye ayırıyordu; her bölme başka bir ticaret dalına ayrılmıştı. Pazar yeri, görevlilerce gözetim altında tutuluyor, kavg edenler derhal mahkemeye götürülüyordu. Pazarladaki mallar çeşitlerine göre istif edilmiş duruyordu; sarı bal, tuz, baharat, yerlere serilmiş renk renk dokumalar, odun kömürü, çıra, tavşan ve ördek, bıldırcın ve keklik, balık ve kurbağa, tilki ve keçi postu, altın ve gümüş eşya, yeşilli, kırmızılu değerli taşlar ve midyeler satışa sunulmaktaydı. Bunların yanında Eskidünya'nın hiç bilmediği şeyler de görülmüyordu: Borusu ve başı bambudan silindir şeklinde pipolar vardı; bunların içine bir bitkinin kurutulmuş yaprakları konuyor, sonra da yakılıyor ve çıkan duman içiliyordu. Ustaca boyanmış kartal ve atmaca tüyleri vardı; tropik kıyı ormanlarından getirilmiş papağanlar ve tüyleri yeşil janjanlı Kuetzal kuşları satılıyor. Ayrıca küçük kırmızı fasulyeler, adına kakao denilen acayip biçimli taneler, tatlı patatesler ve domatesler, biçimleri göreni şaşırtan soğanlar, kavunlar ve kabaklar, Alao liflerinden örülmüş peştamallar, dağ oymaklarınca sepilenmiş puma ve jaguar kürkleri, sarı sabra yapraklarının veya mısır saplarının fermentasyonundan elde edilen koyu içkiler, parlak renkli tozlar, çivit ve kırmızı böceği boyası vardı; bu boyalar kenevire benzer Alao'dan yapılmış kâğıtların üzerine yazı yazmaya veya pamuklu bezleri boyamaya yarlıyordu. Alacalı kumaşlar, yüksek sınıftan kimseler, memurlar, büyük rahipler ve savaşçı soylular için ayrılmıştı. Bu ülkede, eti sevildiğinden, postları yüzülmüş küçük ve yağlı köpekler ile ağzının tadını bilenler için eşsiz lezzette bir yiyecek sayılan böcek yumurtaları, boz yağınlar halinde sofraları süslemek üzere bekliyordu. “Glu glu” diye sesler çıkararak alıcılarını davet ediyormuş görünen, tavuktan iri, kara tüylü kuşlar vardı; Eskidünya bunları ancak çok sonraları hindi adıyla

tanıyacaktı. Boyunlarında ağır zincirler taşıyan insanlar kölelerdi, kuşkusuz savaşlarda tutsak alınmışlardı ve şimdi de burada sahip değıştirmiyorlardı.

Güneş Kahire veya Palermo'daki gibi yakıcıydı, gökyüzü Endülü's'teki gibi masmavi ışıltıyordu ve hava dağların doruklarındaki gibi hafifti. Görünürde tek bir at, tek bir araba yoktu. Mallar insanlar tarafından buraya taşınıyordu. Gereçler, kazmalar ve bıçaklar bakırdandı (demirden yapılmış hiçbir şey yoktu). Kılıçlar obsidiyenden veya çakmak taşındandı. Ağırlığına göre değil, büyüklüğüne ya da sayısına göre satılıyordu her şey. Maden kaplar yoktu, böyle şeyler ya fırınlanmış kilden ya da boyanmış tahtadandı. Kabaklar kap ve şişe yerine kullanılıyordu. Kadınların açık havada sınduklarını yemekler de acayıptı: Yahmiler alabildiğine baharatlıydı, börekler ve marmelatlar mısırdan yapılıyordu, içkiler sarı sabra bitkisinden veya zenginler için kakuodan hazırlanıyordu. Satıcıların tenleri esmerdi, küçük gözleri, parlak saçları vardı. İçlerinde en yoksul olanlar, ada tavşanlarını ve kendi yetiştirdikleri sebzeleri satmak için kırsal kesimden gelenlerdi.

Malların başka bir yerde satılması yasayla ve pazar tanrısınca yasaklanmıştı. Balıkçılar yengeç, zanaatkarlar ip, sandalet ve kamıştan yapılmış yatak satarlar. Berberler saç kesip yıkarlar, sözde hekimler, içinde harika ilaçlar bulunan sürahi-lerini sallayıp dururlar. Pazar gözetmenleri kavgâ edenleri meydandan çıkarır, galerilerin birinin içinde bulunan üç yargıca götürür. Bağışmalar bir anda kesilir, çünkü mahkemenin hiç şakası yoktur. Suçlu bulunan cezasını hemen öder.

Bir adam kalabalığı yarıp, emrinde olduğu anlaşılan bir satıcıya buyruk verdi: "Bayram akşamından önce midye ve kaplumbağa kabukları ortadan kaldırılsm!" Bu adam toptancı tüccar ve dış ticaret tekeline sahip "Pochtecas Birliği"nin üyesidir. Deniz kıyısından buraya değerli taşlar ve kehribar gibi nadide mallar getirir. Dönüşte de boyama maddeleri, parfüm, krem, giysi ve ada-tavşanı tüyünden kemerler götürür. Zengindir, fakat malına ve servetine el koyup kendisini ölüme mahkum edebilecek olan savaşçılarla rahiplerin gözüne batmamak için, yoksulmuş gibi davranır, kaftanının yamalı olmasına aldırmaz bile etmez. Arazî, kumaş, değerli taşlar ve altın sahibi olduğunu yetkili makamlara bildirmiştir. Mirasçıları mallarını ve firmasını devralabileceklerdir. Ülkenin servet anlayışı, çeşitli oymaklarca haraç olarak verilmiş külçe, süs, yelpaze, küpe ve bilezik halindeki altınların, devlet başkanı tarafından, sarayın özellikle korunan bir odasında muhafaza edilmesini öngörmektedir. Sikke kesmek diye bir şey bilinmemektedir; Giges'in o dahiyane buluşu buraya ulaşmamıştır. Öte yandan maden işleme konusunda, sadece çekiçe dövmeyi, tanelemeyi ve yitlik dö-kümü (cire perdue), yani seri halinde sikke çıkarılmasına olanak vermeyen teknikleri biliyorlardı. Fakat madeni paradan haberleri olmamakla birlikte, çok ücra iller dışında değış tokuş ticareti de yapmıyorlardı. Pazarda –küçük çapta

alışverişler söz konusu olunca—satıcıyla alıcının kullandığı bir çeşit para vardı; “Kuaçli” denilen kare biçimli kumaşlar ile tropik kıyı bölgelerinden getirilen kakao taneleri bu işi görüyordu. Orta çapta alışverişlerde, içine 8.000 kakao tanesi doldurulmuş torbacıklar kullanılıyor ve bu ödeme aracına “Ksikuipilli” deniyordu. “T” biçiminde bakır veya tunç parçaları da aynı amaca hizmet etmekteydi. Çok büyük çapta alışverişler söz konusu olunca da, kuş tüylerinden boru biçimli kaplara doldurulmuş altın tozları kullanılıyordu. Bir kayık yükü içme suyunun fiyatı (göl tuzlu olduğundan tatlı su kıymetli bir maldı) bir Kuaçli’ydi. Bir köle 30, eğer dans edip şarkı söyleyebiliyorsa 40 Kuaçli’ydi. Bir Kuaçli yaklaşık 100 kakao tanesine, bazen daha azına denk sayılıyordu. Birkaç kakao tanesi, mısırdan yapılma bir çöreği almaya yetiyordu.

Bu halk para konusunda iki bin, taşımacılık konusunda altı bin yıl gerideydi. Bunun dışında başka halkların çoğunun kullandığı ticaret usullerinin hemen hepsini onlar da kendiliklerinden keşfetmişlerdi; yani alışveriş için belirli zamanlarda belirli yerlerde toplanmanın değerini, aracı kimselerin rolünü, arz ve talep kurallarını biliyorlardı. Müşteriler ve satıcılarla kaymayan pazar meydanı, kemerleri ve mal türlerine göre ayrılan bölümleriyle, tıpkı Eskidünya pazarlarını andıran bir görünümdeydi.

Kısa süre öncesine kadar kendi başına buyruk bir yer olan Tlatelolco, şimdi başkent Tonochtitlan’ın bir dış mahallesi olmuştu. Bu başkente Tanrı Meksikli’ye, sinek kuşu kılığındaki büyücüye atfen “Meksiko” da deniyordu. Aztek’lerin ülkesinde bulunuyordu. Aztekler ise tüylü derisi olan yılanın soyundan geliyorlardı; buralarda yaşayan Toltek’leri yenip ülkeye egemen olmuşlardı.

Avrupa ülkelerinde kimsenin Tlatelolco’dan ve orada kurulan pazardan haberi yoktu. Burada da kimsenin denizin öte yakasında, beyaz tenli, sakallı adamların bulunduğundan, günün birinde de bu adamların, hem de pek uzakta olmayan bir zamanda ortaya çıkıp yalancı tanrıları devireceğinden, hazineleri yağmalayacağından ve kendilerine “para” denilen nesnenin kullanımını öğreteceklerinden haberi yoktu.

Yayılma Çağı (1450-1600)

AVRUPA

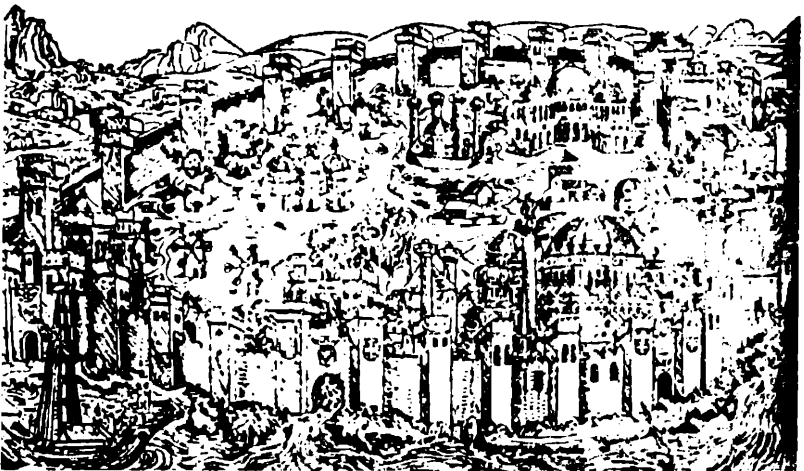
İki tarihin 15. yüzyılın ikinci yarısı için özellikle simgesel anlamı vardır: Birincisi, Constantinopolis'in düştüğü 1453 tarihidir. İkincisi ise Amerika kıtasının keşfedildiği tarih olan 1492'dir. Bu tarihlerin birincisinde Avrupa'ya Doğu'nun kapıları kapanmış, ikincisinde Batı yolu açılmıştır. İkisi arasında geçen zamanda Avrupa her iki yöndeki ilişkilerinin azlığından dolayı zor durumda kalmıştır.

Bu yarım yüzyıllık ara zaman bir geçiş dönemidir, ancak hiçbir şekilde tevekkülle yazgıya boyun eğiş değildir. Sessizce geçmiş bir birikim dönemi değil, bir mayalanma, gelecek yıllara hazırlanma dönemidir. Zira Avrupa dış dünyaya, uzak ufuklara açılmak çabasıındaydı. Fakat önceleri sınırlı bir alanda ticaret yapmak zorunda kaldığından, Avrupa bu süreyi gelecekteki yayılması için gerekli donanımı var gücüyle hazırlamakta kullandı. İtalyan kentleri Yakınoğu'daki ofislerinin çoğunu kaybetmişti. Türkler Cenovalıları Kırım'dan, Venediklileri Euboia Adası'ndan kovduktan sonra Adriyatik Denizi'nin kapılarını da kapattılar, karabiberle tarçının geçmesine ancak çok yüksek gümrük vergisi karşılığında izin

verdiler (1463). Bizanslılar özellikle Floransa'ya kaçmışlar ve buraya sadece Yunan-Roma manevi havasını değil, Bizans ticaret çevrelerinin uzmanlık bilgilerini de getirmişlerdi.

Soyluların ticarete, ticaret patronlarının güzel sanatlara yöneldiği 15. yüzyıl İtalya'sında ahenkli bir açılma için bütün koşullar vardı; ticari işler tıkırında gittiğinden sanat ve bilimi koruma lüksüne kalkışılabilirdi. Tüccarlar ve bankacılar iyi kazanıyorlardı; bu fazla kazanç da onlara İtalyan "Rönesans"ının bütün alanlarına ilgi göstermelerini olanaklı kılan zaman ve kültüre sahip olmalarını sağlamıştı. Öte yandan İtalyan yarımadasındaki Fransız askeri seferlerini finansa ettiklerinden, İtalyan kültürünün bütün Batı dünyasına yayılmasına yol açacak itici güç olmuşlardı.

Alplerde Sankt-Gotthard Geçidi'nin açılmasından bu yana, Güney Almanya ile Ren bölgesi, İtalya'nın kuzeye sokulması için bir çeşit sıçrama tahtası olmuştu. İtalyanlar yeniliğin tanıtılmasında yol gösterici olmalarının yanı sıra, bir dizi yararlı teknik icadı da buralara taşıdılar; bunlar ticareti doğrudan doğruya olumlu yönde etkileyen icatlardı. Arabalar devingen bir ön tekerlek düzeniyle donatıldı; bu düzen araba kasasına kayışla asılıyor ve böylece arabacıya ulaşıyordu (1490). Devingen harflerin kullanılması geliştirildi, öyle ki, kitap basımı yazıcılık mesleğini ortadan kaldırdı (1455). Henüz yeni olan kâğıt endüstrisiyle birlikte

Schelde'nin "Dünya Kroniği"ne göre, Constantinopolis

V. Karl (Şariken) (Karl Becker in ve Anton Fugger tablosu)

basım sanatı yepyeni bir ticaret dalının doğmasına yol açtı. Konstanz Gölü ile Bohemya Ormanları arasında yer alan Ulm, Augsburg ve Nürnberg, kentsel uğraşlarla kazanç sağlanacağı görüşünü kanıtlayan örnek yerler olmuşlardı. Buralardaki imalathanelerde yün ve pamuk işleniyor, kereste, deri ve metal eşya imal ediliyor, bunların dışsatım alanı ise Baviera'dan çok ötelere uzanıyordu. Bura halkının çevredeki Tirol, Saksonya, Steiermark, Kaeruten ve Thüringen'de madenleri vardı; bu madenlerden gümüş, bakır, kurşun çıkarılıyordu. Toptancı tüccarlar Breslau ve Leipzig panayırlarını ziyaret ediyordu; bunların birincisinde tahıl ve deri, ikincisinde kürk ve kısa süreden beri de kitap alışverişi yapılmaktaydı.

Bankerleri de Cenovalı ve Floransalı bankerlerin yanı sıra para piyasasına egemendiler; bunların adları –Welser, Imhoff, Höchstetter– Avrupa'da, şube ve acentelerinin bulunduğu her yerde bir ün kazanmıştı. “Fugger” ailesi de işe Augsburg'da küçük çapta ticaretle başladı. İlk Fugger pazen satıcılığı yapıyordu; oğluyla torunu dokuma boyaması işine el attı ve manifatura ticaretini biraz daha genişletti. Daha sonraki Fugger ailesi maden arama ve işletme imtiyazlarına karşılık prenslere, papalara ve krallara borç para verdiler, maden filizi, karabiber ve civa ticareti

yaptılar, zengin oldular, yüksek görevler aldılar ve V. Karl'ın (Şarlken'in) imparator seçilmesi için tüm giderleri üstlendiler (1519). Jacob Fugger borçlarını hatırlatmak amacıyla imparatora şöyle yazıyordu: "Benim katkım olmasaydı, majesteleri imparatorun Roma tacını giymeyecekleri kesin ve apaçık bir gerçektir" (1523). Papa, yine bu aynı Jacob Fugger'i kucaklıyor, ona "çok sevgili oğlum" diye hitap ediyor, kardinalleri de bu tüccarın önünde ayağa kalkıyordu. İmparator onu saray kontu yapmış ve Anton ile Raimund Fugger'e de kendilerine ait 4,7 milyonluk, yani altı ton altınla sikke kesme hakkını vermiştir (1534). Augsburg'da bir semtin adı Fuggerei'dir ve Fugger soyadı birçok dilde genellikle sermayedarı niteleyen bir kelime olmuştur. Almanca'da "Fokker", Valonca'da "Fouckeur", Cervantes zamanı İspanyolca'sında "Fucar" bu anlamdadır.

İngiltere ile Fransa'nın yaptıkları yüz yıllık savaşın sonuçları, bu gelişmeye katkılarını önleyecek kadar ağır olmuştu. Bununla birlikte İngiliz yünlülük mamulleri yine de toptan ticarete bir rol oynamaya başlamış ve Avrupa'nın büyük deniz gücü olarak bu ülkenin geleceğini işaret eden belirtiler baş göstermiştir. İtalya'da olduğu gibi burada da soylular, para ticaretine antipati duymamışlar, burjuvalar da ticaret ve taşımacılık sayesinde zengin kimseler olmuşlardı. Buna karşılık Fransızlar böyle girişimlere uzak kaldılar, ilkelerine ve alışkanlıklarına ters düşen bu çeşit işlere kalkışmadılar; toprak mülkiyetini taşınır servet sahipliğinden, memurluk kariyerini ticaret hayatından üstün tutmaya devam ettiler. Şanslarını denizlerde veya cesurca spekülasyonlarda aramaktan kaçındılar. Evlerinde kalıp akla uygun buldukları alışılmış işlerle geçinmeyi yeğlediler. Mal pazarlamasını daha verimli biçime sokmak, kredi vermek veya uzak ülkelerin keşfine gitmek gibi ticari işlerin çoğunu yabancılara, İngiliz, Alman ve İtalyanlara bırakmışlardı. İspanya ise Gırnata'yı (Granada) Müslümanların elinden kurtarmak uğraşındaydı (1492). XV yüzyıl sonundaki bu geçiş döneminde Avrupa kulisinin durumu böyleydi.

Baharat artık bulunmadığından ticarete ağırlık merkezi Flamanlar, İspanyollar ve İngilizler tarafından getirilen tahıla kaymıştı. Bunun yanında yer alan diğer mallar, Fransızların hayvancılık ve balıkçılıkla yaşayan ülkelere sattığı tuz, kuzeyde ve Britanya Adası'nda çok rağbet gören şarap, kumaş üreticilerine çok gerekli olan şaptı. Şap papalığa ait ülkelerde çıkarılıyordu; papa hazretleri de kendi çıkarını özenle koruyarak, bu durumun tekelleşmesini güvence altına almak amacıyla, tüm Hristiyanlık dünyasına Türk şapı sokulmasını yasaklamıştı (1461).

Büyük çapta yapılmasına rağmen bu ticaret genel gereksinimi ancak karşılayabiliyor ve Avrupa bu dar çerçevenin parçalanacağı âni özlemle bekliyordu.

AMERİKA

Gemici Rodrigues Bermejo, "Pinta" yelkenlisinin pruasından bir tropikal gecenin karanlığına "Kara!" diye haykırdığı zaman, yol arkadaşlarının aklına gelen ilk düşünce altın ve baharat olmuştı; bunları burada bulacaklarını umuyorlardı (1492). Kristof Kolomb da, karavela tipi üç gemisi için Palas Limanı'nda tayfa toplarken, Batı dünyasında bulunmayan bu ticari malları elde etmeyi amaçlıyordu.

"Okyanusun öte yakasında bizi Çin ile Hindistan, biber adaları ve altından kiremitleri altında Zipangu bekliyor!" Endülüslü adamlarına dediği buydu. İspanya Krallığı'yla yaptığı bir sözleşme ona bulmayı

Kolomb'un 12 Ekim 1492'de Watling Adası'nda karaya çıkışı

umduğu “inci, altın, gümüş, değerli taş ve baharat” gibi bütün malların yüzde onunu kazanç olarak garanti etmekteydi. Batı yönünde yolculuğu sırasında kafasını kurcalayan sorun, Doğu’nun bu hazinelerini nasıl ele geçireceğiydi. Bunların kaynakları Haçlılara açılmış, fakat Türkler kaynağın suyunu hemen hemen tümüyle kesmişlerdi.

Piyasada altın ve gümüş darlığı, Orta Avrupa’da madenciliğin gösterdiği gelişmeye rağmen korkunç bir hal almıştı. Ticarete ödeme araçları bulunmuyordu, baharat ender görülen ve çok pahalı bir meta olmuştu. Batı’nın sofralarından karabiber, tarçın, Hindistan cevizi ve karanfil kaybolmuştu; bu gereksinme de ancak zengin Asya’yla bağlantı yeniden kurulursa giderilebilirdi.

Açık denizde yetmiş gün yolculuktan sonra Kolomb demir attığı zaman, hiç de düşündüğü gibi Asya kıyıları önünde değildi. Ne var ki, farkında olmadan bir başka Hindistan’ın, bir “Yenidünya”nın toprağına ayak bastı. Okyanusta ileri karakol gibi sıralanmış adalarının ardında ise asıl Amerika kıtası ticaret tarihine girmek üzere beklemekteydi.

Burada da kültürlerin çiçeklendiğinden Eskidünya’nın haberi olmamıştı. Bu kültürler Avrupalı değer ölçülerine göre pek de ileri olarak nitelendirilemezdi. Burada ekmek tahılı olarak sadece mısır biliniyordu. Kılıçlarını çelikten değil, obsidiyenden yapıyorlardı. Atın atası olan hayvanın soyu tükendiğinden, yükler sadece eşek ve lamayla taşınıyordu. Tekerlek kullanılmıyordu, fakat mezar buluntularından anladığımıza göre tekerlek Amerika’nın eski halklarınca bilinmeyen bir şey değildi: Küçük tekerlekler üstünde hayvan tasvirleri, ölümler ülkesine giderlerken çocuklara oyuncak olarak veriliyordu. Fakat aynı tekerleklerin biraz büyüklerini taşıma kolaylığı amacıyla günlük hayatta kullanmaktan kaçınılmıştı. Orta ve Güney Amerika’nın sarp yamaçlarla dolu yüksek dağlarında taşıt geçebilecek yolların yapımı, o günkü tekniğe göre olanaksızdı. Sadece insan ve hayvan yük taşıyabiliyordu. Çok zengin altın ve gümüş varlığına rağmen, ticaret alanında madeni sikke pek az biliniyordu. Ekonomik bakımdan bu kıtanın uygar halkları binlerce yıl geride kalmışlardı. Serbest ekonomiyi yaşayan halklarla karşılaştırılırsa, henüz Sümer¹ kültürünün erişmiş olduğu evrim basamağına varmış değillerdi. Devletçi ekonomiye bir örnek aranırsa, ancak fira-

1) Sümerler, İÖ 4000 yıllarında Mezopotamya’nın güney bölgesinde kent uygarlığı kurnuş bir halktır. Asya kökenli oldukları sanılıyor. Kendilerine özgü çivi yazıları vardı. Sulama kanallarıyla tarım yaptılar. Çeşitli bilimlerle uğraştılar.

yunlar çağı Mısır'ına yaklaşmış haldeydiler. Birinci gruba Aztekler giriyordu. Bunların tacirleri aynı zamanda savaşçıydılar. Ancak silahlı olarak ve gruplar halinde yola koyuluyor, komşu halklarla değiş tokuş ticareti yapıyor, yelkenli gemileriyle kıyılar boyunca seferlere çıkıyorlardı. Bunlarda olsun, biraz daha güneyde oturan Mayalarda olsun iç ticaret belirli merkezlerde toplanmıştı (Azteklerin Tlatelolco'daki pazar yerlerini tanımıştık). Mayalar da para yerine kakao taneleri, çeşitli ağırlıkta bakırdan minik çanlar ve kırmızı midye kabuklarından kolyeler kullanıyorlardı.² İnkaların sosyal devleti ise uyruklarının hayatına ideal biçimde yön vermekteydi. Ticaret tümüyle devletin elindeydi. Dar fakat sağlam yollar, dağları aşmak için geniş basamaklı merdivenler yapmışlardı. Buralarda yolculuk yapmak hakkı öncelikle haber getirip götüren ulakların ve denetleme görevlilerinindi. Zanaatkârların ve köylülerin ürettiği her şey, memurlarca yönetilen devlete ait ardiyelerde depolanıyordu, zira hem zanaatkârlar hem de köylüler bir çeşit devlet görevlisi sayılmaktaydı. Depolarda bulunan mallar istatistikçilerce belirlenen kurallara göre, halka adaletli şekilde dağıtılıyordu. Üretim kontrol altında bulunuyor, tüketim de katı kurallara göre düzenleniyordu; malların dağıtımı da sadece aritmetik bir sorundu. Bu sistem ne tüccara girişimlere kalkışması için en küçük bir olanak veriyordu, ne de tüketicinin isteğine ve zevkine bir hak tanıyordu. Uzun uzadıya konuşulmadan bir iki kilo tahılın sahip değiştirmesine hizmet etmekten başka işlevi bulunmayan birkaç kırsal kesim pazarı dışında, ne mal değişimi vardı, ne de para. Tüketici gibi üretici de bir ekonomi planının katı yönergelerine boyun eğmek zorundaydı.

Yenidünya'nın ormanda ve bozkırda dağınık halde yaşayan oymakları avcılık, balıkçılık ve mısır tarımıyla geçiniyordu. Güzergâhları kesinlikle saptanmış ulaşım yolları boyunca yer almış bazı oymaklarda midye kabukları kap, gereç ve süs eşyası olarak kullanılmaktaydı. Oymaktan oymaya değiş tokuş ticareti vardı, ancak bu alışveriş çoğu kez "Potlaç" modelindeydi. Burada ateşli silahları, atları, maden paraları ve bonolarıyla donanmış halde karavelalarından karaya çıkan Avrupalılar için, bu "Hintliler" hâlâ tarih öncesi evrim basamağında bulunuyordu.

Karavela Avrupa tersanelerinin en yeni başarısıydı. Portekizliler bunu hem hızlı hem hafif ticaret gemisi olarak tasarlayıp gerçekleştirmişlerdi.

2) İspanyol istilasından önce Aztekler bugünkü Meksika'nın güney kesiminde, Mayalar bugünkü Honduras ve Guatemala'da, İnkalar bugünkü Peru ve Bolivya'da kent uygarlığı kurmuşlardı.

İspanyollar, Aztekleri Tenochtitlan'daki tapınaktan kovuyorlar
(Lienzo de Tlaxcala'dan)

Su çekiminin az oluşu sığ koylara ve çamurlu ırmaklara girmesine olanak veriyordu.

Çok kullanışlı bir dümen kolu olan yeke, gemiye olağanüstü manevra yeteneği sağlıyordu. Yelkenlerle donatılmış üç direğiyle karavela tam okyanuslara göreydi. Kalyon ise daha ağır, daha bodur, daha geniş bordalı ve daha yavaş giden gemiydi; fakat daha sonraları Yenidünya'dan ele geçirilen malları ambarlarına doldurup doldurup Avrupa'ya bu kalyonlar taşıyacaktı.

Neydi bu mallar? Nasıl olmuştu da Kolomb ile onun gibi düşünenler "Yenidünya"nın zenginliğini gasp etmeyi başarabilmişlerdi? Cenovalılar fatih değil tüccardılar. Yerlilere ilkel oymaklar birbirlerine nasıl davranıyorsa o şekilde davrandılar. Elde etmeyi düşündükleri mallara karşılık armağanlar sundular. Yerlilere cicili bicili şeyler verip gözlerini kamaştırdılar. Böylece cam boncukları, çingirakları ve rengarenk şapkaları balya balya pamukla, papağanlar, sarısabırlar, raventler (ışkın), firuzeler, başka değerli taşlar ve deniz kabuklarıyla bezenmiş tahta maskelerle, süs eşyalarıyla değiştirdiler. Değiş tokuş ticareti aldı yürüdü. "Bana

kargını ver, sana bir fıçı çemberi vereyim”, ya da daha verimli: “Ver bana altın maskeni, bir şişe Şnaps vereyim sana!”

Conquistador denilen ve Kolomb'un izinden giden fatihler, yerlilerin bu çok eski ticaret usullerine aldırış etmediler. Çünkü hiçbir tüccar değildi. Cortez soylu sınıftan bir başölye,³ Pizarro⁴ cahil bir asker, Balbao borca batmış bir bahçıvandı. Bunlar değiş tokuş yapmadılar, çünkü buralara sadece ganimet toplamak için gelmişlerdi. Fakat, değiş tokuşun yerini planlı bir yağmalamanın alabilmesi ancak Amerika'nın Kastilya yönetiminin buyruğu altında, fethin illere bölünerek organize edilmesinden sonra olabilirdi. Yenidünya ticaret alanında taraflardan biri olmuştü; endüstri mallarını pek az alıyor, buna karşılık hammaddeler gönderiyordu, hem de giderek artan miktarda.

DÜNYA

İspanyol sömürgeciliği henüz Amerika kıtasına yerleşmezden önce, Portekizliler altın ve baharat ülkelerine giden yolu Atlas Okyanusu'nda aramaya koyulmuşlardı. Afrika kıyıları boyunca yaptıkları seferlerde Şeker Adaları'nı (Madeira ve Kanarya adalarını (1402) ve Cape-Verde Adaları'nı keşfettiler (1441) Vasco da Gama, Hindistan'da Kalikat Limanı'na vardı ve oradan ülkenin sembolik armağanları olarak karabiber, kuru karanfil ve tarçın getirdi (1498). Bu da Portekiz'in orada tutunup bir sürü ticaret merkezi açması için yeterli dürtü oldu. Buradan Sumatra, Cava üzerinden karanfil, hindistancevizi, tarçın, karabiber, zencefil yetişen Moluk Adaları'na kadar uzandılar (1537). Arap tüccarları Hindistan'dan, Malayalılar Endonezya'dan kovdular. Çin'in kıyı bölgelerine yerleştiler; buraya karabiber, afyon ve günlük getiriyor, buradan da porcelen, ipekli, şap, misk ve güherçile götürüyorlardı. Japonlara da Hristiyan tanrısıyla birlikte Batı Avrupa'nın el sanatı ürünü birkaç harika eşyayı götürdüler (1542); bunların arasında yünlü kumaşlar, ateşli silahlar, zeytinyağı da vardı. Karşılığında da kıymetli taşlar, inciler, renkli cila ve amber aldılar.

3) Başölye, olgunluk sınavını vermiş öğrencidir. Cortez (1485-1547) Meksika'yı fethetti ve Aztek Devleti'ni yıktı. Burayı İspanya'ya kattı.

4) Francisso Pizarro (1477-1541) Peru, Boliviya ve Ekvator'u fethetti, İnka Devleti'ni yıktı. Buraları İspanya'ya kattı.

Gelecekte, ticaret alanında karşı taraf oluşturacak olanları kazanmak amacıyla, Magellan yanına 900 ayna, 20.000 çingirak ve minik çan, 400 düzine bıçak, 50 düzine makas, ayrıca renkli mendiller, taraklar, bakır bilezikler ve sırtları parlak renkli kadife veya ipek kaplı fırçalar almıştı. “Victoria” gemisi ilk dünya turuna böyle eşyalarla yüklü olarak çıktı (1519). Onun çıktığı bu deniz seferi, insanoğlunun dünyasını bir uçtan öbür uca ilk kez dolaşmasıydı (1521). Bu girişimin sonucu olarak ticaret kapalı ekonomik alanlardan dışarı taşıp tüm yerküreyi kapsadı. Yeni keşfedilen Asya, Avrupalıyı hâlâ hayretten hayrete düşürecek görkemli şeyleri sinesinde saklayan Asya, şimdi Portekizlilerin ticari egemenliği altına girmişti. Amerika’nın ilkel oymaklarıyla karşılaşanlar gibi fazla bir zahmete katlanmadan, bir avuç Avrupalı, çok eski kültür-lere sahip milyonlarca insanı kendi yasalarına boyun eğdirmeyi başarmıştı. Asya, Moğol istilasından sonra yaratıcılığın, zenginliğinden ve yeteneğinden çok şey kaybetmişe benziyordu. Gelenekler içinde kaskatı kesilmeye başlamış ve dış ticaretinin Avrupalının tekeline girmesine kılını kıpırdatmadan seyirci kalmıştı. Portekiz kralının toprak egemenliği gerçi sadece minik ticaret kolonilerinin sınırları içinde söz konusuydu, ama o kendisini törenle “Denizlerin Hükümdarı” ilan ediyordu, gerçekte de öyleydi. Portekiz pasaportu olmayan her gemiye el konuyordu. Hindistan bu duruma boyun eğdi, Çin henüz direnmekteydi: İmparatorları uyruklarının yurt dışına çıkmasını yasakladı. Başka bir deyişle ticareti peşin peşin yeni gelenlerin eline kendi arzusuyla teslim etmiş oldu. Sadece Japonya, ticaretin yararlarını hayli geç keşfetmiş bulunan bu ülke, işten el çekmeye öyle hemen yanaşmadı. Portekizlilerin birkaç limanda varlıklarına ses çıkarılmıyorsa da, korsanları Çin ve Kore kıyılarını güvensiz kılmaktaydı.

Portekiz ticaretinin zafer alayı Lizbon’dan Macao’ya kadar uzanıyor, fakat Nagasaki’ye ulaşamıyordu. Her yıl kraliyet filosundan bir konvoy, Tejo Irmağı’nın ağzından yola çıkıyordu; gemiler Batı dünyasının cam eşya, dokumalar, şaraplar, saatler gibi göz kamaştıran, işe yarayan veya albenisi bulunan nesi varsa hepsiyle yüklü oluyordu. Her ara istasyonda yükün bir kısmı boşalıyordu. Afrika bölgesinde gemiler köle ve fildişi alıyor; Hint limanlarında ve Endonezya’nın aktarma merkezi Malakka’da kendi mallarına karşılık ambarlar pahalı baharatla dolduruluyor, bunlar Macao’da ipek veya altın karşılığında tekrar satılıyordu. Altınlar elde tutulup ipekliler Portekiz garnizonlarına ve Japonya ile bugünkü Malezya’da satışını yapacak simsarlara devrediliyordu. Sonra da bütün

filo mal yüklemek üzere tekrar Malakka'ya ve Hindistan'a dümen kırıyor, mallar içinde özellikle baharat ile kaşmir şalları, Hint pamukluları, Kanderi keteni, Kalküta hasası ön sırayı alıyordu. Fakat defterlerde hiçbir şey, Malabar kıyılarının karabiberi kadar baş köşeyi tutmuyordu. Sonunda, bütün bu mallarla dolu kalyonlar, tekrar filo halinde Afrika'ya yelken açıp yurda dönüyor ve Lizbon halkının hayretten faltaşı gibi açılmış gözleri önünde Asya hazinelerini sergiliyorlardı.

Kazançlar olağanüstüydü. Bir Portekizli Malakka'da satın aldığı şeyi Çin'de üç, dört katı fiyata satıyordu. Bir malın Goa'dan Avrupa'daki mağaza tezgâhına kadar geçen yolculuğunda fiyatı on katı, hatta yüz katı artabiliyordu. Portekiz örneği sayesinde öteki uluslar, sömürüye dayalı girişimlerin önemini öğrenmek olanağını buldular. Nasıl askeri eylemler için, dinsel nedenler belirleyici gerekçeler olmuşsa, bu ticari girişimlerde de verimliliğin dürtüsünü hep aynı şey, altın ve baharat oluşturmaktaydı. İspanya ile Portekiz başka ülkelere açılmada diğer uluslardan çok önce davranıp hayli ileri atılmışlardı; öyle ki papalık bir fermanla yer yüzünü, bu iki ülkenin isteğine göre aralarında bölüştürdü (1494). Bu konuda durumları daha az elverişli uluslar çıkar yolu, iki yönetimden birini uygulamakta buldular. Ya büyük sömürgeci devletlerin konvoylarına korsan gemileriyle saldırdılar, ya da kendi kaptanlarını bilinmeyen ülkeleri aramaya yolladılar.

Dieppeli Jean Ango'dan İngiliz Francis Drake'e kadar yığınla korsan bütün denizlerin başına bela kesilmişlerdi. Bunlar gemi donatıcısı ve serüvenciydiler, haydut ve soyluydular; hep korsan kaldılar ve yurtlarının hizmetinde yasalmış gibi değerlendirilen, fakat buna rağmen yine de pruva direğinde ipe çekilmekle bitebilecek bir mesleği yürüttüler. Elde ettikleri ganimetler göz kamaştırıcıydı: Jean Ango birkaç yıl içinde üç yüz Portekiz gemisi ele geçirdi, geliriyle Dieppe'de bir saray yaptırıp Varengeville'de bir malikâne sahibi oldu. Hawkins köle taşıyan bir gemi konvoyunu yakaladı, köleleri şekerle zencefil karşılığında sattı, İngiltere'nin en zengin adamı oldu (1562). Drake, Peru'dan altın getiren bir İspanyol gemi kafilesini ele geçirdi (1580). Fransa kralı I. François, Ango'yu huzuruna kabul etmediği gibi, onu açıkça kınadı, fakat öte yandan korsanlıktan elde edilenlerin önemli kısmının güvence altına alınmasını da sağladı. Kraliçe Elizabeth, Hawkins ile Drake'i kamuoyu önünde azarladı, fakat el altından onlara işlerine devam etmelerini bildirdi.

Uzak ülkelere gidip yerleşenlerin amacı da korsanlarınkinden pek farklı değildi. Biri için kalyonlar neyse, öbürü için de ilkel oymaklar

oydu. Bazı Fransızlar Brezilya'da, Florida ve Carolina'da koloniler kurdularsa da başarılı olamadılar: Kanada'da St. Lorenz Irmağı kıyılarına yerleşenler daha şanslı çıktılar, kolonileri daha uzun ömürlü oldu (1586). İngilizler Hindistan'a ulaşmak için, Amerika ile Asya'nın kuzeyinden yeni bir yol bulmayı denediler. Labrador'da Eskimolarla, Beyaz Deniz kıyısındaki Arhengelskde de Ruslarla bağlantı kurdular (1553). İngiliz tacirler Rusya üzerinden İran ve Hindistan'la ilişki sağlamayı başardılar. Başka öncüler Amerika'da Virginia'da yerleştiler. Fakat bütün bu girişimlerin sonu hayal kırıklığı oldu: Kürk ve tütün ticareti, morina ve balina avcılığı öylesine az gelir sağlıyordu ki, altın ve baharatın yerine geçmesi söz konusu bile olamazdı. Sonunda büyük çapta toptancı ticaret için yeni yollar bulundu, fakat bunlardan ancak Atlantik'e kapısı olan uluslar yararlanabildiler: İspanyollar, Portekizliler, Fransızlar, İngilizler. Akdeniz'de kapanıp kalmış İtalyanlara bu yarışta yer yoktu, ama onlar yine de gemici olarak yabancı devletlerin hizmetine girdiler: Cenovalı Kolomb İspanyolların, Venedikli Cabot İngilizlerin, Floransalı Verazzano Fransızların buyruğunda çalıştı. O yıllarda Adriyatik Denizi'nin en uzak köşesinde bulunan Venedik yavaş yavaş çökmeye yüz tuttu. Kadırgaları kalyonlar tarafından alt edilmmişti ve Kızıldeniz'le Mısır üzerinden, hayli dolambaçlı yollardan getirtmekte ayak dirediği karabiber, şayet Venedik'e varırsa, Lizbon'dakinden çok daha pahalıya mal oluyordu. Atlantik kıyısındaki limanlar, o yıllarda Avrupa'nın dünyaya açılan büyük kapıları olmuştu: Sevilla ile Cadixten yola çıkan İspanyol konvoyları Batı Hindistan'a gidiyordu; Lizbon, Doğu Hindistan'dan gelen Portekiz filolarının limanı haline gelmişti. Bilbao, Bayonne, la Rochelle, Nantes, Saint-Malo ise Anvers'e giden yolda bir istasyonlardı; ayrıca Honfleur ve Le Havre'a bağlanmış Rouen, keza Londra, Southampton ve bir koyun dibinde çok muhafazalı bir liman olan Bristol da Anvers'in yanında yer almaktaydı. Şimdilik bu limanlar, esrarlı takım adaları ve suya gömülmüş ülkeleriyle aşılmaz bir sınır sayılan bu okyanusun kıyıcığında varlıklarını yoksulca sürdürmeye çalışıyorlardı. Ama yarın rıhtımları üstünde, çok daha büyümüş bir dünyanın bin bir çeşit malı yığınlar halinde toplanacaktı.

Denizdeki bu yeni ticaret yolları kıta toprağındaki yolların zararına işliyordu; bu zarar en çok kullanılan ticaret yolları için bile geçerliydi. Orta Avrupa madenlerinin işletilmesi Tuna yolunu kurtarmaktaydı. Fakat Avusturya'da Sibiryadan geçen yollar ıssızlaşmış, Ren yolu da önemini yitirmişti. Fuggi'ler ve Alman bankacılığı ağır darbe yemişti.

Augsburg, Nürnberg gibi bir zamanların parlak kentleri, şimdi dünyanın ulaşım eksenini olmuş Atlantik'in kıyısında bulunmadıklarından, tıpkı Venedik gibi hasta kentler haline gelmişlerdi.

EKONOMİ RÖNESANSI

Yüz yıldan daha kısa bir zaman içinde Avrupalının hayat standardı temelden değişikliğe uğradı. Çünkü en bol şekilde yeni ve yeniden elde edilmiş ürünlere sahip olmuştu. Ticaret sayesinde Amerika, Afrika veya Asya'dan gelmiş ve daha bir kuşak öncesine kadar hiç bilinmeyen bin bir çeşit şeyle şimdi Cervantes ile Shakespeare'in çağdaşları giyiniyor, besleniyor ve çok daha konforlu bir hayat sürüyordu. İncecik fanilalar, hatta ipekli çoraplar giyiyordu. Çeketi artık otlarla değil, çivitle boyanıyordu. Bahçesinde Hint terelerini ve dalya çiçeklerini suluyordu. Yemekte dizlerine peçete koyuyor, sofrasında kavun, fasulye, hindi, marul ve iri çilek bulunabiliyordu. Yemeklerinde kabak çorbası, domates, kuşkonmaz ve vanilyalı krema yiyebiliyordu. Yerelmasını artık sığırlarına verebilmekteydi. Ananas ancak bayram günlerinde yeniyordu. Torunları ise kakao, kahve, ardından da likör içecekti. Daha az kibirli mısır püresi ve ardından patates yiyordu. Hastalık hallerinde ünlü baharatlar yardımcı olmaktaydı. Tadını almalarından sonra, onların şifalı özelliklerini de keşfetmişlerdi. Örneğin karabiber pansumanda veya yakı olarak kullanılıyordu, zencefil karın ağrısına iyi geliyordu, tarçın kuvvet şurubu oluyordu. Dövülmüş küçük Hindistan cevizi soğuk algınlığını geçiriyordu; saf alkolle karıştırılmış karanfil yağı kangreni durduruyordu. Dövülmüş karabiber, anason, karanfil, Hindistan cevizi, tarçın ve kişniş karışımı beyni güçlendiriyor, balgamı söküyordu. Baharatın bu nitelikte yararlarından şüphe edenler bile, ada halkının "yolu", Fransızların "nicotiane", İspanyolların "tabac" dediği petunya çiçeği yapraklarının mukoza zarını tahrip ettiğini inkâr edemiyorlardı. Onun damla hastalığına, inme belirtilerine, nezleye, iltihaplara, yarım baş ağrısına ve romatizmaya karşı önleyici ilaç olduğu kesinlikle belirtiliyordu. Bir süre sonra tütün yapraklarını tutuşturup dumanını içmek bir oyalanma aracı oluverdi, o sırada da kininin ilk şekli olan Chinarinde'nin ateş düşürücü özelliği keşfedildi. Avrupa gibi başka kıtalar da ufukların böylesine genişlemesinden kendilerine göre yararlandılar. Japonya yeni bir giysi (Kapuçin keşişlerinin paltosu olan) kapüşonlu paltouyu, yeni bir kumaşı

(kadife), yeni bir sebze (kabağı) keşfetti. Amerika ilk buğdayını, çavdarını ve darısını elde etti, ilk asma çubuğunu dikti, ilk zeytin, limon ve nar ağacını yetiştirdi, ilk havucunu yedi, at, eşek, domuz ve tavuk yeni çevrelerine uydular, ilk kez tekerleği kullandı, demiri işlemeyi öğrendi.

Her yanda yeni gereksinimler ortaya çıkıyordu. Düne kadar lüks sayılan şeyler şimdi doğal olmuştu, bilinmeyen nesneler de olağan, alelaide şeyler. Rahat ve konfor hoşla gidiyordu; daha önceki kuşakların küçücük bir toprak parçası üstünde, kaba yünden veya kenevirden giysiler giyip, en ilkel mobilyalar kullanıp, yoksulca hayat sürerek nasıl olup da yaşamaktan hoşnut kaldıklarına şaşılıyordu. Ekonomik bir devrimin tanığı olmak insanları mutlu ediyor, ilerlemenin temposuna hem şaşılıyor hem de bu tempoya alkış tutuluyordu.

Fakat bu ilerleme herkese yaramakta mıydı acaba? Her ulus bundan sadece kendisi yararlınsın istemekteydi. Ufuklar uzaklara doğru açılırken, sınırlar kapanmaktaydı. Herkes “önce can, sonra canan” demekteydi. Paris’te veya Madrid’de olsun, Londra’da veya Lizbon’da olsun, krallar kazanç hakkını sadece kendileri için güvence altına alma çabasındaydılar. Bu tekel eğilimi her çağda varolmuştu: Fenikeliler ile Kartacalılar bir zamanlar bu yolu seçmişlerdi. Venedik’in Adriyatik ticaretini sadece kendisi için yapmasının, egemenliği sadece kendisi için kurmasının üstünden henüz pek fazla bir zaman geçmiş değildi. Şimdi de İspanya ile Portekiz, kendilerinden başka herkesi okyanuslardan ve kolonilerden kovmaya uğraşmaktaydılar. Yabancıların hammadde kaynaklarına el atmasını ve kolonilerdeki ürünleri taşımasını yasakladılar. Tekelleri dışalım, dışsatım, işletme ve taşıma alanlarını kapsıyordu. Portekiz bütün tekel uygulamasını “Casa de India” adlı bir kuruma bırakmıştı; kolonilerdeki yerleşme merkezleri, depolar, filolar bu kurumun buyruğı altındaydı, baharat fiyatlarını burası saptıyordu; kazançtan % 30-60 arasında bir pay krala ayrılıyordu; kurum karabiber ile şekerin doğrudan satışını da yapmaktaydı: Devlet kapitalizmiydi bu!

Portekiz modeli İspanya’yı etkilemişti. Merkezi önce Cadix’de, sonra da Sevilla’da bulunan “Casa de Contracción” adlı tekel kurumunu kurdu, fakat bu kurum hiç de Portekizlilerin casa de India’sının bir kopyası değildi. Kurum, her yıl Kanarya Adaları’na uğrayarak dönen gemi konvoylarını denetliyordu. Yabancı gemilerin Amerika’da durmasına, avara etmesi halinde bile izin vermiyordu. Denizaşırı yerlerden gelen mallar, yalnızca Casa’nın limanlarına getirilebiliyor ve yine yalnızca İspanyol dışalımıcılar aracılığıyla karaya çıkarılabiliyordu. Bu mallar kral payı ola-

rak % 20 oranında bir gümrük ödendikten sonra serbestçe piyasaya sürülebiliyordu. Bu da güdümlü kapitalizmdi!

Fransa ile İngiltere ise inisiyatifi tacirlere bırakmıştı. Fakat gemi seferlerinin, limanlarının ve endüstrilerinin korunmasını da sağlamıştı. Giriş ve çıkış gümrükleri ya da yasakları elverişli önlemlerdi. Çok geçmeden bu politika savunucularını da buldu: Fransa'da Laffemas, İngiltere'de Burghley. Her ikisi de sonuç olarak bir ulusun, ancak hammadde dışında bütün dışalımını kısıt ve dışsatımı özellikle de mamul maddelerin dışsatımını teşvik ederse zengin olabileceği görüşüne varmaktaydı. Bu kuramlar uyarınca Fransa'da önce lüks maddelere ve ipeklilere, sonra da keten bezi, kadife ve döşemelik kumaşlara gümrük uygulandı; Flandre'den baharat, İtalya'dan mal getirilip satılması yasaklandı. Bıçak ve demir eşya, kola ve yabancı kökenli sabun İngiliz sınırlarından geçirilmiyordu. Fransa'dan şarap dışalım ve İngiltere'den yapılacak tüm dışsatım, VIII. Henry zamanından beri yalnızca İngiliz gemileriyle yapılabilirdi. Oysa ada devletin ticaret donanması ne yazık ki henüz bunu karşılayabilecek güçte değildi. Kraliçe Elizabeth uyruklarından yalnızca İngiliz malı şapka giymelerini istemişti.

Emperyalist ticaret devletlerinin bu soylu yarışmasına Rusya da katıldı. Zaten İngilizlerin bu ülkeye gitmesinden beri Rusya da uluslararası ticarette bir rol oynamaya başlamış bulunuyordu. İskandinavya'ya tahıl gönderiyordu ve ticaret kentleri de, IV. Ivan'ın Novgorod'u yıkması gibi, çarlar tarafından yıkılmadığı sürece sürekli gelişmekteydi. Kürk aramak amacıyla Rus tacirleri Sibiry'a'nın içlerine dalmış, Çin'le bağlantı kurmuş ve kervanlarla çay ticaretini yeniden canlandırmışlardı. Fakat burada da devlet koruyuculuğu eğilimi derhal kendini göstermişti: Çar yurt dışından gelen mallara gümrük uygulamış ve giderleri özel ticaret firmalarınca ödenmek koşuluyla kürk, bal, balmumu dışsatımı tekeli kurmuştu.

Bununla Hindistan'dan Peru'ya, Portekiz'den Rusya'ya kadar her yerde serbest ticaretin partiyi kaybettiğini ve devletçe yönlendirilen ticaretin kazandığını söylemek istemiyoruz. Her ne kadar ölümcül tehlikelerle yüz yüze de, serbest ticaret kimi açıktan açığa, kimi gizliiden gizliye olmak üzere karşı hamleler hazırlamaktaydı.

Kaçakçılar tehlikelere karşı savunmaya geçtiler. Kısım de olsa Portekiz veya İspanyol Casa'sını atlatmak için mallara yanlış fiyat biçildi. Kontrollerden ve gümrük parasından tümüyle kurtulmak isteyenler, yüklerini denizde devretmekteydiler. Böylece Yenidünya'dan Sevilla'ya gelen malın onda dokuzu başka limanlara sevkedilebilmekteydi. İspan-

ya'nın yürüttüğü Amerika ticaretinin üçte biri böyle düzenbazlıklara yem oluyordu. Kaçakçılarla yabancı korsanlar da geri kalanı ortadan kaldırmak için var güçleriyle çalışmaktaydılar.

Yakından incelenince özgür ticarete serbestçe hareket edebileceği hayli büyük bir alan kaldığı görülür. Fransızların Alman madenini, İspanyolların Fransız tahılını, bezini ve kâğıdını satın alması özel girişimci işiydi. Eğer tacirler Vitréden Seville'ye veya Kanarya Adaları'na giderlerse, bu da çok kazançlı bir iş oluyordu. O günlerde II. Henri, "Fransa kralı olmasaydım, Vitréli bir burjuva olmak isterdim," demişti. Devletlerin birbirleriyle yaptıkları antlaşmalar, serbest mal trampasını güvence altına alıyordu. Bunların en eskisi İngiltere'nin Floransa ve Portekiz'le yapmış olduğu antlaşmadır.

İspanya'nın resmi Amerika tekeli kapsamına girmeyen bir ticaret dalı daha vardı : Köle ticareti. İspanya hükümeti zenci kölelerin dışalmasına ilişkin kendi imtiyazını, en çok artırana bırakmak eğilimi gösterdi. Böylece, "Kutsal Üçlü" adına, Portekizli, Fransız, İngiliz veya Hollandalı köle tacirleri "abanozlar"ı Yenidünya'ya taşımak hakkını elde ettiler. Fakat bu konuda üç köşeli bir rota ancak kazancı garanti edebiliyordu. Bu üçgenin bir köşesinde Avrupa vardı; orada her türlü tapon mal gemilerin ambarlarına dolduruluyordu. İkinci köşede Afrika vardı; mallar burada zencilerle değiş tokuş ediliyor, çoğu kez de bu köleler yerli oymakların başkanlarınca toplanıyordu. Üçüncü köşe Amerika'ydı; yolda kara derili insanların bir kısmı öldüğünden, bu kayıplar da hesaba katılarak, sağ kalanlar burada şeker veya rom'a karşılık satılıyordu. Sonra gemiler tekrar ilk çıkış noktasına dönüyordu; böylece en ucuzundan incik boncuk ve cam eşya insana, insan da çok kıymetli yiyecek maddesine dönüşüyor, bu da çil çil altın getiriyordu. Köle ticareti, Afrika'nın birkaç milyon kara derili insanını bedbaht ederek üç yüzyıldan fazla sürdü. Ekonomideki rönesansın parlak görünümünü kirleten tek kara lekedir bu. Ticaretteki bu yayılma sadece Avrupa'nın yaşama tarzını değişikliğe uğratmakla kalmadı, angarya çalışmaya mahkum edilmiş Afrika insanının sefilliğe sürüklenmesiyle başlayarak, başka halkların varlığında da derinlemesine değişimlere yol açtı.

RÖNESANS VE PARA POLİTİKASI

Bir bakıma büyük keşifler önceleri bir hayal kırıklığına yol açmıştı: Por-

tekizliler baharata ulaşmışlardı gerçi, fakat altın hâlâ çok az bulunan bir nesneydi. Yenidünya'dan gelen papağanlar ile ananaslar bu değerli madenin eksikliğinin yarattığı boşluğu dolduramıyordu.

Kolomb'un tayfaları yerlilerin burun ve dudak halkası olarak taşıdıkları birkaç altın süs eşyası elde etmiş ve ayrıca dağlardaki ırmaklardan yerlilerin altın parçacıkları topladıklarını da görmüşlerdi. Kolomb, Hispaniola dediği Haiti Adası'nda maden kuyularını andıran çukurları keşfettiğinde, efsanevi altın ülkesi Ophiri bulunduğunu sanmış, ama altın çıkmayınca bunun hayaliyle yetinmek zorunda kalmıştı. Daha sonraki dönemde sessizce yapılan yağmalar ve alınan kurtarmalık paraları, fatihlerin altın açlığını bir dereceye kadar giderdi: Cortez'in gasp ettiği Montezuma'nın hazinesi altı ton altın (1519), Pizarro'nun yağmaladığı Atahualpa'nın hazinesi üç ton altın getirdi (1533). Bu ganimetler altın kıtlığı olgusunda pek az değişiklik yapmıştı, bununla birlikte kolonilerin umutlarını alevlendirmiş, gemi donatanlar ile kralların sabrını pekiştirerek işin peşini bırakmamalarını sağlamıştı.

Bunun ödüllü de gecikmedi. Amerikan altın üretimi sürekli bir artış gösterdi: İlk zamanlar yılda üç tonda, daha sonra beş ton oldu. Bu miktar dünyanın geri kalan kısmında bulunan altından daha fazlaydı. Dünyanın kullandığı altın XVI. yüzyılda 700 tona ulaştı, oysa daha önceki yüzyıl içinde bu miktar ortalama 20 tonu geçmemişti.

Gümüş ise çok daha fazla üretildi. Ünlü "Potosi" gümüş madeni, başlangıçtaki güçlükler nedeniyle ancak yüzyılın ortalarında işletilebilmişti (1545). Lama kervanlarına kılavuzluk yapan bir Kızılderili, Boliviya yaylalarının üçra bir köşesinde bu madenin yatağını keşfetti. Perulu bir madenci gümüş cevherine tuz, cıva ve bakırlı pirit karıştırdı, bu hamurumsu kitleyi insanlara ve hayvanlara çiğnetti ve bu yöntemle kolayca indirgenebilen bir gümüş karışımı elde etti (1554). Sonunda Amerika bunca çabanın karşılığını ödemeye başlamıştı. İspanya ansızın gümüş madenlerine ve verimli bir işletmeye olanak sağlayan bir yöntemle sahip oluvermişti. Artık dilerse savaş yapabilir, eğlenceye dalabilir ya da sırtüstü yatabilirdi.

İstatistikler itiraza elverişli olmakla birlikte, yine de apaçık bir dil konuşurlar: XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyadaki yıllık gümüş üretimi 50 tondan azdır ve bu üretimde Amerika'nın hiç payı yoktur. Bundan sonraki 25 yıl içinde ise üretim 90 tona çıkmıştır ve bunun üçte biri Amerika kökenlidir. Arkasından Potosi madenleri devreye girmiş, böylece yüzyılın sonlarına kadar yıllık gümüş üretimi 350 tona ulaşmış ve

yüzyılın son yılında da 420 ton olmuştur. Bunun onda dokuzunu Amerika sağlamıştır. Yüzyıl bütünüyle ele alınırsa, dünya 23.000 ton gümüş üretmiş, yani bir önceki yüzyılın yirmi katından fazla bir üretim gerçekleştirilmiştir.

Bu gümüşün beşte dördü İspanya'ya gidiyordu. Fakat bunları muhafaza etmek gibi bir sıkıntısı olmadı İspanya'nın. Dışalımcılar kendi ülkelerinde yetişmeyen şeyler için para ödüyorlardı ve Yenidünya'ya göç edenlerin yerine çalıştırılan yabancı işçilere ücret vermek gerekiyordu. En yakın komşu ülke Fransa'dan tahıl, tuz, kâğıt ve mobilya satın alınıyordu. İngiltere'den bez, Batlık ülkelerinden de gemiler için kereste getirtiliyordu. Cenovalılar ile Almanlara faizle borç veriliyordu, ayrıca Avrupa'da Katolikliğin korunması için de para gerekmekteydi. Böylece İspanya'ya akan altınla gümüşün önemli bir kısmı çarçabuk Avrupa'nın diğer ülkelerine aktarılmaktaydı ve olanaklar elverdikçe korsanlar da bu "yeni paylaşım"a etkin biçimde katılıyorlardı.

Haçlı Seferleri'nden sonraki dönemde olduğu gibi, şimdi de değerli madenlerin bollaşması yeni sikkeler kesilmesine olanak vermişti. Birliğini kurmuş ve zenginleşmiş İspanya, kendi para sistemini gerçekleştirdi (1537). Çoğu Sevilla'da, gemilerin boşaltıldığı yerin yakınında hazırlanmış sikkeler bir ekol oluşturmıştır. 3 gramdan biraz fazla ağırlığıyla altın Escudo, Fransız "écu"suna yakın değerdedi (1537). Bunun iki katı değerinde "Doublone", halk tarafından "Pistole"ye gösterilene benzer bir ilgiyle karşılandı. Gümüş "Duro" Granada'nın alınmasından sonra doğmuş ve bugün hâlâ dünyaca tanınan bir halefi olmuştu (1497). Bu İspanyol Duro'su, Bohemya'da, Joachimsthaler gümüş madenleri sahibi Kont von Schlick tarafından kestirilmiş nefis gümüş sikkelerle eşit değerdedi (1519). Onlara Joachimsthaler ya da kısaca Thaler deniyordu.

Almanya ve İspanya devletlerinin hükümdarı V. Karl zamanında, Duro ile Thaler birbirine ayarlandı ve "Thaler" kelimesi Kastilya' ağzında daha yumuşak bir şekilde söylenerek "Dolera" adını aldı. Meksika'da kurulan sikke darphanelerinde aynı tipte (yaklaşık 25 gram saf gümüşten) para basıldı (1525). Dört yüz yıl boyunca Piaster adıyla bütün Amerika kıtasına yayıldı, Pasifik Okyanusu'nu aşip egemenliğini Hint Okyanusu kıyılarına taşıdı ve bu sırada kurulan Amerika Birleşik Devletleri, Dole- ra'nın yeniden canlandırılmasıyla "Dolar"ına kavuşmuş oluyordu.

5) İspanya'nın orta kesimi Kastilya'dır. Kuzeydeki eski Kastilya'nın başkenti Valladolid, güneydeki yeni Kastilya'nın başkenti Madrid'dir. İspanyolca dili bu bölgede oluşmuş ve gelişmiştir.

Bütün ülkelerde elden ele dolaşan İspanyol sikkelerinin görkemiyle diğer ulusların paralarının boy ölçüşemediği anlaşıyor. Hâlâ “livre tournois”, “sous” ve “deniers” para birimlerine dayanan Fransa altın “écu” suna ve üzerinde kralın başı bulunduğundan “teston” (tête: baş) denilen gümüş bir sikkeye sahipti. Sterling, Shilling ve Pence’e dayanan İngiltere, üstünde hükümdarın tasviri bulunan bir altın sikke kestirmiş ve adına “Sovereign” denmişti (1513); buna karşılık Shilling ile Teston’lar gümüşlendi (1489). Başka ülkelerde paraların karmakarışıklığı hâlâ sürmekteydi, özellikle paramparça bir yığın devlete bölünmüş Almanya’da ve birliğini kuramamış İtalya’da bu karışıklık daha da belirgindi.

Amerikan değerli madenlerinin Avrupa’ya akması her yanda sorunlar ortaya çıkardı. Gerçi ekonomi şimdi kendisine gerekli ödeme araçlarına sahip bulunuyordu, fakat aynı zamanda genel bir fiyat yükselmesine de yol açmıştı. Düzenli bir altın ve gümüş seli, mallara ve hizmetlere daha yüksek değerler biçilmesine neden olmuştu. Bu etkiler önce Endülüüs’te fark edilmeye başlanmış, sonra da bütün İspanya’yı sarmış ve bağımlı bölgelere –İtalya ve Hollanda’ya – geçmişti (1518). Fransa, İngiltere, Almanya, hatta Polonya ile Rusya da bundan etkilenmişti (1524). Para miktarının birdenbire artmasından dolayı mal arzı talebin çok gerisinde kalmıştı. Gerçi gümüş madenleri durmadan gümüş gönderiyordu, ama ne hububat, ne tavuk, ne de bez gönderen vardı. XVI. yüzyıl boyunca İspanya, Fransa ve İsviçre’de fiyatlar üç kat artmıştı. Ücretler ve kira paraları bu fiyatların öylesine gerisinde kalmıştı ki, sosyal yapıda bir değişikliğe neden oldu. Enflasyon zamanlarında hep görüldüğü gibi, sabit gelirlielerin satın alma gücü azaldı: Bu sürecin kurbanı kendi halinde insanlarla toprak sahipleri oldu. (Bu toprak sahipleri çoğunlukla feodal soyluların çocukları, İspanya’da Hildagos, İngiltere’de Squires denilenler ve diğer ülkelerde bunların benzerleriydi.) Fakat gelirini tacirler gibi zamanın çalkanmalarına göre sürekli ayarlayabilenler bu durumdan çıkar sağlıyordu.

Bu yeni heyelan insanları sarsarak uyanmalarına yol açtı, kilise ilkelelerini, dogmalarını yeniden gözden geçirmeye yöneltti ve toplumda derin yarıklar oluşturdu. Hoşnut olmayanlar Huguenot’lara⁶ katıldı, olan-

6) Huguenot, Fransa Protestanlarına verilen addır. Bunlar Calvin’in (1509-1564) kurduğu Kalvencilik meshebendendi. Fransa’nın Katolik krallarınca baskıya uğradılar. 1562-1598 yılları arasında iki mezhepten olan insanlar savaştılar. 1598’de Nantes Fermanı’yla barış yapıldı ve Kalvencilere serbestçe ibadet hakkı tanındı. 1685’de bu hak kaldırıldı; kovuşturmalar ve baskılar başlayınca birçok Huguenot yurt dışına kaçtı. 1787’de baskılar sona erdi.

larsa Katolik Kilisesi'nin bayrağı etrafında toplandı. Ancak Reform hareketini sadece para krizinin bir sonucu ve bu hareketin yandaşlarıyla hasımlarını da fiyat yükselmelerinden zarar ve yarar görenler diye ayırmaya kalkışmak kuşkusuz pek kestirme bir yorum olacaktır. Fakat dinsel gelişmeler ile para politikasına ilişkin gelişmeler arasında yakın bağlantılar bulunduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. İkisi de zaman bakımından paralel bir evrim göstermiş ve ikisi de ufukların genişlemesiyle ortaya çıkmış ekonomik devrimin peşi sıra gelmiştir.

Hükümetler fiyat yükselmelerinin nasıl önlenebileceği sorunuyla karşı karşıya kalmışlardı. Bu durumda Roma İmparatoru Diocletianus'un eski çözümünü, yani fiyatları sabitleştirmeyi tek çıkar yol olarak gördüler. İmparator V Karl fiyatları dondurdu. III. Henri, ekmek, et, odun, giysi ve ayakkabı gibi yaşamsal önemdeki mallar için sabit fiyatlar saptadı. Fakat köylüleri gücendirmemek ve ev yapımını tehlikeye sokmamak amacıyla tahıl fiyatlarıyla kiralari saptamaktan kaçındı. Ne var ki, bu önlem tümüyle karaya oturmaya mahkûmdu, zira karaborsa her türlü fiyat saptamasından sıyrılmayı başarıyordu.

Acaba doğrudan doğruya paranın kendisi mi ele alınmalıydı? Elde bol miktarda sikke metali bulunduğundan, onun satın alma gücünü sabit kılmak için, her birini biraz daha ağırlaştırmak gerekirdi. Hükümetler ise bunun tam tersi bir deneyin içine girdiler. Acil olarak paraya gereksindikleri için sikkelerinin ağırlığını azalttılar, ya da takas parasına oranla onlara daha yüksek bir kur değeri verdiler. Başka bir deyişle, sikkelerin değerini düşürüp fiyat yükselmesine karşı çıkacakları yerde, bu yükselişi daha da körüklediler.

Bu şekilde XVI. yüzyıl boyunca, İspanyol Escudo'su 350 Maravedis'ten 440 Maravedis'e, Fransız écu'su 40 Sous'dan 60 Sous'ya, Alman Gulden'i 60 Kreuzer'den 94 Kreuzer'e, İngiliz Sovereign'i 20 Shilling'den 30 Shilling'e çıktı. Bu sırada para merdiveninin alt basamağında, İspanyolların Vellon'u gibi, değerleri şüpheli sikkeler ortalığı kapladı (1558). Bu Vellon gümüş ve bakır karışımı bir sikkeydi, ancak gümüş miktarı sürekli azalıyor bakır oranı artıyordu.

Kuramlar ve kamuoyu bu değişikliklere karşı cephe aldı. Ünlü astronomi bilgini Kopernik, paranın sağlıklı bir hale gelmesi için el sürülmez ve değiştirmez kılınmasını, miktarının da çoğalmamasına dikkat edilmesini öğütüyordu (1526). Fransa'da Sayıştay danışmanı Malestroict, "Bugün her yanda egemenliğini sürdüren büyük pahalılık, bizim para değerini yükseltmiş olmamızdan ileri gelmektedir," diyordu (1566). Hukukçu Jean

Boding bu pahalılığı, dört yüz yıl öncesine oranla şimdiki krallıkta çok fazla miktarda altın ve gümüş bulunmasıyla açıklıyordu (1568). İspanya'da Lopez de Gomara, pahalılığın nedeni olarak Amerikan değerli madenlerinin Avrupa'ya akmasını gösteriyordu (1558). Tiyatro yazarı William Shakespeare'de, İngiltere'de sikkelerin sürekli değişikliğe uğramasına ve Hindistan'dan her yıl büyük miktarda altın ve gümüş gelmesine dikkati çekiyordu (1549). Floransalı zenginlerden Davanzati, paranın durumunu kötüleştirmek için her zaman bir bahane ve öztür bulan hükümdarların aç gözlülüğünü acı bir dille eleştiriyor, her vücudun nasıl kan dolaşımı için belirli miktarda kana gereksinmesi varsa, her devletin de tedavülde ancak belirli miktarda para bulundurması gerektiğini belirtiyordu (1588).

Böylece işin iç yüzü adım adım aydınlığa çıktı ve hayat pahalılığında suçun, paranın miktar ve kalitesinde olduğu anlaşıldı. Resmi makamlar çare bulmak konusunda yardımcı olmaktan asla kaçınmadılar. Sağlıklı ve istikrarlı bir paraya ulaşmak için içtenlikli bir hevesle kısa sürede güçlerini topladılar. İspanya kralı II. Felipe bunu denedi. Fransa kralı III. Henri, Franka 20 Sousluk bir değer verirken, paranın gerçek değeriyle takas parası arasında uyum sağlayabildiği kanısındaydı (1577). İngiltere kraliçesi Elizabeth, gümüş sikkenin kurunu kesin olarak belirledi (1561). Gene de bütün bu çabalar, gerçeklerin baskısı karşısında tutunamadı: Paralar koşullara bağımlı kaldılar. Nicelikçe her çeşit denetimden sıyrılabilen altın ve gümüş talebine, nitelikçe de vazgeçilmesi hükümetlerin gücünün üstünde kalan işlemlere bağımlıydı.

Peki, ticaret çevrelerinde istikrarlı bir paraya hiç mi değer verilmiyordu? Bu çevreler Amerika'dan kaynaklanan enflasyona ve Avrupa'daki değer düşürme politikasına kolayca uyum sağlamışlardı. Tüketici istediği kadar homurdansın, olup bitenlere gülümseyen tüccar hep başını sallamaktaydı.

BANKACILIKTA RÖNESANS

Denizden pek uzakta olmayan bir yerde, Schelde Irmağı'nın verimli kıyısında, o günkü dünyanın ticaret başkenti Anvers bulunuyordu. Kent kazanmış olduğu bu mevki, limanı ve panayırları kadar bankacılığına da borçluydu.

Liman hiç kuşkusuz Batı dünyasının en hareketli trafiğine sahipti (1491). Papa burasını şap için depo yeri olarak göstermişti, zira aşırı

yüklü Lizbon, baharat sevkıyatının bir kısmıyla bile başa çıkamıyordu ve bu işi gemiyle 14 günde gidilen Anvers'e bıraktı. Buranın konumu Orta ve Kuzey Avrupalı alıcılar için kuşkusuz daha elverişliydi. Portekiz kralı kente temsilcisini gönderdi (1499). İtalya'nın, Almanya'nın ve İngiltere'nin büyük firmaları da Portekiz kralı gibi davranıp burada şubelerini açtılar. Hindistan'ın hazineleriyle yüklü kalyonlar ve kadirgamlar doğrudan Doğu'dan gelmiyorlarsa, Tajo'dan Schelde'ye gidiyorlardı. Irmakla denizin birbirine karıştığı Vlissingen önlerinde yüklerini mavnalara ve kayıklara aktarıyorlar, böylece büyük gemiler vakit kaybetmeden tekrar denize açılıyor, küçükler de Schelde üzerinden yola devam edip taşıdıkları malın cinsine göre Anvers kanallarına giriyorlardı. Böylece şeker bir kanalda, peynir başka kanalda, işkembe bir diğerinde, tereyağı bir başkasında taşınıyordu. Yükler biri ağaçtan, öbürü taştan yapılmış iki vincin yardımıyla boşaltılmaktaydı. Vincilerin ikisi de büyük çarkın yanına konulmuş bir kafesin içinde duran adamlarla işletiliyordu. İskelenin kenarına da karabiber çuvalları ve melas fıçıları üst üste istif ediliyordu.

Limana dikkate değer bir serbestlik egemendi. Bu da Anvers'e avantaj sağlıyordu. Brugge kenti türlü yasalarıyla yavaş yavaş çökerken, hoşgörölü Anvers gittikçe daha çok gelişmekteydi. Burada ne liman resmi ne de gümrük parası ödeniyordu, ne provizyon vardı ne de simsar komisyonu. Kimliği bulunmayan yabancılara bile ses çıkarılmıyordu. Serseriler, suçlular ve toplum dışına itilmişler bile hiç çekinmeden burada barınıyordu, öyle ki, çoğunlukla bu özgürlük ortamı azgın bir başıboşluk halinde yozlaşmaktaydı. Soygun, cinayet, ayyaşlık ve fuhuş, tıpkı vurgunculuk gibi olağan şeylerden sayılıyordu.

Anvers panayırları limanın depolama yerlerinin doğal birer tamamlayıcısıydılar. Panayırlar, Pantkot Yortusunda, St. Bavo Günü'nde (Al-lowins Günü) kurulurdu. Op-Zoom denilen yerde kurulan bu pazarların yerinin Schelde kıyısına taşınmasından sonra, Noel ve Paskalya Yortusu'nda da kurulmaya başladılar. Her defasında çok sayıda İngiliz ve Brabant kumaşları, kolonilerden gelmiş çeşit çeşit ürünler, İnciller ve dua kitapları sergileniyordu. Her yıl belirli zamanlarda açılan bu panayırlar da numunelere bakılarak sözleşmeler yapılıyor, bu sözleşmelerin hacmi de giderek büyüyen bir gelişim gösteriyordu. Mal ticareti sermaye piyasasınca ele geçirildi ve Anvers para ekonomisinde önder oldu.

Doruğa giden yol boştu: Augsburg ve Nürnberg piyasadan çekilmişti, Brugge gelişiminin en yüksek noktasına varmış ve buradan inişe geçmişti.

Şimdi sadece kapitalizmin eldeki araçlarını daha da geliştirmek söz konusuydu.

İngilizler Anvers'te kendi borsalarını devam ettiriyorlardı. İkinci bir borsa Meir Kanalı kıyısında, altın yaldızlı bezekleri olan küçük kuleli bir binada kurulmuştu (1531) ve burada sadece para işlemleri yapılmaktaydı. Binada dörtgen biçiminde geniş bir hol vardı, bu holü süslerle donanmış sütunlar ve üç dilimli kemerleriyle üstleri kapalı daha küçük holler çevreliyordu. Burası sabahdan akşama ziyaretçilerle dolup taşardı, bütün diller konuşulur, dünyanın dört bir yanından kılıklara rastlanırdı. Borsanın büyük giriş kapısında Latince bir yazıt vardı ve bu yazıtta, "Bütün uluslardan ve bütün dillerden ticaret adamlarının yararına ve çıkarına," yazıyordu. Burada Alman Portekizliye sokuluyor, Cenovalı bir Hansa mensubuna tekrar rastlıyor, Fugger firmasının adamları Ximenes ya da Affaitadi ailelerinin adamlarıyla dostça görüşüyordu. Bütün bu insanların bulunduğu Anvers, her çeşit ödemeler, takas işlemleri, arbitraj, kredi işleri, deniz taşımacılığı sigortaları ve ortak bahisler için dünya çapında bir merkez olmuştu. Anvers, V. Karl'ın para kenti, Batı dünyasının kredi işlemlerinin gerçek başkentiydi. Daha doğrusu başkentlerinden biriydi, zira bir başka kent de Flamanların bu büyük kentiyle rekabet etmekteydi. Bu kent, imparatorlukla Fransa'nın sınırında bulunan Lyon'du ve kendi borsası ile panayırları vardı. Tıpkı Anvers gibi tüccara vergiden muafiyetler tanımış ve bu hiç de zararına olmamıştı (1548). Burada hiçbir işlem ve alım satım vergisi yoktu, üstelik yabancı tüccara ayrıcalıklar da tanınmıştı (örneğin, her çeşit miras vergisinden muafiyet gibi). Her çeşit para kote ediliyordu; malların sandıkları veya balyaları kentin armasıyla damgalanırsa Fransa'ya yapılacak her çeşit dışsatım serbestti ve gümrük vergisinden de muaftı.

Her biri on dört gün süren panayırlar Saône kıyısındaki "place de la Draperie"de kuruluyordu. Sonradan burası "place de Change" adını aldı. Meydanı çepeçevre kuşatan taş direkler arasına kordonlar çekilirdi. Açılış günleri Üç Kral Yortusu'ndan sonraki ilk pazartesiye, Quasimodo Günü'nden sonraki pazartesiye, 4 Ağustos'a ve 3 Kasım'a rastlatılıyordu. Üç Kral Yortusu'nda başlayan panayır 1 Mart günü, Paskalya'da başlayan 1 Temmuz günü, Ağustos'ta başlayan 1 Eylül günü ve Azizler Yortusu'nda başlayan panayır 1 Aralık günü sona ererdi. Sürenin başlaması bir törenle kutlanıyordu. Panayır yönetmeni, bir mahkeme sekreteri ve altı temsilci (2 Fransız, 2 İtalyan, 2 Alman veya İsviçreli) para değiştirme bürosuna gelir, yönetmen burada etkileyici bir söylevle panayıra katılan-

lara dürüstlük ve yerel yönergelere, yasalara saygı öğütünde bulunurdu. Sekreter açılışı bir tutanakla saptardı. Ertesi gün yönetmen, sekreter ve temsilciler belediyede bir araya gelirler ve Lyon'la ticari ilişkileri bulunan bütün kentler için para değiştirme kurlarını yeniden ayarlarlar ya da eskilerini onaylardı. Daha sonraki veya yabancı ülkedeki bir panayır için devredilmemiş ya da alacak kaydedilmemişse, hesap bakiyeleri nakit olarak ödenirdi. Eskiden Champagne panayırlarında görülen işlemin aynısıdır bu ve o zaman olduğu gibi şimdi de bir muhasebe parası vardır. Bunun yardımıyla kambiyo tutarları hesaplanır ve karşılaştırmalar yapılır. Bu para artık, Provins Pfund'u değildir elbette; onun yerini "écu du marc" almıştır. Bunun için de son derece kesin bir altın ağırlığı saptanmıştır: 65 écu, 1 Marc'tır. (Marc, 8 ons ya da 244, 855 gram karşılığında eski bir ağırlık ölçüsüdür; o halde 1 écu: 3, 767 gramdır.)

Lyon ticaret merkezi olarak özellikle İtalyanlar için çok elverişli bir yerdi. Burada ayrıca çok sayıda Alman, İsviçreliye, İspanyol'a, Yahudi'ye ve Fransız'a rastlanırdı, fakat İngiliz ve Flaman tüccarlardan gelen pek olmazdı. Ayrıca Cenovalı, Milanolu, Luccalı, Venedikli özellikle de Floransalı bankerler burada iş yapmaktaydı. Bunlar arasında Mediciler en ön sırada yer alıyordu. Onların yanı sıra Apenin Yarımadası'nın bütün büyük ticarethaneleri temsil edilmekteydi. Bunlar Lyon'u Avrupa'nın sermaye pazarı ve paranın hükümdarlarla tacirlerin yararına toplandığı bir merkez haline getirdiler.

Fransız kralları yapacakları savaşlar için gerekli parayı Lyon'dan borç alıyorlardı. Bu kent, imparator seçimi sırasında kendi adayı I. François'yu, V. Karl'a karşı desteklemelerini İtalyanlara ısrarla salık vermişti. V. Karl imparator seçilince bunun öcünü Lyon'dan aldı; uyruklarının bu kentle ticari ilişki kurmalarını yasakladı ve imparatorluk toprağındaki Besançon'da rakip bir sermaye piyasası merkezi kurmak girişiminde bulundu (1535). Ama Besançon'daki sermaye piyasası ömürlü olmadı. Kent coğrafi konumu bakımından daha az elverişli bir yerdeydi. Üstelik tüccara özgürlükler tanımaktan daha az hoşlanıyordu. Lyon yine kıta çapında büyük piyasa merkezi olma durumunu korudu.

Anvers'te olduğu gibi, Lyon'da ve daha az önemli Cenova, Sevilla, Augsburg ya da çökmeye yüz tutmuş Brügge gibi diğer yerlerde, eski bankacılık yöntemleri geliştirilip daha mükemmel hale getirilmişti. Her ne kadar sermaye faizi hâlâ kilisece lanetleniyor ve Katolik devletler bunu resmen onaylamayı göze alamıyorsa da, faiz yine de her yerde uygulanmaktaydı. Krallar ve prensler kendilerine para verenlere faiz ödemek

zorundaydılar, hatta kutsal Papalık bile sarraflara ve bankerlere başvur-maktaydı. İlk resmi başkaldırısı Lyon yaptı: Burada, faiz karşılığında kredi alınmasına alenen izin verildi.

Başka yerler de bu örneğe uydular. Bu “Cehennemlik” uygulamaya karşı son direnişler de Reform hareketleriyle kırıldı. Calvin, kredi işinde hokkabazlıklara hâlâ ateş püsküren Luther'den farklı olarak, ilgili kim-se zenginse mütevazı bir faize izin vermektedir. Calvin “Niçin,” diye soruyor, “bir miktar paraya benim diyen kimsenin bu paradan yararlan-masına izin verilmesin? Verimsiz tarlası olana, bunu kiralaması için pekâlâ izin veriliyor.” Sofistçe bir kanıtlama! O güne kadar para, toprak karşısında bir değer ifade etmemiştir, çünkü para kendiliğinden, verimli verimsiz tarla varsayımından yararlanarak, bunun da sahibine bir şeyler kazandırabileceğini saptıyor. Böylece Kalvenciler, aşırı faiz istememek koşuluyla, paranın faizlenebileceğini kabul ettiler (1547). Cenevre “% 5'ten fazla alınmamasını” salık verdi. Yirmi yıl sonra Cenevreliler % 10'a izin verdiler (1568). İngiltere'de Tudor hanedanı, Fransa'da I. François aynı yüzde oranını onayladılar. V. Karl ile II. Felipe faiz oranını % 12'ye çıkardılar. Fugger ailesi ise imparatorun % 14'e izin verilmesini istiyordu. Lyon “bir dahaki panayıra kadar” %4 daha fazlasını, yani bir yıllık faiz olarak % 16 istemekteydi. Anvers faiz oranlarını, % 16'dan % 20'ye kadar kaydıyla saptadı. “Akılla ve çabayla elde edilmişse, tanrının da kutsayacağı kazanç miktardı bu.”

Borç para verenin aldığı senetler şimdi piyasada kullanılıyor ve başkasına devredilebiliyordu. Bono cirosu başlamıştı; bunun için de bono sahibi senedin arka tarafına, borçlanan miktarın borçlu tarafından üçün-cü bir şahsa ödenmesi kaydını düşüyordu. Bu yöntem –başlangıçta sade-ce pek ender hallerde kullanılmakla birlikte– İtalya'da iyice yerleşmiş, ancak Avrupa'nın diğer kesimlerinde henüz o kadar yaygınlık kazanma-mıştı (1519).

Bonoların giderek ne kadar büyük önem kazandığı, 1519'da yapılan imparator seçiminde görüldü. Mediciler ve Lyon'daki İtalyan çevrele-rince desteklenen I. François etrafa çil çil altın Thaler'ler dağıtırken, Fugger ailesi tarafından desteklenen V. Karl, seçici prenslere içi Gul-den'lerle dolu keselerle birlikte, ikramiye olarak –seçimden sonra öde-necek– bonolar da verdi. Karl imparator seçildi. Kredi nakit parayı yenil-giye uğratmış, banka parayı, kâğıt madeni yenmişti.

Bonolar ortaklaşa girişimlerde de önem kazandı. Augsburglu banker Ambrosius Hochstetter, parayı borç olarak yalnızca kendi ailesinden ve

akrabalarından değil, başka kimselerden, soylulardan, burjuvalardan ve memurlardan da almak gibi bir yöntem buldu. Bu kimseler onun bankasına para yatıracak ve karşılığında da faiz alacaklardı (1526). Para belirli bir amaçla verilince, parayı veren bu amaçla kurulmuş ortaklıktan belli bir hisse senedi alıyordu. Bankacılık terimlerini yaratan İtalyanca'da buna "parte", ortaklığa "partito" ve katılanlara da "partigiani" denildi. XVI. yüzyıl Fransız'ı bunları "part, parti, partisan" diye kendi diline aktardı. Tuz vergisini toplamak amacıyla bir "parti" kuruldu (1555). Devlet borcunu konsolide etmek amacıyla Lyon'da çıkarılmış kraliyet tahviline imza koyanlar "le grand Parti"yi kurdular, para verenler de "partisan"lar oldu.

İlk anonim şirket ortaya çıkmıştı. Ancak daha önce de büyük sermaye gerektiren tuz ticaretini finanse etmek ve Toulus değirmenlerini işletmek amacıyla, Fransa'da –aile tabanına dayanmak koşuluyla– bu tip şirketler görülmüştü. Londra'da serüven düşkünü tacirler her biri 25 İngiliz lirası değerinde 240 hisseli bir şirket kurdular. Bu parayla, Avrupa'nın en kuzey bölgesindeki ticari girişimler finanse edilecekti. Sağlanacak kazanç kuzeyden döndükten sonra paylaşılacak ve başarı sağlandıkça bu yöntem sürdürülecekti (1558). Bu serüvenci tacirlerin girişimi büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlandı, ne var ki, bu modele göre birbiri ardına "Moscovy Company" ve "Eastland Company" doğdu. Serüvenci tacirlerin yöntemi unutulmamıştı. Fakat devleri yönetenler huzursuz olmaktaydı; özel girişimlere el atmayı ve özellikle de hasetlerini uyandıran bankerlerin yerine geçmeyi denediler. Bir zamanlar Barselona kenti, Yahudi tefecilerden kurtulmak için resmi bir kredi bankası kurmuştu (1401). Cenova Cumhuriyeti de kendi bankasını kurmak istedi; bu bankanın tabelasında, koruyucu sıfatıyla Aziz Georg'un tasviri bulunmaktaydı (1584). Venedik bankasını Rialto'da kurdu (1593). Milano da bankasını Aziz Ambrosiusun adına açtı (1548). Paris bu konuda pek becerikli davranamadı ve II. Henrinin çok istediği devlet bankasını kurmayı başaramadı. Ne var ki, ister devlet eliyle ister özel sektör eliyle olsun, kavram olarak henüz ortaya çıkmadığı halde, kapitalizm alabildiğine büyümekteydi.

YEREL HABERLER

Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, toptancı büyük tüccarla dükkân sahibi küçük tüccar arasındaki farklılık sürüp gidiyordu. Değişik alan-

larda her ikisi de, mesleklerinin avantajlarıyla, acı ve tatlı yanlarıyla karşılaşmaktaydı.

Jacques Cœur gibi, Mediciler ve Fuggerler gibi yüksek dereceden daha başka ticaret adamları da siyasal iktidara ulaşmışlardı. Bunlardan biri Londra'lı bir toptancının oğlu olan Thomas Gresham'dı. Anvers'te tuha-fiyecilik yapmıştı. Uluslararası banka işlerinin gizli kapaklı yanlarında kendini o derece iyi yetiştirdi ki, adını para tarihine geçirdi. Onu, sikke metalleri arasında özellikle yasal biçimde saptanmış bir değer ilişkisi bulunan çifte değerli paralarda görülen ve eski çağda da bilinen bir kuralın, kötü paranın iyi parayı piyasadan kovması şeklinde ifade edilebilecek "Gresham Yasası"nın yaratıcısı olarak gösterirler.

Gresham, kraliçenin danışmanı ve Londra borsasının yaratıcısı olarak ülkesinin para politikasında olağanüstü derecede etkili rol oynamıştır.

Bu çapta bir başka kişilik de İspanyol Simon Ruiz'dir. Büyük çapta bez dışalımıcısıydı ve öldüğünde geride 150 milyon Maravedi tutan bir servet bırakmıştı. Bir başkası Fransız gemi donatanı ve ipekli fabrikatörü Semblancay'dı. I. François onu hazine bakanlığına atamış, sonra da astırmıştır. Bir diğeri Nürnberg'de tüccarlık, Lyon'da bankerlik yapmış Kleberger'dir. Fransız uyruğuna geçerek Berner adını almış ve sonunda kralın valesi (oda uşağı) olmuştur. Bu para babalarının hırsı sadece zengin olma amacıyla sınırlı değildi, toprak ve memuriyet satın alarak, soyluluk unvanları elde ederek yükselişlerini sağlam temellere dayandırmak da istemişlerdi. Lyonlu bir baharat taciri, sekiz tane evladiyelik çiftlik elde etmişti. Troyesli bir boyacının yirmi tımar arazisi vardı. Sevilla'da her tacire Hidalgo deniyordu, bu da ast rütbede bir soyluluk unvanıydı. Fakat, Provence'da,⁷ İtalya'da, İngiltere ve Fransa'da, bunun tam tersi bir tutum içinde ticaretle uğraşan soylular da vardı ve "malların sürekli el değiştirmesi" koşuluyla, genellikle büyük çapta ticari girişimlerde bulunuyorlardı.

Perakende küçük ticaret ise, pazarlarda kötüye gitmiş durumunu geride bırakmış, yavaş yavaş gelişmekte ve dünyadaki yerini almak için savaşımlar vermekteydi. Normal koşullarda toptan ticaretin, imalat ve tarımın ortaya koyduğu şeyleri, tüketicilere dağıtma işini sürdürüyordu. Zenginleşmesi için en iyi yol, bu işi ilerletmesiydi. Savaşlar, karaborsa

7) Marsilya merkez olmak üzere Fransa'nın güney bölgesi. Buranın kendine özgü bir lehçesi vardır.

alışkanlığı ve enflasyon ona çok elverişli fırsatlar vermekteydi. Bir Norman kronist, "Mal alıp bunu tekrar satanlar öyle zengin oldular ki, servetlerinin hesabını şaşırdılar," diye yazar. Toplumun birbirini küçümseyen zümreler halinde sınıflara ayrıldığı İspanya'da, unvanı, yani "titulo"sı hâlâ hor görülen tacir, kesesine güvenerek "plebio"ları, yani zanaatkâr, köylü ve manastır kardeşlerini kendinden aşağı görebiliyordu. Bütün Doğu'da ise ticaret adamı, Savary'nin tasvirlerinden anlaşıldığına göre, kendisini sıradan adamdan daha üst mertebeye çıkartan sağlam bilgi ve deneyimlerine güvenebilmekteydi. Yolculuklara çıkmaktan korkmuyor, birkaç dil konuşuyor, mal ambalajlanmasından anlıyor, çeşitli ağırlık, uzunluk ve hacim ölçüleriyle paraların farkları hakkında ayrıntılı bilgiye sahip bulunuyordu. Kılığına özen gösteriyor, evinin döşenmesinde ise değerli eşyalara yer veriyordu. Oysa Flaman burjuvasının, portresinin asılı durduğu evinde göze çarpan özelliği, sonradan görme- liğin böbürlenişiydi.

Perakendeci tacirler refah düzeyine erişmelerinin yanı sıra belirli şeref görevleri de elde ettiler. Henüz hiçbirisi bir soyluluk beratı almaya kalkışmak cüretini gösteremiyordu. Ancak bu, bir kimsenin mesleki nitelikte bir şeref unvanı kullanmasına engel değildi. Her zanaat kendi ayrıcalıklarını savunmaktaydı. Fransa'da tuhafiyecilerin (bunlar aynı zamanda aktar, hırdavatçı ve nalburdurlar) kendi kralları vardı ve bu kral bir mühür kullanma hakkına sahipti (1570). Yüksek görevlilerce denetlenmekten muaftılar, böylece tüccar sınıfının en seçkin ve üstün loncasından olmakla böbürlenirlerdi. Ne var ki, Paris'teki imtiyazlı kuruluşlar listesinde bez ve baharat tacirleri onlardan daha üstün basamakta bulunmaktaydılar. Bu kuruluşların sayısı bir zamanlar yediyken şimdi altıya inmişti (1563): Kürkçüler, kasketçiler ve çorapçılar, bir de kuyumcular üst düzeyde ayrıcalıklı loncaları oluştunuyordu. Bu altı lonca geçit törenlerinde taht sayvanı taşırlar, ticaret mahkemesinin üyelerini seçerler ve bu mahkemeye kendileri de üye seçilebilirlerdi. Ancak kitap, şarap ve kereste tacirleri de, bu haklara sahip olmakla övünürler, eczacılar da baharat tacirleriyle eşit düzeyde bulunduklarını vurgularlardı.

İnsanların kendilerini gösterme arzularını karşılamak amacıyla Fransa kralları, kısmen ticaret kısmen yönetimle ilgili ve parayla satın alınabilen memuriyetler uydurmuşlardı. Bu memuriyetlerin yararı tartışılabilir ya da sıfıra eşit nitelikte olsalar da, çeşitli umutların gerçekleşmesini, çeşitli kaprislerin giderilmesini sağlıyordu. Memur, denetçi veya kontrolör

olmak isteyen beri gelsin! İşte şarap ölçü ayarcılığı, işte soğan, saman veya ceviz için tartı denetçiliği! Belirli meslek dalları böyle mevkillerin babadan oğla geçmesini istemiş ve bu hakkı elde etmişti: Tuz, kümes hayvanları, balık tacirleri ile şarap denetçileri bu imtiyaza sahiptiler. Kimi imtiyaz hakları belirli işlevlerle bağıntılıydı: Örneğin yalnızca depolardan tuz çıkarmak veya perakendecilere tuz götürmek işini yapan “hanouards”lar, kralın cenazesini Paris kenti sınırlarından dışarı, Saint-Danis Bazilikası’na kadar taşımak şeref ve imtiyazına sahiptiler. Bu gülünç küçük memuriyetlerle iki şeye ulaşmak amaçlanıyordu: Kraliyet hazine dairesine ve burjuva çalımına. Kardeşlik ve lonca örgütlerinin en parlak çağıydı. Ayrıntısıyla saptanmış kurallar, her mesleğin kendine özgü yanlarını, sınırlarını, çalışma alanlarını ve yükümlülüklerini belirlemekteydi: Hangi koşullarda, hangi yerde, hangi zamanda, hangi malların satılabileceği önceden gösterilmişti. Aslında bu sistem, daha önce de değindiğimiz gibi, tüketiciyi korumak için düşünülmüştü. Onun için de bazı yönergeler hazırlanmıştı. Zamanla bu yönergeler sırf yönerge hazırlama merakını gidermek için yapılmaya başlandı. Meslekler; kurallar, rütbeler, imtiyazlar ve türlü törenlerden oluşan bir sarhoşluğun içine daldı ve bütün Batı dünyası buna katıldı.

İngiltere başlıca on iki meslek tanıyordu, ki bunların en tepesinde dışsatımcılar, kuyumcular ve şarap tacirleri bulunmaktaydı. Yalnızca bunlar, Londra’nın seçilmiş belediye başkanına mal sağlayabilirlerdi. Flandre’de her mesleğin kendi baş ustası, kendi yargıcı, kendi denetçileri vardı. Almanya’da loncalar kendi ustalarını seçer, kendi lonca odalarında toplantılarını yapar, kendi işlerine yön verir ve kendi bayramlarını kutlardı. “Şerefli” dedikleri silah, ipekli, taze meyve gibi malların ticaretinden Yahudileri kovmuşlardı. İtalyan zanaatkârlar kendi mesleki ve siyasal imtiyazları için savaşım veriyordu. Roma’da aynı zamanda mum satıcılığı da yapan mum yapımcıları kardeşlik örgütü, kuyumcular, altın varakçıları ve parfüm tacirlerinin örgütlerinin yanında yer alan çok zengin bir kuruluştı. Her yerde tacirler, sınırları kaskatı kurallarla belirlenmiş, kapalı kastlar içinde, dış dünyadan soyutlanmış haldeydiler.

Her zanaatın, her mesleğin içinde zengin usta, kendini yoksul çıraklarından uzakta tutardı. Her ne kadar meslek töreleri uyarınca birbirlerini koruyup kollamaları gerekirse de, uygulamada buna her geçen gün biraz daha az uyulmaktaydı. İşyeri açmak gittikçe daha çok sermaye gerektirirken, bir çırak nasıl usta olabilirdi? Aynı çırağın, para spekülâs-

yonlarının el sanatı ürünlerinden üstün tutulduğu, gündelikçinin satın alma gücünün sistemli biçimde azaldığı bir toplum düzenine karşı hınç duymamasına olanak var mıydı? Çırakların birlik oluşturması yasaktı, böyle bir şeye kalkıştırlarsa kovuşturmaya uğrarlardı. Ancak izin verilsin ya da verilmesin onlar yine de örgütlendiler, büyük sayıda yandaş topladılar, grevler ve ayaklanmalar düzenlediler: İtalya'da Cenova ve Floransa, Almanya'da Augsburg, Ulm, Erfurt ve Köln, Fransa'da Lyon bu tür olaylara sahne oldu. Zanaat ve imalat alanında sorunlar, ancak çok az sayıda kimsenin uğraş alanı olan ticaretin sorunlarına oranla çok daha geniş boyutlu, çok daha şiddetli nitelikteydi. Basımevi ve metal eşya yapımı işçileri arasında huzursuzluk vahim boyutlara ulaşmıştı, oysa altın eşya, demir, dantel ve ayna ticarethanelerinde hiçbir kıpırdanış yoktu. İmalathanelerde başkaldırı ve direniş boy gösterirken, mağazalarda barışçıl bir dinginlik vardı.

AVRUPA'NIN BİLANÇOSU

İlk Avrupalının Amerika toprağına ayak bastığı o önemli günün üzerinden bir yüzyıl geçmişti. İnsanlar yeni boyutların bilincine varmış bulunuyordu. Denizci devletler ganimet kavgasına tutuşmuşlardı. Artık Papaya karşı veya Papadan yana savaşlara girilmiyorsa da, altın ve baharat uğruna savaşlar yapılmaktaydı.

Avrupa bir birlik oluşturamamış olmasına rağmen, yükselmesi durdurulamaz bir hıza ulaşmıştı. Ateşli silahları ve bono kâğıtlarıyla hem Eski hem Yenidünya'ya boyun eğdirmişti. Çin'de şafak sökmekteydi, fakat Amerika kıtası henüz uyanmış değildi. Hindistan değerli maden hazinelerini yığınlar halinde elinde tutuyordu ve Afrika'nın insan sermayesi köle ticaretinin sonucu olarak iyice budanmıştı. Her yerde karar veren ve alışveriş yapan hep Avrupa'ydı. Onun egemenliği sayılara dayanmıyordu: Asya, Avrupa "Yarımadası"ndan çok daha fazla insana sahipti. Avrupa'nın üstünlüğü sadece siyasal nitelikte de değildi. Sarı kıtaya Batı'nın gemileri daha yeni üşüşmüştü; kara kıtanın iç kesimleri ise henüz bilinmeyen yörelerdi. Dinsel nedenler etkinliğini daha da yitirmişti: Misyonerler ancak silahlı güçlerin ardı sıra yerlileri Hristiyan tanrısına tapınmaya yönleltebilirlerdi; bunu da sadece Amerika'da yapabildiler. Avrupa'nın egemenliği ticari nitelikteydi: Şili'den Moluk Adaları'na kadar yasaları kaleme alanlar tacirlerdi.

Yükselen ulusların her biri elden geldiğince ve en başarılı olduğu araçları kullanarak yarışı sürdürmek çabasıdadır. Her biri kendi kozunu oynamaktadır. İspanya'nın sömürgeleri, İngiltere'nin filoları, İtalya'nın bankaları vardır. Fransa için henüz bir endüstrisi vardır denilemez, fakat endüstrisi doğmak üzeredir. Bu sırada yeni bir devlet öne çıkar: Birleşik Hollanda.⁸ Ayaklanışını başarıya ulaştırdıktan sonra, kendisi için yükselme yolunu ticarete, daha çok da bankacılıkta aramaktadır (1581).

Peki ama İspanya tehlikesine ne olmuştur? İmparatorluğu heybetli bir yayılışı gerçekleştirmiştir ama dayanışma ve birlikten yoksundur. Batı'nın bütün büyük ticaret kentlerini kucaklamıştır: Anvers, Cenova ve Sevilla onundur. Lizbon da, Portekiz'in kendisine katılmasıyla bunların yanında yer almıştır (1580). Aynı hamle Doğu'nun ve Hindistan'ın ticaretini tek elde birleştirmiştir: Baharat; altın ve gümüşe dönüşmektedir.

Aç gözlü planlarına oranla İspanya'nın parasal araçları kıttır. Kendisine para veren yabancı sermayedarlara ödeme yapamamış, iki defa iflas etmiştir. Ekonomisi yurt dışına göçlerin, nüfus azalmasının, Yahudilerin ülkeden kovulmasının ve bir de koyun yetiştiriciliğinin sıkıntılarını çekmektedir. Her yıl koyun sürüleri yarımada'yı kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye, boydan boya geçmekte, geçtikleri yerlerde ekili araziye çöle döndürmektedir. Medinadaki Campo panayırı can çekişmektedir ve Granada'nın ipek endüstrisi çoktan bir anı olmuştur. Denizlerdeki üstünlüğü ise, çıkan fırtınanın İngiltere kraliçesi Elizabethin yüzüne gülüp İspanya'nın "yenilmez armada"sını darmadağın ettiği gün sona ermiştir (1588). Bu yenilgiden az sonra da Anvers'in yerini Londra ve Amsterdam almıştır.

İspanyol hegemonyası zamanında tekelci ve devletçi ekonomi, hâlâ varlığını sürdüren özgürlüğü kemirerek başarı kazanmıştı. Bunu izleyen dönemde ise hâlâ varlığını sürdüren devletçi zorlama düzenini kemire kemire, bu kez özgürlük zafere ulaşacaktır.

8) Hollanda, Avusturyalı Habsburg hanedanının yönetimindeydi. İmparator V. Karl ölünce İspanya'nın payına Hollanda düştü. Ekonomik olarak kalkınca İspanya egemenliğine karşı ayaklandı ve 1648'de bağımsızlığına kavuştu. 1689'da Hollanda kralı İngiltere kraliçesiyle evlenerek iki ülkeyi birleştirdi. 1810'da Fransa'ya katıldı. 1815'de ayrı bir krallık oldu.

BİR PORTEKİZ KÖLE GEMİSİNİN SEYİR JURNALI

Johannis Gününden⁹ önceki pazar: Santa Maria de Belem gemisi. Ah, Lizbon'dan köle kıyılarına yapılan bu sefer, tanrı aşkına hayırlısıyla bir sona ersin artık: Yola çıkalı 95 gün oldu, dile kolay! Azor Adaları'nda kısa bir mola verdikten sonra deniz akıntısı bizi, kazasız belasız Cine akıntısını götürdü. Ambar her çeşidinden bir yığın hırdavatla dolu; Nürnberg kaşıkları, bıçakları, iğneleri; Sudan zencilerinin giymeyi sevdikleri cinsten top top kumaşlar; raki fiçileri, mercan kolyeler ve aynalar... Kıyı görüldü. Sahilde çatlayan dalgalar beyaz, kumsal sarı, orman yeşil çizgiler halinde. Hava nemli ve sıkıntılı; güneş yakıcı.

Perşembe: Porto Novo Koyu'nda demir atıldı. Gedikli üstçavuş Rodrigo Pires, yerlilerle temasa geçti. Onlar da oymak başkılarını haber verdiler. Bunların birkaçı Portekizce konuşuyor ve işi daha önce birkaç kez yapmışlar. Yarım yükümüzü kervanlarla Afrika içlerinden getirilmiş kara derililerle değiş tokuş edeceğiz.

Tanrı günü – Sanki Martialis: Karada, birkaç mil içerde alışveriş tıkrında gidiyor. Ben de burada tacirlerin mallarını olabildiğince yüksek fiyata satmak için başvurdukları alçakça hileleri not ediyorum. Derilerini parlatmak için kölelerin vücutlarına barut döküp sonra da hurma yağı veya limon sürüyorlar. İlaç yutturup canlı davranmalarını, sinek kaydı tıraş edip genç görünmelerini sağlıyorlar. Fakat bizim doktor bu hileleri yutmuyor. Gözlerine, dişlerine bakıyor, adalelerini yokluyor, kara derililerin her birini yürütüyor, koşturuyor ve öksürtüyor. Buruşuk derili yaşlıları, gut hastalarını ve sıskaları geri gönderiyor. Tıraşlı yerlerini diliyle yokluyor. Hastalıkları saptamak için nefeslerini ve terlerini kokluyor. Satıcılar kurnazsa, biz çok daha kurnazız.

Kurallara uyuyoruz ve boyu dört ayaktan kısa hiçbir kadını, dört buçuk ayaktan kısa hiçbir erkeği almıyoruz. Bir dişi, bir ayak parmağı eksik olan ya da gözünde leke bulunan kadın veya erkeğin fiyatı düşürülüyor; kumaş birkaç Elle eksik veriliyor veya rakıya su katılıyor. Rakıya ilişkin şeyleri şimdi kara derili tacirler de biliyor, rakıya yarı yarıya su katılmışsa buna iyi rakı, üçte biri suysa saf rakı, altıda biri suysa ekstra rakı diyoruz. Onların bilmediği şey, küçük bir parça İspanyol sabununun katılmasıyla, içkinin üst tabakasında biraz köpük oluşması ve bunun da kalitesinin bir kanıtı sayılması.

Bizim getirdiğimiz ıtır zıvır öteberiden pek hoşlandılar. Bir dahaki sefere mutlaka eski şapkalar, kullanılmış peruklar ve kravatlar getirmeliyiz. Zenciler bunlara bayılıyor. Böyle pırtılar uğruna bir baba çocuğunu satabilir.

Yarın bütün tutsaklar kızgın demirle dağlanacak.

Perşembe, Kutsal Berta Günü: "Santa Maria" hâlâ demirli duruyor. Kara derililer kumsala yakın yerde barakalarda. Bunların bekçiliğini yapan adam, ikide bir kafayı çeken, çam yarması gibi biri. Günde iki kez kara derilileri sıraya dizip yürütüyor, onlara şarkı söyleyip tempoyla el çırttırıyor ve dans ettiriyor.

Bizim kilerci fiçılarını tatlı suyla dolduruyor. İnşallah elini çabuk tutar. Kırıldaki kara derililer arasında bir panik baş gösterdi. Onları gemide yiyeceğimizi, kanlarını içip kemiklerinden barut, derilerinden ayakkabı yapacağımızı sanıyorlar. Juda yakınlarındaki sahilde bazıları canına kıymış. Daha güneyde, Angola'ya doğru olan kesimde, zenciler pek bu kadar çetin ceviz değillermiş.

Pazartesi, Aziz Henri Yortusu: Yola çıktık. Gemide yedi tayfa, bir doktor, bir aşçı, bir papaz yardımcısı, iyi kalite 180 tutsak ve 200 fiçi su var. Rüzgâr ile Ekvator akıntısı bizi Afrika kıyılarından Batı Hint Adaları'na götürecektir. Tanrı ve kutsalların kutsalı Meryem yardımcımız olsun.

Çarşamba: Hincahıncı dolu kasara altından geçtim. Adamlar ikişer ikişer birbirlerine zincirlenmiş, kadınlar sivri demirlerle donatılmış bir ara duvarın arkasında bulunuyor. Her ara güverte için bir kişinin adını söyleyerek, onu her şeyin sorumlusu yaptım. Bu sorumluya en küçük bir patırtıda on kırbaça vurulacak. Dümen suyu köpekbalıkları var.

Açık denizde on ikinci gün. Her şey tanrıya emanet. Onun için deniz yolculuğunun tehlikelerini üstlendim. Bu ticaret adalara yararlı. Onlara iş gücü sağlıyoruz, böylece tembel Kızıl derililere muhtaç olmaktan kurtuluyorlar. Üstelik bu işin hayırlı bir yanı da var, zencileri Hristiyan yapıyoruz. Daha şimdiden bir çokları boyunlarında tespih taşıyor. Papaz yardımcısı onlara günde üç defa topluca ayin yaptırıyor; darı dağılmazdan önce ve fasulye verilmezden önce ezbere dualar söyletiyor.

Yirmi üçüncü gün: Fırtına dindi. Ara güvertelerde görünüm pek can sıkıcı. İnsanın yüreği parçalanıyor. On iki kara derili ölmüş, bunların üçü kadın. Papaz dualarını bir solukta okudu. Anasının gözü bu papaz hergelesi. Otuz kadar zenci de hasta. Solucan var bunlarda. Gemi doktoru Manuel Gonsalves'in bilgeliği şapa oturmuş durumda. Tedavi kitabını karıştırıp kendi kendine Latince bir şeyler mırıldanıyor, ama hiç birini iyileştiremiyor. İçimde bir şüphe var; bu doktor galiba Setubal dolaylarından zavallı bir berber çırağından başka şey değil.

Kırkinci gün: Belalı meslek bu bizimki. Üçüncü fırtına. Yola çıkalı 25 ölü. Bunların birçoğu çiçekten gitti. Kilerci fiçilerin kötü kokusundan yakınıyor, su bozulmuş. Aşçı da deniz tutmasının koyunlarını hasta ettiğinden şikayetçi.

Tayfalar homurdanıyor. Okyanusu geçerken her birinin hizmetine bir kara derili verdim.

Ellinci gün: Sonunda elverişli rüzgâra kavuştuk. Bütün yelkenler fora. Sandalcı flütüyle kasara altına inip bir şeyler çalıyor. Ortalığı neşelendirmek zorundayız, ancak bu sayede malların iyi durumda kalmalarını sağlayabiliriz. Nitekim uysal davrananların zincirlerini çıkarttım.

Altmış beşinci gün: Tutsaklar arasında yeniden kayıplar oldu. Bir çoğunun midelerinden zoru var, derileri ve yüzleri zeytin yeşili oluyor, dilleri bembeyaz, bacakları şişiyor. Göğüsleri balgam dolu, kanları pıhtılı. Derin bir uykuya dalıp boğuluyorlar. Doktor suçu verdiğimiz bakladı buluyor. Aşçı ise zencilerin ara güvertede doğru düğüst ayağa kalkmadan, hep oturmalarından dolayı hastalandıkları görüşünde. Hastaları, üç ons kubak suyuna, adalarda yetiştirip Yargon adıyla tanınan unumsu bir maddeden yaklaşık aynı miktarın katılmasıyla hazırlanan şurubun içirilmesinden başka hiçbir şeyin iyileştirmede anlaşıyor. Ama bu gidişle adalara varıncaya kadar kaç dayanabilecek acaba?

Seksen üçüncü gün: Güvertede diz çöküp Tedeum ilahisini okuduk¹⁰ Hispaniolas¹¹ kıyıları ufukta belirmişti. Bilanço yapıyorum: Santa Maria'dan 145 tutsak karaya çıkaracağım, eksilen 35 kişiden dolayı kimse beni suçlayamaz. Bu rakam ortalama kayıp oranının hiç de üstünde değil. Bundan başka mürettebatın da iki kişi kaybettim: Biri güverteden denize uçtu, diğeri bir kan hastalığından öldü. Yüce tanrıya şükürler olsun!

Pazartesi, 7 Ekim; Aziz Augustin Bayramı: Zencileri karada derleyip toparladık. Hepsini yıkandı. Cerrah Gonsalves otlardan yapılmış bir merhemle yaralara sürüp, hepsine hafif bir lavman yaptı. Hepsini tıraş edildiler, vücutları hurma yağıyla ovuldu. Aşçı satış gününe kadar daha iyi yemekler verecek.

Cuma: Bir top atışıyla açık artırma başladı. Satış onarlı gruplar halinde yapıldı. İki grup hasta köle ancak güçlüklerle alıcı bulabildi. Ortalama rayiç: Kelle başına 4.000 kilo şeker. Santa Maria dönüşüyle seferini tamamlayacak ve hayli yüklü miktarda şekeri, ayrıca pamuk balyalarını, kahve çuvallarını Avrupa'ya götürecektir. Kutsal Meryem'e şükürler olsun!

10) Tedeum laudamus- Seni, Tanrı, överiz ilahisi. Daha sonraları çeşitli besteciler tarafından bestelenmiştir.

11) Hispaniolas, Kolomb'un ilk keşfettiği Haiti adası.

Güdümlü veya Serbest Ekonomi (1600-1750)

MERKANTİLİZMİN BİLİNER VE KARANLIKTA KALMIŞ YANLARI

Karşıtları tarafından ortaya atılmış “Merkantilizm” kavramı 17. ve 18. yüzyılların saygınlığına gölge düşürmektedir. Terim İtalyanca tacir demek olan “mercante” kelimesinden alınmış ve hiç de iyi anlama gelmeyen Fransızca “mercantile” sıfatından türetilmiştir. Ne var ki bu kavramın ortaya çıkışı 19. yüzyılda Fransa’da Louis-Philippe,¹ İngiltere’de Victoria² zamanında olmuştur. Daha sonraları da geçmiş yüzyılların ekonomi kuramını tanımlayan genel bir terim haline gelmiştir. Şurasını belirtelim ki, kuram ve terim olarak sadece geriye bakılarak kullanılmış, bu da kuramlarını kendilerinden öncekilerden değişik esaslara dayandırmak zorunluluğunu hissetmiş siyasal iktisatçılar tarafından yapılmıştır.

1) Louis-Philippe (1773-1850) Fransa’da 1830 ayaklanması ile Bourbon hanedanının iktidarının sona ermesi üzerine kral oldu. 1848 ayaklanmasında tahttan indirildi ve 2. Cumhuriyet ilan edildi. Tarihte “Burjuva Kral” adıyla ünlüdür.

2) Victoria (1819-1901) 1837’de İngiltere kraliçesi oldu. 64 yıl süren hükümdarlığı sırasında İngiltere dünyanın en büyük sömürge imparatorluğu oldu. Onun kraliçeliği dönemi “Victoria Çağı” diye anılır.

Aslında böyle bir ekonomi kuramını ne 17. yüzyıl biliyordu, ne de 18. yüzyıl. Bu yüzyıllarda yapılan sadece, en yararlı görünen kurallara adım adım yaklaşmaya çalışmaktı. Gerçi birkaç yazar ile devlet adamının az ya da çok çekingenlikle ortaya koydukları bazı esaslar genellikle uygulanabilir olduklarını kanıtlamıştı. Böylece ampirik yoldan tutumla, herhangi bir ilkeye saplanıp kalmamaya çalışarak, bazı ilkeler bulmaya yönelmişlerdi. O günlerde sözü edilen çok daha mütevazı bir bilimdi, buna “Kameralistik” deniyordu. Grekçe-Latince “kamera” sözü, Almanca’da “Kammer” olarak –saray, savaş, devlet kasası anlamına– hükümdarlık gelirlerinin yönetildiği yeri anlatmaktaydı. O halde devleti zenginleştirme yollarını bulmayı amaçlayarak, böylesine sorunlarla uğraşanlara “Merkatilistler” değil, daha yerinde bir terimle “Kameralistler” demek gerekirdi.

Birinci ilke, büyük stoklar halinde altın ve gümüş sağlamayı bir zorunluluk saymalarına dayanıyordu. Zira Merkantilistler, iyi yaşamak için özel servet nasıl en etkili araçsa, bir ülke için de paranın aynı şekilde belirleyici olduğu kanısındaydılar. Bu bakımdan piyasada nakit paranın çokluğu onlar için, tek belirtisi olmasa da, refahın işaretiydi. Bu anlayışın doğal sonucu olarak devletlerin değerli madenlerin elden çıkmasını önlemeleri gerektiği kabul ediliyordu. İkinci temel ilkeleri de şöyleydi: Altın ve gümüş varlığının artması için ödemeler, özellikle de ticaret bilançosu kazanç göstermeliydi. Bundan da, işlendikten sonra yurt dışında daha pahalı satılabilen hammaddeler istisna olmak koşuluyla, devletin dışalımını kısıtlaması, buna karşılık dışsatımı teşvik etmesi gerektiği sonucu çıkıyordu. Yine aynı nedenle devlet, kolonilerdeki tüm haklarını kendi çıkarı için kullanacak, yani buraları elden geldiğince sömürecek, yurt içinde de lüks malların tüketimine, bunların dışsatımı amacıyla engel olacaktı. Devlet, endüstride maliyet fiyatlarını alabildiğince düşük düzeyde tutabilmek için de faiz oranlarını indirecek veya hububat dışsatımını önleyecekti.

Aynı şekilde devlet, yabancı gemilerle yük taşınmasını yasaklamalı, ya da cezalandırmalı ve kendi gemileriyle taşımacılığı destekleyerek navlun gelirlerini güvence altına almalıydı.

Peki, bu görüşlerin savunucuları kimlerdi? Bunların hepsi de yüreklerinde halkın iyiliği için çalışma ateşi yanan insanlardı: Laffemas, Jean Bodin veya Burghley tipinde adamlar; Normanne Antoine de Montchrétien (1615), İngiliz Thomas Mun ve Josiah Child (1621) gibi kalem sahipleri; Jean de Witt ve Colbert gibi devlet adamları. “Hammadde

ticaretinden çok altın ve gümüş sayesinde yaşıyoruz; pek vefalı iki büyük dosttur onlar,” diye yazıyordu Montchrétien. “Onların yardımıyla insanın her türlü sıkıntısı giderilebilir.” Colbert ise, “Bir devletin gücünü belirleyen, onun parasal kapasitesidir,” diyordu.

Peki, bunları yönlendiren kim oldu? Yol göstericileri, sömürgelerini özel av sahaları haline dönüştüren, gemi taşımacılığını tekelleştiren, bu sayede kazanılmış altın ve gümüşü kendilerine mal eden İspanyollardı. İspanyollar kendileri için değerli olan her şeyi ellerinde tuttular, ya da ellerinde tutmak istediler ve ambargolarla madenlere el koydular. İspanyolların “sacro egoismo” örneğini başka uluslar da benimseyip uyguladı. Bu politikanın resmi ifadesini sömürge sözleşmelerinde, gemicilik yasasında ve himaye gümrüğü önlemlerinde görmekteyiz.

SÖMÜRGE SÖZLEŞMESİ

Anayurt ile sömürgeler arasında sessiz bir anlaşmaya varılmıştır. (Burada, sömürge olan ülke için elbette ki bir söz hakkından bahsedilemez.) Bu anlaşmada ana yurdun sömürgeyle yapacağı bütün dışalım ve dışsatım gümrükten muaf tutulmuştur. Sömürge, yalnızca anayurdun kullanacağı hammaddeleri sağlayan bir ambar ve anayurdun mamul malları için bir sürüm alanı, bir pazar haline getirilmeli, keza her iki taraf arasında karşılıklı bir mal taşımacılığı olanağı yaratılmalıydı. Sömürge bir şeyler satın almak zorundadır, onun işlevi de budur zaten. İngiltere’de sömürge-den bu anlaşılıyordu (1663). “Amerika’daki ve Antiller’deki kolonilerin tek yararı, mal alma tekelinden ve mal taşımacılığında ibarettir,” diyen I. Lord Sheffield bu anlayışı pek güzel dile getirir. Fransa için de aynı durum söz konusudur. Fransa, başkalarını sistemli biçimde saf dışı ederek sömürgeler ticaretini tümüyle kenti imtiyazlı ticaret şirketlerine bırakmış, daha sonra da bu hakkı devletin bütün yurttaşlarına tanımıştır. Bu da Colbert’de, “Bütün yabancıları boykot, bütün Fransızlara serbest ticaret ve kolaylık,” direktifi halini alır.

GEMİCİLİK YASASI

VII. Henryden sonra Cromwell, İngiltere’ye veya İngiltere’nin mülkiyetindeki yerlere, malların yalnızca İngiliz gemileri ya da malın ait olduğu

Portekiz ticaret heyeti Japonya'da (1580 yılı)

ülkenin gemileriyle taşınabileceği emrini vermişti (1651). Buna göre, örneğin hiçbir Hollanda gemisi Bergen'de veya Marsilya'da yüklediği malı Londra'ya getiremezdi. Stuart hanedanı da aynı doğrultuda Lord Protector'un³ politikasını devam ettirdi (1660): II. Charles, ülkeye gelen veya ülkeden gidecek bütün malların İngiltere'de yapılmış olması, İngiliz armatörlerine ait, İngiliz subayların komutasında ve mürettebatı İngiliz olan gemilerle taşınması zorunluluğunu getirdi. Fransa'da Richelieu,⁴ bir fermanla yabancı gemilerin Fransa limanlarından –tuz dışında– mal yükleme yasağını koydu (1629). Colbert,⁵ Fransa mülkü olan denizaşırı limanlara girmenin yalnızca Fransız bandıralı gemilere ait bir hak olmasını istedi. Buralarda demir atmaya kalkacak her yabancı gemiye el konabilirdi. Fransa kendi ticaret donanmasına, açıktan para yardımıyla bulunurken, limanlarına uğrayan Hollanda gemilerinden vergi alıyordu.

HİMAYECİ GÜMRÜK POLİTİKASI

Ulusal endüstrilerinin gereksinmelerini karşılamak için devletler yasaklama önlemlerine başvurdular. Hammaddeyi yurt içinde tutmak amacıyla, bunların dışsatımı, sanki altınmışlar gibi, yasaklandı: İspanya'da merinos yününün, İngiltere'de her çeşit yünün dışsatımı yasak edildi ve buna kıyidan beş mil genişliğindeki bir şerit içinde koyunların kırılması yasağı eklendi. Ayakkabı ve çorap üretiminde kullanılan makinelerin dışsatımı yasaklandı. Dışalım yapılan mamul maddelerden gümrük vergisi alındı (1664). İlki Colbert tarafından saptanan gümrük vergileri tarifesı, bir dereceye kadar ılımlıydı; üç yıl sonra oranları iki katına,

3) Oliver Cromwel (1599-1658) İngiltere'de parlamento ile kralın iktidar çatışmasında, parlamento adına kralı yenilgilere uğrattı, 1649'da kral I. Charles'ı idam ettirip Lord Protector unvanıyla devletin başına geçti. İngiltere'nin deniz gücü olmasını hazırladı. Onun ölümünden sonra ülkede krallık yeniden kurulduysa da, bu krallık artık eskisinden çok farklıydı, yetkilerinin çoğunu yitirmişti.

4) 1624'ten 1642'ye kadar Fransa Krallığı'nı yöneten ünlü bakan. Feodal soylulara boyun eğdirip krallık otoritesini güçlendirdi. Huguenotları yenilgiye uğrattı, Otuz Yıl Savaşları'nda Habsburglara karşı Fransa'nın gücünü Avrupa'da kabul ettirdi. Fransız Akademisi'ni kurdu.

5) Güneş Kral adıyla tanınan ve 1643-1715 yılları arasında krallık yapan XIV. Louis'nin ünlü bakanıdır (1619-1683).

arkasından özellikle İngiliz ve Hollanda yünlülerinin aleyhine olmak üzere, üç katına çıkarıldı. Londra ile Amsterdam buna hemen misillemeyle karşılık verip Fransız şarabı için alınan gümrük vergisini yükseltti. Hollanda ile anlaşmazlık giderek büyüdü ve gümrük savaşı silahlı savaşa yol açtı. Bir sonraki yüzyılda Hindistan'ın pamuklu kumaşları, Batı Avrupa imalathanelerini güç durumda bıraktı. Yapımı bir Hint sırrı olan bu kumaşların kullanımı, parlak renklerinden dolayı hızla moda haline gelmişti. İngilizler ile Fransızlar bu kumaşların dışalımını yasakladılar ve benzerini yapmaya uğraştılar (1733). Bu gümrükleme ve yasaklama önlemlerinin devletin çıkarlarına ilişkin veya politik hiçbir amacı yoktu; bunlar sadece ulusal imalathaneler için elverişli konjonktür koşulları yaratmayı amaçlamaktaydı. Fransızlar pamuklu basmalar imal ettiler, aynı şekilde gümrük duvarı himayesinde ipekli kumaş, dantel, döşemelik goblen ve ayna üretimine geçtiler. Bu da sırasıyla İtalyanların, Flamanların veya Venediklilerin zararına oldu.

Bu yönetimin başarıya ulaştığını kesinlikle söyleyebiliriz. Himaye rejiminden yararlananlar alabildiğine büyüdüler: Amerika'da İspanyol altın ve gümüş madenleri, Hollanda'da ve İngiltere'de ticaret ve Fransa'da endüstri, büyüyenler arasında en önemlileridir.

MERKANTİLİST SİSTEMDEKİ GEDİKLER

Merkantilist diye adlandırılan ulusların otarşisinden, yani ekonomik bakımdan kendi kendine yetme halinden kuşkusuz söz edilemez; olaylar sık sık kuramdaki bir çürük yanı ortaya koymuştur. Kurallardan sapmalar öylesine çoktur ki, zorlama sistemi serbestliğe dönüşmüştür.

Kuramcılar örneğin kendilerini eleştirmek ya da hiç değilse kendi yanlışlarını düzelterip geliştirmek gibi kaygı duymamışlardır. Nitekim Montchrétien altının üstün yerinden bahsetmiş, fakat öte yandan gözü-nü kırpmadan, "Altın ve gümüşün bolluğu devletleri zengin kılmaz, aksine hayatın gereksinmelerini karşılamaya yarar sadece," demiştir. Daha sonraları Merkantilistler diye kötülenecek adamlar, iş gücünün en azından altın kadar ya da altından daha büyük bir zenginlik olduğunu çok iyi bildikleri gibi, birinin öbüründen meydana geldiğini de bilmekteydiler. Herhalde onların altını amaç, çalışmayı ise bunun aracı olarak gördükleri iddia edilemez. Milliyetçiler olarak onlar, sadece devleti güçlendirme çabasıydılar ve bu amaca hizmet eden her şey gözlerine iyi görünmüştü.

Merkantilizm çağının insanları altına tapınmaktan hayli uzaktaydı; onun hiçliğini de çok önceden öğrenmişlerdi. Sully, “Fransa için Peru’nun altın madenleri, asıl tarım ve hayvan yetiştiriciliğidir,” derken, altını bütün servetlerin en yücresi olarak görüyor değildi herhalde. Bir İngiliz muhtırasında yazılanlar da buna benzer niteliktedir: “Ülkede aylaklığı ortadan kaldırmak, Peru ile Hindistan’ın bütün altınlarından çok daha değerlidir.” La Fontaine altınla alay eder: “Herhangi bir taş koyun yerine, o da aynı derecede değerli olacaktır.” Ve bir yüzyıl sonra da Voltaire şöyle yazacaktır: “Benim için hayatı güzelleştiren ticarettir... altınla gümüşün yokluğunu fark etmem bile, ama kahve ile tarçın eksik olmasın soframızdan.”

Merkantilistler güdümlü bir ekonomi yürütmüş olmakla birlikte, yine de serbestliğin dönüşünü özlemişlerdir. Himaye gümrüğü Colbert için sadece geçici bir durumdu, ulusal endüstrinin buna muhtaç olması hali sona erer ermez bundan vazgeçilebilirdi. Nitekim, “Ticaret tam bir serbestliğe sahip olmalıdır,” diye vurgular. “Bu serbestliği kısıtlamak için yapılmış şeylerle hiçbir yere varılmaz.” Başka deyişle: Devletin himaye önlemlerinin ağı altında, özel girişim, bir yabancıнын olsa bile işlemeli ve gelişmelidir.

Uygulamada merkantilizmin ilkeleri bu şekilde değişime uğratılıp tanınmaz hale getirilmiştir. Örneğin sömürgeler anayurda gerçekten sınıksız bağlı mı tutuluyordu? İngilizler birkaç istisna tanıyıp sistemde gedikler açmışlardı: New England’taki balıkçılık işletmelerine gidiliyorsa, İspanya’nın tuzuna; Amerika’ya götürülüyorsa, Madeira ve Azor adaları şaraplarına, İrlanda ve İskoçya atlarına izin verildi (1713). İspanyollar 500 tonluk bir İngiliz gemisinin her yıl Amerika’daki topraklarına, gümrük vergisinden muaf olarak mal taşımasını kabul ettiler. Portekizliler Brezilya’daki ticaret imtiyazlarını İngilizlere devrettiler. Fransızlar Amerika’daki topraklarında İspanyol tüccarların çalışmasına göz yumdular, zira bunlar ülkeye iyi para getiriyorlardı (1767). Antiller’de iki serbest liman kurdular, buraya yabancı kökenli sığır, deri, kürk, reçine ve katran getirildiği gibi, İzlanda’nın salamuraya etleri de gelebiliyordu.

Ulusal endüstrileri gümrüklerle gerçekten korumak istediler mi? O günlerin bilinen en yüksek gümrük vergisi, 20. yüzyılda uygulananlarla karşılaştırılırsa pek zavallı kalır (1678). Üstelik Colbert, Nimwegen Barışı’ndan⁶ sonra, Hollanda mallarının ithalini kısıtlayan olağandışı yük-

6) 1679’da Fransa, Hollanda ve İspanya arasında imzalanmıştır.

seklkte gümrük tarifesinden de vazgeçmiştir. Portekiz'le kendi adı verilen antlaşmayı yapan Lord Methuen, üç çeşit Portekiz şarabının Büyük Britanya'ya ve İngiliz yünlülerinin de Portekiz'e serbestçe girmesini sağlamıştır (1703). Kabul edelim ki, bu olay Londra ile Lizbon'un üçüncü ülkeleri aralarına almamak için liberal tutum izlediklerini kanıtladığı gibi, Merkantilist ticaret savaşının barışçıl antlaşmalar yapmayı bildiğini de gösterir. Karşılıklı ticaret antlaşmaları hiç de ender görülen hallerden değildir: Benzer antlaşmalar Fransa ile İspanya, Fransa ile Prusya, Fransa ile Danimarka, İngiltere ile Hollanda, İngiltere ile Savoya arasında yapılmıştır.

Değerli madenler konusunda dışsatım yasağı da olağanüstü katılıkta değildi. Gerçi Fransa ile İngiltere kendi altın sikkeleri konusunda sert bir tutum izliyorlardı, ama külçelerin ve yabancı sikkelerin dışarıya çıkarılmasına izin veriyorlardı. Hollanda ise kendi parasının sınırlarından çıkarılmasına ses çıkarmıyordu. Uygulamada bütün sikkeler bütün ülkelerde tedavüldeydi. Fransa'da İspanyol Pistor'leri, İtalyan Duka'sı ve Gulden'leri, İngiliz Sovereign'leri, Flaman Royal'leri, İngiltere'de Fransız Louis-d'or'ları ve İspanyol Doublon'ları görüldüğü, Almanya'da İngiliz sikkeleri, Rusya'da Alman ve İsveç madeni paraları ortalıkta dolaşıyordu. Altın çeşitlerinin böyle yan yana bulunuşu, bu milliyetçi yüzyılın ne denli liberal olduğunu da göstermez mi?

Merkantilizmin ilkelerinin zedelenmesinde, bu çeşit yasal uygulamalardan çok, çevrilen çeşitli dolaplar etkin olmuştur. Devletçe güdülen ekonomik politikanın katılaşması oranında, serbest ticaret de yasaklanmış yollara yönelmiştir. Öyle ki, ticaret tarihi yer yer ve zaman zaman bir entrikalar tarihine dönmüştür. İspanyollar İngilizlere 500 tonluk gemileri için sefer hakkı tanımıştı, ne var ki bu sınır 800 veya 1.000 tona çıkıverdi, üstelik bu gemiler ara limanlara uğradıklarında, her defasında "yiyecek maddeleri" yani gizlenmiş çeşitli mallar alıyor, ya da bir refakat filosu onlarla birlikte gelip gemilerin yüklerini sürekli tamamlıyordu.

Köle ticareti maskesi altında Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar Amerika'yla değişik temaslar da kurmaktaydılar. Ülkeye giriş lisansları zencilere ilişkindi, fakat elbette ki ambarları boş olarak dönmüyorlar, altın, gümüş, koşnil, çivit, kakao ve deri eşya yüklüyorlardı. Rüşvetle satın alınmış yerel kodamanların göz yummasıyla tüccarlar, kaçak yolcu diye yığınla kara deriliyi de gizlici yanlarında götürüyor, bunların barındırıldığı yerler daha sonra kaçak eşya için kullanılıyordu. İngiliz Ame-

rika'sı da yasalara aldırış etmez olmuştı. 18. yüzyılın başlarında Boston kentinin ticareti yarı yarıya kaçakçılığa dayanmaktaydı. Sömürgeciler gümrük memurlarıyla anlaşarak yasak malları İngiltere'ye gönderiyorlardı. Bundan başka Antiller'deki Fransız, İspanyol ve Hollanda sömürgecilerinden gizlice melas (şeker pekmezi) alıyorlar, bunu ucuza mal ediyor ve İngilizlerde olduğu gibi yüksek vergiler ödemek zorunda kalmıyorlardı. Amerikan tüccarlarının yaklaşık onda dokuzu kaçakçıydı.

İngilizler de çıkarlarına göre kendi gümrük kurallarına karşı gelmekteydiler. Yirmi yıl süreyle Fransız malları İngiltere'de yasaklandı, ama yine de belki bin kalem eşya sınırları aştı (1664). Çay, tütün, şeker, şarap ve kahvenin yasal olmayan yollardan dışalımına karşı yürütülen bu savaşta, tek çare olarak Walpole, gümrük tarifesinin düşürülmesini bulmuştu (1773).

Fransızlar ise hayli zamandan beri kaçakçılığı bir çeşit ulusal spor haline getirmiş bulunuyorlardı. Bu alanda kendilerini göstermek onlar için adeta bir onur sorunu olmuştı. Kraliyet konseyi birkaç defa pamuklu kumaşların, basmaların, renkli keten bezinin ve müslinin yurda sokulmasını yasaklamış, ancak armatörler büyük miktarlarda sahte mal beyanında bulunmuşlar, Marsilyalılar serbest liman oluşlarından yararlanarak yasak dokumaları Aix'e aktarmışlar, Livornolu kaçakçılar da pamukluları gizlice Fransız kıyılarına çıkarmışlardı. Bordeaux, Rouen, Dünkirchen, Avignon, Cenevre ve Loren kentleri, gümrük yasalarını yıpratmak konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı. Sınırların her yandan gedik vermesine, kaçakçılar için için gülmekteydiler.

Merkantilist çağ ister istemez serbest trampaya geniş olanaklar vermiştir ve devletçi baskının çok güçlü olduğu zamanlar bile, daha büyük bir serbestliğe giden yolda bir aşama görünümündedir. Ekonomik bağımsızlık elde etmeye çalışan bütün uluslar bu yoldan geçmişlerdir: İlk olarak Hollanda, Fransa, İngiltere, daha sonra da Almanya ve Birleşik Devletler. Himaye gümrükleri, dışalım ve satım yasakları, tekeller, serbest bir ekonomiyi yaratan önkoşullar olmuşlardır.

KORPORASYON ÖRGÜTÜNÜN BİLİKEN VE KARANLIKTA KALMIŞ YANLARI

Korporasyon örgütü kavramı da, Merkantilizm gibi çifte görünümlü bir niteliktedir. O da diğeri gibi, uygulandığı zamandan ancak çok sonraları

kullanılmıştır. Tarihçilerin, Antikçağ ve Ortaçağ gibi, aynı modele göre uydurduğu bir terimdir. Bu terimle bir yöneliş, bir çıkış tanımlanmak istendi, ancak bu çıkışı yaşamış insanların ne bu tanımlamadan ne de daha sonraki kuşakların onlara yakıştırdığı bir yığın şeyden haberi oldu.

Korporasyon kavramı Manş Denizi'nin her iki yakasında ortaya çıktığında, uygulamaları sırasında bir tür kutsallık kazanmış olan esnaf loncası, kardeşlik, birlik örgütleri gibi terimlerin yerine geçme gücünü gösterememiştir. Bu terimler sokak dilinin malı olmuşlardı, korporasyon ise sadece iktisatçıların kelime hazinesine aitti. Korporasyon sistemi, akrabası olan Merkantilizm gibi klasik yüzyıllardan önce varoldu. Kökeni Roma dönemine dayanmıyorsa da, Gotik döneme uzanıyordu ve ölüştü de, Merkantilizmle birlikte, Avrupa'nın bütün dünyaya uygarlaşmış devletlerin yönetimi için örnek olduğu bir zamana rastlar.

Nasıl Merkantilizm yabancı rekabetini yok etmeyi amaçlamışsa, Korporasyon sisteminin ereği de yurt içinde rekabeti saf dışı etmek olmuştur. Fakat onlara yakıştırılmış, aslında varolmamış birtakım araç ve etkiler, her iki konuda yanılgıya düşülmesine yol açmıştır.

Bunda özellikle korporasyon yükümlülüğünü yaptırımlara bağlayan bir yığın katı kurala dayanılıyordu. Düzen düşüncesi, ayrıca vergi toplamayı kolaylaştırma amacı, IV. Henri'den sonra Colbert zamanında loncalar sistemini genelleştirmeye götürdü (1673). "Biz kararlaştırıp buyurduk ki, Paris kentimizde olsun, krallığımızın diğer yerlerinde ve kentlerinde olsun, bir malın veya yiyecek maddesinin ticaretini yapan, herhangi bir meslek veya zanaat sahibi bulunan herkes, bundan böyle meslek birliklerinde, meslek örgütlerinde ve loncalarında bir araya gelecektir."

Kralın bu buyruğu, bütün tüccarların ve zanaatkârların bir meslek örgütüne girmelerini, bu örgüte yeminle bağlanmalarını, yetişmelerini ve mesleklerini yürütmelerini bu örgüt içinde yapmalarını öngörüyordu. Her zanaat ayrıntısıyla saptanmış ve diğer zanaatlardan ayrılmıştı; böylece her meslek bir tekel olmaktan yararlanacak hale gelmişti. Bir zanaatın statüsünü değiştirmesi veya bunu onaylatması, her seferinde ayrı bir verginin devlet kasasına girmesine olanak veriyordu. Mesleklerin böyle sıraya sokulması, bu önlemle devletin mali çıkarının amaçlandığını açıkça göstermektedir.

Fransa'da 120 meslek dalı resmen saptanmış ve bunlar dört vergi sınıfına ayrılmıştı (1691). Birinci sınıfta hâlâ eski haklarına dayanan ve içlerinde tuhafiyecilerin sayıca en güçlü olduğu altılar grubunun yanı

Saint Germain-des-Prés panayırı; satış yerleri
ticari branşlara göre düzenlenmiştir

sıra, berberler ve perukçular, et kesiciler, kuyumcular, şapkacılar ve şarap tacirleri yer alıyordu. İkinci sınıfta fırıncılar, hurdacılar, eldivenciler, ıtriyaçılar, mum yapıcılar, pastacılar, kasaplar, saatçiler ve silahçılar vardı. Üçüncü sınıfa, tahıl, meyve ve portakal tacirleri, yelpaze yapanlar ve süsleyenler, ayakkabı ve ayna yapanlar giriyordu. Dördüncü sınıfta bir yığın mesleğin yanı sıra, kemerciler, yamacılar, düğmeciler, iğneciler, kâğıt tacirleri vb. bulunuyordu.

Bu tacirlerin sattığı, bu zanaatkârların imâl ettiği tek bir mal bile kişisel inisiyatifle bırakılmış değildi. Uygulanması bir denetçiler ve görevliler ordusu tarafından izlenen 150 yönetmelik ve 40 kararname, her malın özelliklerini, biçimini, ölçüsünü ve kalitesini en ayrıntılı şekilde belirliyordu. Örneğin Dijon dokumaları, kenarıyla birlikte 1.408, Auxerre dokumaları sadece 1.376 ilmekli olmak zorundaydı, aksi halde mala el konuyor, yönetmeliğe üçüncü kez aykırı davranış halinde de tüccar teşhir direğine bağlanıyordu. Kemer yapıcılar bir Elle'nin üçte birinden daha geniş hiçbir kumaşı satamazlardı. Boyamaya ilişkin yönetmelikteki mad-

delerin sayısı 376'dan az değildi, bundan dolayı boya işinde çalışanlar eninde sonunda kavgaya tutuşuyorlardı. Dügme yapımcıların terzilere kumaş düğme satmak hakkı yoktu ve yönetmeliğe aykırı parçalar bulup çıkarmak için elbise dolaplarında aramalar yapıldı. Kitapçılar antikacılarla yeni kitaplar satmaktan kaçınırlardı. Top oyunları düzenleyen, bu arada toplar ve raketler satan salon sahipleri, meyhanecilerin bilardo oynatmasını yasaklatmışlardı.

Mum yapımcıları bakkallarla mahkemelik oluyor, eskiciler terzilerle, ayakkabı tamircileri kunduracılarla uğraşüyor, böylece mahvoluyorlardı. Tuhafigeciler serj ve etamin satışından dolayı kumaşçılarla kavga ediyor, serj kumaşlar arapsabunu sayesinde yağı alınmış kuru yünden yapılırken, diğer kumaşlarda yağlı yün kullanıldığını ileri sürüyorlardı. Dökümcüler soğuk demircileri suçluyor ve yaldızcıların, terazi yapımcılarının, kazancıların aleyhine türlü çabalara girişiyorlardı. Yönetmelikler, adeta kötü niyetle çıkarılmış zorluklara dönüşmüştü.

Olayların gelişimi İngiltere'de de bundan pek farklı değildi. I. Elizabeth,⁷ çırak olarak en az yedi yıl çalışmamış bir kimsenin herhangi bir zanaatı yapmasını yasaklamıştı. Zanaat bölümlerinin karşılıklı sınırlanmalarına ilişkin kolluk yönetmeliklerinin miktarı bıkınlık verecek derecede artmıştı. Adam Smith'in kaydettiğine göre, bir araba yapımcısı hiçbir araba tekerleği yapamıyordu. Bunu yapılmış bitmiş halde, araba malzemeleri yapımcısından almak zorundaydı. Araba malzemeleri yapımcısı da araba yapamazdı. Kraliyet ruhsatnamesi olmaksızın hiç kimse esnaf loncası açamazdı. Krallık bundan, tıpkı Fransa'daki gibi, yıllık gelirini aksatmadan ayrı vergi alarak kendi çıkarına yararlanmaktaydı. Arkasında tüccar birliklerinin saklandığı soylu sınıfa ipek, altın ve gümüş tel, perakende bira satmak tekeli bir imtiyaz olarak bahşedilmişti. Gülünç denilebilecek tüzükler ve yönetmelikler böyle imtiyazlı şirketlerin özellikleri olmuştu. "Merchant Adventures" (Serüvenci Tacirler) ortaklarına genel edebe aykırı sözlerin kullanılmasını, av köpekleri bulundurulmasını ve göze batıcı büyüklükte paketler taşınmasını yasaklamıştı. Asıl amacı rekabeti önlemek, üretimi ve fiyatları düzenlemek olan kulüplerde, sosyal ve bilimsel sloganlar altında toplanılıyordu. Buralarda çoğu kez kent veya kontluk düzeyinde olmak üzere, dokumacılar veya terziler, mihçılar veya yün tarakçıları buluşuyordu. Anlaşmazlık

7) İngiltere kraliçesi (1558-1603). Anglikan Kilisesi'nin ülkede yerleşmesini sağladı. İspanya'nın üstünlüğüne son verdi ve onun zamanında İngiltere büyük devlet oldu.

konuları hiç eksik olmazdı: Örneğin çömlekçiler, arıkil (kaolin) kullanan herkese veryansın ediyordu.

İspanya da kendi meslek birlikleri için rütbe sıralamaları ve katı yönetmelikler uygulanmaktaydı. Beş “gremios mayores”, yani şekerçiler, baharatçılar, bez-kenen tacirleri ile mücevherciler hammadde ve mamul madde konusunda büyük bir dışalım birliği kurmuşlardı. Bu birlik Hindistan’da çalışıyor, siparişi Madrid veriyordu. Bu meslek kuruluşlarından sonra, elli kadar esnaf örgütü sıralanmaktaydı, keza bunlar da aynı şekilde formüllere bağlanmış imtiyazlara dayanıyorlardı.

Avrupa’nın öteki ucundaki Rusya da benzeri deneylere sahne olmaktaydı. Korkunç İvan⁸ zamanında kentlerde korporasyonlar zorunlu kılınmıştı. Rusya’yı Batılı bir ülke yapma amacıyla, Avrupa’da uygulananların benzerini uygulama çabasında olan Büyük Petro,⁹ tütün, potas ve reçine tekellerini genişletti. Dünyanın öbür ucundaki Japonya Za’larını yenilemiş ve tüccarları imtiyazlı kardeşlik örgütlerinde bir araya getiren “Nakama”larını kurmuştu. Bunlara üye olmak hiç de kolay değildi, fakat üye olmayan için de ticaretin her çeşidi yasaktı.

İlkelliğin karanlığından daha yeni çıkmış Rusya ile Japonya için korporasyon örgütleri zorunlu bir yoldu. Fakat Batı Avrupa genel kalkınmaya aykırı düşen, özel girişimciliği tümüyle felce uğratan ve ilerlemeyi engelleyen bir yönetmelikler ağının içinde ne demeye takılıp kaldı? Ya da daha önemlisi, nasıl oldu da dışarı çıkmayı başardı? Zira bu örümcek ağının içinden çıkıp kurtulduğu, hem de bunu akla gelebilecek en iyi biçimde yaptığı bir gerçek. Bu mucize nasıl açıklanır? Dinginlik demek olan güdümcü sistem ile herkesçe bilinen ekonomik yükseliş arasında bir çelişki yok mudur? Çoğu tarihçiler burada susmayı yeğliyorlar; zira yönetmelik maddelerini son derecede ciddi sayıyor ve o sırada bunların nasıl bir kıvraklıkla aşıp atlatıldığını gözden geçiriyorlar. Korporasyon örgütü ve Merkantilizm, kaynak metinlerde ve arşivlerde var olmuştur, gerçek hayatta değil.

8) IV. Ivan (1530-1584). “Korkunç” lakabıyla ünlü Rusya çarı. 1544’de tahta çıktı. Soyluların etkinliğini kırdı. Rusya’nın doğu sınırlarını genişletti. 1560’da ruhsal bunalımlar geçirmeye başladı, bir sürü idamla çevresine dehşet saçtı.

9) I. Petro (1627-1725). Batı’da “Büyük” Osmanlılarda “Deli” lakabıyla ünlü Rusya çarı. 1689’da çar oldu. 1697’de gerçek kişiliğini saklayıp Avrupa’yı dolaştı. Bugünkü Petersburg kentini Petrograd adıyla kurdu. Üst üste reformlar yaparak Rusya’yı bir Avrupa devleti haline getirdi.

KORPORASYON ÖRGÜTÜNDE GEDİKLER

Eski loncalar sistemi yapısının niteliği gereği daha uzun ömürlü oldu. Feodalizmin baskısından kurtulmak için doğmuş, sonra da kendisi yeni baskılar uygulamıştır. Müşterileri korumak amacıyla kurulmuş, müşterilerin savsaklanması ve terslenmesiyle son bulmuştur. Kapitalist çağda ise bir anakronizme, tarihe aykırı duruma düşmesi kaçınılmazdı.

Sadece bundan çıkarı olan birkaç kişi, onun varlığını sürdürmesinden yana çıkmıştır; böyle kimselerin dışında hemen herkes ondan seve seve vazgeçmiştir, halk işi oluruna bırakmak hoşuna gitmediğinden hükümetler rekabetlerden ürktüğünden, zanaatkârlar özgürlük özlemi çektiklerinden.

Yeni bir gelişim başlıyordu. Bireysel girişimcilik için topluluk girişimi için olandan daha elverişli, kişisel sorumluluk için de güdümlü sistemde olandan daha elverişli bir gelişimdi bu. Fransa ile İngiltere’de resmi makamlar ve ticaret odaları tekel düşmanı bir tavır takınmışlardı. Bu yeni kuruluşlar korporasyon örgütünü, onu içine almaksızın kapsayı vermişlerdir.

Bizzat Colbert, iki önemli buyrultuda ticaret hukukunu yeniden düzenlerken, bunda herhangi bir imtiyazlı grubun değil, aksine bütün ticaret adamlarının haklarını düşünmüştür (1673). Kıta Avrupa’sındaki ticarete ilişkin birinci buyrultu, ticaret temsilcileri ve memurlardan oluşan bir komisyonda uzun uzadıya tartışıldıktan sonra yayınlanmıştır. Gerekçesinde, ticaret alanındaki dürüstlük ve insancın kötü niyete karşı korunması için, tüccarın da yasaları çiğnemek doğrultusunda doğru yoldan sapmamasını sağlamak amacıyla, karşılaştığı zorlukların ve önüne dikilen engellerin saf dışı edilmesi gerektiği, bunu gerçekleştirecek esasların konulmasının ne kadar zorunlu olduğu açıklanmaktadır. Fakat engeller ve zorluklara karşı cephe almak, herhalde doğrudan korporasyon sisteminin karşısına dikilmek demek değildi. Denizaşırı ticarete ilişkin olarak, birçok başka ülkenin yasaları için model oluşturan ikinci buyrultu, on yıl sürmüş bir hazırlık çalışmasına ve araştırmalara dayanıyordu (1681). Kral buyruğunda, “Biz” diyordu, “gemi seferlerinin ve ticaretin çıkarı için, denizaşırı ticaret alanında adalet esaslarını saptamak, amirallik yetkisinin ve denizcilerin yükümlülüğünün sınırlarını belirlemek, egemenlik bölgelerimizin limanlarında, dış limanlarında ve kıyılarında güvenilir bir polis denetimini sağlamak kararındayız.” Herkes için geçerli bu nitelikte buyrukların verilmiş olması, serbest ticarete

yol açacak bir çıkış başlatıyor, çalışma koşullarının düzenlenmesinin devlete ve krala ait bir hak olduğunun ilan edilmesi de, korporasyonları kendilerine özgü özerkliklerinden yoksun bırakıyor demekti.

Colbert'in meslek örgütlerine genel bir biçim verdiği dönemde, bundan cesaret alarak, böylesine örgütlerden bağımsız, devlete ve özel kişilere ait imalathaneler doğmuştu. Lüttich dolayındaki Verviers'de ne korporasyon vardı ne de imtiyaz. Mannheim gibi yeni kurulmuş Alman kentlerinde ve tarım yapılan kırsal alanda meslek özgürlüğü bulunuyordu. İspanya'da V. Felipe cam fabrikaları, bez-pamuklu ve halı dokumahaneleri kurmuştu ve bunlar da korporasyonların yetki alanı dışındaydı. Benzeri durumu, bütün ülkelerde ortaya yeni çıkan mesleklerin her çeşit statüyü reddetmelerinde görüyoruz, özellikle borsa ve bankacılık, sarraflık, döviz alışverişi ve toptancı ticaret çevrelerinde; yani hem dışsattım alanı, hem de malların büyük parçalar, balyalar ve çuvalarla, mağaza ve vitrin gereği duyulmaksızın satıldığı bütün ticaret dalları böyle bir şeye yanaşmamıştır.

Öteden beri varolan meslek dallarının hepsi korporasyon örgütüyle uyuma halinde değildi. Gezginci esnaf loncaların statülerine asla uymamıştır, ya da, kendi ürünlerini kendileri satan köylüler ve saraylarla alışveriş ilişkisi bulunan tüccarlar ve zanaatkârlar gibi, pek az uyumlardır. Belirli bölgeler de özgürlüklerini inatla savunmuşlardır. Provence ve Champagne illeri lonca örgütü yükümlülüğünden para vererek kurtulmuşlardı. Lyon, Poitiers, Rennes, Troyes, Dijon başlıca direniş yuvalarıydı. Kısacası: Gündümlü ve serbest ticaret, tekel mevzuatının katı şekilde uygulanmasını da sekteye uğratan rekabetin avantajlarına el atmaydı.

Devrimin zafer kazanmasından sonra İngiltere'de tekeller ayıp sayıldı (1688), İspanya'da V. Felipe korporasyonları geçici kaydıyla kaldırıldı. Rusya'da Büyük Petro, ticarete olabildiğince özgürlük verdi. Bununla birlikte, mesleklere daha büyük hareket serbestliği yaratmak için her zaman resmi makamların kararları gerekli değildi. Çevrilen türlü dolaplar korporasyon sistemini de Merkantilizm gibi yozlaştırmıştı: İngilizler hiçbir zaman çırakların ücret tarifesine uymadılar. Madridli tacirler "Mayor" Meydanı'nda ve başka meydanlarda hileli yiyecek maddelerini, yasaklanmış fiyatlarla sattılar.

Bütün ulus için olduğu gibi, birey için de parola zengin olmaktı. Ahlak öğretileri kazancı artık kınamıyor ve ilerlemeyi övüyordu. İstikrarı her şeye tercih eden korporasyonların tersine, madenlere ve fabrikalara dayanmış sanayi kapitalizmi, özellikle banka ve ticaret kapitalizminin kat-

kısıyla hızla ileri atılmıştı, zira o zamanlar endüstriyi kuranlar fabrika-törler değil, büyük tüccarlar ve bankerlerdi.

Değerlerdeki bu dönüşüm elbette ki zarar vermeden yürümedi. Korporasyon örgütü temsilcileri ilkin işçileri korur ve müşterilere hizmet ederken, kapitalist sermayenin iktidarına körü körüne boyun eğdi. Reka-betin acımasız yasası çalışma koşullarını baskı altına aldı ve müşterileri de arada bir bunalıttı. Fakat ne pahasına olursa olsun zincirlerinden kurtulmak isteyen dünya bu sorunları hiç umursamadı, her şeyden önce özgürlüğe olan susuzluğunu gidermeyi amaçlıyordu.

ANVERS'TEN AMSTERDAM'A

Anvers artık dünyanın para ve ticaret merkezi olan bir büyük kent değildir. Hollanda'nın bağımsızlığından sonra refah düzeyini koruyamamıştır. Bu durum, mağaza sahiplerinin vergilerini ödeyecekleri yerde işlerini bırakmayı tercih etmeleri ve bağımsızlık isteyen yurtseverler örgütünün İspanya egemenliğine başkaldırmasıyla başlamıştı (1585). Ne var ki An-vers kuşatıldı ve teslim olmak zorunda bırakıldı, yağmalandı ve ticareti mahvoldu. Kentte topu topu üç İtalyan tüccar kalmıştı, o kadar. Borsa kütüphane yapıldı, limansa, Schelde Irmağı'nın ağzı Hollanda egemenliğine geçip kapatılınca, büsbütün perişan oldu (1647).

İspanyolların elinde kalan Anvers'in kuzeyinde yedi "Birleşik İl" ba-ğımsız bir devlet haline geldi. "Okyanusun en eski oğulları" olarak Hol-landalılar denizlerde egemenlik kurdular. Hollanda 15.000 gemisi, 160.000 denizcisiyle Portekizlilerin yerini almak ve Doğu Hindistan baharatını getirme işini üstlenmek üzere denize açılmıştı. Formoza ile Curacao arasında yeni bir ticari güç doğdu. Bir kanallar ağının ortasında kurulmuş Amsterdam Anvers'in mirasçısı oldu. Hansa zamanında Amsterdamlılar Baltık Denizi'nde, daha sonraları da Kuzey Denizi'nde ringa avlarlardı; gemileri Doğu ile İskandinavya ülkeleri arasında verimli bağlantılar kurmuştu. Amsterdam büyük bir liman kenti olmaya tama-men hazırды. Özgürlük saati çalınca, Lizbonlu Yahudiler ve Flandreli Huguenotlar akın akın buraya gelip sığınmak istediler. Bunlar para ve çeşitli ilişkiler getirmişlerdi, böylece Amsterdam'ı büyük bir borsa mer-kezi yaptılar.

İspanyolların Hollandalılara Hindistan'la ticaret yapmak hakkını vermek zorunda kaldıkları günden itibaren denizaşırı ülkeler önem ka-

17. yüzyılda Amsterdam borsasının iç avlusu

zandı (1609). Tüccar ve sömürgeci olarak hemen Korsanlar ortaya çıktı. Malabar kıyılarında, Seylan'da, Mauritius Adaları'nda, Cava ve Japonya'da koloniler oluşturdular. Afrika'da, Ümit Burnu'nda, Cape'de bir ara istasyonu kurdular. Amerika'da, 60 Gulden'e satın alınmış Manhatttan Adası'nda bir yerleşim merkezi doğdu: Yeni Amsterdam.

Oysa bir zamanlar Papa Hazretleri dünyayı İspanya ile Portekiz arasında bölüştürmemiş miydi? Şimdi ise Hollandalılar kendi lehlerine yeni bir paylaşımaya girişmiş bulunuyorlardı. Madrid'deki, Lizbon'daki ve Londra'daki krallar kendilerine "dünya denizlerinin efendileri" adını takmamışlar mıydı? Şimdi ise Amsterdam'da armatörler, Grotiusun¹⁰ ardında yer alıp "denizlerin özgürlüğünü" ilan ediyordu (1609). Gerçekten de engellenmeksizin Hint Okyanusu'ndan karabiber, Pasifik'ten çay, Atlas Okyanusu'ndan şeker ve Kuzey Denizi'nden balina yağı taşıyorlardı. Gemileri bütün dünya gemilerinin tonaj bakımından dörtte üçünü oluşturduğundan, üstelik öteki gemilerin hepsinden daha hızlı ve daha ucuz olduklarından, Hollandalılar bütün ülkeler içinde en saygın mü-

10) Hollandalı hümanist ve hukuk bilgini (1583-1645). Devletler hukukunun babası sayılır. "Savaş ve Barış Hukuku" adlı eseri ünlüdür.

teahhitler durumuna gelmişlerdi. Hindistan'a Moluk Adaları'ndan küçük hindistancevizi, Hint Adaları'na Japonya'dan kafur getiriyorlardı. "Denizlerin Yük Taşıyıcıları" dünyaya genç Hollanda endüstrisinin mallarını da götürmekteydiler: Delft fayansları, Utrecht kadifeleri, Leyden bezleri, Haarlem ketenleri, Amsterdam'da tıraş edilmiş elmaslar ve Elzevier ailesinin basımevinde basılmış kitaplar... Hepsi de güvenilir, çalışkan, gayretli bir halkın sorumluluklarının bilincinde olan topluluğu içinde özel girişimin başarılı ürünleriydi.

Amsterdam mali açıdan yerini üç şeye, borsaya, bankaya ve paraya dayandırıyor. Borsa Anvers'tekinin kopyasıydı ve Avrupa'da en önemli borsa olmuştu. İşe açık havada, Amstel'in kıyısında başlamış, sonra Yeni Köprü'ye taşınmış, çok geçmeden de kemerli ve sivri çatılı bir binaya yerleşmişti (1611). Burada vadeli işlemler yapılıyor ve borsa bültenleri yayınlanıyordu. Kambiyo, hisse senedi, kent ve iller arasında borç alıp verme gibi işler yapılıyordu: 18. yüzyılın sonlarında menkul kıymetler toplamı 118 olmuştu. Tütün, pamuk, yün ve şarap satışları da yapılıyordu. Venedik'in vaftiz babalığını yaptığı ve kente ait bir kuruluş olan banka, borsayı tamamlıyordu (1609). Burada önceleri yalnızca kambiyo işlemleri yapılıyordu. Daha sonra külçe ve 300 Gulden'e kadar nakit para muhafaza edilmek üzere alındı. Buraya para yatıranlar, faturalarını bir banka hesabından diğer bir banka hesabına doğrudan transfer yoluyla kolayca ödeyebiliyorlardı. Bu ücretsiz müşteri hizmeti, bankayı, Hollandalı ticaret adamlarının ve çok geçmeden de Avrupa'nın belli başlı bütün firmalarının paralarını yönetir duruma soktu.

Bu başarıda bir başka etken daha vardı, o da yatırılan paranın mutlak bir güvence altında bulunmasıydı. Banka hiçbir zaman (ya da ancak pek olağandışı hallerde) ödünç para vermediğinden, sürekli paraya çevrilir değere sahipti, öyle ki, banka her zaman bütün talepleri, hangi çeşit parayla olursa olsun, derhal karşılayabiliyordu. Birleşik İller, bu kısıtlama önlemlerinin rağbette olduğu yüzyılda, değerli madenlerin dışsatımına hiçbir engelleme koymaksızın izin verdiklerinden, bankaya para yatıran yabancılar, bu parayı diledikleri gibi çekebilme garantisine sahiptiler. Eşdeğerde başka hiçbir kurum bulunmadığından onlar için buradan yararlanmak kadar doğal bir davranış olamazdı. Banka yatırılan para için çok düşük oranda bir faiz de veriyordu. O zamana kadar kamuoyunca bilinmeyen bu parasal politika şaşırtıcı bir rağbet gördü, zira piyasada durgunluğu önleyen bu taktiğin yararlarını görmüşlerdi, bu sayede alışveriş canlanmış, fiyatlar düşmüş ve dış piyasa fethedilmişti.

Amsterdam bankasının başarısı bir çığır açtı ve yeni bankalar kuruldu: Hollanda'da (Middelburg, Delft, Rotterdam), Almanya'da (Hamburg, Nürnberg), İsveç'te bir Hollandalının girişimiyle Stockholm bankaları ilk akla gelenlerdir. Ayrıca İngiltere'de de bankalar kuruldu. Ortada apaçık bir olgu vardı: İtalyan bankalarının piyasadan çekildiği, Lyon'un ancak ayakta durabildiği bu dönemde, kuzey önderliği ele almıştı.

Bu önderlikte Hollanda parasının da payı vardı. Hesaplar Gulden ile, ödemeleri Dukate ile yapılıyordu. Bunlar kusursuz sikkelerdi. 3,42 gram altın olan ayarları değişmezdi, fakat rayiç değerleri 3,16 Gulden'den 5,25 Gulden'e çıktı ve Avrupa'da bütün ticaret adamlarınca benimsendi. Amsterdam bankası daha fazla şeyler vermektedir: Onun "Banka Guldeni" soyut bir birimdi, belirli bir değer olarak tanımlanmış, böylece de madeni paranın dalgalanmasının dışında tutulmuştu. Banka parası halinde hesabı bulunan kimse, böylece bütün değer düşmelerinden korunmuş oluyordu. Bu "Banka Guldeni" çok aranan bir şeydi. Bazen de maden paranın % 4-5'i kadar üstünde değer kazanıyordu. Hollandalılar hem "Hristiyan dünyası altınlarının efendisi" hem de "kıymetli evrakın efendisi" idiler.

Borsasıyla, bankasıyla, Gulden'yle işleri tıkrında olan Amsterdam, zenginliğini kanalları boyunca sıralanan temiz ve zarif döşenmiş evlerinde yansıttı. Bu evlerde siyah giysili ticaret adamları tutumlu ve ağırbaşlı bir hayat sürmekteydiler. Demir çemberli sandıklarında değerli kumaşlar yatar, tahta kaplamalı duvarlarda goblenler asılı durur ve her biri ince zevk ürünü porselen vazoları laleler süslerdi. Frans Hals'a¹¹ portrelerini, Rembrandt'a¹² grup resimlerini yaptırmışlar ve Vermeer¹³ evlerinin içini daha sonraki kuşaklara kalacak şekilde ölümsüz kılmıştı.

AMSTERDAM'DAN LONDRA'YA

Hollanda kıyılarının tam karşısındaki sislerle kaplı adada, ikinci bir tüccar halk kıpırdanmaya başlamış, Hollanda başarısından yüreklenecek aynı yoldan ve aynı araçlarla üstün başarılarla ulaşmıştır.

Büyük Britanya'nın başarısının sırrı, devletin teşvik ve himayesinden vazgeçmeksizin, özel girişime tam güven gösterilmesindedir. Duru-

11) Hollandalı ünlü portre ressamı (1580-1666).

12) Hollandalı ressam ve gravürücü. Sanat tarihinin en önemli ustalarından biridir (1606-1669).

13) Hollandalı ressam. Daha çok ev içlerini konu alan tablolar yapmıştır (1632-1675).

mün gereklerine göre liberal veya güdümlü ekonomiye, ya da aynı anda her ikisine birden yönelme kıvraklığı gösterilmiştir. İlkeler pek az umursanmış, her zaman hep elde edilen sonuca bakılmıştır.

Tarım ülkesi İngiltere gelişimini, yün dışsattımından yünün endüstride işlenmesi doğrultusundaki dönüşümle sağladı. Şimdi de yün gelirinin artırılmasına çalışılıyordu. Bu çaba, köy topraklarının paylaşılması ve “boş tarla” ile “komün arazisinin” ortadan kalkmasıyla sonuçlandı. İspanya, İtalya ve Fransa’da da aynı eğilim vardı. İngiliz kırsal kesimi bambaşka bir çehre aldı: Toprak parsellendi ve her parselin etrafı çitle çevrildi. Ekonomi de aynı şekilde değişime uğradı. Koyunlar küçük çiftçileri yurtlarından kovdu ve topraktan böyle yeni bir tarzda yararlanmak, iş gücünü serbest bırakarak bunların endüstri kentlerine göç etmesine yol açtı. Gelişen endüstrinin çok daha büyük sürüm alanlarına gereksinmesi vardı ve yeni pazarlar aranması, İngiltere’de ticarete ve gemiciliğe dayanılması gerektiği inancını pekiştirdi.

Korsanlar ve kâşifler, İngilizleri denizle içli dışlı yapmıştı. Önceleri Lübeck veya Hamburg’tan satın aldıkları gemileri şimdi kendi tersanelerinde yapıyorlardı. Daniel Defoe, roman kahramanı Robinson’a, “Benim en büyük arzum denizlere açılmak,” dedirtir. Ne var ki, ucunda ıssız bir adada kalmak olsun veya olmasın, denizlere açılmak hâlâ çok büyük bir sertivendi, fakat eskiye oranla artık daha farklıydı. Tehlikeler önceden kestirilebiliyor, ölçülüp biçilebiliyordu: Tower’de, denizin kokusunun kente sindiği yerde, Edward Lloyd, bir meyhanede kendisiyle aynı düşüncedeki birkaç kişiyle buluştu; amaçları bir sigortanın desteğiyle gemi donatanları denizden gelebilecek tehlikelere karşı korumaktı (1688). “Ticarete egemen olan, dünyanın zenginliğine ve dünyanın kendisine egemen olur,” diyordu Walter Raleigh.¹⁴ İngilizler ticaret konusunda çıraklık eğitimlerini Hansa Birliği’nde yapmışlar, sonra ustalarını kovmuşlardı ve şimdi de kıta pazarlarını fethetmek niyetindeydiler. Bir girişimin giderlerini ortaklaşa karşılamak için çoğu kez şirketler kuruyorlardı. Bazıları bir geminin, sadece on altıda biri veya altmış dörtte biri de olsa, hissedarıydılar ve doğrudan doğruya tüccar olmadan ticaretle ilgilenebilmekteydiler. Soylular ile tüccarlar arasında sözleşmeler yapılıyor, hatta evlenme yoluyla yakın bağlar kuruluyordu. İnsan hem pamuk ticareti yapabilir, hem de pekâlâ bir centilmen olabilirdi.

14) İngiliz denizcisi ve yazarı (1552-1618). Kuzey ve Güney Amerika’da keşif ve fetih seferleri yaptı. Virginia Kolonisi’ni kurdu. Dünya Tarihi adlı bir eser yazdı. 1603’de rutuklandı, sonra da idam edildi.

Varlığının özünde İngiliz halkı hâlâ köylü kalmıştı gerçi, ama bu yeni sınıfın yaptığı etki altında geleceğin tüccar halkını haber veren belirtiler ortaya çıkmaktaydı. Ticari gereksinmeler özenle hesaplanıyordu. Sir Thomas Gresham tarafından kurulan Londra Borsası (Royal Exchange) büyük şirketlerin hisse senetlerini kote ediyordu, sonraları İngiliz devlet tahvilleri de buna katıldı, ki bunların büyükçe kısmı Hollandalıların elinde bulunuyordu. Ardından sigortaların ve kamusal kuruluşların kıymetli evrakı da işlem görmeye başlayınca, Royal Exchange'in cirosu Amsterdam Borsası'nın çapına ulaştı.

Banka çarklarının iyi işler hale gelmesi için daha fazla çaba harcandı. Uzun süre tacirler külçelerini ve paralarını Tower'deki Ulusal Kasa'ya emanet olarak bıraktılar. Sonraları kuyumcular bankerlik işini üstlendiler. Makbuz karşılığında tasarruf mevduatı kabul ediyorlar, para değiştirme işi yapıyorlar, köle ticaretine avans para veriyorlar ve tefeci faizi karşılığında kredi açıyorlardı. Sonunda kentli tüccarlardan bir grup (o günlerde Amsterdam 85 yıldan beri kendi bankasına sahip bulunuyordu) benzeri bir kurum kurmaya karar verdi (1694). "İngiltere Bankası" kurumu, bütün sermayesini (on iki defa yüz bin İngiliz Lirası) Fransa'ya karşı savaş için hazine dairesinin emrine vermeye başladı. Yapılan bu işte faiz oranı % 8'in üzerindeydi. Banka ayrıca özel mevduat kabul etmek hakkını ve karşılığını altın olarak ödemek koşuluyla kâğıt para çıkarma imtiyazını elde etti. İlk yıllar güçlüklerle karşılaşıldı: Kuyumcular bankaya karşı cephe almışlardı, hazine dairesi sıkıntıdaydı. Halk % 20 kur değeri kaybına uğrayan (1696) banka kâğıt parasına (Bank-note) güven duymuyordu. Fakat banka direndi, yavaş yavaş saygınlığını sağlamlaştırdı ve ticaretin hizmetinde yer aldı. Kâğıt paraları Londra'da ve diğer bölgelerde tedavüldeydi artık. İskoçya'da diğer bir banka deneme niteliğinde kâğıt para çıkardı. Kontluklarda çeşitli branşlardan tüccarlar ve müteahhitler yerel bankalar kurdular. Bunlar bono kırmak ve böylece alışverişleri basitleştirmek gibi işleri yapıyorlardı. Paraya uygulanan faiz oranı düştü, fakat Hollanda düzeyine kadar inmedi.

Kâğıt para ancak çok büyük sözleşmelerde bir rol oynuyordu. Ücra yerlerde ödemelerin bir malla yapılması sık görülen bir durumdur. Kentlerde madeni para günlük ödemelerde işlevini sürdürmekteydi, ama az bulunması ve pek sabit değerli olmayışı gibi kusurları vardı. Stuart hanedanından Kral II. Charles, Gine'de çıkarılan altınla aynı adı taşıyan bir sikke kestirdi (1661). Bu "Gine"ler, Kardinal Richelieu zamanında çıkarılmış gösterişli Fransız parası Louis-d'or'la yaklaşık bir değerdedi. "Gine"nin

kur değeri bir Lira'ya ya da 20 Shilling'e denkti, fakat bazı iniş çıkışlardan sonra değeri, 30 Shilling'e tırmandı, sonunda değeri 21 Shilling olarak yerleşti (1717). O zamandan itibaren altın sikkelerin sirkülasyonu arttı, oysa bu sırada gümüş para itibardan düşmüş ve giderek daha az aranır olmuştu. Böylece İngiltere bilmeden ve istemeden bir para sisteminin içine giriverdi. Her ne kadar Sterling, Hollanda Guldeni'ni tahtından indiremediyse de, yine de iyi ve sağlam para ününe kavuşmuştu. Dış ticaret büyüyordu: 17. yüzyılın ilk otuz yılında on kat artmıştı. 18. yüzyılda bütün dünyaya yayıldı. Liverpool Doğu'dan önce pamuklu kumaş alıyordu, sonra Manchester'da işlenen ham pamuk almaya başladı. Bristol, Yeni dünya'dan gelen şeker, rom ve tütünün iskelesiydi. Londra'daki depolar da demir cevheri, İskandinavya kerestesi, Portekiz şarabı, Çin çayı ve Yakındoğu kahvesi toplanıyordu. Büyük Britanya dokuma ve demir endüstrisinin bin çeşit ürününün dışsatımını yapmaktaydı. Başka bir deyişle, yiyecek maddeleri ve hammaddeler satın alıyor, mamul maddeler satıyordu. Bu da yüksek uygarlık düzeyindeki ülkelerin karakteristik bir niteliğiydi. İngiliz ticareti katı himaye gümrüğü politikasının, özellikle denizcilik yasasının koruyucu kanadı altında başlamış, gittikçe artan bir özgürlük ikliminde gelişmesinin doruğuna tırmanmıştır. Walpole geçici olarak Londra'yı serbest liman ilan etmek düşüncesine kapılırken, yine aynı İngiltere eskiden olduğu gibi kolonilerinden özgürlüğü esirgemekteydi. Özgürlük sadece ve yalnızca anayurdun refahı için vardı. Hindistan sistemli biçimde sömürülüyordu. Amerika'nın sömürge çiftliklerinde sadece İngiltere'nin emrettiği şeyler yetiştirilebilmekteydi. Buranın tüm üretimi İngiliz pazarı içindi: Tütün, pamuk, çivit, şeker, melas ve kürk.

Sadece tek bir görüş vardı: Londra gelişmeli ve İngiltere'nin gücü büyümeliydi. İngiliz gemileri Hollanda gemilerinden daha büyük ve daha şiş karınlıdır ve Hollanda gemilerinin su çekimi ülkenin sığ ırmaklarına ve kanallarına göredir. Son kaçınılmazdı: Birleşik İller uydu durumuna düşüverdiler. Paris gibi çok nüfusa sahip bulunan Londra, ticaret alanında Amsterdam'ı geride bırakmıştı artık. O yıllarda Amerika'da Hudson Irmağı'nın kıyısında kurulu Yeni Amsterdam'ın Yeni York (New York) adını alması, böylece simgesel bir anlam kazanır.

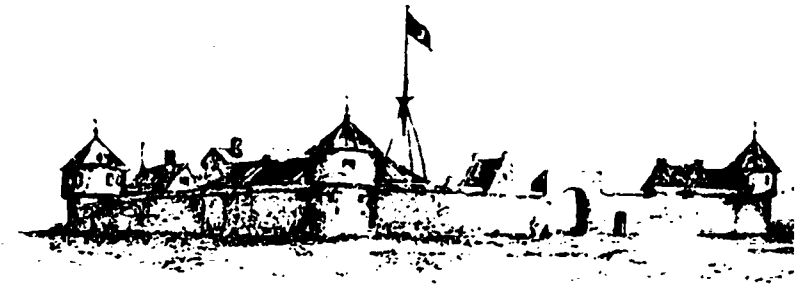
TİCARET KUMPANYALARI

Hollanda, İngiltere ve bu ülkeleri model alan Fransa, ticaret işlerini

belirli sömürgelerin sömürülmesi için imtiyazlar verilmiş şirketlerce yürütüyorlardı. Şirket ruhsatlarında özel çıkarlarla devlet denetimi kursuz bir uyum halinde kaynaştırılıyordu. Bu alanda en ağır basanlar Hindistan kumpanyalarıydı. Hepsine de –üstün başarısından dolayı– Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası model oluşturmıştı (1602). Bu kumpanyanın sermayesi: 6,6 milyon Gulden. Ortakları: Amsterdamlı, Zeelandlı ve Brabantlı burjuvalar. Tekel hakkı: Hint ve Pasifik okyanuslarında ticaret. Personel durumu: Bir genel vali, 17 üyeli bir danışmanlar konseyi, 20.000 memur, 15.000 gemici, 15.000 asker. Devlet kasasına ödediği yıllık vergi: Dışsatımın % 3'ü. Kâr oranı: Kötü kazançlı yıllarda % 12, iyi kazançlı yıllarda % 75.

Kumpanya gemilerini Hollanda'da yaptırır, seferler buradan düzenlenir, fiyatlar buradan saptanır ve muhasebesi de burada tutulurdu. Sömürgelerde orman açımı yoluyla, tarım yaptırılırdı. Deniz yoluyla kahve Cava'dan, karabiber Hindistan'dan, piring ve şeker kamışı Formosa'dan, hindistancevizi ve kuru karanfil Moluk Adaları'ndan, tarçın Seylan'dan taşınırdı. Kumpanyanın tek bir politikası vardı: Ucuz üretmek ya da satın almak, buna karşın pahalı satmak (1623). İlk yılın sonunda gelir 29 milyon Gulden, gider defter kayıtlarına göre 2 milyon Gulden'di. 3.000 Gulden'lik nominal değeri bulunan hisse senetleri, o yıllarda 18.000 Gulden olarak borsada tecil edilmiştir.

Bunun karşısında İngilizlerin de kendi Doğu Hindistan Kumpanyası vardı, resmi adı "Doğu Hindistan'la Ticaret Yapan Londra Tüccarlar Birliği" idi. 17. yüzyılın ilk yılında 208 ortaklı olarak, 80.000 İngiliz Lira'sı sermayeyle kurulmuştu. Fakat o zamanlar bir Lira ancak 6 Gulden ettiğinden, şirketin kuruluş sermayesi Hollanda Kumpanyası'nın

Kuzeybatı Kumpanyası'nın müstahkem bir ticaret merkezi

sermayesinden 13 defa daha azdı. O yıllardaki güç ilişkilerini gösteren belirgin bir tablodur bu.

Başlangıçta mütevazı çapta olmasına ve zaman zaman zor durumlara düşmesine rağmen, İngiliz inatçılığı tüm engelleri aşmasını bilmiştir (1612). Kumpanyanın sermayesi beş katına çıkarılmış, kazanç % 100'e, hatta bazen % 200'e ulaşmıştır. İngiliz halkı Doğu Hindistan hisse senetlerinin kur değerlerine, siyasal ve dinsel çatışmalara gösterdiğinden çok daha büyük bir ilgi gösteriyor, denizcilerin ve tüccarların yaptığı işleri, onların alışveriş merkezleri açmalarını ve bir dünya imparatorluğunun temellerini atmalarını heyecanla izliyordu. Utrecht Barış'ından¹⁵ sonra İngiliz donanması denizlerin kraliçesi olmuştu ve Hollanda Kumpanyası gerilemeye, hatta çökmeye yüz tutarken, şansı yaver giden İngiliz Kumpanyası başarı yolunda dev adımlar atmaktaydı.

Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası, altmış yıl boyunca her iki rakibinin ardı sıra topallayıp durdu, çünkü Fransızlar denizlerde cereyan eden olaylara çok az ilgi gösteriyor, kaldı ki buna da devlet tarafından zorlanıyorlardı (1644). Kumpanyanın sermaye olarak (kâğıt üstünde) 15 milyon Livres-tournois'ı vardı, bu da her iki diğer kumpanyanın sermayesinden daha fazlaydı. Fakat sermayeyi taahhüt edenler, ödeme konusunda hiç acele etmiyorlardı. İlk yıllar çeşitli acı zararlarla geçti. Önce Hollandalılar, arkasından İngilizlerle yapılan rekabet sertti. Bütün bunlara rağmen kumpanya adalarda tutunmayı başardı. Dauphine, Bourbon, Ile de France bunun tanıklarındır. İnatçı François Martin'in ve kurnaz Dupleix'in yönetiminde Hindistan'a yerleştiler. Fakat toprak kazanmada elde ettikleri kazançlar, ticari alanda elde ettiklerinden daha belirgindi, kazanç pek az, kâr ondan da azdı.

Aynı iklimde rekabet yapan bu üç tekel şirketinin tarihi, üç halkın tarihindeki tutumlarını da tipik biçimde ortaya koyar: Hollandalı işleri parasal politikaya, İngiliz ticari politikaya, Fransız ise sadece politikaya göre yürütmüştür. Birincisinde devletin ağırlığı olmaksızın özel girişim ön plandaydı, ikincisinde özel girişimle devlet el ele çalışmıştır, üçüncüsünde devlet özel girişimin noksanlarını tamamlamıştır.

15) İspanya'nın Habsburg hanedanından olan kralı varis bırakmadan ölünce, Fransa, İspanya tahtında hak iddia etti ve Avusturya ile İngiltere, Hollanda'ya karşı savaşmak zorunda kaldı. Veraset Savaşları denilen bu savaşın barış antlaşması Hollanda'nın Utrecht kentinde 1713'de imzalandı. Buna göre Fransız Anjou hanedanından Felipe, İspanya kralı oldu. Avusturya, Hollanda'nın ve İtalya'nın İspanya egemenliğindeki topraklarını, İngiltere Cebelitarık ile Kanada ile Amerika'da geniş araziler aldı.

Aynı tutum bu üç ulusun diğer ticaret kumpanyalarında da çoğu kez göze çarpar. Hollandalıların bir de Batı Hindistan Kumpanyası vardı; Doğu Hindistan Kumpanyası'nın daha genç bir kardeş şirketi olarak, özellikle Atlantik'te iş görüyordu. Ayrıca Kuzey Buz Denizi'nde çalışan bir Kuzey Kumpanyası ve Akdeniz'de iş gören bir Levant (Yakındoğu) Kumpanyası daha vardı. İngilizlerin Batı Afrika Kumpanyası köle ticareti yapıyor, bir Hudsonbai Kumpanyası kunduz kürkü getiriyor, bir Virginia ve bir Massachussets kumpanyası da yeni İngiliz kolonilerinin temelini atıyordu. Fransızların kumpanyaları sayıca çok daha fazlaydı, fakat çoğu vaktinden önce kurulmuş ve uzun ömürlü olamamıştı. Richelieu bunları boşu boşuna çoğaltıp durmuştu: Morbihan Kumpanyası, Levant Kumpanyası, Îles Kumpanyası, Cap Nord Kumpanyası, L'Orient Kumpanyası... Colbert bunları iyi kötü ayakta tuttu, onun yaşattığı başlıca kumpanyalar arasında Batı Hint Kumpanyası, Kuzey Kumpanyası, Levant Kumpanyası, Senegal Kumpanyası sayılabilir. Bu konuda öncüler de eksik değildi, gel gelelim sermayedarlar rizikolar yüzünden ürkeklik gösteriyorlardı.

Meydanda at oynatan sadece Hollanda, İngiltere ve Fransa değildi. Danimarkalılar ile İsveçlilerin de kendi Batı Hindistan kumpanyaları vardı. Avusturya, İspanyol Hollanda'sının vârisi sıfatıyla bir Doğu Hindistan Kumpanyası kurmuş ve o da şansını Hindistan'da denemişti. Genç Brandenburg Devleti de (Prusya) bir Afrika Kumpanyası'nı destekliyordu. Koloni ticaretinde vaktiyle sadece bir kraliyet tekeli görmek istemiş olan devletler de, eski tutumlarından vazgeçerek ticareti imtiyazlı şirketlere bırakma yoluna girmişlerdi: Portekiz şarap, un, yağ ve morinanın Amerika'daki topraklarına getirilmesini Brezilya Kumpanyası'na devretmiş, İspanya Veneziella'nın sömürülmesini Guipuzcóa Kumpanyası'na, Küba'ya zenci sevkıyatını Havana Kumpanyası'na, Pasifik'teki tüm ticareti Filipinler Kumpanyası'na bırakmıştı. Bir de ticaretle uzaktan yakından ilişkisi bulunmayan Yesu Kumpanyası vardı. Bu kuruluş kendisine özgü tarzda ve hayli ustalıkla düzenlemelerle koloni toprağına tam anlamıyla yerleşme çabasıındaydı. Bunlar Paraguay'da kendi "Tanrı Devleti"ni kurdular, Buenos Aires'te iyi kalite bir çayı (Yerba mate) piyasaya çıkardılar.

Sayıları hızla çoğalan bu ticaret kumpanyalarının ürünleri Avrupa limanlarına akıyor, bu limanların rıhtımlarına, renkli bir kargaşa ve şamata içinde, dünyanın tüm zenginliği üst üste yığılıyordu. Liman ister Bordeaux veya Bristol, ister Themse veya Amstel olsun, her yerde uzak iklimlerin zenginliğinin birbirine benzeyen dağları göze çarpıyordu.

Marsilya'nın "eski limanı", örneğin Antiller, Hindistan ve Yakındoğu ile ticari bağlantılar içindeydi: Dok işçileri Martinique'e gitmek üzere denize açılacak bir gemiyi yüklüyorlar. Özellikle Antiller için yapılmış tuğla, kiremit ve fayans geminin ambarlarına taşınıyor. Rıhtımın üstünde, sıra sıra sandıklarda Marsilya sabunu, zeytinyağı fiçileri, İsviçre peyniri, balmumundan ve ispermeçetten yapılmış mumların kutuları ve şarap şişeleri yüklenmek üzere bekliyor. Geminin yanı başında Sankt Domingo'dan gelmiş bir başka gemi de boşaltılmaktadır. Rıhtımda kaplumbağa kabukları, pamuk balyaları, Marsilya'da kavrulup çekilecek olan çekirdek kahve çuvalları ve içi sömürgelerde yetişen başka ürünlerle dolu torbalar yığılmış durmaktadır. Ayrıca Sankt Domingo veya Caracas'tan gelme kakao çuvalları da var, bunların daha kalitelisi kaçak mal olarak Antiller'den getirilmektedir. Boya maddeleriyle dolu fiçiler de yan yana dizilmiştir: Bir kısmı çivit otundan çıkarılan çivit unudur, bundan mavi ve menekşe renklerinin nüansları elde edilmektedir. Uruku tohumlarından elde edilen bir esans da tatlı kırmızı renk sağlamada kullanılmaktadır ve günün birinde yerini Alicante Limanı'ndan gelecek kırmızı kök boyasına terk edecektir.

Az ötede kokular değişir: Dev tahta sundurmalarının üstünde, içleri Kuzey Denizi'nin isli ringa balıklarıyla dolu fiçiler sıralanmıştır. Akdeniz'de kullanılan tek direkli küçük gemiler olan "Tartana"lar, limanın içinde tatlı tatlı sallanıyor. Bun gemiler, Île de France ve Bourbona hareket edecek olan yük gemisinin yanında ve bir buçuk yıl seferde kaldıktan sonra, az önce Hindistan'dan dönmüş bulunan geminin yanında ceviz kabukları gibi görünüyor. 300 tonluk ambarlarını Provence'in ürünleriyle (incir, badem, zeytin, sardalye ve manifatura) tıka basa doldurmuştur, ayrıca çiftçilerin gereksindiği kemerler, zenciler için tafta bluzlar, gömlekler, pencere camları, aynalar, tencereler vardır. 500 tonluk olanından ise gizemli yükler boşaltılıyor: Madras'ın başörtüleri ve atkıları, Koromandel Adaları'nın ince tülleri ve organzaları, Malabar'ın karabiberi ve demirhindileri, Bengal'in pirinci ve pamuğu. Gemi Uzakdoğu'ya dönerken Batı ülkelerinin hazineleriyle yüklü olacak, oralara uzun mantaırlı şişeler içinde Provence'in yıllanmış şaraplarını, kırmızı şarap fiçilerini, Carcassonne'un bezlerini, Lyon'un simlerini, Gâtinais'in safranını götürecektir. Fakat Fransız malları Hindistan'dan gönderilenlerden degerce daha üstün olduğundan, aradaki farkı ödemek için dönüş yükü değerli madenlerle tamamlanacak. Güney Hindistan'da Pagoda sikketleri, Kuzey Hindistan'da Rupie'ler, Hollanda Dukata'ları, Venedik Zeki-

ne'leri, Fransız Louis d'or'ları, Yemen Kuruş'ları, Macar Taler'leri, özellikle de çepeçevre Pasifik ve Hint Okyanusu kıyılarında çok revaçta olan İspanyol Piaster'leri alınacaktır.

Marsilya rıhtımları üstündeki görünüm hiç de Merkantilizmin refaha giden yolda bir engel olduğunu gösterir nitelikte değildir. Alışveriş gelişmekte, yaşama coşkusu vermektedir ve güneş altında şöyle tatlı bir şekerleme yapmak için bile vakit kalmamaktadır.

KIYMETLİ BELGELERİN ZAFERİ

Kıymetli belgelerin parlak çağı başlamıştı. Ticaret bunlara, bir çocuğun yeni bir oyuncuğa sarılması gibi sarıldı, fakat oyuncak henüz çabuk kırılır cinstendi, çocuk da henüz beceriksizdi. Kıymetli belgelerin ilk şekli, kumpanyalar ve kurumlar tarafından çıkarılmış hisse senetleriydi. Hollandalılar bunlara "actie", Almanlar "Aktie", Fransızlar "action" dediler. Bir alacaktan farklı olması için hisse senetlerine mülkiyet hakkı tanındı. Sabit bir faiz alması değil, değişken kâr alması öngörüldü. Hisse senetlerine dayalı anonim şirketler gelişme gösterdiler, çünkü bu senetler ticari girişimler ve gemi donatımları için konulmuş sermayeyi, maden, tekstil, cam, seramik, şeker endüstrisi alanında olduğu gibi, aynı şekilde bankacılık ve sigortacılık konularında da kullanma olanağını vermekteydi. (Şimdilik hayat sigortası yapılmıyor, böyle bir şey ahlaka aykırı sayılıyordu, fakat binaların yangına, firmaların rizikolara karşı sigorta edilmesi gittikçe yaygınlaşıyordu.)

Hisse senetleri borsalarda tescil ediliyor, Amsterdam, Londra, Hamburg ve Lyon'da alınıp satılıyordu. Paris menkul kıymetler pazarı ilk zamanlar pek ciddiye alınmıyordu, zira odada tütün tabakaları, saatler ve bastonlar da satılmaktaydı (1709).

Borsalarda ve bankalarda parasal işlemler çok yönlü oldu: Peşin para ile ve vadeyle satın almalar, serbest satış, temdit, ipotek, teminat karşılığı avans verme işlemleri yapılmıyordu. Hisse senetleriyle spekülasyonlara girişmenin, gittikçe sayıları artan salonlarda ve kumarhanelerde rulet, zar, firavun ve iskambil oynamaktan çok daha kazançlı olduğu anlaşılmıştı. Kumar oyunlarına ve piyangolara yönelik büyük düşkünlük kibar hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, bu da gittikçe büyüyen yoksullukla göze çarpar nitelikte bir zıtlık oluşturmuyordu. 17. yüzyıl, değerli madenlerin çıkarılması yeterince geliştirilmediğinden para

darlığı çekmişti. Bu nedenle de fiyatların düştüğü, deflasyonist ve sıkıntılı bir yüzyıldı. 18. yüzyılda ise her şey değişti. Sadece dünyada altın üretimi iki katına çıkmakla kalmadı, kıymetli belgeler ve kredi de buna eklendi. Böylece bu yüzyıl, ticaretin serpilip büyüdüğü, fiyatların yükseldiği ve kumar tutkusunun doruk noktasına çıktığı, enflasyonist bir yüzyıl oldu.

Üst üste başarılarından dolayı Hollandalılar, büyük çapta spekülasyonlara girişebilecekleri elverişli zamanı kollamasını bilmediler. Doğu Hint Kumpanyası'nın olağanüstü kazancından başları dönmüş halde, birbirlerine karşı bol keseden hovardaca jestlere kalkışıp, altın ödeyerek lale soğanları almaya ve bunlar daha ellerine geçmeden bir başkasına satmaya koyuldular (1636). Lale piyasasında bir gün içinde fiyatların yirmi kat birden yükseldiği görüldü, pek çok kimse bu çılginca oyuna katılabilmek için evlerini ipotek bile etti.

Çiçek spekülasyonundan çok daha baştan çıkarıcı olan, parayla yapılan spekülasyonlardı. Daha önceleri nakit alışverişinde tedavüldeki sikkelerin kur değerlerini değiştirdiklerinde hükümdarlar da aynı yolu izlememişler miydi? Fransa'da Louis d'or piyasaya çıktığında on İngiliz Lirası değerindeydi (1640): Bir yüzyıl sonra değeri, geçici bir süre 72 Lira'lık bir yükseliş göstermiş, 20 Lira'da durmuştu. İspanya'da gümüş Duro (ünlü Piaster) 8 Real'den 20 Real'e tırmanmıştı. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda¹⁶ Taler, 90 Kreuzer (metelik) değerinde duruyordu; oysa Otuz Yıl Savaşları¹⁷ sırasında 510 metelik olmuştu. İsveç ve Rusya gibi birkaç devlette, büyük bakır sikkelere belli bir kur değeri veriliyorsa da, bunların ticari değerle hiçbir ilişkisi yoktu. Yine de kâğıt para, bu çeşit

16) Kutsal Roma İmparatorluğu, Büyük Karl (Charlemagne) (768-814) tarafından kuruldu. Onun ölümünden sonra imparatorluk Karolenj hanedanına geçti. Bu hanedanın sona ermesi üzerine I. Konrad seçilen ilk imparator oldu. Çeşitli hanedanlardan hükümdarlar imparatorluk tacı giydi. Sonunda imparatorluk tacı Habsburg hanedanına geçti. Çoğu Almanca konuşan 400 kadar devleti içine alıyordu. Başkenti Viyana'ydı. 1806'da Napoléon bu imparatorluğa son verince, otuz kadar devlet bağımsız oldu. Bunlardan Prusya güçlenerek bugünkü Almanya'yı oluşturdu. Habsburglar, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun başında kaldılar.

17) Protestan-Katolik çatışmasından kaynaklanan ve 1618-1648 yılları arasında yapılan Otuz Yıl Savaşları, Avrupa tarihindeki son dinsel savaşlardır. Habsburgların Katoliklerin safında başı çektiği bu savaşta, Protestanlar safındaki İsveç özellikle başarılı oldu. Savaş Almanya'da büyük yıkımlara yol açtı. Katolik Fransa, bu savaşta Habsburgların karşısında yer alarak savaşın asıl nedeninin pek de dinsel olmadığını kanıtladı. Vestfalya Barış savaşı son verdi. Fransa ile İsveç toprak kazandılar.

karanlık dalavereler için kullanılagelen madenlerden kuşkusuz çok daha elverişliydi.

Günün birinde Kanada'da Jogues de Meulles adlı levazım binbaşısının yapacağı ödemeler için elinde hiç nakit kalmayınca, aklına iskambil kâğıtlarını resmi mühürle damgalayıp, üzerlerine bir para değeri yazmak geldi (1685). İskambiller zoraki bir kur değeriyle piyasaya çıktı ve Fransa'dan para gelir gelmez de nakit parayla değiştirildi. Bu deney yeni ufuklar açtı ve tek örnek olarak da kalmadı.

Fransa'da darphane müdürü, yeni sikkelerin basımı dolayısıyla zor duruma düşmüştü. Tedavülden kaldırılmış sikkeler, yedek sikkeler hazırlanamadan toplanmış bulunuyordu (1701). Müdür de para değiştirme heveslilerine, geçici olarak paranın yerini tutacak işaretli kâğıtlar verdi. Rahat bir çözüm yoluydu bu ve daha sonraları da hatırlanacaktı.

Çinliler ve Persler kâğıdı değerli madenin yerine koymayı çok önceden biliyorlardı. Avrupa'da da Venedik'in uygulamasından sonra, Amsterdam, İsveç, İngiltere ve İskoçya bankaları piyasaya banknot sürmeyi göze aldılar. İskoçyalı hasta bir kumarbaz para spekülâtörü ve aynı zamanda mali konularda bir deha olan John Law, çok miktarda kâğıt paranın ticarete canlılık vereceği ve devletin gücünü de büyüteceği düşüncesine vardı. Fransa'nın kral naibini de buna inandırdı. Bir bankanın kuruluş ruhsatını aldı. Bu banka yatırılan paraya karşılık, hamiline yazılı alacak senetleri veriyordu. Amsterdam "Banka Guldeni" örneğine göre bu senetler, maden paranın uğrayacağı değer dalgalanmalarının dışında kalacak, dolayısıyla herkes bu senetleri tercih edecekti. Bu bakımdan John Law'ın değerli kâğıtları için zafer kesindi. Gerçekten de Law'ın banknotları büyük rağbet gördü, zira ödeme aracı darlığına son veriyordu. Ancak gereksinmenin üstünde çoğaltılması gibi bir tehlikeyi de içeriyordu. Bunlar için yatırım alanı bulunup çoğaltılmaları mazur gösterilemez miydi? Law, "Compagnie d'Occident" adıyla, Mississippi bölgesinin koloni yapılarak sömürülmesini amaçlayan bir ticaret şirketi kurdu, sonra da halka bu şirketin hisse senetlerini sundu. Şirket altın bulacak, Eldorado'yı¹⁸ gerçekleştirecek, şunu yapacak, bunu edecekti... Halk kâğıtları kapıştı. 500 Liralık bir hisse senedinin değeri 20.000 Lira'ya fırladı. Piyasaya çıkarılması için yetki verilen miktar 100 milyonluk hisse senedi idi, gerçek miktar ise üç milyara yaklaşmıştı (1720).

18) İspanyolca "altından olan" anlamına bir söz. Güney Amerika'nın kuzeyinde bulunduğu söylenen efsanevi bir ülkenin adıdır. Zamanla bolluk ve zenginliğin simgesi haline gelmiştir.

Gel gelelim borsa spekülasyonunun kötü sonuçları da vardır: Fiyatlar yükseliyordu. Hububat üç katı pahalılaştı, balnıumundan mumların fiyatı beş katı, kahveninki yedi katı artmıştı. Bankanın borsayı ardı sıra sürüklediği Quincampoiq Sokağı'nda spekülâtörler partiyi vuruyor ya da mahvoluyorlardı. Şirket ile banka birleşti, devlet borçlarını üstlendi, hazine dairesiyle kaynaştı, devleti ve tüm ekonomiyi kendine çekti. Fransa rizikolu bir oyun oynamaktaydı.

Aynı dönemde İngiltere de aynı sarhoşluğa kendini kaptırdı (1711). İngiliz "Law"ın adı Robert Hartley, şirketinki de Mississippi Güney Denizi Kumpanyası'ydı. Şirket hisse senetlerini elden çıkardı, kârlarını İngiltere Bankası'nın banknotlarıyla ödedi, hazine bonolarını alıp bunları kendisinininkilerle değiştirdi. Quincampoiq Sokağı'nın benzerine Londra'da "Change Alley" deniyordu. Orada 100 Liralık hisse senedinin 2.000 Lira'ya satıldığı görüldü (1720). İngiltere de Fransa gibi spekülasyonun çekiciliğine kapılmış tehlikeli bir oyun oynuyordu. Paris Mississippi ile büyülenmişti, Londra ise hâlâ güney denizlerinin rüyasını görüyordu. Güney denizi modası giyimde kuşamda, uşakların kılığında, hatta arabalarda bile kendini göstermişti. Hayal kurmak şirket kurmaya yol açıyordu: Kimi kurşundan gümüş yapmak istiyor, kimi "peri petuum mobile" yani devridaim makinesini icat etmeye kalkıyordu. Peki, bu delilerin aklını başına getirmenin yolu yok muydu? Kumpanya, gerçek dışı projeleri uygulamayı amaçlayan bütün kuruluşları yasadışı ilan etti. Fakat atılan bu adım, kendi faaliyetine de yan gözle bakılmasına yol açtı. Kumpanya, hisse senetlerinin kur değerine uygun bir kâr dağıtabilmek gücünü gösteremeyince zor durumda kaldı. Panik ve iflas kaçınılmazdı.

Paris'te aynı aylarda Law sistemi de benzeri sıkıntılar yaşadı. Önerilen kâr güllünç olarak nitelendirildi, müşteriler hisse senetlerinden de, banknotlardan da yüz çevirdiler. Law boş yere onları kararlarından vazgeçirmeye uğraştı, bazı zorlama yollara da başvurdu. Ne var ki, bu şekilde davranmakla felaketi sadece biraz daha hızlandırmış oldu. Saint Simon bunu, "Hayli uğraşıldı," diye anlatır. "Halka altın, gümüş ve değerli taşlar kullanma alışkanlığından vazgeçmeleri için hükümetçe baskı yapılmak istendi, kullanmaları gereken tek şeyin kâğıt olduğuna onları inandırmak amacıyla çabalar harcandı. Doğu Hint Kumpanyası her yerde, hatta krala ait binalarda bile arama yapmak izni elde etti, aramalarda bulunan bütün Louis d'or'lara ve écu'lara zorla el kondu." Ne var ki göz boyama ve enflasyon sihirbazlığı kesinlikle sona ermişti artık (1720).

Law'ın başarısızlığa uğramasında İngilizlerin etkisi var mıydı? Güney Denizi Kumpanyası'nın çökmesinde de Fransızların rolü olmuş muydu? Kesin olan nokta, her iki girişimin de aynı fırtına da batmış olmasıdır. Law kurtuluşu kaçmakta aradı. Londra'da da bir bakan intihar etti. Fakat İngilizler ile Fransızlar bundan ders almışlardı, ve gelecek kuşakların ayakta kalabilmesi için istikrarlı bir para sistemine dönüş yaptılar.

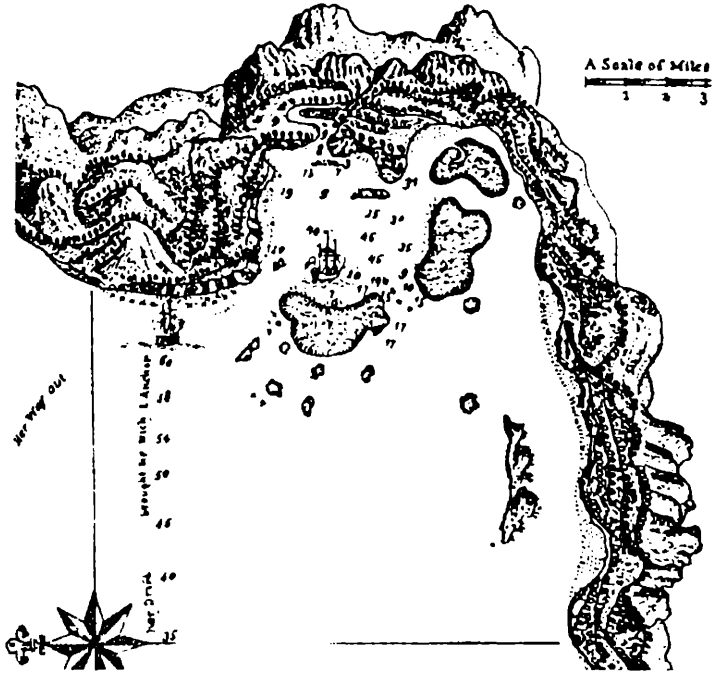
Bununla birlikte sonuç bakımından her iki girişim arasında farklar vardı: Güney Denizi Kumpanyası'nın iflasıyla ne İngiltere Bankası küçük düşmüştü ne de onun çıkardığı kâğıt para değerini yitirmişti. Oysa Mississippi Şirketi'nin çökmesi, aynı zamanda bankanın da şirketi olması nedeniyle, Fransa'da kâğıt paranın saygınlığını iki paralık etmişti. Buna rağmen bu serüvenli başlangıç, geride sadece yıkıntılar ve nefret bırakmış da değildir. Ticareti kamçılarmış ve özgürlüğe bir geçit açmıştır. Law, Antiller'de serbest şeker satışı usulünü yerleştirmiş, böylece bütün kısıtlamalar kaldırıldığı takdirde kapitalizmin nerelere kadar tırmanabileceğini göstermişti.

Başka devletlerde de kâğıt para denemeleri oldu: Savaşların finanse edilmesi için İspanya ve Avusturya'da, II. Yekaterina'nın Banka Rublesi ya da "Assignatzia"nın çıkarılması ruhsatını vermesiyle Rusya'da ve ilk kıpırdanmaları arasında "Dollar"ın doğduğu genç Amerika'da.

YENİDÜNYA'YA BİR BAKIŞ

Yalnızca ticaret tarihi değil, kısmen Amerika kıtasının siyasal tarihi de o yıllarda bir sikkenin etrafında döner. Bu sikke, Yenidünya'nın keşfinden beri defalarca karşılaştığımız, İspanyolların "Duro" dedikleri ve "Piaster" diye üne kavuşan paradır. Buna, başlangıçta 8 Real'lik bir değeri olduğu ve ön yüzünde bir 8 rakamı bulunduğu için, "Sekizli" ya da Taler kelimesinin farklı söylenişi ile "Dolera" deniyordu. Biz yine "Piaster" kelimesinde kalalım, zira daha sonraki kuşak bu adı sürdürecektir. Kelime İtalyanca'dan geliyordu: Piastra, metal plak anlamındaydı. Ancak sikkenin kendisi İspanyol basıımıydı ve arka yüzünde, böyle olduğunu tanıtlamak istercesine adeta, V. Karl'ın Hindistan arması olarak seçtiği "Herkül Sütunları"nı simgeleyen çifte sütun gövdesi bulunuyordu.

İspanyol darphaneleri yaklaşık dört yüzyıl boyunca bu paraları Amerikan madenlerinin gümüşünden bastılar. Yetkilerini daha sonra Yeni-

Korsan George Anson'un kendi çizdiği krokiye göre Şili kıyılarındaki korsan yatağı

dünya'da birkaç darphaneye devrettiler. Meksiko ve Lima yerel kullanım için Piaster çıkardı; bunlar ağırlık ve ayar bakımından birbirlerinden farklıydı, incesi ve kalını vardı. (Kalın olana "şişik" anlamına "gordo" deniyordu.) Her ikisi de Amerikalılarca rağbet gördü. St. Lorenz Irmağı'ndan aşağıya, ta Patagonya'ya kadar egemenliğini sürdüren tek bir sikke vardı: Piaster.

Ne var ki, Amerika'da yaşayan insanların bu iki para arasında bir seçim yapmak gibi bir sıkıntısı da pek yoktu, çünkü çoğu kez cebinde parası bulunmuyordu. Paraguayda Cizvitler¹⁹ eski İnka Devleti modelinde bir mal ortaklığı düzenini yeniden kurmuşlar, ürünlerin bölüşül-

19) 16. yüzyılda Fransa'da kurulmuş, sıkı disipliniyle tanınan bir Katolik tarikatı. İsa Derneği diye de anılır. İsa'nın saf düşüncesine dönüş anlayışı içinde yoksulluk, bekâret ve itaat ilkelerine dayanır. Adı da İsa'nın adından (Jesus-Jesuite) çıkarılmıştır. Avrupa'nın her yanında etkili oldukları gibi, Hristiyanlığın başka ülkelerde yayılmasında büyük katkıları olmuştur.

mesi yöntemini uygulamaları sikkeleri gereksiz hale getirmişti. O sırada Antiller'de kıyı korsanları egemendi, bunlar için ticaret ile haydutluk arasında herhangi bir fark söz konusu değildi. Hollandalılar bu korsanlara "Vrijbouter" diyordu. İngilizler kelimeyi dillerine "Frebetter" diye çevirdiler ve bundan da özellikle Jamaika'dan yönetilen korsanları anladılar. Fransızlar Kaplumbağa Adaları'nda üslenip soygun seferlerine buradan çıkan korsanları "flibustiers" diye adlandırdılar. Bu korsanlar hangi ulustan olursa olsun kimsenin gözünün yaşına bakmaksızın Karayip Denizi'ni ve Venezuela kıyılarını haraca kesiyorlardı. Başka bir korsan çetesi sığır ve yabandomuzu etini tütsüleme işini Karayıplıların elinden almıştı; "Bukaniere" (tütsücü) denilen bu korsanlar hem İngilizler hem de İspanyollar tarafından kovalandılar, sonunda Bahama ve St. Christophorus adalarını terk etmek zorunda kaldılar. Ancak yine de San Domingo Adası'ndaki yeni üslerinden harekete geçerek, tek tek gemilere ve konvoylara saldırılar düzenlemekten de geri durmadılar.

O zamanlar kaleme alınmış tarihçelerde, bu serüvencilerden ve korsanlardan birkaçının adını buluyoruz: "Demir Kollu" Aleksander, Dieppeli "Büyük" Peter, Poitou'dan gelme "Olonnese", "Brezilyalı" lakabıyla ünlü Groningenli Roc gibi. Bunların hepsi ölmeye, öldürmeye, yağmalamaya ve içkiyle kendinden geçmeye aynı derecede hazır dılar. "Ticaret" sözünden anladıkları, gerçekte bir dizi hoyratça, hunharca eylemdi. Bu "Flibustiers" ve "Bukanier"ler korsanlık seferlerinde gemilere rampa eder, ele geçirdikten sonra da yedekleyip üslerine götürürlerdi. Böylece gemilerin bütün yükü kendilerinin olur, sonra da bu yük çil çil Piaster'lere dönuşürdü. Bu dönemde, daha çok da gerçek sömürge yönetiminin adalarda Flibustier egemenliğinin yerini almasından sonra, İspanyol sikkeleri takas ve ödeme birimleri olarak çok iş gördü. Bir süre sonra, Paris'teki hükümet sömürge paralarını kesin biçimde ayarladığı zaman da, bu durum devam etti. Tütsülenmiş bir paket et 6, bir köle 600 Piaster'e satılıyordu. Fakat Piaster'lerin çoğu dış ülkelere gitmekteydi, çünkü kölelerin ve Avrupa mallarının bedelini nakitle ödemek gerekiyordu. Böyle bir alışveriş sırasında Piaster'ler çıkışmazsa, eksik hesap şeker, tütün, hatta kölelerle kapatılıyordu. 1.200 Elle keten bezine karşılık 9 varil şeker, bir ev için iki zenci köle veriliyordu.

Paris bu Piaster'lere büyük ilgi gösterdi. Bunu elde etmesi kolay, fakat bu uğurda aşılın yol hayli uzun oluyordu: Bu amaçla bir yığın ıvır zıvırla yüklü bir gemi Nantes veya Bordeaux Limanı'ndan yola çıkıyor, Afrika kıyılarında yükünü kara derili kölelerle değiştiriyor, San Domingo'da

insan yükünü boşaltıp biraz şeker veya rom alıyor, ama asıl yüklediği, köle ticaretinde baş köşeyi tutan içi Piaster dolu torbacıklar oluyordu. Sonra gemi tekrar ilk çıktığı Fransız limanına yelken açıyor, getirdiği Piaster'ler bu limanlardan Paris'in yolunu tutuyor, orada da gümtüş ticaretini yönlendirici bir rol oynuyordu.

Burada Amerika'dan getirilmiş Piaster'ler "écu"lere, Viyana'da Taler'lere dönüşmekteydi. Bunlara Yakındoğu'da çok değer veriliyor, bir çoğu da Avrupa mallarının alımında kullanılmak üzere Doğu Hindistan'a gidiyor veya Pondichéry darphanesi onları Rupie'ye döndürerek yeniden basıyor, bu Rupié'lerle de pamuklu bez satın alınıyordu.

Amerika'daki İngiliz kolonilerinde de bu para kullanılıyordu, zira İngiliz ödeme araçları buralarda pek azdı. Bunun nedeni kolonilerin anayurttan daha fazla mal satın alıp, oraya daha az mal satabilmeleri, bir de Londra'nın kolonilere sikke kesme hakkını vermeyişiydi. Bu yüzden oralarda başka çeşit ödeme amaçlarına başvurmak zorunluluğu doğuyordu. İç ticarete mısır, buğday, kunduz kürküyle, hatta zaman zaman midyeyle ödeme yapılıyor, kimi zaman da bir üniversite öğrencisinin pansiyon ücretini bir inek veya birkaç keçiyle ödediği oluyordu.

Bir geminin talanından sonra korsanların eğlenmesi

Ülkenin iç kesimlerine beyazlar genellikle su yollarından sokuldu- lar, adım adım ilerlediler; önceleri ya kürk avcısıydılar ya da tüccar. Sığır yetiştiriciler ile çiftçilerin bunların ardından gelmesi hayli sonraları olmuştur. Kuzeyden ilerleyen Fransızlar ve doğudan gelen İngilizler (Yer- liler onlara “Yankee” diyordu) ilk ticaret istasyonlarını kurdular; alış- verişin temelini rom karşılığında kunduz kürkü almak oluşturunuyordu. Böyle istasyonların kurulması sırasında Kızılderililerle ilk temaslar da gerçekleştiriliyordu. Kimi zaman da bu temaslar değiş tokuş ticaretin- den önceki çağları hatırlatan bir törenden sonra oluyordu: Göz alıcı armağanlar, kemerler, kolyeler ve bıçaklar sergileniyordu. Kızılderililer, sergilenen bu mallar umdukları değere ulaşıncaya kadar hiçbir şeye el sürmeden bekliyorlardı. Tumturaklı bir söylev işi tamamlıyordu.

Koloncilerin birbirleriyle alışverişlerinde, normal koşullarda kâğıt kullanılıyordu. Fransızlar Kanada’da iskambil kâğıtlarından nasıl yarar- lanılabileceğini göstermişlerdi. Virginia ve Maryland, tütün avansı için alındı makbuzlarını vermekteydi (1690). Massachusetts, askerlerinin ücretlerini hazinenin alacak senetleriyle ödüyor ve bu senetler para ye- rine geçiyordu (1704). Burlington’ta Franklin Basımevi’nin ilk görevle- rinden biri, New Jersey’in ısmarladığı banknotları hazırlamak oldu (1729). Franklin, Philadelphia’ya dönerek bir kitap yazdı: “Kâğıt Pa- ranın Niteliği ve Zorunluluğu Üzerine Küçük Bir Araştırma.” Gel gele- lim kötüye kullanmalar ortaya çıkmakta gecikmedi; öyle ki bazı bank- notlar nominal kur değerinin onda birine kadar düşüş gösterdi, bu da borçlunun sevinci ve alacaklının üzüntüsü demekti (1751). Londra bu duruma öfkesini derhal gösterip kolonilerde her çeşit değerli kâğıdın kullanımını yasakladı.

Bu yasak bir yığın yasaktan sadece bir tanesidir. Böyle yasakların hemen tümü, o zamanki anlayışa göre New England kolonilerinin yal- nızca anayurdun çıkarlarına hizmet etmesi amaçlandığından konmuştu.

İngiltere belirli sömürge ürünleri üzerinde tekel niteliğinde haklar ileri sürdü (1660). Bunlar, tütün, şeker, pamuk, çivit, bakır, odun, piring, karasakız, kenevir, katran, direk gibi, donanmanın kullandığı şeylerin tümüydü. Bu konuda o kadar ileri gitti ki, Amerika’ya İspanya’nın ku- zeyinde bulunan ülkelerle ticaret yapmayı yasakladı (1706).

Çünkü güneyde bulunan koloniler özellikle anayurt için gerekli tütün, piring, pamuk gibi hammaddeleri üretiyordu ve böylece buraların liman- larıyla doğrudan ilişkiler kurulmuştu. Kuzeyde ve orta kesimde bulunan koloniler ise ancak hububat, kereste ve balık gibi anayurdun gereksinme

Yeni Amsterdam, daha sonra burası New York adını alacaktır

duymadığı ürünler verebiliyordu. Buraların dışsatımı Antiller'e veya İspanya'ya yapılıyordu. Oralara giden Amerikan gemileri, İngiltere'de endüstri ürünleriyle trampa edebileceği şarap ve meyveyi yüklerdi. Antiller'de böylece Amerikan kolonilerinin üretimi ya hemen ya da yeni bir "üç istasyon"lu ticaret yolunu dolaşarak Piaster'e dönüşmekteydi. Antiller'den alınan şuruptan koloni halkı rom yapıyordu, bunun için kölelere gereksinmesi vardı, köle ise Antiller'de Piaster ödenerek sağlanabiliyordu. Bu şekilde de çok rağbet gören İspanyol sikkelerinin New England kolonilerinde dolaşım hareketi başlıyordu. Gerçi orada hesaplar İngiliz usulünde, Sterlin ve Shilling'e göre yapılıyordu, ama ödemeler "Gine"den çok, "Sekizli" ileydi. Franklin'in cebinde bazen sadece, "İspanyol Doları" dediği "Piaster doleras"lar oluyordu, bunlardan çok kısa zamanda hem dolar, hem de onun sembolü doğdu. Zira Amerikan sikkelerinin üstündeki sembol –bir bandın üzerine (S) biçiminde sarılmış iki çubuk– bir sekize sarılmış Herkül Sütunları'nın ölümsüzleştirilmesinden başka şey değildi.

KARA KITA'YA BİR BAKIŞ

Kara Kıtaya göz attığımızda görünüm tümüyle değişir. Zaman burada

yüzyıllar boyunca donup kalmış gibidir ve değış tokuş ticareti yerliler arasında hâlâ kutsaldır. Örneğın Gine'deki Susa'da, oymak halkından biri bir tarlayı işlemek isterse, bu dileğini tarla sahibine bildirirken yanında dört kola cevizi ya da gerektiğinde bir koyun, bir genç horoz, içi pırınç dolu bir sepeti armağan olarak getirmek zorundaydı. İsteği kabul edilince, toprağı kiralayan kimsenin hasattan sonra ürünün onda birini mal sahibine vermesi gerekiyordu. Tarla sahibi bu onda bir ürünü hiçbir şekilde kendisi için alıkoymazdı, yoksullara ve ihtiyaçlara dağıtırdı.

Madagaskarda herhangi bir şeyin fiyatını öğrenmek isteyen kimse, "kaç?" diye değil, "ne karşılar?" (ohatr'inona?) diye sorardı. Pamuk için bir öküz veya pırınç veya demir veya Hint yerelması veriliyordu. Adada nüfusa göre sığır sayısının çok olması, bu hayvanların bayramlarda ve diğer resmi şenliklerde yer almasının, drohama diye verilmesinin, para cezası ödemede kullanılmasının ve zenginlik belirtisi sayılmasının nedeni olmalıdır.

Aynı durum pırınç için de söz konusuydu. Madagaskar'ın XIV. Louis'si sayılan, Kral Andrian'impoin'imerina kendisi için şöyle demişti: "Pırınç ve ben aynı şeyiz. Pırınçten başka hiçbir şey benimle boy ölçüşemez."

Faiz karşılığında borç vermek genellikle normal görülüyordu. Sığır lar ve köleler artıp durmaktaydı. Faiz çoğu kez pırınç olarak ödenir, yıllık oranı da % 50'den % 100'e kadar değışirdi. Bazen daha yüksek oranda da faiz alınırdı. Borçlu kimse yükümlülüğünü yerine getirmezse köle olarak satılırdı, fakat köy birliğinin borçlu lehine araya girmesi, bazen borcu ödemesi, bazen de ertelemesi sık görülen hallerdendi.

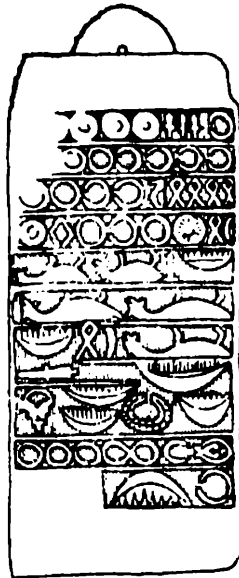
Adaya gelen Avrupalılar yanlarında renkli camlar, küçük mercanlar, akik ve lâl taşları, bakırdan küçük zincirler, (makas, bıçak, çekiç, kazma ve asma bıçağı gibi) gereçler, silahlar (tüfek, kurşun ve barut) getiriyorlardı: Bir bakır yüzük bir öküze, bir makas bir besili horoza, bir bıçak bir su kabağı dolusu bala, beş ons barut bir ölçek pirince satılıyordu.

Beyazlarla Arapların bel bağladığı köle ticareti sürekli değış tokuş ilkesine dayanmak koşuluyla dış ticaret haline geldi. Bir erkek köle için iki maşalı tüfek (Mosketo), 6 kilo barut, 2,5 kilo kurşun ve 30 tane çakmaktaşı; bir kadın köle için iki tüfek, on litre barut, bir şişe rakı; bir çocuk köle için de dört tüfek, bir ayna, bir küçük şişe rakı ve bir kulaç (yaklaşık 1,80 metre) keten bezi veriliyordu. Araplar ellerindeki insan sürüsünü, alınlarını belli bir işaretle dağılayarak başkalarından ayırt ederlerdi. Zengin yerlilerin yanında da sayıları hayli kabarık köleler bulunurdu.

Avrupalılar adada etkinlik kazanınca, ticaret merkezleri kurdular. Bu merkezlerin etrafı hendeklerle çevrili olurdu. Ödemelerini sikkelerle yaptılar, fakat Madagaskarlılar ilkin bu sikkeleri bir değış tokuş malı sandılar; böyle anlamış olmasalardı, sikkeleri ortalarından delip inci gibi dizmez, kolye ya da gerdanlık olarak taşımazlardı. Fakat kısa zamanda bunların ticaret için ne ifade ettiğini anladılar ve o andan itibaren de oymak başkanları sikke elde etmeyi garantilemek için, yabancı tacirlerle, ticarette tarafın yalnızca kendileri olduğunu belirterek bir çeşit tekelleşme çabası gösterdiler.

Hint Okyanusu'nun bütün ada halkları gibi Madagaskarlılar da yalnız gümüş para kullanımıyla sınırlı kaldılar. Altında bir çeşit tabu, bir yasak nitelik vardı, her halde bu da kırmızının kralın rengi olmasından ileri geliyordu. Buna karşılık gümüş, yerli halk üzerinde büyüleyici bir etki yapmaktaydı, öyle ki, diğer ödeme araçları Avrupalılarla alışverişte tümüyle bir kenara itildi.

Madagaskar'a giren gümüş sikkeler –Fransız, İspanyol ve Hint sikkele- ri– arasında Piaster etkinliği en çok olan sikkeydi. Bozuk para gereksin-

Kay Adası'ndan ödeme kayıtlarını gösterir levha (19. yüzyıl)

mesi duyulunca, Antiller'de yapıldığı gibi gümüş para parçalara bölünüyordu. Afrika'nın diğer bölgelerinde de durum bu söylenenlerden çok az farklıydı: Oymaklar içinde ve oymaktan oymaya değiş tokuş ticareti kuraldı. Evrimin bu basamağını aşmış yerlerde, kökeni çok eski çağlar olan deniz kabukları en yaygın ödeme aracı durumundaydı. Buna karşılık başta İspanyol Piaster'i olmak üzere Avrupa sikkeleri sadece sömürgecilerin ticaret merkezlerinde tedavüldeydi.

Fakat, bir bütün olarak ele alındığında, kıyı kesimlerindeki bu ticaret işleri tarih öncesi alışkanlıklarında direnen ve uygar halkların ticaret yöntemlerinden habersiz Afrika dünyasını ileriye götürmek konusunda hemen hiç etkili olmadıkları görülmüyordu.

TİCARET ULUSLARI

18. yüzyılın ortalarında üç tüccar ulus –diğer bütün uluslardan önde ve birbirleriyle rekabet halindeydiler: Hollanda en zengin, İngiltere en aktif ve Fransa en çok nüfusa sahip olanıydı. Amsterdam kredi işlerinde, Londra altın alışverişinde, Paris gümüş ve Piaster'le ticaret alanında başı çekiyordu. Altında başlıca üretici ülke Brezilya'ydı. Buranın altını, ticaret politikasında İngiltere'nin uydusu olmuş bulunan Portekiz aracılığıyla Londra'ya gidiyordu.

Fransa'nın “dünya malını” doğrudan amaçlamayan Katolik geleneğine, yurttaşlarının ticaret hayatını değil, memuriyetlere ve şerefli mevkilere geçmeyi yeğlemesine karşın, topraklarının denizaşırı ülkelere olduğu kadar Avrupa'ya yönelik bir coğrafi konumu bulunmasına ve bu özelliğin sömürgeci atılımlara kalkışmaktan çok savaşımlara girmesine yol açmasına rağmen, dünya ticaret yarışında başı çekmesi şaşırtıcıdır. Bu, bir yanıla artan talebin bir sonucudur, yani gittikçe çoğalan nüfus ve buna paralel olarak büyüyen satın alma gücü, dış ticarete canlılık vermiştir. Öte yandan özenle hazırlanmış bir politikanın da sonucudur; bu politika Fransa'yı kazançlı denilen bölgelerle alışverişe geçecek duruma getirmiş, böylece Fransa “kapitülasyon” yoluyla kapıları kendisine açılan Yakındoğu'yla, o zamanlar dünya şeker gereksinmesinin yarısını karşılayan San Domingo ile ticaret yapma olanağı bulmuştur. Elli yıl içinde dışalım ve dışsatım hacmi üç katına çıkan Fransa, artık otarşiyle, yani ekonomik bakımdan kendi kendine yeterek yaşamıyordu, güdümlü ekonominin bütün zincirlerini parçalamıştı.

Fransa, İngiltere ve Hollanda, Avrupa Yarımadası'nın kuzeybatısındadır. Ticaretlerinin ağırlık noktası onların çıkarına göre yer değiştirmişti. Bu nokta ilkin Doğu'dan Batı'ya, Akdeniz'den Atlantik'e İtalya'dan İspanya'ya kaydıktan sonra, şimdi de güneyden kuzeye, Sevilla'dan Londra'ya göç etmiş bulunuyordu.

İskandinavya halkları da kuzeyin yükselişine katıldılar. İsveç demir madenlerinden, Stockholm Bankası'nın etkisinden ve Fransız Huguenotların buraya göç etmesinden yararlandı. Danimarka Baltık Denizi'ne giriş kapısını tutuyordu; doğu-batı yönünde kereste, katran ve tuzlu balık boğazdan geçiyor, karşı yöne de tuz, meyve ve şarap gidiyordu. Kopenhag Alman ülkeleri için baharat dağıtım merkezi oldu: Buranın borsasında gemi direkleri, hububat ve şeker rağbet gören mallardı. Danimarka ticareti, Norveçlilerin Kuzey Denizi'ndeki yerini alma çabasıydı.

Antiller'e getirilmiş zenci köleler şeker üretiminde

Akdeniz bölgesinin çöküşünde İspanya'nın, Portekiz'in ve İtalya'nın olumsuz etkileri vardır. İspanya ülkede kalmış Müslümanları ve Yahudileri kovmuştu, burjuva zümresi mahvolmuştu. Sermayeden ve gemilerden yana, eskiye oranla büyük sıkıntı çekiyordu. Gerçi sömürge imparatorluğu ona kalmıştı ama, tek başına sömürme olanağı elinden gitmişti.

Portekiz, Uzakdoğu'daki yerlerinin en önemli kısmını ve böylece baharat ticaretini kaybetmiş, elinde tek bir zengin ülke, Brezilya kalmıştı, bu da altın, iyi kalite kereste ve şeker kamışı demekti. Lizbon şimdi karabiber yerine şekere güvenmekteydi.

İtalya bir koloni düzeyine inmiş, İspanyol egemenliğine ve İspanyol para sistemine boyun eğmesinin türlü zararlarını görmüştü. Para politikası alanında Amsterdam Cenova'yı yenilgiye uğratmıştı. Venedik gerçi bağımsız kalmıştı, ama sadece aylaklarla serüvencilerin buluşma yeri olarak. Zengin geçmişi olan endüstrisi şimdi acımasız bir rekabet kavgası içine girmişti. Limanı ıssızlaşmıştı. Gümrük muafiyetleri tanıyan Fiume ile Trieste limanları, Avusturya'ya yapılan transit ulaşımını onun elinden almışlardı.

Batı Avrupa'nın bütün bu ülkeleri, yıldızı ister parlasın ister kararsın, hep deniz kıyısında bulunuyor ve deniz seferleri sayesinde yaşıyorlardı. Paralarını gemilere yatırmışlar ve yatırmaktaydılar, gemi seferlerinin sağladığı sermaye artışıyla da kapitalizmin kapısından içeri girmişlerdi. Buna karşılık, Doğu Avrupa'daki ülkeler uzak iklimlerin çağrısını duymamışlar ve oralarındaki zenginliklerin farkına varmamışlardı. Gerçek kıta devletleri olarak toprak mülkiyetine en üst yeri vermişlerdi, zira varoluşları toprak sayesindeydi. Almanya hâlâ yarı feodal durumdaydı ve Polonya soylulara ait çok geniş toprakların bir araya gelmesinden oluşmuş bir ülke görünümündeydi. Her ikisi de tarımcı uluslar halinde kalmıştı. Buralarda pek az kent vardı ve ticaret Yahudilerin elindeydi. Beş yüz yıl önce Avrupa'nın övüncü olmuş bulunan birkaç panayır hâlâ varlıklarını sürdürmekteydi, ama artık çağın çok gerisinde kalmışlar, bu halleriyle bir rol oynamaya çabalıyorlardı. Leipzig'de yılda üç defa panayır kuruluyor, ocak ayında Paskalya'da ve Eylül'de açılan bu panayırların her biri on dört gün sürüyordu. Frankfurt'ta açılan iki fuara Yahudiler katılıyor, "Getto"larının dışında mal satmalarına izin veriliyordu. Avrupa'nın çok gerisinde kalmış bulunan Rusya, Batı'nın uygulamalarından birkaçını almak çabasını gösterdi, ancak bu çabada liberal bir anlayışla değil, devletçe yönlendirilen bir güdümlü

ekonomi tutumuyla hareket ediyordu. Para ekonomisine geçebilmek için zengin manastırlar yağmalatıldı. İngiltere ve İran'la çok küçük hacimde bir dış ticaret sürdürülüyordu. Rus kervanları Constantinopolis'e, Anadolu'da Bursa'ya ve Çin'e seferler yapıyordu. Büyük panayırıları da Novgorod ve kuzeydeki Arhangelsk'de buluyoruz.

Büyük Petro, Avrupa gezisinden edindiği izlenimle Rusya'yı modern bir devlet yapmayı, bir donanma kurmayı ve denizlere açılmayı denedi (1719). Bir ekonomi ve ticaret okulu kurdu, gemi seferlerini düzenleyen bir ferman çıkardı, Batı'nın büyük kentlerinde ticaret temsilcilikleri açtı (1720). Sonunda Ruslarına sakallarını kesmeleri buyruğunu bile verdi. Onlar da uygar Avrupa'nın adamları gibi görünsünler, düşünsünler, davransınlar ve ticarete, hatta dışsatıma yönelsinler istiyordu. Sakallar kesilmesine kesildi, ama ruhlar yine aynı kaldı.

Batı Avrupalı kumpanyaların uğrunda kıyasıya çatıştığı Hindistan, eskisi gibi zenginliğini artırmaya devam etti, ama siyasal bakımdan sırtı birkaç defa yere geldi. Avrupalı alıcılarla işbirliği halindeki "banias"lar (Hintli tüccarlar) akıl almaz servetler elde ettiler. Madras, Bombay, Surat, Kalküta gibi kentlerde hep kazançlı işler peşindeydiler. Hindistan büyük merkez halinde kaldı, Avrupalılar Doğu'nun bütün ürünlerini gelip bu merkezden alıyorlardı. Bu merkezlerde sadece baharat ve pamuklu değil, porselen eşya, yelpaze, yeşim taşı, fildişi, Paris'in, Londra'nın ve Amsterdam'ın para aristokrasisinin salon takımları için lake kaplama mobilyalar da vardı.

Buna karşılık Çin'de hiç kıpırdanma yoktu. Mançu hanedanı zamanında Çin gemileri pek seyrek Malaka Boğazı'ndan öteye geçiyorlardı. Ticaret merkezlerine yabancılar egemendi ve Çin'in geleneksel parası Tsien'in yanı sıra Pasifik'in öte yakasından gelme İspanyol Piaster i kendisini kabul ettirmekteydi. Sadece "Hong"un, yani on iki çok zengin Çinli büyük tüccarın, Batı'dan gelme barbarlarla ticari ilişkiler kurmaya hakkı vardı. Ancak bunun için de Comprador'lardan, yani dilmaçlardan (tercüman) iyi niyetle aracılık hizmeti yapmalarını istemek zorundaydılar, zira "Hong" Avrupa dillerini bilmemekte, hiçbir Avrupalı da Çince öğrenmemekteydi.

Bu yasal ticaret sınırlı bir çerçevede kalıyor, fakat yasal olmayan bir ticaretle tamamlanıyordu. Çinliler yabancı gemicileri hileli alkollü içkilere alıstırmışlardı ve çoktan beri çayı da kullanıyorlardı. Avrupalılar da afyonu kaçak yollardan Çin'e sokmaktaydılar, binlerce torbayla yapılan büyük çapta bir ticaretti bu. Kanton Irmağı irili ufaklı kollarıyla oluş-

turduğu labirentle, böyle bir iş için ideal yerdı ve yönetıcı “mandarin”ler birkaç Piaster karşılığında gözlerini başka yöne çeviriyorlardı.

Nagasaki’de Hollandalılar, Portekizlilerin yerini almışlardı (1641). Yoksa Japonlar dış dünya hakkında hiçbir şey öğrenmek istemiyorlardı. Osaka ve Edo’daki iç pazarlarla yetinmekteydiler, ancak yine de altın ve gümüş sikkeler yavaş yavaş tüccarlar ve para biriktirenler arasında, geleneksel “pirinç parası”nın yerini alıyordu. Japonlar ne dışalımıcıyı tanıdılar ne de dışsatımcıyı, bildikleri yalnızca kaçakçıydı. Japonlar ülkelerarası büyük ticaret yollarından da habersizdiler, zira adalarını terk etmek ölüm cezasıyla yasaklanmıştı.

Avrupa’nın işi kolaydı.

İÇ PAZAR

Hiçbir çağda tüccarın toplumsal prestiji, bu dönemdekinden daha yüksek olmamıştır. Gerçi bu, kansoylulara en üst yeri veren hiyerarşik teo-ride böyle değildi, ama tüccarın eriştiği saygınlık bakımından ve toplumda oynadığı rol bakımından bir gerçektir.

Putperest olsun Hristiyan olsun bütün Antikçağ, ticari kazancı ah-lak açısından kuşkuyla karşılamış ve tüccarı sürekli hor görmüştü. Onun şerefli bir yere gelebilmesi ancak Merkantilist diye anılan yüzyıllarda olmuştur. İngiltere’de büyük kansoylu ailelerin genç oğulları, ticaret işleriyle refaha ulaşmışlardı ve parlamentoda da tüccar zümresi ağırlığını hissettirmektedir. İtalya’da bir prens tüccar da olabiliyordu (1647). Napoli’de bir balık tüccarı diktatör olmuştur. Hollanda’da devlet adamıyla tüccar arasında hiçbir önemli fark bulunmuyordu.

Fransa’da bile bazı inatçı önyargılara rağmen ticaret çevreleri üst düzeyde etkindiler. Fouquet²⁰ bir bez ve çorap fabrikatörünün soyundan geliyordu. Doğduğu evin kapısında “logn vestu” diye bir firma tabelası asılı olan Colbert bir tüccarın oğluydu. Necker²¹ bankerdi. Bir krallık fermanı kansoylulara denizasırlı ülkelerin kapısını açmış, armatörlere ve dışsatımcılara soyluluk unvanları elde etme şansı tanınmıştı (1629). Hukukçular, tüccarları ve sermayedarları, yazarlar ve avukatlarla birlikte üçüncü sınıf olarak kabul ediyor, köylülerle zanaatkârları, “adi halk” diye bunlardan kesinlikle ayırıyordu. Sedaine’in bir eserinde kahramanı

20) Ünlü Fransız maliyecisi (1615-1680).

21) Fransız bankerı ve maliye bakanı (1732-1804).

şöyle konuşur: “Tacirlerin üstünde bulunan yalnızca iki sınıf tanıyorum: Yasaları geçerli kılan yargıçlar ile vatani savunan savaşçılar.” Ansiklopedi’nin yargısı da şöyle: “Ticaret kazançlı olduğu kadar saygıdeğer bir meslektir.” Ve Voltaire de alaycı edasıyla şunları yazar: “Devlete kim daha çok yararlıdır bilmem, pudralı bir aristokrat mı, yoksa yurdunun zenginliğini artıran bir tacir mi?”

Kuşkusuz tacirlerin de o günlerde zayıf yanları vardı: Molière’nin komedi kahramanı Jourdain tüccar oğlu ve tüccar damadıdır, kendi damadı soylu biri olsun ister ve bu uğurda dans, müzik ve kılıç öğrenmeye kalkışır. La Bruyère’in kaydettiğine göre Sylvain kendisine parayla pek seçkin bir soyağacı ve iyi bir isim satın almış, ataları feodal beylerin serfi olduğu halde, kendisi bir ruhani bölgede kilisenin koruyucu beyliğini yapmıştır. Bu örnek, tırmanılacak toplumsal sınıf basamaklarının tacirlere açık olduğunun canlı bir kanıtıdır. Zengin olmasını beceren kimse, kendisi veya çocukları için kansoyluluk unvanı elde edebiliyordu. Sınıfların birbirinden daha katı biçimde ayrı olduğu Batı’ya uzak ülkelerde bile, ticaret saygınlık ve etkinlik kazanmıştı. Baltık kıyısındaki Courland’da kansoylu sınıftan hububat dışsatımcıları vardı. Rusya’da Büyük Petro, Boyarlar’ın (aristokrat sınıf) küçük oğullarının ticaretle uğraşmasını istedi: “Bundan dolayı,” diyordu, “kimse onları kınayamaz, ne sözle ne yazıyla, ne kendilerini ne de ailelerini.” Yeniden canlandığı meslek birlikleri Kollegien’lerde kansoylular, subaylar, tacirler, gemi yapımcıları ve devlet memurları birbirine denk durumda sayılıyordu (1718). Kansoylu Samurayların, tacirleri savaşçılardan, köylülerden ve zanaatkârlardan sonra gelen bir sınıf olarak hâlâ hor gördüğü Japonya’da bile, ticaret adamlarının etkisi ve zenginliği durmadan büyüyordu. Burada da evlat edinmek veya evlenmek yoluyla zengin tacirler, Samuray sınıfına geçebiliyordu. Kapitalizm karşı konulmaz bir tempoyla feodal düzenin sürdüğü ülkelere girmekteydi.

Kuşkusuz kapitalizm birtakım setleri yıkmak ve engelleri aşmak zorundaydı, ticaret hâlâ sayısız gümrük sınırlamalarıyla yüz yüze idi. Üç yüzden fazla parçaya bölünmüş Almanya’da Basel ile Köln arasında yaklaşık otuz defa gümrük vergisi alınıyordu: Main Irmağı’nda da otuz gümrük vardı. Elbe üzerinde, Magdeburg ile Hamburg arasında gümrük sayısı onbeşti. Fransa’da bu konudaki mevzuatı basitleştirmek ve birleştirmek yolunda defalarca çaba harcanmasına rağmen 18. yüzyılda hâlâ 1.600 çeşit gümrük vergisi, köprü parası, iskele harcı ve yoldan yararlanma vergisi vardı. Alsace ve Lorrain gibi iller gümrük politikası bakımından

yabancı ülke durumundayken, Bretagne ve Franché-Comté gibi diğer iller özel tarifeler uyguluyorlardı. Flandre'den Provence'a gönderilen bir mal sekiz kontrol yerinden geçmekteydi. İngiltere de yolların, köprülerin ve kanalların bakımı amacıyla gümrük vergilerini yükseltmişti. İtalya'da buna transit parası deniyordu. Bu ismin konuyla pek az ilgisi vardı ve pek ender olarak önemli bir para tutuyordu, ama her yerde bir bildiride bulunulması, az da olsa bir şeyler ödenmesi ve boş yere zaman harcanması gerekiyordu.

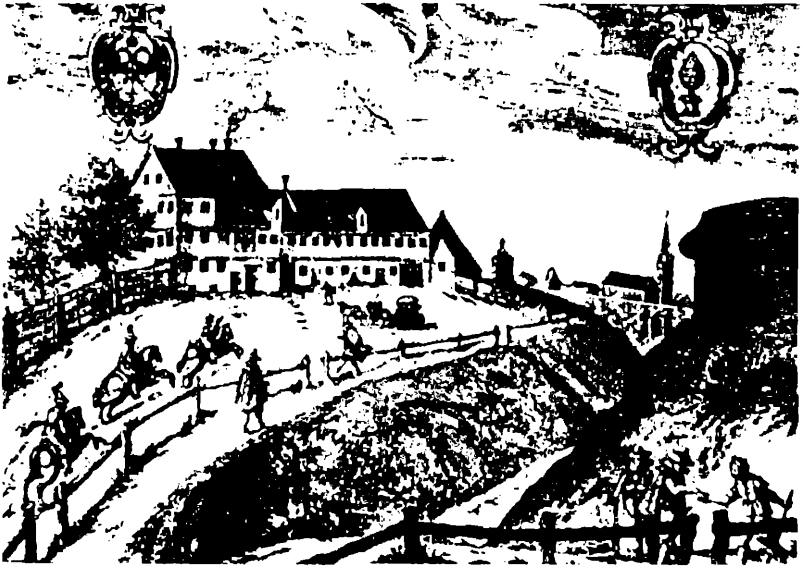
Başka bir zorluk da sikkelerde, ölçülerde ve ağırlıklarda bir birliğin hâlâ sağlanamamış olmasıydı. Roma'nın parası Napoli'ninkine, Hannover'inki Frankfurt'unkine uymuyordu. Rhône ile Saône arasında küçük bir ülke olan Dombes Prensliği'nin 18. yüzyıl ortalarına kadar kendi parası vardı. Orlean'daki (yarım litrelik ölçü kabı) Şop, Paris ya da Bordeaux'daki Şop kadar almıyor, Perche Kontluğu'nda bir Kile, Gatinais'deki Kile'den farklı oluyordu. Neuenburg'un "Elle"si, Berner'inkine uymuyordu, bir ayak uzunluğu Bremen'de başka, Hamburg'da başkaydı ve Ferrara kulacı Mantua kulacı kadar değildi.

Kilisenin hâlâ eski görüşlerinde direnip durması, tüccarın hayatını hayli zorlaştırıyordu. Katolik Sorbonne Üniversitesi, ödünç para vermede faizi ancak parayı veren için bir zarar söz konusuysa, işsiz güçsüzse veya bir zarar tehdidi altındaysa uygun görüyordu (1665). Amerika'nın Püriten hukuku, balıkçılara bir Shilling değerinde bir satışta % 50 net kazanç sağlar sağlamaz tefecilikten ceza veriyordu.

Ne var ki, teorideki bu güçlükler, pratikte bir dizi kolaylıkla dengeleniyordu. Ulaşım yollarının hem sayısı artmış, hem de durumları çok daha iyi bir hal almıştı. İngiltere'de tarım reformu, tarımın geniş alana yayılmasına ve geliştirilmesine olanak vermişti: Alınan vergiler yeni yolların yapımına harcanmış ve harcanmaktaydı. Yol mühendisleri, bunların arasında özellikle Thomas Telford diye birisi, çakıl dökme ve kaplama tekniğini geliştirerek yolların daha dayanıklı olmasını sağlamıştı. Sully'nin bütün Fransa için bir yol cetveli hazırlatmasından sonra, Colbert de bu yolları önemlerine göre belirli bir sıraya koydu, böylece tam bir ulaşım ağı meydana çıktı (1671).

Trudaine,²² şehirlerarası büyük yolların bakımını sağlamak için, mal taşımacılığının isteklerine uygun olarak ve köprü ve yol yapımı dairelerinin gözetimi altında, halka bir yığın angarya çıkardı (1738). Avustur-

22) Trudaine (1703-1769). Fransa kralı XV. Louis'nin bakanı.

1616 yılında Augsburg'da Taxis firmasına ait posta binası
(Lukas Killian'dan bakır gravür)

ya yönetimi Flandre'de taş döşeli yollar yaptırdı. İspanya'da altı ayrı ana ulaşım yolu, yarımadanın büyük limanlarını Madrid'e bağlıyordu. İtalya, eski Roma yollarından kurtulmak çabasıındaydı. Almanya, birkaç uzun mesafe bağlantı yolunun yapımına başlamış, Rusya da aynı amaçla harekete geçmişti (1747). Kanada'da Montreal'den Quebec'e uzanan bir büyük yol yapılmıştı. Arabalar ağır aksak gitmekten kurtuldular ve posta seferleri bu devlet karayollarında gerçek hız rekorları kırmaya başladı. "Posta" doğdu. Bu hizmet Almanya'da Thurn und Taxis ailesince yürütüldü. Fransa'da önceleri kraliyet posta menzilleri halinde örgütlenip daha sonra "Ferme générale" adıyla tek bir yönetimde birleştirildi. Bu iş İngiltere'de "postmaster" denilen bir görevlinin gözetimi altında özel girişimciler tarafından yapılıyordu. İtalya'da açık artırma ile bir firmaya ihale edildi. İspanya'da bu hizmet evlenme yoluyla Taxis ailesiyle akrabalık kurmuş bazı soylu ailelerince, Rusya'da ise devlet kuryelerince yürütülüyordu. Ticaret, yeni çıkan bütün bu olanaklardan yararlanmasını bildi.

Ancak su yolları kara yollarından daha kullanışlı ve daha kazançlıydı. Irmakların doğal güzergâhları kanallar açılarak uzatılmaktaydı ve büyük hacimde yükler az bir giderle su yollarında taşınabiliyordu. Bir ırmak

mavnası 50 veya 100 arabanın göreceği işi görmekteydi. Kapaklı su benlerinin kullanılması sayesinde, denizleri ve ırmak kollarını birbirlerine bağlama olanağı sağlanmıştı. Böylece yük gemileri kara taşıtlarıyla rekabet edebilir hale gelmişti. Her gün Delft'ten Amsterdam'a 16 gemi gidiyordu. Seine Nehri'nde kereste, kum ve şarap taşınıyordu. İngiltere ırmakları kömür, kil, demir ve yün taşıyan gemilerle doluydu. Kuzey Almanya'da Elbe ile Oder, Netze ile Weichsel ırmakları kanallarla birleştirilmişti. Tuna'da düzenli bir gemi ulaşımı vardı. Rusya'da Büyük Petro, Volga ile Neva arasında bir kanal yaptırdı (1706). New England'ın derinliği fazla koyları ve geniş ırmakları, ülke topraklarının işletilmesi ve mal taşımacılığı için ideal bir durum oluştuyordu.

Yerini yurdunu değiştirmek ve malların peşine düşmek, insanlara şimdi daha kolay geliyordu. Malların insanların ayağına geldiği büyük panayırlar, varolma nedenlerinin çoğunu yitirmişlerdi. Gelişen uluslarda gezginci ticaret, yerleşik ticaret karşısında geride kaldı; çerçilik ölmekteydi. Sadece, ulaşımın hâlâ eski tarzda ve zor koşullarda yapıldığı Doğu ülkelerinde, pazarlar işlevlerini ve varlıklarını korudu. Fakat köylülerin kentliler için, özellikle yiyecek maddeleri getirdikleri yerel pazarlar hiçbir yerde ölmemişti. Aynı durum belirli bir mal için kurulan özel panayırlar için de geçerliydi, ki bunlar at veya sığır panayırları, ya da yıllık panayırlardı. Pont-Neuf'te, Ponte-Vecchio'da, Soho'da ve Charleston Limanı'nda kurulanları en ünlüleriydi.

Artık kentlerdeki dükkânlarda vitrin vardı. Cam yapımındaki ilerlemeler, bir zamanlar her yanı açık dükkanların sokaktan tecrit edilmeksizin ayrılmasını olanaklı kılmıştı. Önceleri yeşil camdan küçük dörtgenler kullanılmış, zamanla bunların yerini kocaman saydam camlar almıştı. Reklamcılık geliyordu, ancak bu gelişme yalnızca tabelalarla sınırlı kalmadı. Aynı şekilde gelişme gösteren gazetelere, bir açık artırmanın, bir emlak komisyoncusunun, bir sığır tüccarının veya seyahat acentesinin verdiği ilanlarla da başlamıştı reklamcılık. Çingirak çalarak yapılan reklamlara da sık rastlanıyordu: Brüksel'de fırıncılar ekmeğin fırından çıktığını ve müşterilerin gelip alabileceğini borazan çaldırarak duyuruyorlardı. Venedik'te San Marco Kilisesi'nin çanları susar susmaz, sokaklarda gezgin satıcıların bağırışları yankılanırdı. İlk kez kentlerde ve köylerde, ev ev dolaşıp siparişler alarak para toplama yöntemini geliştirenler İngiliz tacirleri oldu.

Ticaret alanına ilişkin yeni kavramlar Avrupa dillerini zenginleştirmişti: Finans, hisse senedi, tekel, dışalım ve dışsatım, rekabet, antrepo,

kapital ve kapitalizm gibi. Devrimsel nitelikte bir gelişim dillerde bile kendisini belli etmekteydi.

GELECEĞİN BİR TRİKOTAJ TÜCCARINA ÖĞÜTLER

Antoine Lefrançois, Saint-Denis Sokağı'nda "A la mère de famille" trikotaj mağazasının sahibidir. Bir parça ihtiyar görünümlü olan bu adam, elli yaşını çoktan geride bırakmıştı. Çevrede iyi bir şöreti vardı, müşterisi de hiç eksik olmazdı.

Bu akşam kepenkleri kapatılmış dükkânında, sol yakadan bir arkadaşıyla oğlunu konuk olarak kabul etmişti. Gelenler tüccarlık mesleği hakkında onun görüşlerini öğrenmek istiyorlardı. Sekiz yaşındaki küçük oğlın, akranelarının çoğu gibi pısrık bir çocuktu, söylenenleri dinliyor, baş parmağını ağzına sokuyor, kızarıyor ve evet dercesine başını sallayıp duruyordu.

"Demek tüccar olmak istiyorsun, öyle mi küçük dostum? Sonradan canının yanmaması için, bu konuda ne gerekiyorsa hepsini sana elbette bir bir açıklayabilirim. Ama önce söyle bakalım bana. Gerçekten tüccar olmak istediğinden emin misin? Seni buna zorlamaya kalkışmamız çok yanlış bir iş olur."

Çocuğun babası, oğlunun elverişli yaşa geldiğinde tüccar olmak istediğini kesin bir dille belirtti.

Antoine Lefrançois ona gerçekten yardımcı olabilecek bir kimseydi; mesleğin bütün inceliklerini bilirdi, dünya kadar da kişisel deneyimi vardı ve Savary'nin "Kusursuz Tüccar" eserinde kaydettiği özelliklere sahipti. Neydi bu özellikler?

Birincisi: Akıllı uslu bir görünüşün var mı? Belli ki var! Bilir misin, sempatik bir dış görünüş tüccar kişiye büyük yarar sağlar. İnsanların çoğu iyi görünüşlü bir adama yakınlık duyar, ona karşı daha nazık davranır. Güçlü kuvvetli misin? Bir tüccar birçok şeye katlanmak, dayanmak zorundadır. Uzun zaman ayakta duracaktır, yolculuklara çıkacaktır, bir sürü malı oraya buraya göndermesini bilecek ve gerektiğinde bunları kendisi taşıyabilecektir.

Bir şey daha var: Mesleğin manevi gereklerini yerine getirebilecek misin? Bir tüccarın mağazasını çekip çevirmesi için uyanık bir zekâsı olmalıdır, ayrıca akıcı ve düzgün konuşabilmeli, kurnaz davranmalıdır, yoksa hiçbir şey satamaz. İyimsers baba, bütün bunların oğluna güç gelmeyeceğini söyledi. "Fakat benim asıl anlamak istediğim, okulda neler öğrenmesi gerektiği? Latince gerekli mi ona?"

"Latince mi? Hele dur orada; ama İtalyanca, İspanyolca ve Almanca öğrenmeli. Dış ülkelerle alışverişe kalkışacak herkes için gerekli bunlar. Latince'ye

gelince, yararından çok zararı olur, tıpkı gramer, belagat ve felsefe gibi. Delikanlıyı on yedisine bastığı zaman daha yüksek bir okula göndermek, düpedüz zaman kaybı olacaktır. Üstelik lisede, babaları memur ya da hukukçu olan çocuklarla bir araya gelecektir. Orada önce tüccar sınıfını küçümsemeyi öğrenecek ve ilahiyat, hukuk veya tıp öğrenimini yapamayınca da kendisini aşağılanmış hissedecektir. Kendisi için baştan kara bir hayat sürmenin, borçlanıp durmanın ne harika bir şey olacağını düşünecek, bir ustaya dürüstçe, içtenlikle hizmet etmeyi bir daha hatırlamamacasına unutacaktır.”

“Öyleyse neler öğrenmeli?”

“On beşine bastığımda güzel yazmayı, hesap yapmayı ve bir mektup kaleme almayı öğrenmiş olmalı, basit muhasebe ile iki yönlü muhasebe yönteminden anlamalı. Bunlar çok önemli.”

“Peki on beşinden sonra?”

“Bir ustanın yanına çırak girmeli, hangi branşta çalışmayı amaçlıyorsa, ona göre bir yer seçmeli. İstersen manifaturacılığ seç dostum, çorap imalatı bunun bir parçasıdır. Ya da bakkaliyeyi seç, bunda dört ayrı dal vardır: besin maddeleri satışı, mum ticareti, eczacılık ve şekerlemecilik. Yoksa tuhafiyeciliği mi istersin? Toptancı da olabilirsin. Belki de simli ve sırmalı dilbalar, kemhalar, ipekliker veya yünlülük satmayı daha güzel bulursun. Döşemecilik, mücevheratçılık veya hırdavatçılık da güzel işlerdir; kemer ve düğme satmak da. Bir kürkçünün, benim gibi bir trikotajcının ya da bir kuyumcunun yanında da işe başlayabilirsin. Bilir misin, bu saydıklarım gerçek tüccarlardır, saygın sayılan altı lonca bunlarınkilerdir. Ötekiler kendi kendilerine gelin güvey olup, hakları bulunmadığı halde tüccar adını kullanırlar. Örneğin şarap satıcıları yedinci lonca olduklarını ileri sürerler, oysa birer küçük esnaftan başka şey değildirler, elbette ki bir trikotajcıyla aynı kefeye koyulamazlar. Ayrıca şapkacılar, sepiciler, şaplı sepiciler var; tuz, kereste, buğday ya da kiremit satan daha başkaları var. Bunların dışında herkes sadece işçi ve zanaatkârdır.”

“Benim oğlum trikotaj tüccarı olmak ister, tıpkı senin gibi. Öyle değil mi Wilhelm?”

“Evet baba.”

“Trikotaj tüccarı ha? Beğenin hiç de kötü değilmiş. O zaman başörtüleri satabilirsin, dört köşelileri ve öteki çeşitlerini, ipek çoraplar, yün, tire, devetüyü çoraplar, el örgüsü yelekler... Seni çırak alırım, ama önceden söyleyeyim, uslu olacaksın yavrucuğum, dinine bağlı, işine bağlı ve dürüst olacaksın. Yine şimdiden söyleyeyim, çalışkan, becerikli ve düzenli olacaksın. O zaman tam üç yıl yanında kalırsın.”

“Arada sırada eve gelebilir mi?”

"Pek sık olmamak koşuluyla. Sadece evdekilere saygılarını sunmak için. Bir çıracık ikide bir eve gitmeye alışırsa görevlerini savsaklar. Bir ustanın bazı şeyler istemeye hakkı vardır: Önce de itaat ve sadakat ister. Çıracık ustasıyla ancak babasıyla nasıl konuşuyorsa öyle konuşabilir, şapkası elinde. İngiltere'de çıracıkların, ustanın oğlu olsa bile, dükkânın içinde her zaman başı açık durduklarını ve yemeklerini ustanın masasında ayakta yediklerini bilir misin? Basit fakat tertemiz giyineceksin, işle ilgili şeyleri aklında tutacak, dikkatli ve işe hevesli olacaksın.

Buna karşılık ben de sana, üç yıllık çıracıklığın süresince, bir tüccarın bilmesi gereken her şeyi öğreteceğim: Her malın kaçta satılacağını gösteren markalarını ve şifrelerini; her bir malın hangi bölmeye, bölmelerin hangi rafına konulacağını; kalitesini ve özelliklerini belleteceğim. Nasıl paket yapıldığını, malların nasıl tartılıp nasıl ölçüldüğünü göstereceğim. Tartmak kolaydır, ölçmek de öyle, ancak ölçü ve tartı sistemleri senin sandığından çok daha çeşitlidir."

"Peki, üç yıl çıracıklıktan sonra ne olacak?"

"O zaman da en azından yine bir bu kadar süre bir ustanın yanında tezgâhtar veya kâtip olarak çalışman gerekir. Bu çalışmayı, bir başka ustanın yanında yapmanı salık veririm, bir toptancının yanı sıra çok daha iyi olur. Daha sonra dilediğin zaman tekrar perakende ticarete dönebilirsin nasıl olsa. Ne var ki böyle bir yerde başka çeşit ticaret yöntemlerini ve değişik bilgileri öğrenir, muhasebenin, ödeme usullerinin ve bonolarla işlem yapmanın inceliklerini anlarsın."

"Üç, üç daha altı eder. Altı yıl sonra Wilhelm, ustalar arasına alınabilecek mi?"

"Elbette. Fakat bir süre daha tezgâhtar kalması daha doğru olur, şöyle yirmi beş yaşına kadar. Yasaya göre ancak bu yaşa geldiğinde servetini dilediği gibi kullanabilir. Bu yaşta deneyimi ve görgüsü hayli çoğalmıştır. O zaman ustası ve daha başka iki tüccar tarafından onaylanmış kalfalık belgesini gösterecek ve dağarcığındaki bilgileri söyleyecektir:

Bir Paris Elle'si kaç ayaktır?

3 ayak, 7 pus, 8 çizik.

Bölinmesi nasıl olur?

İki türlü, birinde $1/2$, $1/3$, $1/6$, $1/12$; diğesinde $1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/16$; en küçük ölçü budur, daha küçükü olmaz.

$1/12$ ile $1/16$ arasında ne fark vardır?

$1/48$

Yarım Elle ile üç çeyrek Elle arasında?

$1/6$.

İşte bu kadar, oğlum. Bunları bir çırpıda söyleyeceksin ve o zaman ustalar safına katılacaksın."

"Normal koşullarda böyle bir işe kaç para koymak gerekir?"

"Ticarete insan 100 Taler'le de başlayabilir, ne var ki milyon sahibiyken de bırakmak zorunda kalabilir. Uygun bir mağaza açmak isteniyorsa, bunun için gerekli araçlara sahip olunmalıdır.

Ayrıca düzenli, tutumlu davranmak, iyi bir üne de sahip olmak gerekir. Danışmak için bana geldiğinize göre, size iyi bir tüccarın üç sırrını söylemek isterim: İyi tüccar girişimlerinde ölçülü olmalı, asla hırsa kapılmamalı ve kısa zamanla zengin olabileceğini sanmamalıdır. Soylu sınıftan bir kimseye tek kuruş vermemelidir, çünkü bu kimseler aldıkları borcu geri vermeyi akıllarına bile getirmezler. İyi tüccar fazla mal stok etmemelidir, çünkü moda renklerde ve biçimlerde sürekli değişir. Kumaşlar, bezler ve şeritler lekelenir, utriyatın ve baharatın kokuları zamanla uçar, zeytinyağıyla sardalye yağı da küflenir. İyi tüccar evindeki yaşantısında du alçak gönüllü ve kendi halinde olmalıdır. Aynı tutumu kiralayacağı evde, tutacağı uşaklarda, giysilerinde, bayram günleri harcayacağı parada ve çocuklarına karşı davranışlarında da göstermelidir. Her şeyden nasibini almalı, ama aşırı lükse ve gösterişe kaçmadan. Bir tüccar büyük bir beyrolünü oynamaya kalkarsa, kendisini mahveder.

Bu kadarı yeter dostum, dediklerimden kendiniz için yararlanın. O zaman şu çocuk becerikli bir adam olabilir."

Serbest Ekonomi mi Güdümlü Ekonomi mi? (1750-1815)

LİBERALİZM KURAMCILARI

Özgürlük 18. yüzyılın keşfi değildir. Fransız Devrimi'nden önce de ön safa fırlamış bayraktarları vardı ve bunlar düşünsel alanda olduğu kadar uygulamada da fark edilir ilerlemeler kaydetmişlerdi.

Yüzyılın ortalarından sonra ticaret, düşünürlerin sık sık ele aldıkları bir konu olmuştu. Gel gelelim, ticaret için vazgeçilmez bir zorunluluk olan özgürlüğü övmeden onun hakkında nasıl konuşabilirlerdi? İrlandalı banker Richard Cautillon'un eseri, "Ticaretin Yapısı Üzerine Denemeler", kendisinin ölümünden sonra yayımlandı (1755). Bir İtalyan manastırının başpapazı olan Ferdinando Galiani, "Hububat Ticareti Üzerine" adıyla sekiz konuşma yazdı (1768). Fransa'da bir başka manastır başpapazı, Etienne de Condillac, "Ticaret ve Devlet Yönetiminin Çok Yönlü İlişkileri" adlı bir eser yayınladı (1776). Felsefeciler de söze karışmışlardı. Montesquieu, ünlü "Yasaların Ruhu"nda ticareti ayrıntılı şekilde ele almıştı (1748). Ticaret sözlüklerinin sayısı durmadan artıyordu. Ansiklopedi, kara ve denizaşırı ticaret, yakın ve uzak mesafe, iç, dış, toptan ve perakende ticaret arasındaki farkları büyük bir özenle

belirtmekteydi. Konu güncelleşmişti. Sürekli olarak gazete sütunlarında. Journal de Paris, Amsterdam, Hamburg, Londra, Cadix, Madrid, Cenova ve Livorno'daki döviz, devlet tahvilleri kurlarını, yiyecek ve yem fiyatlarını bildiriyordu.

Ticaretin serbest olması gerekir tezi, herkesin benimsediği bir görüş olmuştu. Kişiliği liberalizm ve çapkınlıkla eşanlamlı olmuş bulunan Casanova, "Ticaretinin yolunda gitmesinden emin olmak isteyen bir devlet, bu ticarete tam bir serbestlik sağlamak zorundadır," diye yazıyordu. Turgot ise, "Ticaret bütün dallarında aynı ölçüde ve tam bir özgürlük içinde olmalıdır," diyordu. Manastır başpapazı Raynal da, "Ticareti her yerde köstekleyip bunaltan yasakları, vergileri, zincirleri ilk önce kaldıracak olan devlet, mutluluğa, sonsuz derecede mutluluğa ulaşacaktır," yargısını vurguluyordu. Ansiklopedi'nin¹ yargısı da şöyleydi: "Ticaretin gerçekten verimli olması gerekiyorsa, devlet hiçbir işe karışmamalı, hiçbir imtiyaz, hiçbir tekel, lonca, devlet hazinesi, devlet bankası ve kâğıt para bulunmamalıdır."

Bu program "Laissez faire, laissez passer" (Bırak yapsın, bırak geçsin) sloganıyla özetlendi. Aslında yeni bir söz değildi. İki yüzyıl önce Montaigne, "Doğaya bırakalım işini, o kendi sorunlarını bizden çok daha iyi çözer," demişti. Colbert'in çağdaşı Legendre adlı bir tüccar bu sloganı, "Bırakın biz yapalım," biçiminde ifade etmişti. Tüccar Vincent de Gournay söze klasik biçimini verdi: "Laissez faire, laissez passer." "Laissez faire", yani, bize meslek serbestliği ver. "Laissez passer", yani, bize gelip geçme serbestliği ver. Bir yandan korporasyonları kaldırırken, öte yandan da gümrükleri kaldır demektir bu. Başka türlü anlaşılması olanağı var mı? İki siyasal ekonomi hocası bunu renklendirip bir öğreti halinde sistemleştirdiler. "Liberal" olarak tanımlanabilen bu öğreti, her bakımdan "Merkantilist" diye yeniden derlenip toparlanan görüşün zıddıydı. Bu ekonomistlerden biri, François Quesnay, cerrahi profesörü ve Kral XV. Louis'nin özel doktoruydu ve hasta olduğu kanısına vardığı ekonomiyi tedavi etmeyi kafasına koymuştu. Diğeri, İskoçyalı bir ahlak felsefesi profesörü olan Adam Smith, kendini "Ulusal Refahın Neden-

1) 1751 yılında yayınlanmaya başlayıp 1780 yılında tamamlanan 35 ciltlik Fransız Ansiklopedisi. Fransız düşünürleri Diderot ve D'Alembert'in yönetiminde Voltaire, Rousseau, Baron d'Holbach gibi maddeci düşünürleri çevresinde toplanmıştı. Bu yazarlara on sekizinci yüzyılın Fransız ansiklopedicileri, ya da kısaca "Ansiklopediciler" denilir. Ansiklopediciler, Batı düşüncesinde büyük bir akım yaratmışlar ve genellikle maddeciliği yaymışlardır. Bu konuda önderleri Diderot'dur.

18. yüzyıla ait bir bakır gravüre göre Nürnbergli bir tüccar

leri Hakkında” dünyayı aydınlatmakla görevli saymıştı. Bu ikisinden sonra ekonomi politikasından söz edenler, hep onların izinden yürüdüler.

Hekim olanı öylesine berbat bir üslupla yazıyordu ki, Voltaire bunların anlaşılmazlığıyla ilişkili olarak hayli alay etme fırsatı buldu. Quesnay, insan organizmasını incelemekten ekonomik organizmayı incelemeye geçtiği zaman atmış yaşındaydı (1758). Ne var ki, teşhisi etkili oldu. Zenginliğin üretimden, daha doğrusu toprağın verdiklerinden doğduğunu ileri sürüyordu; üretilenler elden ele geçtikçe bir dolaşımı

geliştiriyor, bu da tıpkı kanın insan vücudunda dolaşması gibi, ulusların hayatında canlandırıcı bir etki yapıyordu. Ticaretin her çeşidi serbest olmalıydı, hükümet yasakları kaldırmalı, engelleri yok etmeli, hayli yüksek olan ırmak ve köprü geçiş gümrüklerinden vazgeçmeli ya da oranlarını düşürmeli, ulaşımı ve mal taşınmasını kolaylaştırdığı gibi, birliklerce elde edilmiş imtiyazları geçersiz kılmalıydı. En güvenilir, en uygun, en umut verici ticaret politikası, serbest rekabete dayanandı. Ancak bu, François Quesnay'ın ticareti toplumda kesin belirleyici bir etken sayması anlamına gelmiyor. Onun için olsun, "Fizyokrat" denilen dostları için olsun, tarım her şeyden önemliydi. "Toprak nedendir, ticaret ise sadece sonuçtur," diyordu. Bir ağacın sadece dallarını kesip durmakla yetinmek olmaz, köklerini de beslemek gerekir. Toprak sahipliğinin bu şekilde savunulmasıyla, adeta taşınır mülkiyetin bilinmediği çağlara dönülmüş, adeta paranın rolü küçümsenmiş gibiydi. Quesnay tüccara karşı hiç de yumuşak bir tutum içinde değildi. Tüccar iç pazarla yetiniyorsa, bu durumda "aslında hiçbir şey üretmemektedir; dışalım ve satım yapıyorsa, o zaman da ulus için önemi 'bir yabancı kadar'dır" Her iki halde de sadece çiftçinin ürettiği tüketiciye aktarılmaktadır.

İskoçyalı bilgin ise daha az önyargılıdır ve ticaretin, özellikle serbest ticaretin savunuculuğunu yapmaktadır. Bir garip adamdır, bir alaca baykuştur, kekeler ve hep darmadağınlanmış izlenimini uyandırır, fakat kalemi işlektir, düşünceleri açık ve anlaşılır niteliktedir.

Adam Smith'in başyapıtı, "Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations" (Ulusların Zenginliğinin Nedenleri ve Niteliği Üzerine Araştırma) serbest rekabetin bir övgüsüdür. Kişisel çıkarlarını kollayan kimse, bu yolla sonunda halkın çıkarına da hizmet etmiş olacaktır. "Piyasa ekonomisinin içinde mal miktarı, otomatik olarak gerçek talebe uyum gösterir. Serbest piyasayı zedeleyen her şey, ona zarar veren her şey, devletten veya birliklerden kaynaklanmaktadır. Bir halk özgürlükle zengin olur. Bir işkolunda ne kadar çok serbest rekabet olursa, bu rekabet topluma o kadar çok yarar ve kazanç getirir. Çeşitli uluslar arasında da özgürlük mal alışverişini artırır. Bütün uluslar serbestçe dışalım ve satımın liberal sistemini uygularsa, o zaman dünyanın büyük bir kesiminde çeşitli devletler büyük bir imparatorluğun illeri gibi olacaklardır."

Adam Smith aslında dere kenarında kuyu kazdığının bilincindeydi ve o kadar bağırarak istediği özgürlüğün gerçekleşmekte olduğunu da bilmekteydi. Nitekim, "Denize dönük ticaretin, Büyük Britanya'da he-

men tümüyle serbest oluşundan, çoğu malların geçiş belgesi ve herhangi bir kontrol olmaksızın, Krallığın bir ucundan öbür ucuna taşınabildiğinden” övünçle bahseder. Ona göre, “İç ticaretteki bu serbestlik Büyük Britanya’nın refahını sağlayan ana nedenlerden biridir.” Dış ticaret hakkında da şöyle der: “Bütün ülkeler ve kentler, özgürlükleri ve başka uluslara gösterdikleri yakınlıkları oranında zengin olmuşlardır.”

Fakat Adam Smith tarafından ilan edilen liberalizm de görecedir. “Yabancı endüstri ürünlerinden gümrük alınmasını, yerli endüstrinin korunması ve teşvik edilmesi amacıyla yapıldığı,” şeklinde yorumlar, dolayısıyla da bunun “yararlı bir eylem olarak anlaşılmasını,” belirtir. İyi bir yurtsever olarak da “Navigation Act”i (Deniz Seferleri Yasası) savunur, çünkü bunu “Büyük Britanya’nın deniz ulaşımında, İngiliz gemileri için bir güvence olarak görmektedir.”

Özgürlüğün bu ateşli avukatı, memuriyet hayatını yine kendine özgü bir gariplikle, Edinburg’ta kraliyet gümrük komiseri olarak sona erdirir (1778).

Liberalizmin bu üstatları, Quesnay, Adam Smith ve diğerleri, kendi çağlarına devrimci bir nitelikte el atmaktan çok, onu açıklayarak aktarmak görevini yerine getirmişlerdir. Çağlarının idealine uyarak, özgürlüğe duyulan kısmen giderilmiş özlemi dile getirmişlerdir. Tezleriyle, gerçekleştirmeleri artık an meselesi olmuş istekleri ileri sürmüşler, kazanılması kolay olduğu kadar kesin de olan bir zafer uğrunda savaşım vermişlerdir.

ZANAAT VE LİBERALİZM

Özgürlük karşı konulmaz bir hızla güç kazanıyor ve bu da tekniğin ilerlemesini, ekonominin kalkınmasını sağlıyordu. Ücretlilere aldırış eden yoktu. Malını olabildiğince en düşük fiyata satabilmek için tüccarı, üreticiye ve işçiye en düşük ücreti vermeye zorluyordu. Kapitalizmde, emekçinin sefaleti madalyonun ters yüzüdür. Ahlak ilkelerine pek az aldırış ediliyordu.

Liberalizm kendinden emin ve ortalığa saçtığı kötülük tohumlarından besbelli habersiz halde yürüyüşünü sürdürdü: Zanaat alanında artık köhneleşmiş, zorlayıcı düzenlemelerin kalıntılarını süpürdü, iç ticaret alanında kısıtlamalara karşı çıktı, dış ticaretin sınırlarını genişletmeye çabaladı.

Bazı zanaatkarlar adım adım ilerlemelerle lonca sisteminden kurtulmuşlardı, fakat bunlar henüz istisna hallerdi. Avusturya'da ve Avusturya egemenliğindeki Hollandada Kayzer II. Joseph her çeşit katı gelenekçiliğe karşı çıktığından, mesleklerin serbestliğini ilan etti (1782). İspanya'da III. Carlos beş Gremios Majores'in imtiyazlarına karşı önlemler aldı. İngiltere'nin liberalleri olan Whig'ler, artık çağa uygun düşmeyen mevzuatı ve imtiyazları altüst ettiler.

Fransa'nın durumu ise özellikle dikkati çeker niteliktedir, zira büyük devrimin eşiğinde bulunmaktadır. Tüccar sınıfının önderlerinden birinin oğlu olan Turgot,² birlik örgütü konusunu kısa keser. "Kral kesmekte ve yapmakta serbest olmalıdır (1776)." Kralın bu fermanı hiçbir istisnayı kabul etmemekte, hatta yabancıların ülkede, güzel Paris'te bile yerleşme hakkını gözetmektedir.

"Bundan dolayı biz, tacirlerin ve zanaatkârların bütün birliklerini ve kardeşlik örgütlerini, keza ustalara ve meslek jürileri üyelerine ait bütün hakları geçersiz saydık ve sözü geçen birliklere ve kardeşlik örgütlerine verilmiş bütün imtiyazları, tüzükleri ve yönetmelikleri de yürürlükten kaldırdık."

Bu fermanı muhalefet protesto ediyor: Loncalarca zorunlu görülen çıracılık süresi, tüketiciyi şarlatanlardan koruyordu. Bundan böyle esnafa kötü mal satmak hakkı mı veriliyordu? Turgot ile arkadaşları ise meydan okurcasına ve serinkanlılıkla cevap veriyorlar: "Evet, bu hakkı veriyoruz. Rekabet kötü satıcıları, kötü üreticilerle birlikte piyasadan silecek ve tüketiciye kendini korumasını öğretecektir."

Parlamento, yani en yüksek mahkeme, imtiyazların koruyucusu olarak itiraz etti (1776). Kral mahkeme niteliğinde büyük bir meclis toplamak zorunda kaldı, bu meclisin oturumlarına Seguier,³ ile ilgili meslek birliklerinin savunucusu, "avocat général" olarak katıldı. Kanıtlardan yana eksikliği yoktu. Loncalar ticaretin yükselmesine engel mi oldular? "Ticaret gelişip serpiliyor!" Fransa'nın ürettikleri yabancı ülkelerinkinden daha mı az değerli? "Fransa'da üretilen ne varsa, hepsi de bütün Avrupa'da aranıyor, çünkü güzeldir, ince zevk ürünüdür, kusursuz işlenmiş ve sağlam yapılmıştır."

Fakat bütün bu sözler boşunaydı. Kral loncaların ve kardeşlik örgütlerinin kaldırılması kararından dönmüyordu. Kralın fermanında öngörülüş

2) Fransız devlet adamı ve bakanı (1727-1781).

3) Fransız devlet adamı ve bakanı (1504-1580).

1800 yılına ait bakır gravüre göre, "Paris Postası"

tek istisna, berberler ve peruk yapanlardı, bunların işleri memuriyetler gibi devrediliyordu. Keza, resmi makamların gözetimini gerektiren eczacılık, kuyumculuk ve kitap basımcılığı meslekleri de bu nitelikteydi. Paris kararı alkışladı, kent şenlik yaptı. Ancak bu bayram havası uzun sürmedi. Özgürlük adına, kim olduklar belirsiz kimseler işyerleri açtılar. Dolandırıcılar işbaşı yapmıştı. Fiyatlar birden fırlayıverdi, tefecilerin keyfine diyecek yoktu. Başta altı büyük loncanın olmak üzere eski ustalar, kamuoyunda kendi lehlerinde bir değişimi kolayca sağladılar. Turgot gözden düşüp meydanı uzlaşmacı Necker'e terk etmek zorunda kaldı.

Birincisinden altı ay sonra, ikinci bir ferman lonca sistemini yeniden kuruyordu (1776). Ne var ki geleneksel düzene bu dönüş, tek kelimayle geçmişin canlandırılışı demek değildi. Kral, "Hile ve başıboşluğun yaygınlaşmasını önlemeyi, ustaların otoritesini yeniden kurmayı, ticaretin özgürlükle sıkı sıkıya bağlı avantajlarını kaybetmemesi koşuluyla," istemekteydi. Loncaların sayısını azaltmak için, meslekler büyük gruplar halinde bir araya getirilmişti. Kardeşlik örgütleri ortadan kalktı. Toptan ticaret serbestliğini korudu, keza ilk kez ortaya çıkmış işyerleri ve bu arada Paris'in altıyedi yüz kadar "café"si de aynı serbestliklerini sürdürdüler.

Tacirler ister bir giriş ücreti karşılığında yeniden kurulmuş birliklere katılmak istesinler, isterse buna yanaşmayıp meslektaşlarının yaptıkları toplantılara alınmasınlar, gelecekleri açısından onlar için kesinlikle belirginleşen olgu, serbest ticaret yolunun açılmış bulunmasıydı. Turgot'un etkisiyle yayınlanmış fermana uyarak işyeri açmış olanlar, bu

meslek birliklerine bağlanmaksızın da işlerini sürdürebilmekteydiler. Kısacası Necker, korporasyonların yerine sadece bunların kötü bir taklidini koyabilmişti. Yükümlülüklerle uyulması zorunluluğu kalkmıştı. Çerçeveler yine yerindeydi, ama içleri boş duruyordu.

Tacirlerin özgürlüğe kavuşmasının yanı sıra, malların liberasyonu da gelmişti. Gerçi, her kumaş parçası için niteliklerinin ayrıntısıyla belirtilmesine ilişkin eski kurallar hâlâ yürürlükteydi ama, şimdi patent sahiplerinin başka türlü dokumalar imal etmek ve satmak hakkı vardı (1779). Bütün fabrika ve tekstil imalathanesi sahiplerine kumaş yapımında, kendilerine en uygun gelen ölçüleri, iplikleri ve dokuma tarzlarını kullanma serbestliği tanınmıştı. Alıcılar her iki çeşit maldan, dilediğini tercih etmekte, yani eski kurallara uymadan yapılmış olanla, buna uymuş ve uyduğunu da belirtmiş olanı seçmekte serbest bırakılmıştı. Böylece meslek özgürlüğü partiyi kazanmış oluyordu.

TİCARET VE LİBERALİZM

İspanya iç gümrükleri kaldırmıştı, fakat Fransa ile Almanya'da bu düzen hâlâ sürüp gitmekteydi. Ne var ki sakıncaları öyle gözde fazla büyütülecek nitelikte değildi: Bir defa mesafeler, uzaklık ölçülerine göre değil, zaman birimine göre değerlendiriliyordu. O günlerde trafik hayli yavaş işlediğinden, yolculuk yapanlar bir gün içinde hiçbir zaman yollarını kapatan bir veya iki engelden fazlasıyla karşılaşmıyorlardı. Trafikin bambaşka bir hız kazandığı 20. yüzyılın Avrupa'sında yolculuk yapanlar ise, saatte bir sınır geçebilir. Buna kıyasla 18. yüzyılda ulaşımın hiç de ciddi biçimde engellenmediğini söyleyebiliriz.

Zor bir sorun da hububat ticaretiydi. Mantıksız bir kıtlık korkusuyla her Fransız ili, hububatın sınırları dışına çıkarılmasını yasaklama hakkını elinde bulundurmak istiyordu. Halk tahıl ambarlarını boşaltabilecek her önleme şiddetle karşı çıkmaktaydı. Zira patatesin yaygınlık kazanacağı günlere kadar, büyük yığınların başlıca besin maddesini ekmek oluştuyordu.

Büyük Britanya'da II. Charles, hububat ticaretini yurtiçinde serbest bıraktı. Avusturya'da II. Joseph aynı şeyi yaptı. Buna karşılık Fransa'da benzeri girişimler halktan inatçı bir direniş görüyordu. On il tükettiğinden çok fazla tahıl yetiştiriyor, diğer bir on il normal yıllarda kendi kendine yetiyor, fakat oniki il ekmek yapılacak hemen hiçbir tahıl ürün

yetiştiremiyordu. Bundan dolayı kuzeyin fazla ürün elde eden illerinin, mantıksal olarak güneydeki kötü duruma düşmüş illere buğday sevk etmesi gerekiyordu. Fakat kuraklık, don veya dolu hafiften ürünü tehdit edecek olsa, köylüler hububatı saklıyor ve kentlilerin hububat taşımasını da engelliyordu. Peki, hükümet ne yapmaktaydı? XV. Louis zamanında Choiseul, bir fermanla hububat sevkini bütün krallıkta serbest bıraktı (1764); altı yıl sonra Abbe Terray⁴ bu kararı yürürlükten kaldırmak zorunda kaldı (1770). Turgot bunu tekrar yürürlüğe koydu, hem de sadece hububat için değil, et, haşhaş yağı ve şarap için de geçerli kıldı (1774). Ayaklanmalar oldu ve özgürlük adına köylüler asıldı. İki yıl sonra Necker de, Turgot gibi aynı kararı uyguladı (1776). Calonne⁵ serbest hububat ticaretini üçüncü defa düzenlemek zorunda kaldı (1787). Böylece bir defa daha halkın öfkesiyle karşılaştı, bu öfke kısa süre sonra belirli bir siyasal yola yönlendirilecek, devrimle sonuçlanacaktır.

Hububat dış ticareti de bundan daha az tartışılmış değildir. Yurt- içinde hububat trafiğini serbest bırakan bakanlar, dışsatıma da yasal olarak izin verdiler. Serbest dışsatımı kaldıran İngiltere örneğine uyarak, buğday fiyatı belirli bir yüksekliğe ulaşır ulaşmaz Calonne, eski yasalara yönelmek hakkını saklı tutuyordu. Fransızlar homurdansa da sınırlarda ve denizlerde özgürlük zafer şarkısını söylemekteydi. Kumpanyalar tekellerini kaybettiler. Fransız Batı Hint Kumpanyası, Kanada'da serbest ticarete boyun eğmek zorunda kaldı (1769). Tekel hakkını Doğu Hint Kumpanyası'na devretti ve daha sonraları ancak sınırlı koşullar altında bu hakkı tekrar elde edebildi (1785). Antiller'deki sömürgeci çiftlik sahipleri Amerika'yla ticaret ilişkileri kurdular (1779); İngiltere İrlandalılarına, o zamana kadar ambargo altında bulunan yün ve cam eşyayı dışarıya satmaları iznini verdi. İspanya Yenidünya'daki ticaret tekelinden vazgeçti ve uyruklarına ruhsat dağıttı. Japonya bile "splendid isolation"ını (görkemli yalnızlık) gözden geçirip Batı kültürünü tanıtan Hollanda kitaplarının ülkeye sokulmasına izin verdi ve yabancı gemilerin kıyılarını ara durak olarak kullanmalarına ses çıkarmadı (1776).

Dış ticaret hemen her yerde tıkırında gidiyordu: Büyük Britanya'da Liverpool, Londra, Bristol ve Glasgow limanları tam bir gelişme için-

4) Fransız devlet adamları Choiseul (1719-1785) ve Abbe Terray (1715-1778).

5) Fransız devlet adamı (1734-1802).

deydi; denize açılan on gemiden dokuzu "Union Jack"⁶ bandırası taşıyordu. Fransa'da Nantes, zenci ve şeker ticaretinin ana limanıydı, Bordeaux şarap dışsatımının limanı ve Amerika'ya giden ilk yolcu gemilerinin çıkış iskelesiydi (1787). İspanya'da Cadix ve Cartagena'da mal aktarımı giderek artıyordu. Portekiz'de Lizbon, Brezilya'nın sistemli biçimde sömürülmesinden durmadan zenginleşiyordu. Geçirdiği büyük depremden sonra Tajo ırmağı'nın kıyısında yeniden kurulan (1775) kentin en büyük meydanı, çok şey anlatan bir isim taşıyordu: Praço do Commercio.

Ticaret sözleşmeleri ülkeden ülkeye mal değişimini geliştirmekteydi. Eğer sözleşmeye imza koyan iki devlet karşılıklı kazanç sağlıyorsa, üçüncü ülkelere zarar vermeyi hiç de şerefsizlik saymıyorlardı. Fakat sözleşmeler çoğalınca, kötü niyetler uluslararası ticaret için kazanılmış kolaylıkların lehine törpülenip ılımanlaştırıldı. İngiltere Rusya'yla, Rusya Avusturya'yla, Avusturya Osmanlılarla uzlaşıyordu. Fas sultanı Danimarka'yla olduğu gibi, İsveç'le, İngiltere'yle, Venedik ve İspanya'yla da sözleşmeler yapıyordu. Tercih antlaşmaları giderek büyüyen sayıda çoğalmaktaydı.

Böyle ticaret antlaşmalarından biri, önemi ve sonuçları bakımından benzerlerinden farklıdır. 1783'de imzalanan Versailles⁷ Barış Antlaşması'nda 18 madde İngiltere ile Fransa'ya "karşılıklı güven ve iyi niyete dayanan yeni bir uzlaşma sözleşmesi hazırlanması yükümlülüğünü" getirmişti. William Pitt⁸ ile Calonne büyük liyakat göstererek, üç yıl sonra bu sözleşmenin imzalanmasını sağladılar (1786). Bu antlaşmada, o tarihte seksen yılını doldurmuş olan İngiltere ile Portekiz arasındaki antlaşmayı hatırlatan noktalar vardı. Söz konusu antlaşma Portekiz'i, bir bakıma Büyük Britanya'nın kolonisi haline getirmişti. Londra şarap için, Paris de İngiliz endüstri malları için gümrük tarifesinde indirim yap-

6) Union Jack, İngilizce'si "United Kingdom" olan İngiltere ticaret donanmasının ve bu donanmanın taşıdığı bandıranın adıdır.

7) Paris'in güneybatısında bir kent. İngiltere ile daha sonra Amerika Birleşik Devletleri adını alacak 13 Amerikan kolonisi ve Fransa arasında savaşı sona erdiren barış antlaşması 1783'de burada imzalanmıştır.

8) İngiltere başbakanı (1759-1806). 1783-1801 ve 1804-1806 yıllarında ülkeyi yönetmiştir, İngiltere tarihinin en yetenekli devlet adamlarından biri sayılır. (Aynı adı taşıyan babası da (1708-1778) Fransız sömürge imparatorluğunu yıkan İngiltere başbakanı (1757-1761) olarak tanınır.)

çaktı. Başka deyişle, antlaşma hem Fransız tarımının hem de İngiliz endüstrisinin yararındaydı.

James Watt'ın ve taşkömürünün yurdunda endüstri dikkate değer bir ilerleme kaydetmişti. İngiliz imalathaneleri Hindistan'ın pamuklu üretimini mahvetmek ve bu konuda kendilerini dünya piyasasına kabul ettirmek yolunda hayli yol almıştı ve İngiliz ağır endüstrisi de kendisine açık bütün pazarları fethetme niyetindeydi. Buna rağmen Paris hükümeti ne yaptığını biliyordu, ya da bildiğini sanıyordu. Manş'ın ötesindeki endüstrinin, Fransız fabrikalarını olabildiğince kısa sürede üretim araçlarını geliştirip mükemmelleştirmeye zorlayacağını hesap etmekteydi. Bu açıdan antlaşma Fransız endüstrisinin modernleştirilmesini hızlandırmayı ve dolayısıyla sonunda tüketicinin yararına olmayı amaçladığından uygun görülüyordu.

Fransız endüstri ve ticaret çevreleri ise başka görüşteydi: Vaktinden önce rekabet kavgasına girilmiş olmasından dehşete düşmüşlerdi. Biz-zat kuramcılar bile liberal ekonomi ilkelerini unutmuşlar, durumu acı bir dille eleştiriyorlardı.

İlerde bu antlaşma Fransız ekonomisine belki nurlu ufuklar açacaktı, ama şimdilik felaket getirmekteydi. Nitekim Fransa, Manş'ın ötesinden gelen tekstil ürünleri ve demir-çelik eşyayla dolup taşarken, Fransa'nın İngiltere'ye yaptığı şarap ve ipekli dışsatımında hiçbir büyüme olmadı. Normandiya, Champagne ve Dauphiné'de tekstil piyasası ağır bir krize girdi. Zararına iş yapmak, kuyumculuk, saatçilik, oyuncakçılık, çömlek-seramik ve duvar kağıdı yapımı alanlarına da sıçradı. Ticaret dengesi birdenbire bozuluverdi. İflaslar birbirini izledi, işsizlik aldı yürüdü (1787). Başkaldıran işçiler akın akın kentlere geldiler ya da haydut çeteleri oluşturdular. Çok iyi bir hayatı olan ülkede yokluk, yoksulluk ve güvensizlik öylesine gergin bir hava yarattı ki, sonunda siyasal devrimin pusuda beklediği yere varıldı. Genellikle devrimin özgürlük getirdiği düşünülür, fakat bu anda devrimi çağıran ve besleyen özgürlük olmuştu.

AMERİKA'NIN BAĞIMSIZLIĞI

Fransa henüz devrim aşamasına gelmezden önce, on üç Amerikan sömürgeci İngiliz vesayetinden kurtulmuştu. Bu çatışma doğrudan doğruya ticaret tarihiyle ilgili şekilde cereyan etmiştir. Oluşmasının güdülleri, oluş tarzı ve sonuçları ticaret politikasına ilişkin niteliktedir ve güdüm-

lû ekonomiyile serbest ekonomi arasındaki gerilim alanında ortaya çıkmıştır.

Bu gerilimin nedenleri hayli gerilere uzanır ve anayurdun, kolonileri kendisinin öz malı birer av sahası gibi görmek isteyen zihniyetinden kaynaklanmaktadır. Londra parlamentosu Avrupa mallarına, eğer İngiliz veya Amerikan gemileriyle Amerika'ya getirilmemişse ya da daha önce İngiliz limanlarından geçmemişse, bir koruyucu gümrük uygulatıyordu. Bu da kolonilerdeki bütün fabrikaları, özellikle de yün ve demir işleyenleri zor durumda bırakıyordu. Bol miktarda elde edilen kunduz kürklerinden koloni halkı velur şapkalar imal ediyor, fakat İngiltere bunların sadece yapılmış oldukları koloninin sınırları içinde satılmasına izin veriyordu. Yerel bir ağır endüstrinin gelişmesini engellemek için, modern dökümhanelerin, demirçelik ve hadde işletmelerinin kurulması yasaklanmıştı. Bir Boston gazetesi, "Burada yerleşmiş hiç kimse tek cıvata, tek iğne ve tek at nalı yapamaz," diye yazıyordu.

Ancak burada yerleşmiş olanlar bu katı yasalara gizli yollardan karşı çıkmasını da biliyorlardı. Fakat Londra uzun süre buna göz yummak istemedi. Pitt, donanmaya melas kaçakçılığını önleme emrini verdi (1761). Ondan sonra işbaşına gelen Grenville, şeker, çivit, kahve, ipekli kumaş ve pamuklu bezden alınan gümrükleri yükseltti. Öte yandan yasak maddelerin de sayısını artırdı; cam, kâğıt ve çay da yasaklar arasına girdi (1767). Gümrük örgütü güçlendirildi ve amirallik dairesinde kaçakçılık davalarına bakacak mahkemeler kuruldu.

Amerika'da yerleşmiş halk, anayurdun mallarını art arda boykot etmeye başladı. Büyük Britanya dışsatımının azalması Londra'yı telaşlandırdı, tarifelerde indirim, yasak mallar listesinde de bazı değişiklikler yapıldı. Katı tutum ayaklanmaya yol açmıştı, yumuşaklık ise ayaklanmayı ödüllendiriyor ve haklı çıkarıyordu. Anayurdun bu beceriksizliklerini genç Amerika, kendisine olanaklar yaratmak için kullanmasını bildi.

Londra, Batı Hint Kumpanyası'nın çay tekeliğini savunmak isteyince, koloni halkından Kızılderi kılığına giren bir grup kumpanyanın Boston'a demir atan ilk gemisine çıktı ve 342 sandık çayı denize attı (1773). Parlamento dehşete kapıldı ve önlem olarak Boston Limanı'nı kapattı. Karşılıklı mal alıp vermenin yerini, silahları karşılıklı konuşturmak almıştı ve öfkeli anayurt ayaklanan sömürgelerini ticari bir ambargoyla cezalandırıyordu (1775).

Bunun üzerine on üç sömürge aralarında anlaşp bağımsızlıklarını ilan ettiler (1776). Törenle yayınladıkları bildiride, İngiltere'nin kaba-hatleri bir parça abartılarak sayıldı. Bu arada İngiltere'nin "dünyanın her kesimiyle ticaretimizi engellemek" istediği de belirtildi. Bu nedenle, "bir kongrede dünyanın en büyük yargıcının çağrısına uyarak topla-nan koloni temsilcileri," bundan böyle "bütün özgür devletler gibi tica-reti yeniden düzenli çizgisine getirmek hakkını, kısıtlanmadan kulla-nacaklarını" bildirdiler. Burada, özgürlük için kavga vermiş bu adam-ların öncelikli kaygılarının düzeni sağlamak olduğu, belirgin biçimde göze çarpmaktadır.

Savaş geçici olarak kaçakçılığın işine yaramıştı. İngilizler Amerika kıyılarını abluka altına aldığından, ablukayı yaracak gemilere iş çıkmıştı. Bunlar Virginia'dan Avrupa'ya tüütün götürüyor, dönüşte de savaşçılar için kurşun ve barut getiriyorlardı. Böylece savaş İrlanda sularına kadar yaymış oluyorlardı. Onlar için kazançlı bir spor olan bu seferlerde, dev servetler de kazanmaktaydılar.

Savaş Amerikalıları bir para sorunuyla karşı karşıya getirdi. Kâğıt para basmak gibi yardımcı bir çareye başvurmadan savaş finanse edile-

Boston ayaklanması (1773); Kızılderili kılığına girmiş sömürge halkı, Doğu Hint Kumpanyası'nın getirdiği çayları denize atıyor

mezdi. Fakat İngilizler banknot emisyonunu yasaklamışlardı. O halde kendi banknotlarını çıkarmaktan başka çıkar yol yoktu, üstelik bunu yapmakla bağımsızlıklarını tanıtlamak konusunda ayrı bir vesile yaratmış olacaktı. Eşyanın doğası gereği, özgür Amerika'nın Pence ve Shilling ile İngiliz Lirası'nı devam ettirmesi değil, onun yerine en iyi tanıdığı parayı, şu ünlü İspanyol Piaster'ini, Dolera'yı benimsemesi, ki bu paraya "Continental Dollar" diyorlardı, çok daha akla yakındı. Amerikan kongresi tedavüle "Dollar" adıyla kâğıt paralar sürdü, bunlar daha iyi günler gelir gelmez gümüş olanlarıyla değiştirilecekti (1775). Birbiri ardından 42 emisyonla piyasaya sürülen paranın toplam tutarı 200 milyon Dolar kadardı. Bunun ardından on üç devletin her biri de 250 milyon Dolar tutan kâğıt para bastırdı. Kâğıt dolarlar itibari değerlerinin kırkta birine kadar düştü, yarım kilo çay için 90 Dolar, bir çift ayakkabı için 100 Dolar vermek gerekiyordu (1780). Fakat Dolar'ın düşmesi önlenemiyordu, değerinin yüzde birine indi, binde birine indi... Bir berber dükkânında duvar kağıdı yerine kâğıt dolarlar kullanılmıştı, çünkü Dolar duvar kâğıdından daha ucuzdu. Bir şeyin hiçbir değeri olmadığını Amerikanca söylemek isteyince, "Bir Kontinental bile etmez" deniyordu.

Ama enflasyonla da olsa savaş giderleri karşılanmış ve borcu olan herkés bu para politikasından hoşlanmıştı, çünkü bu sayede borçlarından kurtulmuşlardı. Öncüler, Amerikan bozkırlarının fatihleri ve madrabazlar bu konuda aynı kanıdaydılar, öyle ki, barış antlaşmasından on yıl sonra bile Amerika'da ne madeni para basan bir darphane ne de tek bir madeni para vardı. Tedavülde dolaşan sadece kâğıt paralar, bir de yabancı sikkelerdi.

Para durumu büyük bir özen ve dikkatle yeniden düzenlenmeye başlandı: Federasyon devletlerinin para çıkarması yasaklandı, imtiyazlı bir emisyon bankası açıldı (1791), İspanyol Piaster'i ile eşdeğerde olmak üzere Dolar değeri sabitleştirildi, Philadelphia'da bir sikke dairesi kuruldu. Bu da doğu kıyısında oturan mülk ve inanç sahiplerinin, borçlulara, öncülere ve batıdaki insanlara karşı kazandıkları zafer demekti (1792).

Ekonomi de yeniden bir düzene sokuldu, ancak bu düzen pek de liberal anlayışta değildi. İlke olarak "birleşik" olan devletler, birbirleriyle kıskançça rekabet etmekteydiler. New York Devleti, Connecticut ve New Jersey devletlerinin tarımsal ürünlerine yüksek gümrük koyuyor, buna karşılık New Jersey de, New York Limanı'nın güvenliğiyle ilgili bir deniz feneri için anormal derecede yüksek bir kira istiyordu.

Yeni Londra'da ticaret çevreleri, bir yıl boyunca New York'a yiyecek maddesi sağlamayı reddettiler. Batıda yollar yapıldı, fakat bunlardan yararlanmak parayla oluyordu. Amerikan ticaret donanması, çok kısa zamanda dünyanın İngiltere'den sonra ikinci büyük deniz gücü haline geldi. Özellikle Çin ve Hindistan'la yapılan dış ticaret büyük çapta geliştirildi. Ama şimdi Amerikalılar İngiliz gemilerinden büyüklüklerine göre para istiyor ve İngiliz'in mallarından ağır gümrük alıyorlardı. Federal anayasanın kabulünden sonra yabancı gemilerin iş yapabilme koşulları, gerek dışalım mallarından alınan gümrükler, gerek liman paraları, gerekse kara sularında sefer kısıtlamaları bakımından, Amerikan gemilerine oranla çok kötüleşti. Amerikalılar açıkça kendi genç endüstrilerini korumak istediklerinden, Amerikan liberalleri kendilerine özgü bir şekilde hem Merkantilizmi, hem de Navigation Act'i (Deniz Seferleri Yasası) yeniden keşfetmişlerdi. Her zaman hep aynı şey oluyordu: Halklar baskıya karşı özgürlük isteyerek direniyor, özgürlüğü elde edince de, bunu, gerekiyorsa baskı uygulayarak koruyorlardı.

FRANSIZ DEVRİMİ

Fransız Devrimi de kendi gelişim süreci içinde, başlangıçtaki amaçlarından birkaçına aykırı davranmıştır. Liberal ilkeler ortaya koymuş, ulaştığı sonuçlar ise her zaman liberal olmamıştır. Kuramlar ortaya atan aydın tabaka ne kadar hevesle ve ne kadar çok özgürlükten söz ederse etsin, kamuoyu hâlâ eski yöntemleri izliyordu. Seçmenlerin halk meclisine gönderdiği temsilcilerden istediği şeyler, sık sık eski göreneklere ve dolayısıyla eski imtiyazlara takılıp yerine getirilemiyordu (1789). Herkes ayrıcalıkların kaldırılması konusunda görüş birliği içindeydi, fakat kimse kendi imtiyaz belgesinden, vergi indirimlerinden ve alışkanlıklarından vazgeçmiyordu.

Devrim sürecinde tüccarların hiçbir esaslı etkinliği olmadı. Öncele-ri önderlik aristokratlardaydı. Yüzyıllardan beri krallık tarafından kolu kanadı budanan ve sonunda öç almaya kalkan feodal beyler tabakasıydı bu. Daha sonra önderlik avukatlara ve hukukçulara geçti. Bunlar kulüplerde ve toplantılarda, tribünlerde güzel söylevler vermek olanağı bulan kimselerdi. 1789 kurucu meclisinde, üçüncü sınıfın sayıları altı yüzü bulan milletvekillerinden sadece 60 kadarı ticaret adamıydı ve bunların da yalnızca dördü perakende ticaret yapan kimselerdi. 1791

yasama meclisinde ise mesleği ticaret olan temsilcilerin sayısı kırkın altındaydı ve Konvansiyon Meclisi'nde bu miktar daha da azaldı.⁹ Gazeteler sütunlarını sadece siyasal sorunlara ayırıyorlar ve ekonomik nitelikteki haberleri bir yana bırakıyorlardı. Paris, "Tacirler Birliğinin Başkanını, belediye başkanı yaptı; böylece ticaretin düşük düzeydeki saygınlığı yükseltmek istenmişti. Meslek serbestliğinin tam olarak gerçekleşmesi için daha çok zamanın geçmesi gerekcekti. 4 Ağustos gecesinde yalnızca "lonca örgütlerinde reform" yapılmasına değinilmişti (1789). İnsan Hakları Bildirisi'nde sadece ilkeler ortaya konmuştu. 6. madde, "Bütün yurttaşlar... Erdemlerinden ve ehliyetlerinden başka hiçbir fark gözetilmeksizin, her biri yeteneğine göre, bütün şeref, makam ve kamusal hizmetlere eşit şekilde kabul edilirler," diyordu. Ayrıca Meclis, zanaat, ticaret ve serbest meslekler için bundan böyle hiçbir lonca ve birlik olmayacağını da garanti etmişti. Ancak bu da sadece platonik bir görüştü. Fizyokrat Pierre d'Allarde'nın önerisiyle korporasyonların kaldırılmasına kadar bir buçuk yıl daha geçmesi gerekcekti; ticaret yapma izni ve işyeri için belli bir vergi ödemeye bağımlı kılma usulü de tam o sırada kondu. Loncalar ölmüştü, yerini ruhsat belgeleri alıyordu.

"Her yurttaş bir meslek ruhsat belgesi almak ve bunun için de öngörölmüş harcı ödemek kaydıyla dilediği işi yapmakta serbesttir." Yasa

9) Fransa kralı XVI. Louis, ülkenin içinde bulunduğu bunalımdan dolayı "Etats-Généraux" denilen sınıflar meclisini 5 Mayıs 1789'da Versailles'da toplantıya çağırıldı. Mecliste kansoylular ve rahipler sınıfından sonra üçüncü sınıf denilen burjuvaların, kısacası halkın temsilcilerinin görüşü ağır bastı. Böylece Meclis kendisini Ulusal Meclis olarak ilan etti. Kralın meclisin dağılması emrini de dinlemedi (20 Haziran 1789). Fransız Devrimi böyle başladı. 9 Temmuz'da Meclis, kurucu meclis olduğunu ilan etti. Birkaç gün sonra halk Bastille Hapishanesi'ne saldırarak siyasal mahkûmları serbest bıraktı. Ardından İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi yayınlandı. 1791'de meşrutiyet anayasası ilan edildi ve krala "Fransızların kralı" unvanı verilirken yetkileri kısıtlandı. Kurucu Meclis içinde oluşturulan komiteler, çeşitli alanlarda ülke yönetimini doğrudan üstlendiler. Kral ülkeden kaçmak istedi, başaramadı. Papa'nın teşvikiyle Avusturya ve Prusya, Fransa'ya karşı birleşti. Kurucu Meclis'in yerine, yeni bir meclis, Yasama Meclis'i toplandı. Avusturya ve Prusya ile savaş başladı. Robespierre ve Danton'un öncülüğünde devrimciler bir hükümet darbesi yaptılar. Kral tutuklandı ve Konvansiyon adıyla yeni bir meclis toplandı. 1792 yılında Cumhuriyet ilan edildi. Kralın kafası kesildi, İngiltere ve Hollanda'ya savaş ilan edildi. Robespierre Konvansiyon'un başkanı seçildi ve ülkede kanlı bir diktatörlük kurdu. Kraliçenin ve yüzlerce insanın başı kesildi. İktidardan düşürölmönce Robespierre'in de kafası kesildi. Konvansiyon Meclisi yeni bir anayasa kabul ederek, Fransa'da Direktuar Meclisi diktatörlüğü dönemi başladı (1795). 1799'da General Bonaparte konsil oldu. 1804'te bir darbeyle imparatorluğunu ilan etti.

ayrıca görevi sona erdirilen “ustalar” için, daha sonra kâğıt parayla ödenecek bir tazminat verilmesini de öngörüyordu.

Basın bu önlemleri çeşitli yorumlarla selamladı. P. J. Audouin’in *Le Journal Universel*’i kararı onaylıyordu: “Çalışma özgürlüğü insanın en başta gelen haklarından biridir; bu hak kendine özgüdür ve kuşkusuz bütün haklar içinde en kutsalı, en dokunulmaz olanıdır. Sonsuza dek geçerli adalet ve özgürlük ilkelerine göre, Ulusal Meclis’in ustaların yetkilerini kaldırması bir zorunluluktur.”

Marat, kendi gazetesi “*Ami du Peuple*”de geleneği savunuyordu, eski rejimin de savunulması demek değildi bu. “Herkes,” diyordu, “kendi işini kendi kurabilmeli, bunun için herhangi bir yeterlilik belgesi göstermesi gerekmemeli dersek eğer, o zaman çıraklar mesleklerini, kendi alanlarında bir iş becerebilecek düzeye gelmeden değerlendirmeye kalkışacak, bir an önce kendi başına buyruk olmayı, yapacağı iş anlaşmalarda yan çizmeyi veya müşterileri aldatmayı düşünecektir.” Marat tüketicileri bekleyen tehlikelerin de tümüyle farkındadır: “Yakında yalan dolan ve hile, tıpkı ticarete olduğu gibi, zanaat alanında da yaygınlık kazanacak, hem de bu, hayalimizdeki özgürlüğün paha biçilmez kazançları uğruna olacaktır.”

Fakat Kurucu Meclis bu kadarla yetinmedi. Tüccar adı taşıyan ama mesleği avukatlık olan bir Breton milletvekili (Isaac de Chapelier) korporasyonları kaldıran ve bir daha canlandırılmalarını da kesinlikle önleyen yasa önerisini verdi (1791). Meclisin kabul ettiği bu yasa, “aynı meslekten yurttaşları kapsamına alan ne kadar karar varsa hepsini, anayasaya, özgürlüğe ve insan haklarına karşı olduklarından dolayı geçersiz sayıyordu.” Sert yaptırımlarla pekiştirilen ve çok geçmeden ceza yasasında da sağlam esaslara dayandırılan bu ilke, işverenlerin olduğu kadar, hatta daha da fazla emekçilerin aleyhineydi. İşçilerin ve bir ücret karşılığı çalışanların çıkarlarını savunmak amacıyla birlik kurmaları yasaklandığından, bunların yazgısı işverenlerin keyfine kalıyordu. Devrim, devlet ile tek tek yurttaşlar arasına girecek araçların karşısındaydı. Herhangi bir birliğin kurulup aracı olmasını istemeyişiyse, hem bireysel özgürlük adına özgürlüğü, hem de toplanma ve dernek kurma özgürlüğünü baskı altına almış oluyordu.

Bu sistemin kendi mantığı gereği başka alanlara da el atması doğaldı, nitekim meslek birlikleri, dernekler ve ticaret odalarından sonra sıra şirketlere geldi. Çünkü bu kuruluşlar da bireyleri bir araya getirmekte, hem de bunu tam olarak bilinmeyen amaçlarla yapmaktaydı. Böylece

Meclis borsayı kapattı ve en küçüğünden Hint Kumpanyası'na kadar bütün anonim şirketlerin çalışmasına son verdi (1793). "Özgürlük" büyük harflerle yazılmış yaftalar halinde binalara asılmıştı, ama kişisel özgürlük unutulmuştu.

FRANSA YALNIZ KALİYOR

Devrimle birlikte iç ticaret alanında, Roma döneminden beri görülmemiş nitelikte bir rahatlama ve kolaylık yaratılmaya başlandığı da bir gerçektir. Kararsız bir monarşi yönetiminin hâlâ itibar ettiği bütün yerel uygulamalar kaldırıldı ve zorluklar yaratan iç gümrükler, köprü paraları, pazar harçları gibi bütün zincirler kırıldı. Devletin sınırları gümrük sınırları oldu. Bu uygulama dış ülkelerle ticaret ilişkileri sürdürebilen illerin zararınaydı ve buralarda iş yapanları hayli öfkeliendirdi. Bütün ağırlık, uzunluk ve alan ölçülerinde, ondalık sistem esaslarına göre bir birlik sağlandı, ne var ki Fransızlar daha uzun süre libre (454 gr.), kulaç, kesim (23-36 ar) gibi alıştıkları ölçülere sadık kaldılar. Kredi işlerinde faiz oranları yasal biçimde belirlendi. Böylece ticaret, o güne kadar rüyasını bile görmeye cesaret edemeyeceği bir dizi pratik aracın yanı sıra, birlik halinde bağdaşık bir pazara da kavuştu.

Bu ilerlemelerle birlikte, böyle çalkantılı dönemlerde her zaman görülen cinsten bazı gerici hareketler de oldu; yolların durumu kötüleşti, çünkü bu yolların bakımını sağlayan angarya hizmeti kaldırılmıştı. Ayrıca, siyasal kargaşa ortamı yüzünden güvenliği de bozulmuştu. İngiliz-Fransız antlaşmasıyla baş gösteren ekonomik kriz, devrim süresince daha da yaygınlaştı: Örneğin demir ticaretinde talep, piyasaya sunulabilenden on defa daha azdı.

Hububat ticaretinin serbest bırakılması, daha önce de görüldüğü gibi, kötü tepkilerle karşılaştı. Bu serbestliği ilkin Calonne sağlamış, Necker kaldırmıştı; Ulusal Meclis yeniden serbestliğini ilan etti, fakat dışsatımına izin vermedi. Bir defa daha hububat yüklü araba katarlarının ordu tarafından korunması zorunluluğu ortaya çıktı. Fırınlara önünde itişip kakışmalar başladı, buğday ambarları yağmalandı, "fırında çalışacak kadın, erkek ve çocuk" getirmek için Versailles'a gidiliyordu. İyi bir rastlantı sonucu devrimin ilk iki yılında ürün çok iyi olmuş, böylece anayasayı hazırlayan Meclis aldığı kararlarda direnme gücünü gösterebilmişti. Bunu izleyen dönemde kıtlık korkusu yeniden hortladı, yeniden huzur-

suzluklar baş gösterdi. Buğday yüklemiş arabaların ve gemilerin yola çıkmasını engellemek amacıyla halk, Nantes, Douai, Chaumont, Macon ve Toulouseta yollara döküldü (1791). Üzerlerine yollanan ulusal muhafızlar yer yer ayaklananların safına geçti. Beauceda köylü-ler, Morvan Dağları'nda orman işçileri silaha sarıldılar. Telaşa kapılan meclis, hububat yasasına aykırı davranıştan dolayı ceza yemiş veya kovuşturmaya uğramış bütün yurttaşlar için af çıkardı (1792). Fakat bu sorun daha uzun yıllar baş ağrıtmaya devam edecektir.

Devrimin giderleri kâğıt parayla karşılanıyordu ve bu sırada tedavüle çıkarılmış "Asinya" denilen kâğıt paraların değer yitirmesi Fransızları bir değeri bulunan her şeyi elde tutmaya zorlamaktaydı. Kırsal kesim halkı, güvenilmez kâğıtlar karşılığında zahiresini ve etini elden çıkarmaktansa, bu mallarını saklamayı tercih etmekteydi. Savaş halinin sürmesi kıtlığı daha da büyütüyordu, yiyecek maddeleri pek azdı, fiyatlar da durmadan yükseliyordu. Şimdi söz konusu olan şey, malların taşınması özgürlüğü için değil, stokçuları, vurguncuları ve tefecileri ortaya çıkarmış olan özgürlüğün kendisi için savaşıydı. Ulusal Meclis çok güç durumdaydı ve bu yüzden zorlım ve narh önlemlerine başvurmak zorunda kaldı.

Zorlım, herkesin elinde bulundurduğu, her çeşidinden bütün stokları bildirmesi zorunluluğu demekti (1793). Yalnızca ekmeklik buğdayın ve unun değil, şarap, yağ, sebze, meyve, et, tereyağı, donyağı, kömür, tuz, bal, şeker, kenevir, kâğıt, deri, yün, keten, demir ve çeliğin de bildirilmesi gerekiyordu. Üstelik sadece işyerleri değil, evler de bu bildirim yükümlülüğünün kapsamına girmekteydi. Malını satmayıp saklayan ya da bildirimde bulunmayan istifçiler için ölüm cezası öngörülmüyordu. Kilerler, tavan araları ve ardiyeler günün ve gecenin her saatinde komiserlerce denetleniyordu. Ev aramaları, zorlamlar ve kısıtlamaların akla gelebilecek her çeşidi, zaten gözetim altına alınmış bulunan özgürlüğü bütünü ortadan kaldırdı.

Narh, fiyatların serbest bırakılmasıyla ortaya çıkan duruma bir tepkiydi. Fiyatların sürekli yükselmesiyle tüketici, üreticiyle satıcının insafına terkedilmiş, bu durum da yoksulları çok daha büyük bir yoksulluğun kucağına atmıştı (1791). Bu konuda sertlikten yana olanlar, "Özgürlük," diyorlardı, "insanların hiçbir ceza görmeksizin başka insanları aklıktan öldürebilmesine olanak verdiği sürece ham hayalden başka şey değildir." Bundan dolayı Ulusal Meclis hububat için bir narh saptadı, bu önlemin alınmasından dört ay sonra da diğer bütün mallara narh ko-

nuldu, ardından sıra ücretlerin dondurulmasına geldi. Saptanan narhtan pahalıya mal satmak, geçerli bir neden olmaksızın işyerini kapatmak veya ticareti terk etmek, idamla cezalandırılıyordu.

Buna benzer bütün durumlarda hep görüldüğü gibi, açıkça yapılan ticaretin yanı başında, hemen gizli bir ticaret, karaborsa doğmuştu ve fiyatlar yine de gizliden yükselmeye devam ediyordu. Narha saygı gösteriliyor, ancak narhın saptadığı fiyata satılan şarap, içine su katılmış şarap, fanila da, defolu fanila oluyordu. Oysa şarabın iyisi de, fanilanın sağlamı da satılmaktaydı, ama bunun için narhın çok üstünde paralar ödemek gerekiyordu. Hebert,¹⁰ gazetesi "Père Duchesne"de kıyameti koparıyordu: "Sokakta havuç satan küçük esnafa da, büyük toptancı tüccar kadar göz kulak olmalı, zira, Allah kahretsin ki, tüm satıcıların güç birliği yapıp tüketiciye karşı ortak bir cephe oluşturdıklarını görüyorum. Bakkal dükkanında da, kibar ticarethanelerde de aynı zihniyet egemen." Arkasından da giyotin diye haykırıyordu, ona göre çarşının, pazarın malla dolmasını sağlamak için tek çıkar yol giyotini işletmekti. Terör ile narh el ele vermişti.

Halkta dükkanların tezgâhına koyabileceği para yoktu ve bu durumda kent yönetimleri besin maddelerini dağıtmak için tayın karneleri kullanmak zorunda kaldılar. Paris'te ekmek, et ve şeker karneleri vardı. Besançon bunlara tuz ve tereyağı karnelerini eklemişti. Alençon'da sabun, Dünkirchen'de yumurta ve alkollü içkiler, Berguesde mumlar için karne kullanılıyordu. Ülkede yönetimi üstlenmiş bulunan devrim komiteleri yiyecek ve öteberi dağıtan daireler haline geldi; mal darlığını ve pahalılığı halka unutturmak için onların yurtseverliklerine hitap edilirken, birçok şeye gösterişli isimler takıldı. Ekmek "birlik ekmeği" oldu, kilisenin istediği perhizin yerini "yurttaşlık perhizi" almıştı, git-tikçe küçülen et tayınlarına gerekçe olarak yurttaşlık perhizini gösteriyorlardı.

Dış ticarete de durum daha iyi değildi. Başlangıcından itibaren devrim, dış ticareti serbest bırakmayı değil, aksine boğmayı amaçlamıştı. Bütün suç liberal bir zihniyetle yapılmış İngiliz-Fransız antlaşmasındaydı. Fransız endüstrisini krize sürüklemişti. O halde kaldırılmalı ve böylece

10) Fransa'nın en büyük gazetesi Père Duchesne'nin sahibi, devrim döneminin ünlü gazetecisi. Devrimin en solcu kanadını temsil ediyordu. Devrimin bir çeşit komünist yönetim kurmasını istiyordu. Hayli yandaş vardı. Robespierre'in diktatörlüğü zamanında hareket basırdı ve Hebert (1757-1794) giyotine gönderildi.

Fransız endüstrisi kendisine gerekli olan gümrük himayesine kavuşmalıydı.

Anayasayı hazırlayan meclis, belirli limanlar için (Marsilya, Lorient) belirli vergilerden muafiyet haklarını kaldırdı, özel izin belgeleri bulunan kumpanyaların imtiyazlarına son verdi. Ardından milletvekili Goudard yeni bir gümrük yasası hazırlamakla görevlendirildi. Goudard Lyonlu bir tüccardı ve İngiliz-Fransız antlaşmasının acı sonuçlarını bizzat yaşamıştı. Onun hazırladığı yasa taslağı, mamul madde için % 5'ten % 15'e kadar giriş gümrüğü resmi, 21 kalem mal için dışalım yasağı ve çok sayıda mal için de dışsatım vergisi öngörüyordu. Taslak aynen yasalaştı (1791). Sınırlar şimdi Colbert zamanındakinden çok daha sıkı biçimde kapatılmıştı.

Bundan sonra neler oldu? Kestirmesi hiç de güç değil. Ulusal Selamet Komitesi, devlete dışsatım tekeli verdi. Döviz sağlamak için zorla toplanmış şarap, bez ve ipekli kumaşlar yurtdışına gönderildi. Ayrıca dışsatıma ancak tüccar döviz getirme yükümlülüğünü üstlenirse izin veriliyordu. Döviz kontrolü için atılan ilk adımdı bu.

Döviz darlığı sürüp gittiğinden mali işlemler, borsanın kapatılmış olmasına rağmen, Vivien Sokağı'ndaki cafe'de, Amsterdam ve Londra kurlarına göre yine devam ediyordu. Ulusal Selamet Komitesi para değıştirme işi yapanların tümünü mahkemeye verdi ve gazetelerin borsa fiyat listeleri yayınlamasını yasakladı. Gel gelelim devrimin parası (Asinya) dış borsalarda sürekli tepe üstü gitmekteydi (1793).

Üstelik İngilizlerle Fransızlar savaş halinde olduklarından abluka iyice sıkılaşmıştı (1793). Pitt tarafından kararlaştırılmış ablukaya mısilleme olarak, Fransa da İngiliz mallarının ülkeye girmesini yasakladı, ardından, daha da garantili davranmış olmak için, bütün tekstil ürünlerinin ve her çeşit parlak çelik malların da girmesini yasak etti. Sonra da kendi açısından Deniz Seferleri Yasası'na başvurup Fransız donanmasına kolonilerle bağlantı kurma tekeli verdi (1793).

Olağanüstü katılıkta bazı önlemlere başvurulması, kuşkusuz savaş nedeniyledi. Ne var ki bu gecikmiş Merkantilizm, sadece içinde bulunan elverişsiz durumun ve geçici zorunlulukların baskısıyla harekete geçirilmiş değildi. Yapılanlar bazı kışkırtıcıların yönlendirici amaçlarına da uymaktaydı. "Geniş bir çölden kemer, bizi özgürlüğümüzün düşmanlarından ayırmalı," diyordu Paris Komünü'nün temsilcileri. Bu arzuları da gerçekleşti: Gerçekten çölden bir kemer, kuşatılmış Fransa'yı çember içine aldı.

Dış ve iç ticaret alanında durum berhattı. Limanlar ıssızlaşmış, dışsatım dumura uğramıştı; Yakınoğu'ya bile bir şey gitmiyordu. Pamuk kıtlığından pamuklu imalathaneleri kapanmak zorunda kalmıştı. Atlar için yem, yük taşımak için at, kömür için taşıt, yüksek fırınlar için de kömür yoktu. Tacirlerin müşterisi bol, malı kıttı, kâğıt parası çok, bankalarda kredisi azdı. Hepsi de vergi memurlarının, kıymet takdiri yapanların, denetçilerin ve gammazların insafına ya da insafsızlığına terk edilmiş durumdaydı, öyle ki, tüccar zümresinden giyotine baş uzatanların sayısı, Aristokrat zümrenin verdiği kurbanlardan çok daha fazlaydı.

NAPOLÉON'UN GÜDÜMLÜ EKONOMİSİ

Robespierrein¹¹ güdümlü ekonomisi ile Bonaparte tarzı güdümlü ekonomi arasındaki Thermidor¹² ve Direktuvar dönemi özgürlükle zorbalığın, enflasyonla deflasyonun birbirini izlediği ve bütünüyle anarşi izlenimi uyandıran kısa bir perdearası dönemdir. Narh kaldırıldı, borsa yeniden açıldı, spekülasyonlar aldı yürüdü. Küçük çapta yol kesmelerin ve büyük çapta borsa dalaverelerinin yapıldığı dönemdir bu. Ciddi bir ticaret için yeterli güvenlik ortamı yoktur.

Devrim çağıının ablukası ile imparatorluk çağıının ablukası (1805) arasındaki kısa barış döneminin (1803) gerçekten sevindirici bir yanı yoktu, zira İngiltere ekonomik hegemonyasını tehlikeye sokan savaşa sadece biraz ara verip soluklanmak istemişti, o kadar.

18. Brumaire¹³ bir kesimiyle istikrarlı devlet yönetimine gereksinme duyan iş adamlarının eseri idi (1799). Hükümet darbesinin ertesi günü "Moniteur" Gazetesi, "Yeni durumu özellikle ticaret çevreleri selamladılar," diye yazıyordu. Fakat Napoléon "ticaret" ile "tüccar"ı birbirinden

11) Fransız Devrimi'nde Jakobenler Partisi'nin önderi (1758-1794). 1793-1794 yıllarında ülkede bir dikta rejimi kurdu ve bu yıllar devrimin en kanlı dönemi oldu. Paris Komünü'ne dayanarak muhalefeti susturmak istedi. Hebert ile arkadaşlarını yok etti. Konvansiyon Meclisi'ne karşı cephe aldı, fakat bu çatışmada meclis üstün geldi. Robespierre binlerce insanı yollanmış olduğu giyotinde can verdi.

12) Thermidor, Robespierre'in baskısını artırması üzerine devrilip giyotine gönderildiği ve Fransa'nın tanı bir kargaşa içine düştüğü bir aylık dönemin adıdır ve 19 Temmuz 1784 ile 27 Temmuz 1784 tarihleri arasına rastlar.

13) "Devrim takvimine göre söylenen bir tarih, 9 Kasım 1799 tarihidir. Mısır'dan dönen General Bonaparte, Direktuvar yönetimine karşı bir hükümet darbesini o gün gerçekleştirdi ve birinci konsül adıyla iktidarı eline aldı.

güzelce ayırt etmeyi bildi. "Ticaret" için ikiyüzlü sözler buldu ve yükselişini arzu etti, zira onun için kavram bütün ekonomiyi kapsıyordu. Askerlerine hitap ederken, "genel barışı, huzuru ve ticaretin gelişmesini sizlerin döktüğü kana borçluyuz" diyordu. Fransız halkına da, "istikrarlı bir hükümet ve büyüyen bir ticaret, işte benim en başta gelen hedeflerim" diye sesleniyordu. Ne var ki, ticaretin temsilcilerine de kuşkuyla bakıyordu ve helki de bu, yükselişini generalleri kadar onlara da borçlu olduğundan ileri geliyordu.

İmparator olarak küçük tüccarı, düzenli ve dürüst olmaya yöneltmek istiyordu. "Tüccar şerefli insan olmaya, zengin olmaktan daha çok değer vermeyi öğrenecek, lüksün zevklerine karşı tutumlu olmayı tercih edecek, böylece yurttaşların gözünde saygınlığını artıracaktır." Tüccardan çok köylüyü tutuyordu, ona göre "köylü yurduna bağlıdır, oysa tüccarda ne yurduna bağlılık vardır, ne de yurt sevgisi." Perakende ticareti bir amaçtan çok bir araç, bir meslekten çok bir serüven olarak görüyordu. Bu nedenle de böyle bir ticarete serbestlik tanınmasına içgüdüsel olarak karşı çıktı. Konsül ve imparator olarak ekonomik kalkınmayı amaçlayan önlemler aldı, böylece ticaret odaları, ticaret borsası yeniden kuruldu, ticareti yönlendirecek bir danışma kurulu oluşturdu, bir ticaret yasası hazırlattı (1802). Hemen bütün Avrupa'yı fethetmişti, buralarda Fransız ölçü birimlerini kabul ettirdi. Roma modeline göre Simplon ve Mont Cenis üzerinden ulaşım yolları açtırdı, la Rochelle, Marsilya, Venedik ve Anvers limanlarını büyüttü. Bununla birlikte Ren ve Seine ırmakları üzerindeki köprü gümrükleri yeniden kuruldu, ayrıca kent kapılarında da gümrük alınmaya başlandı, hem de eskisinden çok daha yüksek oranlarda. Vergi sistemi iş adamları kadar tüketicileri de kapsamına almaktaydı.

Zanaata ve diğer mesleklerle karşı politikası da kuşkuyla doluydu. Onları yeniden disipline alıştırmak ve loncalara bağlamak istedi. Ayrıca avukatlar, noterler, simsarlar ve sarraflar için de korporasyon gibi örgütler kurdurdu. Fırıncılar ile kasapların loncaları vardı artık. Şarap tüccarlarının sayılarını sınırladı ve onları devlet gözetimi altına aldı. Bez ve ipekli ticaretinde malların markalarına garanti sağladı. Devlet tekellerini geri getirmekten çekinmedi.

Dış ticaret konusunda St. Helena adasında şöyle diyordu: "Modern sistemlerin yanlıgılarına düşmekten kendimi korudum. Ulusların gerçek bilgeliği deneyimlere dayanır." Yalnızca aracılık ve komisyonculuk ticareti yapıldığından, Hollanda da Fransa'dakinin tersine serbest tica-

rete izin vermişti. Buna karşılık her çeşit türünden ve endüstriden yana zengin olan Fransa, ekonomik bakımdan daha üstün durumdaki rakiplerin mallarına karşı kendisini koruması gerektiğini düşünüyordu. Londra'yı, devrimden önce imzalanmış ve Fransız ekonomisini tehlikeli duruma sürüklemiş olan İngiliz-Fransız antlaşmasını tekrar geçerli kılmak için savaşmış olmakla suçluyordu. Her şey Merkantilizm doğrultusunda: Açı dışalım, çok dışsatım yapmak, fethedilmiş ülkeleri sıkıştırıp altın toplamak. Düşünce tarzı böyle olmasa bile, davranış tarzı bu noktalarda belirginleşiyordu. Bu konuda işi, Tuilerie'de¹⁴ ve daha başka yerlerde gizlice altın ve gümüş stokları yapmaya kadar vardırıdılar. Dışalım gümrükleri yükseltildi ya da pamuklu dokumacılığını, demir-çelik endüstrisini ve Lyon'un ipekli fabrikalarını korumak için dışalım yasakları konuldu. Fransa'yı sınırları dışı kapalı bir ülke olarak düşünüyorlardı. İngiliz-Fransız anlaşmazlığı da bunu acı bir gerçeklik haline getirmişti. Trafalgar'dan¹⁵ bu yana denizlere egemen durumdaki İngiliz donanması, Fransa kıyılarını abluka altına almış ve imparatorluk deniz kuvvetlerini korsan savaşlarına zorluyordu. Napoléon'un elinden ise, İngiliz mallarının Avrupa'da satın alınmasını yasaklamak dışında bir karşı abluka uygulamaktan başka şey gelmedi (1806). Berlin, Fontainebleau ve Milano'da yayınlanan buyruklarla, kıta çapında bir "kapıları kapatma" hareketi adım adım gerçekleştirildi; bunun hedefi ekonomik olmaktan çok mali nitelikteydi. Alınan önlemler İngiliz dışalımından çok, bu ülkenin Avrupa'ya dışsatımını engellemeyi amaçladığından, düşmanı aç bırakmayı değil, mali bakımdan çökertmeye yönelikti. Bu da değerli metal stokuna her şeyden çok önem veren Merkantilistlere yaraşır bir akıl yürütmeden kaynaklanıyordu. Napoléon, İngiliz mallarını Avrupa kıtasından uzak tutarsa, hasmının ticaret bilançosunun dengesini bozacağına ve kasasını boşaltacağına inanıyordu.

Aslında hesabı yanlış değildi. Fakat yanlış varsayımlara dayanıyordu. Nitekim İngiltere'ye karşı kıtanın kapılarını kapatmak için İmpara-

14) 1564'de yapılmış krallık sarayıdır, bahçesi çok ünlüdür. Güneş Kralı XIV. Louis'nin Versailles Sarayı'nı yaptırması üzerine önemini yitirdi. Devrimden sonra yeniden kullanıldı. 1871'de bir yangında harap oldu.

15) Trafalgar, İspanya'da Cádiz ile Cebelitarık arasındaki kıyı dağlarının adıdır. 1805 yılında bu kıyılarda İspanya'nın ünlü yenilmez donanması ile İngiltere donanması arasında büyük bir deniz savaşı oldu. İngiliz amirali Nelson'un hayatını yitirdiği bu savaş, İspanya donanmasının yenilgisiyle sonuçlandı. Böylece İngiltere'nin denizlerdeki egemenlik dönemi başladı.

tor bir yığın baskılı önleme başvurmak, bu arada ister istemez birçok ülkeyi işgal etmek zorunda kaldı. Böylece boykota yanaşmayan tarafsız devletleri zor kullanarak kendi safına çekme yoluna gitti. İngiltere'ye gönderilmek istenen ya da yükü İngilizlerin gereksinmesini karşılayacak nitelikte görülen bütün gemilere el kondu, bütün mallara zoralım uygulandı. Öte yandan Londra da İngiliz limanlarına gelecek tarafsız gemileri, bir harç ödenmesi karşılığında izin belgesi almaya zorluyordu. Bu durumda tarafsızlara, biri Fransızlara diğeri İngilizlere gösterilecek çifte belgeyle yola çıkmaktan başka çare kalmıyordu.

Kitanın kapatılmasına karşı doğal tepki, kaçakçılık oldu. Bunda da avantaj İngiltere'deydi. Eski ve yeni müttefiklerinin kendisine İspanya'da, Portekiz'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sunduğu birçok üsse sahipti. Baltık Denizi'ne, giriş çıkışı denetleyen boğaza egemendi, Malta ile Doğu Akdeniz'i kontrolü altında bulunduruyordu. En uygun yerlerde sistemli biçimde antrepolar kurmuştu: Bunlar Holstein'de, Sicilya'da, Balear Adaları'ndaydı ve buraların kıta kıyılarından kolaylıkla ulaşılacak küçük adalar olmasına özellikle dikkat edilmişti: Kuzey Denizi'nde Helgoland, Manş Denizi'nde Jersey ve Chausey Adaları, Atlantik'te Houat, Hoedic ve Glenan adaları, Akdeniz'de Hyere Adası, Lyon Adaları ve Adriyatik'te Dalmaçya Adaları. Özenle saptanmış yollardan İngiliz malları Avrupa'ya sızdırılıyordu. Selanik'ten Viyana'ya, Göteborg ve Danzig'ten Leipzig'e mal akıyordu. Yardakçıları ise Fransa'da bile az değildi: Geceleyin balıkçılar önceden kararlaştırılmış yerlerde ağlarını atıp kayıklarını malla dolduruyor, gümrük memurlarıyla konsüller rüşvetle satın alınıyordu. Napoléon'un safında yer alması gereken kralar, Hollanda'da kardeşi Louis, İsveç'te Bernadotte¹⁶ kaçakçılara göz yumuyor, hatta onları koruyorlardı. İmparatorun kendisi bile askerleri için gerektiği zaman İngiliz mallarını satın alıyordu. Gümrükçe el konulmuş mallar, para karşılığında geri veriliyordu. Bir süre sonra demir, kenevir, kereste ve kınakına gibi zorunlu savaş malzemesi elde edilen hammadde söz konusu olduğunda, İngiliz malları için para karşılığında ticaret ruhsatları verilmeye başlandı (1810).

16) Jean Baptiste Bernadotte (1763-1844) Napoléon'un mareşallerinden biridir. İsveç kralı XIII. Karl, çocuğu olmadığından kendisine varis olarak bu mareşali seçti. (1810) Bernadotte hemen İsveç'i, Napoléon'a karşı savaşa soktu. Waterloo Savaşı'ndan sonra İsveç'in Norveç'le birleşmesini sağladı. 1818'de XIV Karl adıyla kral oldu ve bir krallık hanedanı kurdu. 26 yıl süren krallığı sırasında ülkenin belirgin politikası tarafsızlık oldu.

Böylece abluka ve karşı ablukanın etkisizliği ortaya çıkmıştı. Napoléon Avrupa'sının ekonomisi, Avrupa dışı sevkiyat merkezlerinden ve bunların rekabetinden korktuğundan değişime uğramıştı. Piyasadan kaybolan ürünlerin yerini başka şeyler aldı: Kahvenin yerine karakavuk, çivitinin yerine mavi boya kökü, kırmızı yerine kök boyası, kamış şekeri yerine bal, üzüm şırası ya da yenilir kestaneden elde edilen şeker kullanıldı. Almanya ve Fransa pancardan şeker üretmeye kalkıştı. Napoli ve Malaga pamuk yetiştirmeyi denedi. Fransa basma yapımına başladı. Danimarka ile İsviçre yünlül endüstrilerini geliştirdiler. Bütün pazarlar başkalarının eline geçti. Kıta endüstrisinde yönlendirici rolü, Fransız hububatıyla beslenen Belçika üstlendi. Bir yandan Lüttich'de yüksek fırınlar, öte yandan Gentin iplik makineleri, Verviersin overlok, tarak ve basma makineleri onlara demir ve tekstil endüstrisinde ön sırayı sağladı. Anvers, Hamburg, Marsilya ve Cenova gibi limanlar ıssızlaşırken, iç kesimden belirli yerler (Frankfurt, Strasbourg, Basel, Lyon) meşru ve gayri meşru ticaret trafiği sayesinde canlanmıştı. Ticaret malları da ister istemez ticaret yolları gibi değişti.

İngiltere dayanıyordu. Fakat fırtına doruk noktasına ulaşınca, dış-satım ticareti zorlu bir sınava girdi. Ne deniz aşırı pazarları, ne kaçakçılık alanında gösterdiği parlak başarılar, Avrupalı müşterilerin kaybindan doğan boşluğu doldurabilecek güçte değildi. Hele de Fransa'nın Hollanda'yı ilhak etmesi ve Avusturya'nın da teslim olması, İsveç'in sömürge malları ablukasına katılması ve Yankeelerin de İngiliz isteklerinden bıkararak limanlarını kapatmasıyla, İngiltere takatının sonuna geldi, ticaret geliri çatışmadan önceki gelirinin beşte biri düzeyine düştü. Ama çok geçmeden ufukta daha iyi günlerin umudu belirdi (1810): Rusya kıta boykotuna katılmaktan vazgeçti, İspanya limanlarını İngiliz gemilerine ve mallarına açtı; cephede gedikler açılıyor ve durmadan yeni gedikler ortaya çıkıyordu. Napoléon Avrupa'nın savaş meydanlarında, öncelikle ticaret savaşını kaybetmiş bulunuyordu.

İngiltere'nin zaferi sermayenin zaferidir; deniz gücünün kara gücüne, para sahibinin toprak sahibine, tüccarın askere karşı kazandığı zaferdir. Bu kavgada üstünlüğünü kabul ettiren donanmaydı. İngiliz deniz kuvvetleri daha önce hiç bu kadar güçlü olmamıştı. Napoléon, krallara ve prenslere karşı türlü tehlikeli atılımlara kalkıştığı halde, uluslararası bankalar ağına saygılı davranmış ve vatansız dediği iş adamını hor görmesine rağmen onların sınırları aşarak birbirleriyle haberleşmesine, Cenova'dan Frankfurt'a, Amsterdam'dan Cenevre'ye, Anvers'ten Vi-

yana'ya kadar bütün merkezlerin şubeleriyle birlikte her işi Londra ile birlikte yürütmesine karşı hiçbir girişimi göze alamamıştı.

Napoléon tüccara meydan okudu, ama onu cezalandırmadı, sadece incitti. Tüccar da onun baskılı önlemlerine boyun eğmedi. Rus tüccarı çarını İngiltere'nin safına geçmeye zorladı, Hollanda ve İsveç tüccarı ablukayı parçalattı, Fransız tüccarı karaborsa yaptı ve böylece, sonunda partiyi İngiltere kazandı. Ticaret Napoléon'dan çok acı biçimde öç almıştı.

İNGİLTERE'NİN YÜKSELMESİ

Aynı yıllarda, Fransa politik alanda tehlikeli atılımlara girişirken, İngiltere ekonomisine yeni biçimler vermekteydi. "Endüstri Devrimi" teknik ilerlemenin doruğunda yer almış ve ülke ticaretine yeni bir ivme kazandırmış, aynı zamanda politik gerilemeleri de önlemişti. İngilizlerin politik düzende değişimler yapmak için vakitleri yoktu, çünkü ekonomik yapılarını değiştirmek zorundaydılar.

Sanayi tarihi, 18. yüzyılın son çeyreği ve 19. yüzyılın başlarında, kömürden ve sermayeden yana zengin bir ülkede, kimi büyük kimi küçük icatların nasıl hemen değerlendirildiğini ayrıntısıyla anlatır: John Kay'ın dokuma mekiği, James Watt'ın buharlı tulumbası (1765), James Hargreaves'in mekanik dokuma tezgâhı, Arkwright'in örgü makinesi, Trevithick ve Stephenson'un lokomotifleri ilk ağızda sayılabilecek olanlardır (1767). Aynı dönemde odun kömürünün yerini kok, dövme demirin yerini dökme demir alıyor, çelik yapımı yaygınlaşıyor, demiryolları ulaşımı ve taşımacılığı geliştiriyor, soda sabun fabrikalarında, kurşun karbonatı kap kaçak yapımında, katran tersanelerde kullanılıyordu.

Bu icatlar elbette ki rastlantılar sonucu gerçekleşmemiştir. İngiltere günün birinde yüksek fırınlarında yakacak tek odun bulamama tehlikesi ile yüz yüzeydi, onun için de taş kömürüne el atmıştı. Endüstrisini daha fazla geliştirmek için gerekli iş gücünden yoksun olduğundan makineleri yardıma çağırmıştı. Bu değişikliği finanse etmek için, para darlığı yüzünden kurtuluşu bankada, kredide, değerli kâğıtta, düşük faiz oranında aramıştı. İngiltere tarım ekonomisine dayalı eski geleneğiyle endüstriye yönelik geleceği arasında seçim yapma durumuyla karşı karşıyaydı. Kararını çabuk verip tarım ekonomisini feda etti. İngiliz tüccarı bundan böyle artık hububat dışalımını, demir ve tekstil ürünleri dışatımı yapacaktı.

Nasıl Kartacalılar gidip geldikleri deniz yollarını, Çinliler ipek yapımının reçetesini, Venedikliler ayna imalinin sırrını başkalarından gizlemişlerse, İngilizler de teknik yeniliklerini kimseye öğretmemek konusunda kıskançça bir titizlik göstermişlerdir. Belçika örgü makinesinin yararlarını anlayınca, Gentli bir sepici kendisini bakkaliye tüccarıymış gibi göstererek Manş'ı geçmiş, bir makineyi söküp her bir parçasını şeker ve kahve çuvalları içine saklamış ve İngiliz savaş gemilerinin denetiminden sıyrılarak ganimetini kıtaya getirmişti. Fransa demir cevherinin kokla eritildiğini duyunca, yeni yöntemi öğrenmek için usta işçileri altınla satın almış ve Fransız iş adamlarını Galler'de işçi olarak çalıştırmıştır.

Seri üretimin ucuz fiyatla mal satmaya olanak verdiğini, çok ve ucuz mal satmanın az ve pahalı mal satmaktan çok daha kazançlı olduğunu, diğer ulusların hepsinden önce İngilizler keşfetti. Teknik ilerlemenin, zenginliğin önemli kaynağı olduğu anlaşılmıştı.

İç ticaret artık daha iyi taşıma araçlarına sahipti. Öncü girişimciler kömür, demir, taş ve kum taşımak için kanallar açtılar: Bir kanal Worley'den Manchester'e açılıp oradan da Mersey Irmağı'nın ağzına ulaştı (1777). Büyük Kanal, Mersey'i Trent'e, dolayısıyla Kuzey Denizi'ni İrlanda Denizi'ne bağladı. Wolverhampton Kanalı Midland'tan Severn'e gitmek olanağını verdi. Oxford ve Coventry kanalları açıldı (1767). Kontlukların yollarında hâlâ yol geçiş parası alınırken, Coalbrookdale ile Severn, Wandsworth ile Croydon, Stockton ile Darlington arasında demiryolları yapıldı (1825).

İngiltere ile Fransa arasındaki savaşın zorluklarına rağmen teknik ilerlemeler aralıksız sürüp gidiyordu. İngiltere dış dünyayla bağlantılarını kesmemişti, denizlerin efendisiydi ve "sahipsiz" kalmış Fransız ve Hollanda sömürgelerini de ele geçirmişti: Antiller, Senegal, Madagaskar ve Cava (Barış antlaşmasında geri verildi), Île de France, Cape ve Seylan (kendisinde kaldı). Bu arada Hindistan'da, serbest kaldığından etkisini daha da artırmak olanağını buldu ve buraya iyice yerleşti. Hint Okyanusu ve Atlantik'i Büyük Britanya'nın suları yapmak amaçlanıyordu. İngiliz ticaret dünyasının amaçları doğrultusunda, deniz gücünün yardımcıla bir imparatorluk doğmaktaydı.

Napoléon Savaşları, liman olarak sadece Londra'yı değil, borsa merkezi olarak da Amsterdam'ı kesin şekilde haritadan silinecek duruma getirdi. Şimdi daha çok emtia borsası olarak çalışan borsanın yanında, özellikle esham tahvilat borsası olarak bir bina, "Stock Exchange" ku-

ruldu (1801). Bütün bankalar bunun çevresinde gişelerini açtılar ve bütün bir yüzyıl boyunca Londra kenti kur değerlerini dünyaya dikte ettirdi. İngiltere de parasal bunalımlarla karşılaşmıştı. İngiltere Bankası, kâğıt paraların istenildiğinde altına döndürülmesi serbestisini kaldırmak zorunda kaldı (1797). Fiyatlar ücretlerden daha fazla yükseldi ve hayat düzeyi düştü (1813). Sterlin değerinin üçte ikisine indi. Fakat Napoléon, eğer İngiliz Lirası devrim parası Asinya'nın yolunu tutarsa, düşüşüyle İngiltere'yi de ardı sıra sürükleyeceğini sanmakla yanılmıştı. Zaferler İngiliz parasına yeniden değer kazandırdı, öyle ki, giderek altına eş bir değer kazandı.

Barış olduğunda İngiltere hiç de gücünden bir şey yitirmiş değildi. Savaşın yıkımlarına doğrudan maruz kalmamış adada ne yakılmış bir çiftlik ne yağmalanmış bir ev vardı. İngiltere savaş alanlarında ve denizde de pek az insan kayba uğramıştı. 18. yüzyılın ortalarında 7 milyon olan Büyük Britanya nüfusu, şimdi 13 milyonu geçmişti. Ticaret çevreleri bu halkın içinde son derece küçük, fakat yönlendirici güce sahip bir azınlık oluşturuyordu. İngiliz ticaret politikasının, korumacılığının ya da liberalizminin ilkeleri hakkında henüz kesin tavır alınmış değildi. Yirmi savaş yılı güdümlü ekonomiye yol açmıştı. İngiltere, makinelerinin ülke dışına çıkarılmasına engel olmuş ve ekmeklik tahılını elinde tutmuştu. Anonim şirketler ve işçi birlikleri yasayla engellenmişti. Fakat İngilizler bu yasağa kulüpler, birlikler, dernekler, mahfeller ve tüccar birlikleri kurarak karşılık verdiler, ki daha sonra bu tüccar birlikleri ticaret odalarına dönüştü.

Büyük Britanya bir konuda olumlu bir jest yaptı ve kuşkusuz bunda gene çıkarı söz konusuydu: Antiller'de bir zenci ayaklanmasından sakınmak için köleliği kaldırdı. Fakat rakiplerinin köle işgücüne dayanmalarını hoş görmeyeceği için de, Viyana Kongresi'nden¹⁷ köle ticaretini yasaklayan tantanalı bir karar çıkarttı ve bu karara dayanıp denizlerin polis gücü olarak, yüzyıllardır yapılan köle ticaretini engelledi.

İngiliz politikası kendine dönüş yolunu bulduğu ölçüde liberalizme yöneldi, büyüklüğünü giderek belirginleştiren de bu yol oldu. Devrim-

17) Viyana Kongresi (1815), Avrupa'da krallıkların Napoléon Savaşları yüzünden bozulan düzenini geri getirmeyi, eski imtiyazları yeniden kurmayı, düşünme, yazma ve öğretme özgürlüklerini kısıtlamayı, kısacası büyük devrimden önceki günlere dönüşmeyi amaçlayan kararlar aldı. Bunun sonucu, yer yer şiddetli tepkilerin parlak vermesi, yeni düşmanlıkların ortaya çıkması oldu.

den önce İngiliz endüstrisinin Fransız pazarına girmesini sağlamak amacıyla bir ticaret anlaşması yapan Londra, Amerikalılarla yaptığı kardeş savaşının sonunda, bu ülke ile bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşmayla her iki tarafın ticareti alabildiğine liberalleşiyordu. 19. yüzyıl boyunca liberalizm ilkelerini aynı şekilde, çıkarları için kullandı: Zayıf ulusların silahı korumacılıktı, güçlülerinki ise liberalizm.

PARASAL FELAKETLER

Savaş ve devrim yılları, paralar için de zorlu bir sınav dönemi oldu. Dolar'ın varlığını nasıl fırtınalara borçlu olduğunu ve İngiliz Lirası'nın bunalımı nasıl atlattığını yukarda belirtmiştik. Fransa'da Law'ın borsa iflasından üç çeyrek yüzyıl sonra yeni bir kâğıt para enflasyonu felaket halini aldı.

Fransızlar öteden beri kâğıt paraya karşı çok güçlü bir ürkeklik duymaktaydılar. İngiltere Bankası gibi yararlı bir kuruluşu kurmaya bile yanaşmadılar, sonunda bir iskonto bankası (bono kırarak kredi veren banka) kurulması uygun görülümüşse de, bu da banknotların Paris'ten dışarı çıkarılmaması koşuluyla gerçekleşmiştir (1776). Devrim başlayıp da, giderleri karşılamak konusunda kâğıt paraya dönüş tek çıkar yol gibi görüldüğünde bile, bu düşünce hâlâ dehşet uyandırmaktaydı. Bununla birlikte piyasaya sadece hazine dairesinin kâğıt paraları çıkarıldığı için kamuoyunun rahatlatılması sağlandı (1789). "Asinya" denilen bu paranın geçerliliğini, karşılık olarak devlete ait toprak varlığının, yani önce kilisenin, ardından da ülkeden kaçmış kansoyluların elinden alınmış arazilerin gösterilmiş olması sağlıyordu. Bu banknotların, çiftlikleri ve diğer taşınmaz malları temsil eden bu alacak belgelerinin, değersiz olması düşünülebilir miydi? Ne var ki bazı Fransızlar, II. Yekaterina'nın Ruslara bahsettiği "Assignatzia"ların –karşılığında araziler gösterilip değeri garantilenmiş olmasına rağmen– nasıl değersizleştiğini bilmekteydiler.

Asinya'ların kaderi, psikolojik bakımdan kuşkuyla karşılanmak oldu. Üstelik hazine dairesi, darda kaldıkça ikide bir banknot basımevini harekete geçiriyordu: Kurucu Meclis'in sonunda 1.800 milyon, Yasama Meclisi'nin sonunda 2.700 milyon, Thermidor'dan önce 9.200 milyon ve Konvansiyon'un sonunda da 29 milyar para basılmıştı. Direktuvar yönetimi enflasyona son vermek amacıyla Asinya'ların yerine başka

para çıkarınca, bu paradan 45 milyar bastırdı (1796). Bu kâğıt para seli içinde fiyatlar da başını almış gidiyordu. Ekmek 1.000 kat, çeker 1.500 kat pahalandı (1796). Bir Louisd'or 18.000 Lira'ya yükseldi. Asinya'ların sonu lağım suları oldu.

Bu işin perde arkasında sorumlular aramak gereksizdi; keza suçu İngilizlerin çevirdiği parasal dolaplara, sahtecilere, tefecilerin ve borsa vurguncularının entrikalarına, aristokratlara yüklemeye kalkışmak da anlamsızdı. Ödemelerin altın ve gümüşle yapılmasını yasaklayıp piyasaya demir para sürülmesi de boşuna bir çaba oldu. Asinya'ya karşı olumsuz tavır takınanları ölüm cezasıyla korkutmaya kalkışmak da bir işe yaramadı. Aynı şekilde saklanan değerli madenlere el koymak, dünyaya altının pislik olduğunu haykırmak da boşunaydı. Herkesin gözü önünde kâğıt para klişelerini yakmak da bir etki uyandırmadı. Halk "cumhuriyet" in kâğıt parasının sözünü bile etmemek istemiyordu.

Üstelik bir de bazı kimselerin veya kurumların piyasaya sürdüğü özel paralar vardı. Sayıları da bir hayli olan bu paralarla kargaşa adamakıllı büyümişti (1791). Özgürlük adına Kurucu Meclis, bütün yurttaşların tedavüle para çıkarmasına izin vermişti. "Her özel kişinin," diyordu Cambon,¹⁸ "yurttaşların güveninden yararlanmaya hakkı vardır, yani onun 'güvene dayalı para' çıkarmasını yasaklamak olanaksızdır." Böylece Fransızlar kökenleri çeşitli, yığınla kâğıt paranın ortalığı kaplayışına tanık oldular. Bunların kimi yurtsever amaçlarla kurulmuş derneklerce, kimi yerel yönetimlerce, kimi de sanayiciler, bankerler, tüccarlar, kahvehane sahipleri vs. tarafından çıkarılmıştı. Aslında bunlar gündelik alışverişler için gerekli bozukluklardı ve değerce daha büyük Asinya'ların karşılık gösterilmesi gerekiyordu. Gerçekte kimse de kimin neyi piyasaya sürdüğünü artık sormuyordu. Nitekim Maison de Secours (Yardım Evi) diye bir kuruluş, 18 milyon kâğıt para çıkarmış, sonra da iflas etmişti (1792). Yasama Meclisi, daha sonra da Konvansiyon bu anarşiye son vermek zorunda kaldı, böylece artık bir güvensizlik parası haline gelen "güvene dayalı para" ortalıktan çekildi.

Fransızlar böylesine kötü kullanılmasından dolayı bir kez daha kâğıt paradan vazgeçtiler. Sıfırı tüketmiş banknotları bırakıp eski, sevgili gümüş paralarına döndüler. Bonaparte Fransızlara tekrar eski adı verilen "Frank"larını sağladı, bunların altın ve gümüş değerleri kesin biçimde saptanmış bulunuyordu (1803). Aynı zamanda, fakat olağanüstü

18) Fransız devlet adamı (1754-1820).

derecede bir sakinlikle bir de banka sundu. Bu banka, sadece “Paris”te ve çok az miktarda banknot çıkarmakla da görevlendirildi. Çok tehlikeli, atak bir girişimdi bu, çünkü kısa süre öncesine kadar lanetlenen kâğıt parayla yeniden bir imtiyazı canlandırmaktaydı. Fransızlar surat astılar. Fransa Bankası’nın çıkardığı bu “Frank”ın karşısında kuşkulu bir tavır takındılar, hele de Trafalgar yenilgisi yaşanınca, kâğıt paralarını gümüş parayla değiştirmek için banka gişelerine koştular (1805). Bekleyenler daha gecedan uzun kuyruklar oluşturmıştı. Kalabalık polis kordonunu vardı. Sokaklarda toplanılması yasaklandı, para değiştirme işinin belirli zamanlarda yapılması kararlaştırıldı. Gümüş Frank’a karşılık kâğıt Frank % 10 değer kaybetmişti. Ancak Austerlitz¹⁹ zaferiyle bu kuşku bulutlan dağıtılabildi.

Fakat Fransızlar yine de, imparatorluğun son gününe kadar kuşkularından kurtulamadılar. Bankanın devletle içli dışlı olması tehlikeliydi. Asinya krizi kolayca yinelenebilirdi. Eğer yenilgiler rejimi ardı sıra batağa sürüklerse, o zaman mutlaka parayı da birlikte götürürdü. Oysa banka, Frank’ın iyi durumda kalmasına yardımcı olacak kadar küçük çapta emisyonlarla yetinmekteydi.

Mollien,²⁰ “Majestelerinin imparatorluğu,” diye yazıyordu, “dünyada parası değişmemiş ve kötüleşmemiş tek devlettir, hemen bütün öteki devletler kâğıt para vebası illetinden az ya da çok zarar görmüşlerdir.”

Doğrudur. Rusya’da Osmanlılar ve Fransa ile savaşılmaya Ruble-Asinya’ların değer kaybetmesine yol açmıştı (1786). Bunların tedavüle çıkarılması işi, biri Moskova’da, biri Petersburg’da iki bankaya havale edilmişti. Kısa bir süre sonra tek bir banka bunların yerini aldı ve en sonunda hazine dairesi bu görevi üstlendi. Çar Alexander bütün banknotları devletleştirdi, buna karşılık bütün kamusal borçları rehin gösterdi, ayrıca banknot basımını durduracağını vaat etti. Fakat verilen söz, Napoléon’un büyük ordusu Rusya’nın içine dalınca unutuldu (1812). Rus karşı saldırısı Avrupa’nın içlerine kadar ilerledi. Ruble-Asinya altın değerinin dörtte birine kadar düştü ve bütün yüzyıl boyunca bir daha da kendini toparlayamadı.

Avusturya kâğıt parayla çok daha kötü duruma düştü. Viyana Kent Bankası (1761) “Banco-Zettel” adıyla, bir Gulden değerinde banknot çıkarmak cüretinde bulundu (1796). Fransa’ya karşı savaşa girilmesi,

19) Bugünkü Çek Cumhuriyeti’ndeki Brno kenti yakınında bir kasaba. Napoléon 2 Aralık 1805’te burada, Avusturya ve Rusya müttefik ordularını büyük bir yenilgiye uğrattı.

20) Napoléon’un bakanlarından (1758-1850).

narh uygulanmasına ve devlet hesabına tedavüle çok sayıda banknot çıkarılmasına yol açtı (1805). 100 gümüş Gulden, Austerlitz Savaşı sırasında 150 kâğıt Gulden, Wagram²¹ Savaşı sırasında 400 ve daha sonra da 1.200 kâğıt Gulden oldu (1811). “Babaca bir kaygıyla” imparator Franz, “kurtarıcı” adı verilen yeni bir kâğıt parayı, Banco-Zettel’in yerine, ondan beş kat değerli olarak tedavüle çıkardı. Amaç deflasyondur, fakat sonuç çok daha zorlu, yeni bir enflasyon oldu.

İspanya, doğrudan doğruya hükümetin gözetiminde bir emisyon bankası olan San Carlos Bankası’nı kurmuştu (1782) ve bu bankanın banknotları Paris borsasında spekülasyonlara hız verdi. Bankayı kurduran bakan Campamónés, bu bankanın yardımıyla İspanya’yı modernleştirmeyi, yolların ve kanalların yapımını finanse etmeyi amaçlamıştı. Fakat bu barışçıl çalışmaları hemen savaş giderleri izledi ve konvertibilitesi, yani değiştirilebilirliği olmayan İspanyol banknotu, bütün öteki paralar gibi değer kaybetti.

Amerika Birleşik Devletleri Dolar’ının ilk yılları da kolay geçmedi. Anayasa gerçi federasyondaki devletlere banknot çıkarmayı yasaklamıştı, ama banka kurmak bu yasağın kapsamına girmiyordu (1811). Federal Bank’ın tedavüle para çıkarma imtiyazının süresi sona erip senato da bu sürenin uzatılmasını reddedince, devlet bankalarının sayısı arttı ve bunlar çok geçmeden haklarını kötüye kullanmaya başladılar. İngiliz-Amerikan Savaşı karmaşıklığı öylesine artırdı ki, kâğıt paralar değerlerinin yarısını yitirdiler (1812)

Avrupada pek çok banka kapandı: Depozito parasının yaratıcısı Venedik Bankası, uzun süre dünyadaki tüm kredi bankalarının kraliçesi sayılmış olan Cenova’daki ünlü San Giorgio Bankası, kısa süre öncesine kadar Avrupa’nın para transfer merkezi olmuş, fakat Fransız işgali ve abluka yüzünden ayakta duramaz duruma düşmüş Amsterdam Bankası kapananlar arasındaydı. Savaşlar acıma nedir bilmiyordu.

DEĞİŞEN ZAMAN, DEĞİŞEN TÖRELER

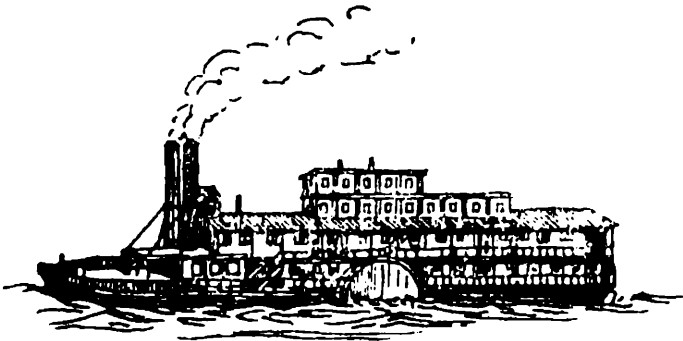
Endüstride ve politik alanda devrimlerin yapıldığı yıllarda dünya, Amerika’nın keşfini izleyen yüzyıldaki kadar büyük değişikliklere uğradı. 1750

21) Viyana yakınlarında bir köy. Napoléon 1809’da burada Avusturya ordusunu yenilgiye uğrattı.

yıllarında doğmuş bir tacir, felsefecilerin boğulduğunu iddia ettikleri özgürlüğün her geçen yıl biraz daha arttığını, sonra da bu özgürlüğün zaferini resmen ilan ederken karanlıklara nasıl gömülüp kaybolduğunu gördü. Yine aynı tacir, fiyatların başını alıp gitmesinin, Asinya rezaletinin, kıtadaki abluka uygulanmasının acılarını yaşadı. Loncaların kaldırılmasına, eski ölçü birimlerinin değişmesine, krallığın ve cumhuriyetin birbiri ardından yıkılmasına, ayrıca ulusların ve mal üretimi biçimlerinin uğradığı değişikliklere de tanık oldu.

Kuzey Amerika'daki gibi yeni devletler doğarken Venedik gibi eski devletler öldü. Tırmandığı doruktan aşağı yuvarlanan Hollanda'yla, zenginleşen Belçika yeniden birleşti. Almanya'daki, çok sayıdaki küçük devletler düzeni değişti, devletlerin sayısı hem azaldı hem de daha büyüdü. Rusya batıya doğru ilerledi. Avrupa halklarında ulusçuluk hareketi güçlendi. Gümrük engelleri yine zorluydu, fakat sayıları eskisi kadar çok değildi artık. Ulusal devletler iç gümrükleri kaldırmışlar, ama sınır gümrüklerinin vergi oranını da yükseltmişlerdi.

Dünya teknik alandaki yenilikleri hayretle seyrediyor ve bunlardan ticaretin yardımcı araç olarak her geçen gün nasıl biraz daha çok yararlandığını görüyordu. Tulumbarlar ve makineler şimdi buhar enerjisi ile çalışıyor, yine aynı enerji taşıtları yürütüyordu. Bu enerji su üstünde de yelkenli gemilerle rekabete girişmişti. Dionysius Papin'in bir buharlı gemiyle Fulda Irmağı'nda akıntı yukarı gitmeyi denemesinden sonra (1707), aynı deneyi Jouffroy d'Abbans Saône Irmağı'nda (1783); Symington, Clyde'da; Fulton, Seine'de ve Hudson'da yaptılar. Mississippi

1850 yılında Amerikan ırmak vapuru

üzerinde ilk düzenli buharlı gemi seferleri başladı. Karada ise boynuna gem takılan buhar enerjisi, yük hayvanlarını saf dışı etme hazırlığındaydı. Cugnot Paris'te, Murdock Londra'da (1769), Evans Philadelphia'da, Trevithick Galler'de (1803) lokomotif geliştirme çabasıındaydı. Aynı günlerde ilk demir köprü İngiltere'deki Sever Irmağı üzerinde ve ilk asma köprü Amerika Birleşik Devletleri'nde kuruluyordu. Taşıma aracı olarak denizde yelken ve karada at, yapı alanında kereste ve taş gibi, üstünlüklerini henüz koruyordu, ama biraz ileriye görenler bu durumun değişeceği günlerin yakın olduğunu sezmekteydiler.

Ticaretin cehresi değişiyordu. Artık burjuvalara özgü bir tekel değişti. Kanserlular da bu alanda çalışmak hakkını elde etmişler ve hatta II. Yekaterina'dan imtiyaz isteğinde bile bulunmuşlardı. Yahudiler de Prusya'da eşit haklara sahip yurttaş olmuşlardı. Mal sürümünde yeni yöntemler geliştiriliyordu. Kitle üretiminin yararlarının keşfedilmesi satıcıları da küçük dükkanlarından vazgeçmek zorunluluğuyla yüz yüze bırakmış, bu da onların sistemli biçimde bir araya gelmelerine yol açmıştı. Paris'te, Palais Royal'ın sütunları arasında bir çarşı oluşturulması, bu birleşmenin ilk örneklerinden biriydi. Bir Hollanda şirketi, modayı yönlendiren kentin Saint Denis Sokağı yakınlarında, "Batavya Sarayı" adıyla büyük bir mağaza, bir çeşit çarşı kurdu. Bundan pek uzakta olmayan bir yerde Pygmalion mağazasında çok çeşitli fantezi eşya, kumaşlar, giysiler, süs ve takı öteberileri satılıyordu. Bordeaux'da atılımcı bir tüccar, ipek ticareti için bu işin bütün yan dallarını bir araya getiren büyük bir ticarethane kurmuştu. Sergiler düzenleme düşüncesi gerçi yeni bir şey değildi, ama şimdi Prag'da ve Paris'te bu düşünce ciddi biçimde ele alınmıştı (1791). Mars Meydanı, Louvre Sarayı'nın avlusu ve Sakatlar Katedrali'nin önündeki boş meydan, Direktuar yönetimince sergi yerleri olarak ayrıldı. Amaç hep aynıydı: Endüstrinin en yeni ürünleri sergilenmeli ve ilgilenen meraklıların dikkati çekilmeliydi.

Abluka ve yoksunluk yılları keyfe düşkünlüğü körtüklemişti. 1805'ten sonraki yıllarda İngilizlerin içtiği çay, Fransızların içtiği kahve, daha önceki yıllarla karşılaştırılamayacak kadar arttı. Batı Avrupa ve Amerika şimdi dikkati çekecek miktarlarda şeker, çikolata, şarap, bira ve tütün tüketiyordu. Genel gelir yükselmekte, ancak bunun toplum içinde dağılımı ciddi bir sorun yaratmaktaydı. Zenginler daha zengin olurken yoksullar giderek daha da yoksullaşıyordu. Özellikle el sanatlarının endüstriye kurban edilmesi tehlikesiyle yüz yüze bulunan İngiltere'de, halkın kentlere üşüşmesi hayat düzeyini iyice aşağıya çekmişti. Man-

chester ve Liverpool'da pek çok işçi, ancak izbe konutlarda oturabiliyordu. Belçika'da bir işçinin ücreti, her gün bir ya da iki kilo kara ekmek almaya bile yetmiyordu.

19. yüzyılı nitelendirecek yasalar biçim kazanmıştı: Kapitalizm ve halk yığınlarının yoksulluğuydu bu. Ticaret kendisine sağlanan olanakları geliştirme çabasıydı. Enerjiyle çalışan taşıtlar, bankalar ve kâğıt paralar, büyük mağazalar, sergiler hep onun içindi. Değişim sürecinin üzerinde yürüyeceği yol belirlenmişti; başlayan yeni yüzyılın işi, bu yolda sonuna kadar ilerlemek ve olanağını bulursa, o güne kadar ertelenip durmuş olan kararı, güdüm ile serbestlik arasında bir tercih yapma kararını vermektir.

BİR ESKİCİ BAŞARIYA NASIL ULAŞTI?

Becerikli tüccarlar için yıllar verimli geçiyordu. Yeni türde yaşama alışkanlıkları yeni gereksinimler ortaya çıkarıyordu. Yapılacak iş, bunları karşılamasını bilmektir. Endüstri Devrimi yeni tür araçlar getirmişti. Yapılacak iş, bunları kullanmayı bilmektir. Siyasal çalkantılar ardı sıra yoksullukları, yoklukları getiriyor, borsalarda fırtınalar esiyordu. Savaşların yığınla öteberiye gereksinmesi vardı. Bütün bunlar da para kazanmak, servet sahibi olmak isteyenler için hiç de kötü durumlar değildi. Kimi icatlar yapar, kimi de politika, kimi şan şeref kazanır, kimi de alış-veriş yapar, vurgun vurur ve para kazanır.

Böyle biri Frankfurt'taki "Yahudiler Sokağı"nda dünyaya gelmişti. Çarpık çurpuk taşlar döşeli, daracık bir sokaktı burası; ortasından çirkef suları akar ve iki yakasında viran evler birbirine bakardı. Üç ya da dört katlı olan bu evler gerçekten tam bir Ortaçağ yapısı görünümündeydi. Burası Frankfurt Yahudilerinin gettosuydu. Sayıları beş yüz aile olarak sınırlanmış ve yılda sadece on iki düğün yapılmasına izin verilmişti. Teorik olarak yalnızca pazar meydanında ve Yahudiler Sokağı'nda bir şey satabilirlerdi, fakat uygulamada bu kuralın dışına çıkmayı çok iyi biliyorlardı.

Yeni doğan bebeğe Mayer Amschel adını verdiler (1743). Kendisinden bir buçuk yüzyıl önceki ataları, aynı Yahudiler Sokağı'ndaki bir başka evin bodrum katında, kırmızı tabelalı bir dükkânda eski öteberi satmışlardı. Elchanan'ın oğlu Isaak, o zamanki geleneğe göre Isaak Elchanan, bu yüzden "kırmızı tabela" diye adlandırıldı. Firmanın tabelası aile adı oldu ve Isaak'ın soyuna "Rothschild"ler denildi.

Kırmızı tabelalı ev çökme tehlikesiyle yüz yüze kalınca, aile, Mayer Amschel'in çocukluğunu geçireceği eve taşındı. Komşular bu eve "arka tava" derlerdi ve Rothschild ailesi burada eski öteberilerini satardı. Hurda demir, demir eşyalar, tencereler, eski giysiler ve arada sırada para burada el değiştirirdi. Üç yüz tane bağımsız hükümdarın kendi sikkesini bastırduğu o zamanki Almanya'da, para ticareti yapmak özellikle beceri ve bilgi isteyen bir işti.

Ticaret küçük Mayer Amschel'in hoşuna gidiyordu. Onu Fürthe, haham okuluna gönderdiler, ama Yahudiler Sokağı hayatının temel taşı olarak kaldı.

Mayer Amschel kurduğu imparatorluğu Frankfurt'taki Yahudiler Sokağı'ndan yönetiyor

Pili pırtıların veya hurda tencerelerin nasıl elden çıkarılacağını, Duka altınının Gulden'le, Taler'in Caroli ile nasıl değiştirileceğini öğrendi.

On iki yaşındayken Mayer Amschel babasını kaybetti (1755). Fakat ne istediğini biliyor ve hiçbir şeyden çekinmiyordu. Babası ona gizli bir hazine bırakmıştı, bir eskici dükkânı ve bir parçacık dalavere ile kurulmuş bir hazineydi bu. Gelecek onu korkutmuyordu. Üzerleri hükümdar kafalarıyla süslü altın ve gümüş sikkelerin hepsini tanıyordu; onları sayıyor, tartıyor, değerlendiriyor ve her birini aynı ayrı okşuyordu; keyfi yerindeydi.

On sekiz yaşındayken dükkânı erkek kardeşlerine bırakıp Hannover'de Oppenheimer Bankası'na çırak olarak girdi. Orada General Erstorff diye biriyle tanıştı. Bu adam o sırada Hessen'de²² egemen olan hamedanla yakın ilişkideydi ve sikke toplama meraklısıydı. Mayer Amschel ona güzel ve nadir parçalar buldu. Bankadaki işinde pekâlâ kalabilir ve yükelebilirdi, fakat sılı özlemi ağır basınca gettoya, Yahudiler Sokağı'na geri döndü.

Yirmi bir yaşındayken yine Frankfurt'taydı. Siyah sivri sakalı ve pudrasız perukası ile (Yahudiler pudralı peruka taşıyamazlardı) güzel görünüşlü bir delikanlıydı. Koleksiyonunu bavulunda taşıyarak sikkeleri ve kataloglarıyla kapı kapı dolaşıyordu. Daha çok da varlıklı müşterilerle iş yapmayı yeğlerdi. General Erstorff'unu yeniden bulmuştu. General sikke merakını ve bilgisini (Nümitatik bilgisini) Hessen kontunun oğlu genç Wilhelm'e de aşılamıştı. Bu genç soylu, Danimarka kralının kızıyla nişanlıydı ve Frankfurt'un hemen yanı başındaki küçük Hanau Kontluğu'nda hükümdarlık mesleğine hazırlanıyordu.

Mayer, eski ahabası Erstorff tarafından Wilhelm'e takdim edildi ve bu kez ona hizmet sunmaya başladı: "Şu Zekine'lere ne buyrulur, altes? Şu sırada rayıçleri çok yüksek, ama bendeniz alteslerine uygun bir fiyata bırakabilirim. Ya şu antika madalyon, ya da bu altın zincir nısı! Ya şu değerli taşlar? İnsanda saygı uyandıran möblesi alteslerinin hoşuna gitmemiş olamaz!" Sikke meraklı maskenin altında, eskici suratı hemen ortaya çıkıveriyordu. Wilhelm gülümsüyor, 'Pekâlâ' diyor ve Mayer Rothschild bir başarı daha kazanıyordu.

Yazılan rica mektuplarının ve verdiği dilekçelerin etkisiyle Mayer, Hessen-Kassel kontu Friedrich'ten bir saray memuriyeti unvanı elde etti (1769). Aruk kontun resmi bir görevlisi olmuştu. Sikkeleri ve değerli taşlarıyla, daha önce oğlunun güvenini nasıl kazanmışsa, şimdi de kontun güvenini kazanmış bulunuyordu. Kont için ülkede paralı asker toplama işi de yaptı. Kont bu askerleri

22) Bugünkü Almanya'da başkenti Wiesbaden olan eyalet. 1292'de kurulan Hessen Devleri'nin kontları, Roma-Germen imparatorluklarını seçen hükümdarlar arasındaydı. Devletin sınırları bugünkü Frankfurt, Kassel, Mainz gibi kentleri içine alıyordu. 1866'da Prusya ile birleşti.

İngiltere'ye devrediyordu. Ucunda yüklü komisyonlar bulunan güzel bir işti doğrusu bu.

Yirmi yedi yaşındayken Mayer, Yahudi Sokağı'ndan Wolf Salomon Schnapper adında bir tüccarın kızıyla evlendi (1770). Gutela Schnapper kendisinden on yaş küçüktü, kendi halinde, uysal bir kızdı ve drahoma olaruk da koca evine çil çil sikkeler getirmişti. İyi bir eş ve iyi bir anne oldu, Mayer'e yirmi çocuk doğurdu, bunların onu hayatta kaldı. Beş kız ve beş oğul: Amschel, Salomon, Nathan, Jacob, Karl. Rothschild soyu tükenmemişti, daha yeni başlıyordu.

Gutela, loğusa olmadığı zamanlar çoğu kez dükkânda dururdu. Siyah bir başlık, bu uyanık kadının kafasından hiç eksik olmazdı. İş çok iyi beceriyordu. O sırada Mayer ya civardaki köylerde dolaşıyor, ya da Kont hesabına çalışıyordu. Kazandığı başarılar başını döndürmüyor, Yahudiler Sokağı hep anıyurdu olarak kalıyordu.

Kırk iki yaşındayken Mayer başka yere taşındı, ama Yahudi Sokağı'nı terk etmiş değildi. Evini satın bir hayli ötede, on iki bin Gulden'e üç katlı bir ev aldı. Giriş katında ailenin oturma odası, çocuklar için bir oda ve küçük bir mut fak vardı. Gıcırdayan dik bir merdivenle yeşil salona, durucak bir taraçaya ve Mayer'in "imparatorluğu" olan küçük odaya çıkılırdı. Burada onun gizli duvar dolapları, asma kilitli, kocaman siyah bir sandığı ve diğer hazineleri bulunuyordu.

Oğulları okula gittiler. Karısı antikalarını satmayı sürdürdü. Mayer zekiymiş, sadece bir sarraf olarak kalmak istemiyordu. Her türlü işe el attı. Uzun kaftan giyiyordu ve uzun saçları vardı. Ve yoluyla yordamıyla zengin oldu.

Mayer elli üç yaşındayken, Fransızlar Frankfurt'u topa tuttular. Ahşap evler çayıp çayıp yanıyor. Ama Rothschild ailesinin evi sağlam yapılmıştı, ayakta kaldı. Yangından sonra Yahudiler, gettonun dışında oturma izni aldılar. Mayer bu izinden yararlandı ve firmasını bugünkü Börmer Caddesi'ne taşıdı. Burada bir deri tüccarının yanında hayli büyük bir mağaza kiraladı, işini genişletmeyi düşünüyordu. Savaş onun için gerçek bir talih olmuştur. Çeşit çeşit bezlerin, pamukluların, şarapların ve yiyecek maddelerinin ticaretini yapar. Hangi ulustan olursa olsun, her ordunun müteahhididir. Kaçakçıdır, gizli yollardan pamuklu kumaşlar, sömürge malları, kahve, şeker, tütün getirip satar. Napoléon'un kuta ablukası ona yaramıştır.

Rothschild ailesi artık sadece Yahudiler Sokağı'nda ya da Hessen Kontluğu'nda çalışmamaktadır (1804). Danimarka kralına borç vermektedirler. Posta işlerini yürüten Thurn ve Taxi beyleri için planlar hazırlamaktadırlar. Oğullardan Jacob Dünkirchen'de, diğeri, üstün yetenekli Nathan, Mahchester'da veya Londra'dadır. Ama bütün ipler babalarının elindedir. Çiviitler şuraya gidecek, müslinler buraya. Hamburg üzerinden Almanya, İskandinavya ve Fransa'yı kaçak yol-

lardan beslemektedir. Rothschild ailesi artık Avrupa kıtası çapında iş görmektedir.

Altmış yedi yaşındayken Mayer Amschel, Napoléon'la çatışır. İmparator Frankfurt kentinden öteden beri kuşkulananmaktadır, burası kaçakçılığın merkezi olmuştur. Kenti iki alay askerle kuşatır, büyük çapta bir arama yaptırır. 234 tüccarda yasadışı eşya bulunur, bu arada Rothschild ailesinde de. Ama onlarda bulunanlar, kuşku uyandırmamak için kendilerinin bulunmasını istedikleri şeylerdir sadece, birkaç sömürge eşyası, o kadar. Baba Rothschild büyük miktarda kaçak malı çok güzel saklamıştır. Muhasebesini de tıpkı böyle yürütüyordu ve bazı iş arkadaşlarının adına kurulmuş firmaların ardına saklanıyordu. Gümrük dairesi kendisinden 19348 Frank ceza alır. Rothschild için gülünç bir rakamdır bu. İhtiyar hiç sesini çıkarmadan parayı öder.

Aile bir örgüt kurmuştur. Ticari nedenlerden firmanın adı şimdi "Mayer Rothschild ve Oğulları" olmuştur. Leipzig piyasasında cesurca döviz spekülasyonları yaparlar. Portekiz'deki İngiliz ordusuna Manş Denizi, Paris ve Pireneler üzerinden yüklüce bir altın sevkıyatını gizlice gerçekleştirirler. Dalavereli, ama hiç de pir aşkına yapılmayan bir iştir bu...

Ailenin başı altmış dokuz yaşında, sadık eşi Gutela'nın kollarında ölür (1812). Orucunu tutmuş, bir gün önce Sinagog'da duasını etmiş ve ölüme hazırlanmıştır. Efsaneye göre, çünkü bir Rothschild efsanesi vardır, beş oğlu ölüm döşegindeki babalarının başında toplanmışlardır. "Birbirinizin elini bırakmayın" demiştir baba. "Annenize danışmadan hiçbir işe asla girişmeyin. Böyle yaparsanız zenginlerin en zengini ve dünyanın sahibi olursunuz." Sonra da Avrupa'yı oğulları arasında üleştirmiş. "Amschel, Frankfurt senin olsun. Viyana da senin Salomon. Londra'yı sana verdim Nathan, Paris de senin olsun Jacob (sonra James olacaktır). Karl sen de Napoli'yi al." Ölen hükümdar ülkesini böyle paylaşmış.

Oysa gerçek çok daha basittir. Mayer ölürken oğullarından ancak ikisi ya da üçü yanındaydı. Vasiyetname, kızların ve damatların her bakımdan mirastan yoksun kalacağı şekilde düzenlenmişti. Rothschild ailesinin erkekleri durumlarına ve eğilimlerine bakarak, başkentleri kendi aralarında paylaşmışlardı. Waterloo Savaşı'nda özel bir ulak, savaşın sonucunu bildiren haberi onlara gizlice getirdi; bu sırada Londra hükümeti henüz hiçbir şey öğrenmiş değildi (1815). Nathan, borsada İngiliz esham ve tahvillerini hızla elden çıkarmaya koyuldu; böylece savaş İngilizlerin kaybettiği izlenimini uyandırmak istiyordu. Bunu başardı da, elden çıkardığı bütün esham ve tahvilleri çok düşük paraya tekrar satın alarak aile hesabına savaş kazandı.

Eskicinin mirasçıları o günden sonra bütün dünyanın ortağı oldular.

Burjuva Yüzyılı (1815-1900)

GÜMRÜK DUVARLARI

Waterloo Savaşı ile başlayan 19. yüzyıl ticarete üç yönlü şans getirmekteydi. Dünyanın, özellikle Avrupa ile Amerika'nın nüfusu hızla çoğalıyordu; başka deyişle üreticilerin ve tüketicilerin sayısı artıyordu. Aynı hızla, hatta daha da hızlı olarak üretim, öncelikle ağır sanayi ve tekstil endüstrisi alanlarında gelişmekteydi. Mal ticareti alabildiğine büyümüş-tü. Son olarak da, bazı yerel anlaşmazlıklar bir yana bırakılırsa, dünyada barış egemendi. Bu da istikrarlı ve çok yararlı ilişkilerin kurulmasına yol açıyordu.

Bu üç yönden elverişli durumun yarattığı ortamda hem iç hem de dış ticaret dev adımlarla ilerledi. Yüz yıl içinde boyutları on beş ya da yirmi kat büyüdü. Onun için aynı zamanda Romantik denilen bu çağın, önceleri yavan bir keyif çatma çağı olmasına hiç şaşmamak gerekir. Roman-tizm, küçük burjuva duyarlılığının ölçüleri içinde gelişen kapitalist toplumdaki gelişmelerin felsefede, edebiyatta ve sanatta yansımasıydı. Hem yeni bir geleceğe, hem eski güzel günlere karşı özlemle yüklüydü. Bu da her şeyin giderek parayla ölçüldüğü bir ortamda yaşanılmasından kay-

naklanıyordu. Romantikler parayı hep hor gördüler, fakat parasal olanakların sağladığı rahatlıklardan da vazgeçemediler. Hem lüks bir hayat yaşadılar, hem de bu hayatı hor gördüler, kınadılar.

Bu çağ tek kelimeyle burjuva çağıdır. Mağaza sahibi, fabrika sahibi, toptancı tüccar ve banker, yasa koyucu meclislerde, hükümetlere danışmanlık yapan kurullarda yer aldı. Bu burjuvalar kendi çıkarları için devrimler yaptılar. Ticarethanelerindeki düzeni ve ticarethanelerinin yönetimindeki zihniyeti devlet yönetimine aktardılar. Halkın seçilmiş temsilcileri veya işvereni olarak, halkın yazgısına yön verdiler. “Sevilen bir ismin altında, yaldızlı harflerle ‘kraliyet sarayı müteahhidi’ ibaresi varsa,” diye yazar Balzac, “bu durumda sorarım sana ey okuyucu, başına buyruk olan kimdir, müteahhitlerin kralı mı, yoksa kralın müteahhidi mi?”

En çok değer verilen şey, kazanç sağlamak çabasıydı. Her yurttışa çalışarak ve tutumlu olarak zenginliğe ulaşması öğütleniyordu. Bu zenginliğe giden yol boştu; güdümlü ve serbest ekonomi arasında bir tercih kararına varılması, serbestlikten ve bireycilikten yana olmak üzere ancak 19. yüzyılda kesinlik kazandı. Ne var ki serbestlik hiçbir şekilde eşitlikle eşanlamlı değildi. Aziz para uğruna yapılan savaşta, bir burjuvanın oğlu olarak daha beşikteyken bir sermayeye sahip olan kimse, hiçbir serveti bulunmayanın karşısında elbette ki her şeyde üstün durumdaydı.

Zengin olmak halkın da idealiydi. Bununla birlikte ekonominin serbest ya da güdümlü olması konusunda kesin bir tercih yapılması henüz bir sorun halindeydi ve hükümetlerin tercihi kâh birine kâh ötekine yönelmekteydi.

Napoléon Savaşları'ndan sonra, genellikle her savaştan sonra olduğu gibi ağır basan hedef, uğranılan zararları var güçle gidermeye çalışmak oldu. Uluslar himaye politikasına eğilim gösterdiler, her şey ulusçuluğun sürekli gelişmesini güçlendiriyordu. Hele Yunanistan Türk egemenliğinden kurtulup, Belçika da Hollanda'dan ayrılınca, yeni sınırlar ortaya çıktı. Latin Amerika, İspanya ve Portekiz'le bağlarını kopararak bağımsız devletlere bölününce, ekonomik birlikler oluşturup hemen sınırlarını gümrük duvarlarıyla kapattı. Başkan Monroe'ya¹ yazdığı mektupta Jefferson², “Amerika'nın güneyde olsun kuzeyde olsun, eski Avru-

1) James Monroe (1758-1831). A.B.D.'nin 1817-25 tarihleri arasında başkanı. Amerika'nın Avrupa, Avrupa'nın Amerika işlerine karışmaması olan Monroe doktrini, başlıca ilkesidir.

pa'ninkinden tümüyle farklı tarzda çıkarları bulunduğunu" vurguluyordu. Dolayısıyla Amerika hı bağımsız ve kendine özgü yapıyı korumak, gerek siyasal bakımdan gerekse gümrük politikası alanında bu özelliğini belirginleştirmek zorundaydı. Başkan Monroe bu gerekçeyle, Avrupa'nın Amerika üzerindeki vesayetini bir el hareketi ve "Amerika Amerikalı-larındır" sloganıyla kaldırdı (1823).

O zamanki düşünürler ve iktisatçılar serbest ekonomiden pek hoşlanıyor değildiler. Daha çok insanları hiyerarşik ya da sosyalist ilkelere göre kaskatı düzenlenmiş toplumlar halinde örgütlemeyi amaçlıyorlardı. Cenevrelisi Sismondi, serbest rekabeti sosyal huzursuzlukların ve kusurların sorumlusu sayıyordu (1819). "Kapalı ticaret devleti" davasının bayraktarı Alman Rodbertus, Alman düşünürü Fichte'nin görüşlerine dayanarak, hükümetleri ticareti gözetim altında tutmaya çağırıyordu (1837). Amerikalı Carey, serbest ticareti, genç ekonomilerin gelişmesini önleyen bir yöntemden başka şey olmadığını belirterek yeriordu (1848). Bir zamanlar bir fantezi eşya mağazasında çiraklık yapmış olan İngiliz Richard Owen, liberal kapitalizmin olanaklarını kötüye kullanmasını ele alıyor ve paranın yerine çalışma karnelerinin kullanılmasıyla kârın ortadan kaldırılmasını istiyordu (1813). Bir gezgin pazarlamacı olan Fransız Charles Fourier, ticaretin 6 Frank değerinde bir şeyi 3 Frank'a satın almak ve 3 Frank değerinde bir şeyi 6 Frank'a satmak sanatı olduğunu belirtiyor, buna bir son vermek için Falanjlar esasına göre ahenkli biçimde örgütlenirilmiş bir toplum modeli tasarlıyordu. Bir aristokrat olan Fransız Saint-Simon, devlette iktidarı işçilere vermek istiyor, devleti her türlü mülkiyeti ve her türlü üretim aracını, yurttaşlara yeteneğine göre dağıtan bir organizatör otorite durumuna getirmeyi amaçlıyordu (1848). Ne var ki bütün bu iyi niyetli hayalperestler, özellikle bir şeyden, güçlere serbestçe hareket olanağı vermekten, yani "klasik özgürlükten" nefret etmekteydiler.

Bunların çoğu reform planlarında tüm insanlığı düşündüklerinden, gümrük himayesi sistemi elbette ki taslaklarında yer alamazdı.

Colbert'in hayranı olan iktisatçı Friedrich List (1789-1846), dünyasal gerçeklere daha yakın oldu; ulus düşüncesini enine boyuna işleyip gümrük himayesi sisteminin, genç endüstri uluslarının oluşması için tek çıkar yol olduğunu vurguladı (1840). Kendi endüstrilerini kurmak

2) Thomas Jefferson (1743-1826). A.B.D.'nin 1801-09 tarihleri arasında başkanı. 1776 Amerika Bağımsızlık Bildirisi bu kişi tarafından kaleme alınmıştır.

isteyen ulusların, gelişmiş endüstrilere sahip ülkeler karşısında kendilerini koruyabilmeleri için, gümrük duvarları kurmaları ve mal alım satımında kısıtlamalara gitmeleri zorunlu önlemlerdi.

Endüstrisini geliştirmiş ve ekonomisini rasyonelleştirmiş İngiltere'nin yanında diğer uluslar kendilerini bir çocuk gibi çaresiz hissediyordu. Bu konuda Amerika Birleşik Devletleri'nin tepkisi ulusçuluk oldu. Yalnızca Amerikan gemileriyle ya da malın asıl sahibi olan ülkenin gemileriyle taşınacak şeylerin dışalımına izin verildi; kıyı ticareti Amerika'nın tekelindeydi ve endüstrileşen kuzey eyaletlerinin baskısıyla himaye gümrüğü sistemi uygulandı (1828).

Fransa'da çiftçiler, ağır sanayiinin patronları ve tekstil fabrikatörleri işbirliği yapıp gümrük tarifelerini ve dışsatım primlerini kendi çıkarlarına göre düzenlettiler. Restorasyon döneminde bir Lille milletvekili, "Yabancı iplik ve pamuğun yurda girmesine hiçbir zaman izin verilmemesini" istedi, iç ticarete liberalizmi ve "bırak yapsın" ilkesini savunan iş adamları, sınırlarda devletin korumacılığını istiyorlardı; nitekim Belçika, İspanya ve İsviçre ile gerçekleştirilmesine çalışılan gümrük birliği girişimini de engellediler (1842). İkinci Cumhuriyet'in devrimcileri de rizikolardan ürüyorlardı. Kimileri serbest rekabeti gelişmeyi engelle-yici olarak görüyor, başta Thiers³ olmak üzere kimileri de Rus hububatının ve İngiliz pamuklu kumaşlarının dışalımından korkuyordu. Buna benzer tutum ve görüşler diğer Avrupa ülkelerinde de ağır basmaktaydı ve böylece bu ülkelerde de gümrük himayesi sisteminden yana olanlar üstünlük kazandılar.

Avrupa kıtası bir ülkeler mozaigine dönmüştü, İtalya'da iki Sicilya Krallığı, Papalık Devleti, Toscana, Piemonte ve Lombardiya devletleri gümrük duvarlarıyla birbirlerinden ayrılmıştı; ayrıca her birinde ülke içi gümrükler de vardı, İsviçre'deki kantonlar gümrük bölgelerinden başka bir şey değildi ve birleşmeleri için bir iç savaş zorunlu görünüyordu (1847).⁴ Almanya'nın durumu ise inanılır gibi değildi.

Almanya'da 38 tane ülke içi gümrük sınırı ve yalnız Prusya'da 67 tane birbirinden farklı gümrük tarifesi vardı. Alman tüccarlar zamanlarının bir kısmını, tıpkı feodalizm çağında olduğu gibi, geçerlilik durumları

3) Fransa'nın 1871-73 tarihleri arasında ilk cumhurbaşkanı (1797-1877).

4) İsviçre'de radikaller, liberaller ve muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlık, 1847'de kantonlar arasında bir iç savaşa dönüştüyse de, kan dökülmesi çabuk önleildi. 1848 Eylül'ünde kabul edilen yeni anayasa ile kantonlar arasında gerçek bir birlik kuruldu. Bu da bugünkü İsviçre'nin başlangıcı oldu.

birbirine karışıp içinden çıkılmaz hale dönmüş çeşitli para ve gümrük sistemlerini incelemeye ayırmak zorundaydılar. Bu duruma bir çare bulmak konusunda ilk girişim Prusya'dan geldi ve gümrük işlemleri ülke sınırlarında yapılmaya başlandı. Bu alanda Friedrich List'in çabalarını özellikle kaydetmek gerekir. Bu bilgin dilekçe üstüne dilekçe vererek Almanya'nın ekonomik bakımdan birleşmesinin manevi hazırlayıcısı oldu (1818). İki gümrük birliği kuruldu, biri Bavyera-Württemberg, diğeri Prusya-Hessen Birliği'ydi (1828). Kısa süre sonra her iki birlik tek bir kuruluş halinde birleşti (1834) ve buna Saksonya ile birkaç küçük devlet daha katıldı; ardından Lüksembourg, Braunschweig, Hannover, Olden-burg devletleri ile Hansa kentleri⁵ de birliğe girdiler. Böylece Prusya'nın öncülüğündeki Almanya, Avusturya olmaksızın, daha önce Fichte ile Hegel'in tasarladığı gibi, ekonomik birliğini Baltık Denizi'nden Alpler'e kadar uzanan topraklar üzerinde gerçekleştirmiş oldu.

Peki ama bu "ortak pazar"ın bir gümrük sınırı olmayacak mıydı? Doğu bölgelerindeki büyük arazi sahipleri serbest ticaretten yanaydılar, batıdaki sanayiciler ise himaye gümrüğü istiyorlardı. Friedrich List, bu sonuncuların görüşünü savunuyordu. Amacı, yeni kurulan gümrük birliği bölgesinin, bir İngiliz sömürgesine dönüşmesini önlemektir. Onun uyarılarına uyularak, Almanya'nın etrafına çepeçevre bir gümrük duvarı çekildi. Avrupa ulusları kapılarını kapatmışlardı.

İNGİLİZ SERBEST TİCARETİ

Ulusların aldığı koruma önlemlerinin Londra üzerindeki etkisine gelince; herhalde bu etki, tavuk kümeslerinin kapanışının bir tilki üzerindeki etkisi gibi olmuştur.

Napoléon Savaşları'nın sonunda İngiltere de kendi ekonomisini türlü önlemlerle koruma yoluna girmişti (1815). Makinelerin yurt dışına çıkarılması yasağını ve kendi denizciliği lehine bandıra tekeli sürdürmüştü. Tekstil fabrikatörleri ham pamuğun gümrüklendirilmesini sağlamışlardı. Tahıl üreticileri de, dış ülkeler hububatı için, oynak merdiven sistemine göre vergi uygulanmasını kabul ettirmişlerdi: İngiltere'de hububat fiyatları düşer düşmez, gümrükleri yükseltiliyordu. Bu da kötü bir durum yaratıyordu, çünkü ekmek fiyatının pahalılığı sürüp gidiyor-

5) Hansa kentleri: Lübeck, Wismar, Rostock, Hamburg, Lüneburg, Danzig'tir.

du. Sanayiciler bunu protesto ettiler: Dış ülkeler hububatının ülkeye girişi serbest bırakılırsa, zorunlu yiyecek maddelerinin fiyatı düşecek, bu da fabrikalar için daha elverişli çalışma koşulları ve daha büyük sürüm alanı sağlayacaktı; böylesi daha iyi olmaz mıydı? Başka ülkelerde çiftçilerin gümrük himayesi politikasının düşmanı, sanayicilerin ise bunun yandaşı olduğu bir zamanda, İngiltere'de durum bunun tam tersiydi. Bu da çok basit bir nedenden kaynaklanıyordu, çünkü sadece sanayiinin dışsattım olanakları vardı. Başka yerlerde toprak sahiplerinin yasa koyucu üzerinde etkisi bulunmadığından, bu ülkeler himayeci safta, buna karşılık İngiltere liberal safta yer alıyordu.

İngiltere serbest rekabetten korkmuyor, aksine çok şeyler umuyordu. Ummaya da hakkı vardı, çünkü bütün rakiplerinden çok üstün durumdaydı. Kendi çıkarına çok uygun gelen bu ilke, bu serbest rekabet ilkesi, bütün dünya için de yararlı olamaz mıydı? Ekonomi biliminin üstatları, var güçleriyle bunu bütün dünyaya anlatma çabasına giriştiler.

Daha başka birçok isim arasında Ricardo ile Stuart Mill, o günlerde İngiliz düşüncesine egemendiler. David Ricardo aslen Hollandalı bir aileden geliyordu, bir Yahudi ticaret simsarının oğluydu ve kendisi de borsada servet kazanmıştı. Kötü bir hatip, fakat iyi bir yazardı. Araştırmalarında serbest ticaret geniş bir yer kaplıyordu. "Ticaretin serbest rekabete dayandığı ülkelerde bireyin çıkarı, toplumun çıkarıyla sürekli uyum içindedir," diyordu. Ona göre, ülkeye tahılın dışardan serbestçe girmesi, fiyat ve ücret yükselmelerine karşı en etkili çareydi. Uluslararası serbest ticaret, onun gözünde barışın da sağlam garantisiydi. "Ticaret, uygar dünyanın bütün kesimlerini ortaklaşa çıkarlarla birbirine bağlar ve bundan da tek bir büyük toplum doğar."

Otuz yıl sonra John Stuart Mill, onun öğretisini benimseyip daha da geliştirdi. Dâhi çocuklardandı ve Doğu Hint Kumpanyası'nda görevli bir yazar olarak pek erken ortaya çıktı. Ticareti yürütecek gücün ne olduğunu çok iyi biliyordu ve bunu "Yasalar"da dile getirdi: "Serbest rekabeti kısıtlayan her şey kötüdür; serbest rekabeti isteyenler eninde sonunda kazançlı çıkacaktır." Her alanda serbestlikten yanaydı: İç ve dış ticarete, işte, bankacılıkta, faiz oranlarının saptanmasında... Gelişmekte olan endüstrilerin gümrük himayesiyle korunabileceğini, List gibi o da kabul ediyorsa da, ona göre bu sadece geçici bir önlemdi. Hedef hep serbest ticaret olmalıydı.

Uygulamacılar kuramcılarla bir görüştedir. Bu alanda da iki kişi vardır; İngiliz liberalizmini eyleme dönüştüren bu iki adam, Cobden ve

Peel'dir. Richard Cobden, fakir bir yarıcı çiftçinin oğluydu ve tarım ekonomisi için himayeciliğin ne kadar yanıltıcı olabileceğinin farkındaydı. Basma pamukluların dış ülkeler temsilcisiyken, Manchester'da tekstil fabrikatörü oldu ve bu kenti kumpanyasının çıkış noktası yaptı. "Manchester kutsal bir eseri gerçekleştirmek üzere ayağa kalktı. Bu kent böylesi bir şerefe layıktır." Cobden, "Anti-Corn-Law-League" hareketini yöneten adam oldu, ona göre bütün pazarlarda alım satım yapma, insana yaradılışı gereği verilmiş bir hak ve halkların kendi aralarında rekabete girismeleri de yine kendi refahlarını sağlayacaktı, zira bunun sonucu işbölümü, teknik ilerleme ve halkların kendi aralarında dayanışmaları olacaktı. Öncelikle gümrük vergisinin düşürülmesiyle yoksullar için ekmek ucuzlatılmalıydı. Dağıttığı bildirilerinde, yaptığı açık hava ve kapalı salon toplantılarında Cobden, güzel konuşan, dinleyenleri ikna edebilen bir adam olduğunu gösterdi; başarısı endüstri çevrelerinden parasal destek görmesi üzerine çok daha büyük oldu.

Hükümetin başında o sırada Sir Robert Peel vardı ve muhafazakâr partiden olduğu için gümrük himayesinden yanaydı. Fakat Lanchashire'dan bir büyük sanayicinin oğlu olan başbakan Peel, birden düşüncesini değiştirdi. Cobden onu ikna etmeyi başarmıştı, böylece yurtdışından mal getirme yasağı kalktı ve gümrük tarifeleri düşürüldü (1842). "Neden korkacakmışız," diye sesleniyordu Tory Partisi'nden arkadaşlarına, "bizim kömürümüz, demirimiz ve sermayemiz var, dünyanın bütün girişimcilerini piyasadan silip süptürürüz." Yıl sonunda tarımda çok kötü bir ürün alınması, serbest ticaret isteyenlerin ekmeğine yağ sürdü (1845). Whig'lerin de desteğiyle Robert Peel, hububat yasasını yürürlükten kaldırdı (1846). Endüstri ve ticaret devleti İngiltere kesin tercihini yapmıştı: Gümrük duvarı yıkıldı. Tarım ekonomisi çökmeye terkedilmişti.

Kısıtlamalar birbiri ardından kaldırıldı: Önce sanayi ürünleri ve tekstil hammaddeleri için gümrük tarifelerinde indirim yapıldı; arkasından basit tekstil malları ile yiyecek maddelerinden alınan gümrük vergileri kaldırıldı. Ekonomik karakterde olmaktan çok devlet geliriyle ilgili olduklarından şarap, çay ve tütün gümrükleri kaldı. Bu konuda en son da ipekliilerden, un ve şekerden alınan gümrükler kaldırıldı (1874). Sömürge sözleşmeleri ile denizcilik yasası tarihe karıştı. 250 yıl yaşadından sonra Doğu Hint Kumpanyası yasaklandı (1858). İngiltere kapılarını açmıştı.

Serbest ticaretin sonucu; Punch dergisinde o günlerde yayınlanmış bir karikatür

Serbest ticaret bir çeşit inanç oldu ve gerçek bir kült, bir tapınma sistemi yarattı. Tanrısal kökenli olmasa da, en azından doğaya uygun bir inançtı bu, doğa ise Tanrı'nın eseri değil miydi? Serbestlik, karanlık ve aydınlık yanlarıyla, büyüklük ve zayıflıklarıyla hemen bütün İngilizlerin inançta gönül birliği ettiği bir kavram olmuştu. Kuşkusuz kusurları inkâr edilemez; bu kusur Londra'nın kenar mahallelerinde ve Manchester'daki alt tabakada, yoksul bir emekçi kitlesinin çirkef içinde mahvolduğu yerlerde göze çarpmaktaydı. Kentlerin çevresindeki yoksul semtlerde hastalık ve ölüm kol geziyordu. Bunlar kentlere insan yığılmasının bedeli olduğu kadar, gündelikçi işçiye mal gibi gören ve işçi işveren ilişkilerini arz-talep yasasına göre yönlendiren bir anlayışın da bedeliydi.

İşte o zaman toplumsal kaygıları dile getiren yasalar da ortaya çıkmaya başladı. Bu yasalar, "bırak yapsın" ilkesinin zararına, durumu bir parça düzeltmeye başladılar. Maden ocaklarında ve fabrikalarda kadınlarla çocukları koruyan, iş saatlerini sınırlayan yasalardı bunlar. Tekstil endüstrisi, işçilerini cumartesi günü serbest bıraktı ve böylece "İngiliz haftası" başlamış oldu (1850). Her ne kadar serbest rekabet ücretlerin düşük olmasını istiyorsa da, yarattığı refah düzeyi eninde sonunda bir ücret

artışına olanak veriyordu. Tarım ekonomisinin çökmesi bile önlenmedi ve tarım işçisinin çok iyi değilse bile, pek de kötü olmayan koşullarda yaşaması sağlandı.

Serbest ticaretin önemi açıkça ortadaydı: İngiltere bütün ülkelere pamuklu mallarını ve makinelerini satıyordu; dış ticareti tüm dünya ticaretinin üçte ikisini oluşturmaktaydı; İngiliz deniz gücü, dünyanın bütün öteki deniz güçlerinden çok daha büyüktü; İngiliz bankaları Avrupa'nın bütün bankalarının toplam sermayesinin on iki katı parasal olanağa sahipti; İngiliz sigorta şirketleri hemen hemen dünya çapında bir tekel niteliği kazanmıştı; İngiliz parası Sterlin dünyayı yönlendiren paraydı; "Kapitalizm" kelimesi (Kapitalist kelimesinden hayli zaman sonra) artık İngiliz diline girmişti. Victoria Çağı⁷ Londra'sı aynı zamanda bütün ulusların başkentiydi: Hububat, pamuk, yün, kauçuk buradan dağıtılıyordu; dünyanın en kalabalık kentiydi; en işlek liman, en büyük sermaye piyasası da yine burasıydı. Westminster'den kentin içine doğru, Yunan taklidi ve yeni Gotik tarzda saraylar, görkemli İngiliz zenginliğinin tanıkları olarak yan yana gururla sıralanmışlardı.

Dickens, roman kahramanlarından birinin görevini şöyle belirtiyordu: "Dünya, üzerinde 'Dombey ve Oğlu' ticaret yapabilsin diye yaratıldı." Bu cümle, anlamında önemli bir değişiklik yapılmadan şöyle de söylenebilirdi: Dünya, üzerinde İngiltere ticaret yapabilsin diye yaratıldı.

LIBERALİZM İLERLİYOR

Başarılar, iyi ya da kötü biçimde, her zaman hep taklit edilmiştir. Roma, gücünün doruğunda iken, herkeste Romalı gibi yaşamak ve Roma düşüncesini benimsemek yaygınlık kazanmıştı. Aynı durum altın çağında İspanya için ve "Güneş Kral" döneminde⁸ Fransa için de söz konusudur. Aynı şey, tüccarlarına bütün dünya tüccarlarının gıpta ve hasetle baktığı şu ticaret çağında, baştan çıkarıcı ışıltılar saçan İngiltere için neden geçerli olmasın?

7) İngiltere tahtına 1837'de çıkarak aralıksız 64 yıl hükümdarlık yapan ve bir çağa adını veren ünlü kraliçe (1819-1901). 1876'da Hindistan İmparatorluğu'nu kurmuş bulunuyordu.

8) Güneş kral, Fransa kralı XIV. Louis'dir (1638-1715). Beş yaşında tahta geçip 72 yıl hükümdarlık etti. Fransa en parlak dönemini onun zamanında yaşadığı gibi, giriştiği birçok savaş yüzünden ülkede refah düzeyinin kötüye gitmesi de yine onun zamanında olmuştur.

Pek tabiidir ki Londra, himaye gümrüğünden vazgeçmesine karşılık ödünler beklemekteydi. "Ticaret hava gibi serbest olmalı ve denizin dalgalan gibi de özgür. Bizim istediğimiz bu." Böyle söyleniyordu. Gerçekten de Batı Avrupa'da serbest ticareti genelleştirmek isteyen gruplar çoğalıyordu; liberalizm başarı yolunda yazarları ve devlet adamlarını kendi safına çekiyor, Victor Hugo şöyle bir kehanette bulunuyordu: "Gün gelecek Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa Birleşik Devletleri, denizin ötesinden birbirlerine el uzatacak, mallarını, endüstri ve ticaret alanındaki deneyimlerini değiş tokuş edecek, yaratıcının gözleri önünde onun yarattığı dünyayı birlikte çok daha güzelleştireceklerdir."

İktisatçılar serbest ticaret öğretisini "dogma" halinde benimsediler. Jean Baptiste Say, babası tarafından Lyon'dan İngiltere'ye ticaret ve bankacılık öğrenimi yapması için gönderilmiş, sonra da ülkesine, malın ancak malla sattırılabilceği, tek tek her ulusun diğer ulusların refaha ulaşmasında çıkarı bulunduğu, mal alışverişinin artmasının halkların kardeş olmasına yol açacağı inancıyla dönmüştü. Aynı şekilde bir tüccar ailesinden gelen, fakat kanına yazarlık da karışmış bulunan Frederic Bastiat, himaye politikasını savunanları "mum tüccarının güneşin rekabetinden yakınması" ya da "sol elin sağ elden şikâyeti" gibi mizahi broşürlerle alaya alıyordu.

Serbest ticaretin bu peygamberleri aslında birer çöl vaizi miydi? Hükmütler onlara pek aldırış etmiyor gibi görünüyorlardı, ama yine de düşüncelerini değiştirip saflarına katılan önemli kimseler de olmaktadır. Bunlardan biri III. Napoléon'du. Ham Kalesi'nde tutuklu bulunduğu sırada Adam Smith ile John Stuart Mill'i okudu. O zamanlar serbest ticarete karşı çok daha sert bir tavır takınmıştı (1848). Fakat "Şeker Sorunu Üzerine" adlı broşüründe, sömürge sözleşmesinin kaldırılmasını savundu, Atlantik ile Pasifik'in bir kanalla nasıl birleştirileceği üzerine görüşler ileri sürdü ve dünya çapında ticari ilişkiler hakkında tartışmalara karıştı. III. Napoléon adıyla imparator olarak iktidara geçtiğinde, liberalizm safına katılacak kadar olgunlaşmış bulunuyordu.

İngiltere'de kaldığı sürece, Cobden ile Peel'in söyleyip yaptığı şeyleri, onların bir "öğrencisi gibi" bellemişti ve yurda döndüğünde Londra'yla bir uzlaşma yapılmasının zorunluluğuna içtenlikle inanıyordu. Halk onu cumhurbaşkanlığına getirdi, o da hemen fiyatların düşürülmesini istedi. Siyasal saygınlığını kıskançlıkla korumak istediğinden, bir karşı görüş olarak serbest ticareti temsil etmek ona çekici geldi ve Fransa'nın sınırlarının çok ötelere yayılmasına önem verdiğinden, bu amaca serbest

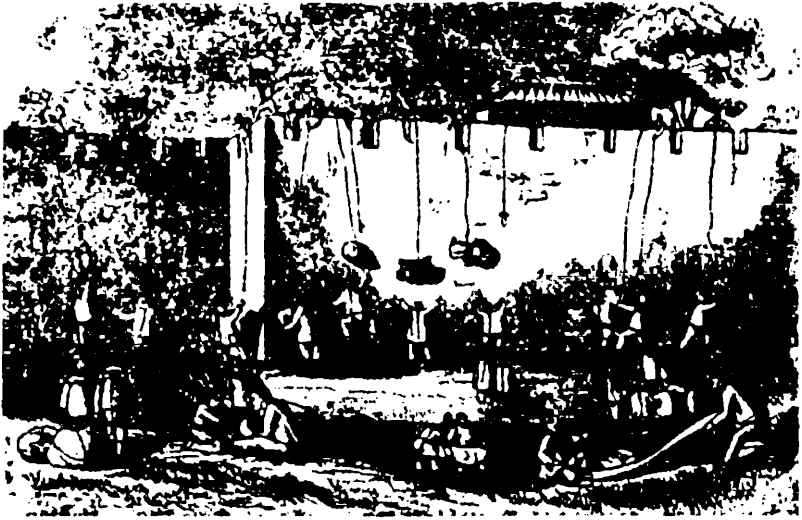
ticaret sayesinde ulaşma yollarını aradı. Aldığı ilk önlem yabancı kökenli hububata sınırlan açmak oldu; bunu hammadde dışalımında gümrük vergilerini düşürmek izledi (1853). Yasa yapıcı kuruluşa, mal dışalımına konulmuş bütün kısıtlamaların kaldırılmasını önerdi, ama sonuç alamadı (1856). Himaye politikasını savunan muhalefet nasıl pes ettirilecekti? Collège de France'da ekonomi profesörü olan Michel Chevalier, Cobden ile imparator arasında gizlice bir görüşme gerçekleştirdi (1859). İkisnin baş başa görüşmeleri haftalarca sürdü, bu toplantılara maliye bakanı bile katılamadı, sonunda bu konuşmalardan bir İngiliz-Fransız antlaşması doğdu (1860). Muhalipler bir oldu bitti ile karşılaşmışlardı.

Ne var ki Fransız sanayicileri, aradan iki kuşak geçtiği halde, öteki İngiliz-Fransız antlaşmasını, Büyük Devrim'in arifesinde İngilizlere Fransa'yı kendli mallarıyla doldurmak ve böylece genel çöküşü hızlandırma olanağını veren malum antlaşmayı hâlâ unutmamışlardı. Onların karşı çıkmasına rağmen III. Napoléon verdiği söze sadık kaldı, üstelik bilgiççe, "rekabet endüstrinin durgunlaşmasını engeller," diye konuştu.

Yeni antlaşma daha öncekini hatırlatır nitelikteydi. Fransız tarafı, dışalım kısıtlamalarını ve dışsatım tarifelerini kaldırıyor, hammaddele- rin ve yiyecek maddelerinin çoğu için giriş gümrüklerinden vazgeçiyor, mamul maddeler için de kademeli bir gümrük indirimini kabul ediyordu, İngiliz tarafı, 42 kalem fantezi ve lüks malın, özellikle ipekli mamullerin girişini serbest bırakıyor, aynı zamanda şarap ile diğer alkollü içkilerden alınan gelir vergisini düşürüyordu.

Fransız ağır sanayi öfkeden kuduruyordu. "Bu antlaşma ulusal demir endüstrisinin yıkılışıdır" diyorlardı. Gerçekten de (tüketicinin yararına) bir ton dökme demirin fiyatı yarı yarıya düşmüş, 300 yüksek fırın sönmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen dünya üretimi yine aynı rakamda kaldı. Yünlü ve pamuklu dokuma fabrikatörleri telaşa düştüler. Haksızdılar, çünkü İngiliz-Fransız antlaşması iki ülke arasındaki ticareti zedeleyeceği yerde, ona canlılık kazandırmıştı. Buna karşılık Fransa, İngiltere'de şarapları için umduğu sürümü bulamamış ve İngiltere de Fransa'yı çelik mamulleri ve tekstil mallarıyla dolduramamıştı. Karşılıklı rekabet, Napoléon'un çok doğru olarak ifade ettiği gibi, verimliliği ve üretim kapasitesini yükseltmişti.

Bu antlaşmanın dümen suyunda, serbest ticaret boyutlarını gittikçe genişletti: On yıl içinde İngiltere daha başka yedi ticaret antlaşması yaptı, Fransa da yirmi beş tane. İsviçre, sadece sınırlarda aldığı gelir gümrüğünün oranını pek düşük düzeyde tutmaktaydı. Belçika, hayli süre

Kent duvarından aşırılan balyalarla Afyon kaçakçılığı, 1880 civarı

önce ülkeye hububat ve sığır sokulmasını tümüyle serbest bırakmıştı; endüstri dış pazarlara muhtaçtı zaten. Hollanda, geleneği uyarınca olmadı olası liberaldi. İskandinavya ise liberal olma yolundaydı. Ateşli bir serbest ticaret yanlısı olan Cavour⁹ İtalya birliğini gerçekleştirmiş, ülke içi engelleri bertaraf edip Batılı devletlerle ticari ilişkiler kurmuştu. Birleşik Devletler'de Demokratlar, yüksek gümrük tarifelerini düşürmüştü. Rusya'da ülkeye mal ithali kısıtlamasının yerini, himaye gümrükleri almıştı, henüz aşırı derecede yüksek vergi oranlarıyla çalışmaktaydı (1857).

Birkaç ulus deniz seferleri konusunda serbestlik ilkesini kabul etti. İngiltere'nin ardından sırasıyla İsveç, Hollanda ve Norveç kendi gemilerinin imtiyazlarından vazgeçtiler. Belçika topluca bir para ödeyerek Schelde üzerindeki Hollanda transit gümrüğünden kurtuldu, böylece Anvers'ten hiçbir engelle karşılaşmadan denize çıkmak, Amsterdam ve Hamburg ile rekabete girebilmek olanağına kavuştu. Türkiye boğazlarından serbest geçiş hakkını kabul etmek zorunda kaldı. Uluslararası bir konferans, deniz hukukunun önemli ilkelerini belirledi (1856).

9) Kont Cavour (1810-61). İtalyan devlet adamı. 1852'de Sardinya başbakanı oldu. III. Napoléon'la anlaşarak Avusturya'ya karşı savaştı. Zaferden sonra Lombardiya'yı ve daha başka illeri Sardinya'ya kattı. 1861'de Garibaldi ile birlikte İtalya birliğini kurdu.

Uluslararası fuarlar halkların teknik başarılarını sergiliyor ve kitleleri ilerlemenin hızıyla sarhoş ediyordu. Londra, Hyde Park'ta Crystal Palace'ı kurmuştu (1851). Paris buna hemen bir "Palais de l'Industrie" ve bir "Galène des Machines" yaptırarak karşılık verdi. Her iki dünya kenti, prestij nedenleriyle sergilerini tekrarlayıp dururken, New York, Viyana, Philadelphia, Sydney, Amsterdam, Anvers, Chicago gibi başka kentler de onları gölgede bırakma çabasına girdiler (1855).

"Beyaz Adam" dünyaya boyun eğdiriyordu. Afyon sokmak için Çin'in kapılarını havaya uçurdu. Ch'ing hanedanı imparatorları Hong Kong'u İngiltere'ye bırakmak, Fransızlara, Almanlara, Amerikalılara ve Ruslara ticaret kolonileri kurmaları için izin vermek ve yabancı mallardan % 5'ten fazla vergi alınmamasını kabul etmek zorunda kaldılar (1858). Çin kıyılarındaki gümrük memuriyetleri Avrupalıların, çoğunlukla da İngilizlerin eline geçti.

Japonya, bu derecede baş eğmedi. Beyaz Adamlar gerçi ticaret yapma iznini aldılar, ama her şeyi sabırla sineye çeken Çin'in aksine, Japonya'nın temelden değişmesine de yol açtılar. Denizlerde ilk defa Japon bandırası bir ticaret gemisinin pruvasına çekildi (1864). Ticaret antlaşmaları imzalayan Japonya ölçü birimlerini birleştirdi, kendi parasını

Sir Joseph Paxton tarafından Hyde Park'ta
1851 Londra Dünya Sergisi için inşa edilmiş Crystal Palace

tedavüle çıkararak yabancı ülkelerin almaya zorladığı şeyleri kendisi yapmak üzere bir endüstri kurdu. “Barbarları ülkeden kovmak” yerine, onların izinden gitti ve imparatorlarının buyruğu da “bütün dünyanın bilgilerini kendi bilginiz yapın” oldu.

Liberalizm ilerliyordu, Londra’dan Tokyo’ya kadar her yerde.

KÖLE TİCARETİNİN SONU

Gel gelelim özgürlüğün de sınırı vardı. Yenidünya’ya işgücü sağlamak için zenci köle ticareti, üç yüz yıldan fazla bir zamandan beri Afrika’nın nüfusunu azaltarak sürüp gidiyordu. Özgürlük adına böylesine bir ticaret haklı gösterilebilir miydi? Birilerinin insanlık adına harekete geçmesinin zamanı gelmişti. Bu işi üstlenen İngiltere oldu. Ancak bu arada İngiliz kolonilerinin köle ticaretine İspanyol kolonilerinden çok daha az bulaşmış bulunduğunu da belirtelim. İngiltere köle ticaretini engellemek için adeta bir “Haçlı Seferi”ne girişti. Ayrıca Viyana Kongresi’nde de büyük devletlerden Avusturya, Rusya, İsveç ve Prusya’ya köle ticaretini lanetleyen bir karar aldırttı (1815). Zaten bu devletlerin tropikal bölgede hiçbir toprağı yoktu, dolayısıyla köle ticaretiyle ilgileri pek azdı. Londra hükümeti bunun ardından Danimarka, Hollanda, İspanya ve Fransa’yla da ikili antlaşmalar imzaladı: Bu antlaşmalara göre şüpheli görülen bütün gemiler durdurulacak, denetlenecek, aranacak ve gerektiğinde de gemilere el konulabilecekti. Dünyanın en güçlü savaş donanmasına sahip bulunması, İngiltere’nin köle gemilerini kovalamasını, bir çeşit deniz polisi görevi yapmasını kolaylaştırıyordu.

Devletler hukuku adına yasa dışı ilan edilmiş olmasına rağmen kara derili insan ticareti sürüp gitti, çünkü köle avcısı ve toplayıcısı olan Afrikalı küçük krallar bu işten büyük kazanç sağlamaktaydı. Ayrıca başlıca alıcılar olan Portekiz ve İspanyol sömürgeleri de, kölelik kaldırıldığı halde, Afrika ile Amerika arasında sefer yapan tüccarlar varolduğu sürece, bu işe göz yumdular.

Ne var ki bütün devletlerce kabul edilmiş bulunan gemileri arama hakkı, köle tüccarlarını taktiklerini değiştirmeye zorladı. Okyanus aşırı seferlerini hızlandırmak için, hareket yeteneği çok, iki direkli, en fazla 250 tonlatoluk küçük gemiler kullanıyorlardı artık. Bunlarla Afrika’da ırmakların yukarı kesimlerine kadar gidebiliyor, sığıklarda dolaşabiliyorlardı; kolayca kaçabilmeleri de peşlerine takılan savaş gemilerini atlat-

malarını sağlıyordu. Bu kazançlı kaçakçılığı gerçekten büyük bir bece-riyle yürütenler Fransızlar ile Amerikalılardı.

Bir kara derilinin fiyatı, yerinde alıfta 25, satıfta 250 Piaster'di. Zorunlu giderler vardı: Gemi tayfasının ücretleri, yiyecek ve su tedariki için yapılan harcamalar, sağa sola dağıtılan hediyeler ve bu işte vazgeçilmez kimseler olan aracı simsarlara ödenen komisyonlar. Gemiler zoralışma ve kazaya karşı sigorta ettirildiğinden, bu işte uğranılacak zarar da sınırlıydı. Bu konuda primler, gemiyi ve geminin insan yükünü kapsayacak şekilde sigorta edilen toplam kapitalin üçte biriyle beşte biri arasında oynuyordu.

Bu kaçak ticaret her yıl, köylerinden kervanlarla kıyıya getirilmiş 150.000 kara deriliyi Afrika'dan Amerika'ya taşımaktaydı. İngiltere, yerel hükümdarları bu ticaretten vazgeçirmek için boş yere uğraşıp duruyordu. Kamerun kıyısında Kral Bell'e 60 tüfek, 100 balya bez, 2 fiş barut, her biri 600 litrelik 2 damacana rom, bedene göre yapılmış, erguvan renkli, apoletli bir üniformadan oluşan bir tazminatı vermeyi üstlenmiş, fakat kral, diğer yerel hükümdarlar gibi yine de büyük kazancı olan kaçak ticareti yeğlemişti (1841).

Köleler tüccara satıldıktan sonra iki direkli tekneye bindiriliyordu, daha doğrusu ağla konulan hayvanlar gibi geminin ambarına tıkıştırılıyordu. Buradaki koşullar, köle ticaretine izin verildiği zamanlardaki koşullardan çok daha berbattı. 200 tonluk bir gemi 300 kara derili taşıyordu; bunların ancak üçte biri yatmak olanağı bulurken, diğer üçte biri ya oturuyor ya da çömelebiliyordu. Küba'ya veya Brezilya'ya yapılan yolculuk genellikle dört hafta sürmekteydi, fakat sekiz hafta ya da daha fazla sürdüğü de oluyordu.

Böyle bir iki direkli için yolda durdurulmak felaket demektir. Gemiye el konulması için, köle taşımak için gerekli donanımın bulunması yeterliydi. Bunlar ayak prangaları, el kelepçeleri, serkeşlik yapan kölenin cezalandırılması için bağlandığı direk, güverteleri ağıl gibi bölümlere ayıran tahta parmaklıklar gibi şeylerdi. Hatta bodoslamaların fazla boylu olması, yemek kazanlarının ve erzak ambarlarının yönetmeliğe aykırı büyüklükte bulunması bile bir zoralışma yetiyordu. Bu şekilde zoralışma uygulanan gemi satılıyor, kaptanı da sefer yasağıyla cezalandırılıyordu. Polis ile polisin ablukasını yaranlar arasındaki bu saklambaç oyunu, yarım yüzyıldan fazla bir zaman sürdü.

Savaş gemileri tarafından kurtarılan zenciler, çoğu kez Sainte-Hélène Adası'nda karaya çıkarılıyor, oradan da Afrika'ya geri götürülüyordu.

Bazen de onlara, Amerika'da çiftliklerde beş yıl süreyle çalışmak üzere bir sözleşme yapma hakkı tanındığı oluyordu.

Fakat gün geldi, pazarlama alanları öylesine azaldı ki, bu ticaret artık yapılamaz oldu (1886). Bir süre sonra da kölelik varlığını sürdürdüğü son bölgelerde, Surinam'da, Curaçao'da, Porto Riko'da ve Küba'da da ortadan kalktı. Ne var ki başka ufuklarda bu ticaret için hâlâ pazarlar kalmıştı. Çad bölgesinde, Yukarı Nil'de ve Hint Okyanusu kıyılarında Araplar, insan avını sürdürmekteydiler. Kuran, Müslümanlara din kardeşlerini köle yapmalarını yasaklıyorsa da, bu yasak, puta tapan zencileri toplayıp Zengibar'da satmalarına engel olmuyordu. Köle ticaretinin buralarda da sona ermesini sağlamak için zorlu bir savaşım yürütüldü. Bütün çabalara rağmen köle ticareti yine de gizlice sürüp gitti. 20. yüzyılda bile hâlâ bir rol oynamaktaydı.

Hint Okyanusu'nda ise daha uzun süre devam eden bir ticaret oldu. Bu ticaret diğer bölgelerdekinden biraz farklı biçimde yapılmaktaydı. Avustralya'da, Mauritius Adaları'nda, Antiller'de, Küba'da, hatta Guyana'da bulunan çiftlikler için Hintli ve Çinli işçiler sağlanması şeklindeydi. Aslında "Kuli" denilen ırgatlar, belirli bir süre için çalışmakla yükümlü gönüllülerdi. Fakat onlar da gemilere hayvanlar gibi dolduruluyordu. Öyle ki, ayakta bile durmak olanağından yoksun kalıyorlar ve yolculuk sırasında verilen pirinç, tuzlu balık ve sudan oluşan yiyecek ancak ölmelerini sağlıyordu. Gemide çok sıkı gözetim altında bulunduruldukları halde sık sık ayaklanmalar oluyordu. Otuz yıl içinde bu şekilde 800.000 Hintli yurdunu terk etmiş, bunların üçte ikisinden fazlası da bir daha geri dönmemişti. Hint Adaları'na ve Pasifik Okyanusu bölgesine yerleşen Çinli kulilerin sayısı ise bundan biraz daha azdır.

Melanezya'da bu işi yapanlar "Karatavuk Avcıları" idi. Bunlar adadan adaya dolaşıp Avustralya için yerli halktan insan toplarlardı. Pirog denilen kayıklarıyla adaların önünden geçerken uzaktan görüntüleri, derin, mavi sulara av kollayan kara kuşları andırırdı. Eğer bu adalardaki "karatavuklar" kendi istekleriyle işçi yazılmazsa, o zaman "blackbirers" (karatavukçılar) denilen avcılar tarafından hile veya zorla götürülürlerdi. Adalardaki yetkili oymak başkanları, bu işten çıkar sağladığı sürece, kimsenin gıkı çıkmazdı. Yarım kilo tütün, bir adam boyu kadar pamuklu kumaş, ipek bir atkı, bir bıçak veya balta verilmesi, Yeni Hebrid Adaları'nda yetişkin bir adamı veya bir kadını satın almaya yetiyordu. Avustralya parlamentosunun konuya ilişkin yasa çıkarıp düzeni sağlamasına kadar bu ticaret çok farklı biçimlerde sürüp gitti (1880).

Bir firavunun ayakkabı tabanına resmedilmiş iki köle, “Çiğnenenler”
(Teb'deki Kurna'nın mezarında)

Yelkenli gemilerle seferlerin sona erdiği yıllarda zenci tüccarları, kuli acenteleri ve karatavuk avcıları, bu denizlerde hâlâ sertüven peşinde koşmaktaydılar. Onların ticaret anlayışları hiç de “kentsoyluca” olmadığı halde, çoğu kez kendilerini paraca destekleyenler “kentsoylu” ta-cirlerdi.

HİMAYECİLİKTEN EMPERYALİZME

Serbest ticaret, tilkiyi tavuk kümesine bırakmak demektir. Himaye politikasından yana olanlar böyle diyorlardı. Fakat bir tavuk kümesi olan ülkeler de, İngiliz aslanına pek benzeyen tilkiye “bırak yapsın” lokmaları yedirmeyi elbette düşünmüyorlardı.

Bu konuda ilk tepki Amerika'dan geldi. Köle sorunu Kuzey ve Güney devletleri arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Büyük çapta pamuk tarımı yapan güneyli çiftlik sahipleri, kara derili kölelerini elde tutmak isterken, kuzeydeki fabrika sahiplerinin kölelerden yararlanma olanağı yoktu. Güney, ticaret politikası bakımından liberal, kuzey ise himayeci tutum içindeydi. Güney devletlerinin dışsatımını yapmak zorunda oldukları pamuğu vardı, kuzey devletlerinin de korunmaya muhtaç fabrikaları.

Pamuk tarlaları savaş alanları oldu. Kuzey, Güney'i yendi ve himaye gümrüğünü ortalama % 47 olarak saptadı ki, böylesi bir gümrükleme

oranı Batı Avrupa'da görülmüş şey değildi. Yüzyılın sonlarına doğru Mackinley ve Dingley fabrika mamulleri için himaye gümrüğünü daha da artırarak % 49 ve % 57'ye çıkardılar, hatta "genç bir ülke ancak gümrük duvarları ardında kalkınabilir" kuramına sadık kalarak yün, keten ve deri gibi bazı hammaddeleri de aynı oranda gümrikleme kapsamına aldılar (1879). General Grant bütün ciddiyetiyle şöyle diyordu: "İki yüzyıl içinde Amerika, himaye gümrüğü sistemiyle, elde edilmesi gerekli ne varsa hepsini elde edecek, sonra da hiçbir şeyden çekinmeden serbest ticarete yönelecektir..."

Birleşik Devletler için, anayasa uyarınca, ticaretin federasyon toprakları üzerinde serbestçe gelişebilmesi yeterliydi. Fakat birkaç eyalet hükümeti, yasa maddelerinin anlamını kendilerine göre değişik biçimde yorumlayarak, kamu sağlığı veya devlet çıkarı gerekçesiyle işi ülke içinde yasaklar koymaya kadar vardırıdılar.

Eyaletin biri süt için yönetmelik yayımlayarak, bütün süt üreticilerini buna uymakla yükümlü kıldı; bir başka eyalette mandıralar margarin satışına karşı yasa çıkarılmasını istediler; üçüncü bir eyalette meyve ve yumurta tüccarları kalite yönetmelikleri yaptırarak, komşu eyaletlerin meyve ve yumurtalarının kendi bölgelerine sokulmasını sağladılar.

Fransa'da III. Napoléon, İngiltere'yle imzalanmış antlaşmada bazı düzeltmeler yaptırdı. Thiers ile yandaşları "Fransa'nın İngiltere kadar büyük sürüm pazarı olmadığından, onun gibi ucuz üretim yapamayacağını" anlamışlardı. Onlara kısaca himayeciler deniyordu; imparatorluğun çöküşünü sevinçle karşılayıp, sonra da yönetimi üstlendiler (1870). Fransa'yı İngiltere'ye bağlayan antlaşmayı feshettiler ve diğer sözleşmeleri de yenilemekten kaçındılar (1872). Şekere, kahveye, madeni yağlara ve endüstri hammaddelerine derhal gümrük konuldu, dışsatım primlerine izin verildi. Çiftçiler Amerikan veya Rus buğdayı, İtalyan veya İspanyol şarabı, Alman veya Macar kasaplık hayvanları karşısında korunmalarını istiyorlardı. Endüstri çevreleri İngiliz tekstilinden, Belçika çeliğinden ve Alman kimyasal ürünlerinden korkuyordu. Onları hoşnut etmek için Üçüncü Cumhuriyet, himaye gümrüğü duvarının ardına çekildi ve bakan Meline'in dediği gibi, "adaleti sağlamak ve zararları gidermek" amacıyla kapısına da çiftte kilit taktı (1881).

İngiltere, Belçika ve Hollanda'nın dışında bütün devletlerde himayecilik temel ilke oldu. Gümrük birliğini daha da güçlendiren Almanya İmparatorluğu'nda Bismarck, gerçekçi politikasını, yani ulusal çıkarları temsil eden bir politikayı yürütmekteydi. Yüksek oranda gümrük vergi-

leri çifte kazanç sağlıyordu; hem işsizliği önüyor, hem de devlet kasasına para getiriyordu. Alman endüstrisi, maliyet giderleri düşük olduğundan, bir yandan yurt dışında büyük bir sürüm alanı elde ederken, öte yandan Alman pazarından da sadece kendisi yararlanıyordu.

Avrupa da aynı yoldan yürüyordu. İtalya Lombardiya'daki fabrikalarını, İspanya Katalanya'daki imalathanelerini, Rusya genç endüstrisini korumak zorundaydı. Her ulus, komşusunun gümrük himayesi politikasından daha baskın çıkmak için yığınla neden buluyordu. Portekiz İspanya'ya karşı, İsviçre Almanya'ya karşı, Yunanistan İtalya'ya karşı korunuyordu. Serbest ticarete karşı çıkılan her yerde çiftçiler en ön safta yer almaktaydı, zira hububatını, asma çubuklarını, meyvelerini, sürülerini zarara uğramaktan korumak zorundaydı. Gümrük tarifeleri, yükümlülükleri ya da yasakları kasten çetrefil bir ifadeyle güç anlaşılır şekle sokuluyordu. Böylece, kelimenin tam anlamıyla bir gümrük savaşı, Almanya ile Rusya ve İspanya arasında, Fransa ile İtalya ve İsviçre arasında, Avusturya ile Sırbistan arasında sürüp duruyordu. Serbest ticaretin ulusları birbirine yaklaştıracığı günler şimdilik çok uzaklardaydı.

Flaubert "Dictionnaire de idées reçues" adlı eserinde, çağdaşlarınca benimsenen düşünceyi, "dışalım ticaret için kanserdir, serbest mal değişimi de bütün kötülüklerin kökü," diye formülleştirir.

Burjuva çocukları olan Marx ile Engels, burjuva sisteminin kusurlarını teşhir direğine bağlayarak, serbest ticaret ve himayecilik kavgasına katılmadılar; onlar için bu sorunlar kapitalizmin urlarıydı, ikisinden birini ille de seçmeleri gerekse, tercihleri kuşkusuz serbest ticaretten yana olurdu, fakat bu tercihi de sırf bu sistemle sosyal devrime daha çabuk ulaşılacağına inandıklarından yaparlardı. Aslında liberal görüşün tam karşısındaydılar: "Özgürlük.. Kimin özgürlüğü? Bir bireyin başka bir birey karşısındaki özgürlüğü demek değildir bu. Sermayenin emekçileri ezmek için yararlandığı bir özgürlük demektir." Engels, Manchester'da yoksul mahalleleri gördüğünde anayurdu Ren bölgesini hatırlayarak ürpermişti. Malın meydana gelmesinde kullanılan emeğin değerini vurgulayan Marx, ticaretin yararını kabulleniyordu. Aslına bakılırsa bu düşünürlerin ileri sürdüğü kanıtlar kapitalizmin umurunda bile değildi, tuttuğu yolun doğruluğuna inanıyor ve ne istediğini biliyordu. Geri kalmış halklar için ilerici tasarıları destekliyor; Amerika ile Avustralya'nın boş topraklarına göçmenler gönderip tropikal bölgelerde ticaret kolonileri kurarak sömürgecilik yapıyordu. Buna karşılık istediği, endüstrisi için hammadde (yün, pamuk, maden, kauçuk) ve burju-

va tüketicileri için egzotik keyif maddeleri (kahve, kakao, çay, güney meyveleri) idi. Karşılığında fabrikalarında hazırlanmış (toplu iğne ve parça kumaştan lokomotif kadar) çeşitli mallar sunuyordu.

Bu ticari sömürgecilik, sömürgeci politikanın yayılma gereksinmesini karşılama işleri, iki yüzyıl önceki gibi çoğunlukla ticaret kumpanyalarınca yürütülüyordu: Cecil Rhodes'nin "chartered" (imtiyazlı) şirketi Güney Afrika'da çalışıyor, başka İngiliz şirketleri Nijer'de, Doğu Afrika'da, Borneo'da, Alman şirketleri Afrika'da ve Mozambik'te, Belçika kralı Leopold'un "Comité"si Kongo'da iş yapıyordu. Bankalar, toprak işleme ve madencilik şirketleri, çeşitli özel kuruluşlar el ele vermişler, dünyaya egemen olmak ve onu aralarında paylaşmak için uğraşıyorlardı.

Dünyanın fethine yönelik bu hareket egoistçeydi; her ulus kendi sömürge bölgesini kıskançlıkla koruyordu. Bir zamanlar serbest tüccarların bütün ürünler için tek bir dünya pazarı kurmayı istedikleri yerlerde himayecilik politikası uygulanmış, bu da emperyalizme dönüşmüştü. Sadece Hollanda denizası sömürgelerine başkalarının serbestçe girmesine izin veriyordu. Belçika da Berlin Konferansı'ndan sonra Kongo'da "tam bir ticaret serbestliği" ilan etti (1885). Başka yerlerde av sahaları titizlikle korunuyordu. Sibirya Rusya ile, "Vahşi Batı" Birleşik Devletler ile, Cezayir Fransa ile işbirliğindeydi.

Britanya İmparatorluğu, bu imparatorlukta yer alan ülkelerin birbirlerine karşılıklı bahsettikleri imtiyazlara rağmen hiç de kapalı bir gümrük bölgesi değildi. Londra gerçi Hindistan'ı serbest ticarete zorlayabiliyordu, ama diğer dominyonlar yabancı malları ülkelere sokmaya hiç de hevesli görünmüyorlar ve ekonomilerini koruma önlemleri alıyorlardı. Kanada, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda diledikleri gibi gümrük tarifeleri yapıyor ve bu haklarından sonuna kadar, hem de en şirretçe yararlanıyorlardı. Londra'da bir hizip oluşmuş, imparatorluğun kendi yağıyla kavrulmasını esas alan bir ekonomi ve kapılarını dışarıya kapatacak bir gümrük politikası gütmesini savunuyordu.

Giderek sertleşen bu himaye gümrüğü politikasının sonuçları ne oldu? Yıllık ciro hiçbir zaman gerilemedi, özgürlüğün harekete geçirmiş olduğu dış ticaret, gümrük kısıtlamalarına rağmen gelişmesini sürdürdü. Gümrük himayesi çabalarında bir gevşemeye neden olduysa da, üretim ve tüketim her iki sistemde de artıp durdu. Bu da 19. yüzyılın boyutları büyüyen mal selinin, çağın koşullarına uyum gösterdiğinin ve sadece toplama havuzunu doldurmakla kalmayıp bent kapaklarını da patlatacak duruma geldiğinin belirtisiydi.

ALTIN, GÜMÜŞ VE KÂĞIT

Bazı tarihçiler 19. yüzyıldaki ekonomik büyümeyi, paranın istikrarlı oluşuna dayandırırılar. Bu açıklama gerçi yanlış değildir, fakat hayli yüzeyseldir, zira her zaman olduğu gibi o dönemde de paraların kendi sorunları ve krizleri olmuştur.

Sadece iki para gerçekten istikrarlıydı: Sterlin ile Fransız Frank'ı, yani önder durumdaki ulusların paraları. Böyle olmakla birlikte aslında bu paralar da olağanüstü güçlü durumlarına hiç sarsılmadan ulaşmış değillerdi.

İngiliz Lira'sı altın paranın yol göstericisi oldu. Waterloo'dan bir yıl sonra altın paranın niteliği yasayla saptandı ve aynı zamanda İngiltere Bankası'nın gümüş varlığına göre bir sınırlama içinde, gümüş sikkelere ufak para rolü verildi (1816). Bu yasa altını, eskiden olduğu gibi herkesçe benimsenmiş üstün yerine yeniden çıkarıyor ve onu değer ölçütü yapıyordu; bu yapılırken de önceleri işin ucunun nereye varacağı pek bilinmiyordu. Böylece Londra, para teorisini rast gele verilmiş bu kararın üstüne bina etti ve koşulların ortaya çıkardığı böylesi bir rastlantı eserini, kendi siyasal bilgeliğinin çok iyi hesaplanmış bir eylemi olarak ululadı. Gerçekte İngiliz Lira'sı geleneğe bağlı kalmaktaydı, on ikili sisteme göre daha küçük birimlere bölünüşünü sürdürerek, hesaplama ve saymada diğer paradan farklı durumda kaldı: Biri Guinea, Kron ve Gulden, diğeri Lira, Sterlin ve Penny ile kullanıldı. Ortaçağ, altın paranın yanı sıra, perukalı, dantel yakalı bir centilmenin lokomotifin yanı sıra yürütmesi gibi yürümekteydi.

Frank, ondalık sisteme tam uyan birçok küçük birimleriyle birlikte, Bonaparte dönemindeki gibi gümüş temeline oturtulmuştu, fakat ayrıca bir ikinci altın Frank'la sistem tamamlanıyordu. Bu ikili sistemin avantajı, her iki klasik metal arasında eşgüdümse uyum sağlaması, kusurlu yanı da her ikisinin değer ilişkisini sabit saymasıydı. Elverişli koşullar sayesinde bu ilişki—çok küçük dalgalanmalar dikkate alınmazsa—yüzyılın üçte ikisinden fazla bir süre değişmeden kaldı. Bu mucizenin ısıtılı aydınlığında Frank'a yönlendirici para olmak rolü düşmüştü. Ondalık sistemin saygınlığı, çifte değerli bu madeni paraya, Frank'a da geçti, böylece sikke basan darphaneler bu Fransız Frank'ını, değer düzenlemesi yalnızca altına göre yapılmış İngiliz Lira'sına tercih ettiler. Belçika buna göre kendi Belçika Frank'ını, İsviçre kendi İsviçre Frank'ını, Yunanistan Drahmi'yi, İtalya Liret'i, İspanya Pezeta'yı çıkardı. Balkan ülkeleri

ile Latin Amerika ülkeleri de kendi paralan için Fransız Frank'ından esinlendiler.

Paris, bütün dünyanın değilse bile Avrupa'nın Frank'ı tek para olarak kabul edeceği hayalini kuruyordu. III. Napoléon, İngiltere ile Birleşik Devletleri, beş Frank'lık altın paraya denk altın sikkeler kesmeye razı edeceğini umuyordu, bu şekilde Frank bütün uygar dünya için temel para birimi olacaktı. "Dikkatleri tek bir para kullanmak gibi yüce bir ideale çekmek amacıyla, III. Napoléon on sekiz ulusa çağrıda bulunup tek para olarak Frank'ı önerdi (1885). Bol bol alkışlandı, fakat ne Londra öneriyi benimseyen bir tavır takındı, ne de Washington.

Bunu maden paralarda cifte değer esasının yıkılması izledi. Çünkü bir yandan Kaliforniya ve Avustralya'da çıkarılan altınların çokluğu (1848) bu madenin değerini düşürmüştü, öte yandan gümüşün değeri de Nevada'da yeni maden yataklarının bulunması sonucu tepe taklak olmuştu (1873). Almanya paralarını gümüş Taler temeline oturtturarak tek bir sistemde birleştirmişti, bunları tedavülden çekip Mark'ı benimsedi (1873). Hollanda gümüş sikkelerinden vazgeçti; keza İskandinavya ülkeleri, Amerika, Rusya, Hindistan, Japonya aynı yolu tuttu. Kullanılmasından vazgeçilen bu paraların piyasaya arz edilmesi, gümüş piyasasının dengesini yitirmesi işini tamamladı. Her iki kıymetli maden için yasayla saptanmış ünlü orantı ilişkisi, artık gerçeklere uymuyordu. Aynı ağırlıkta altın şimdi gümüşten yirmi kat değerliydi, yüzyılın sonunda bu orantı 33 kata çıktı, oysa Fransız yasasına göre altının gümüşten 15,5 kat, Amerika yasasına göre 16 kat değerli olması gerekiyordu.

Çift değerli maden para sistemi temelden sarsılıyordu. Görünüşü kurtarmak için ana örnek kabul ettikleri Fransız Frank'ının çevresinde toplanmış uluslar "Latin Birliğini" meydana getirdiler. Bu birlik (Union Latine) gümüş sikke kesimini kısıtladı, fakat banknotları altın veya gümüşle değiştirmek hakkını emisyon bankalarının elinden almaya kalkışmadı. Altın, zaferi kazanmıştı; ama altın, İngiliz parası Sterlin'den başka şey demek değildi. Yüzyıllar onda da izler bırakmıştı. Defalarca ekonomik bunalımların, banka ve borsa krizlerinin tehdidiyle karşılaşmıştı, öyle ki İngiltere Bankası geçici bir korkuya kapılarak emisyon kararlarının bazılarını kaldırmak zorunda kalmıştı. Buna karşı Frank'a iki defa zorlama kur uygulanmıştı: İlki İkinci Cumhuriyet ilan edildiğinde (1848), ikincisi ise, Fransa Almanya ile yaptığı savaşı kaybettiğinde (1871). Ne var ki her iki para da kötü günleri zarara uğramadan atlatmıştı.

Bunların istikrarlı oluşundaki sır, her iki endüstri ulusunun canlılığından kaynaklanmaktadır. Her iki ulus da hem üretimlerini hem de ödeme araçlarını geliştirmeyi bildiler; kâğıt parayı doğru kullanmak, sağlam bir altın ve gümüş garantisine dayanmak becerisini gösterdiler. Her şeyden önce de yönlendirici nitelik kazanan her iki paraya gösterilen genel güvenin ve bunların yarda gibi, metre gibi el sürülmez sayılmalarının etkisi büyük oldu. Yani paranın kesin bir istikrarı mı oldu? 19. yüzyıl, iki bin yılın deneyiminin yanlışlığını mı ortaya koydu? Bu konuda kesin bir yargıya varmak güçtür. Yüz yıldan fazla bir süre değeri değişmeden kalan, kalabilen Frank ile İngiliz Lira'sı düpedüz bir istisna oluşturmaktadır, yoksa aslında paranın değer kaybına uğraması temel kuraldır. Nitekim diğer uluslar, daha az üretken ya da girişimlerine daha az sakinlikle kalkışmış uluslar, aynı yüzyılda paralarının değerinin altüst olmasını önleyememişlerdir.

Dolar, üç ayrı çıkar grubu tarafından ileri geri çekiştirilerek felakete sürüklendi. Bu gruplar, enflasyondan yana olan borçlular ve öncü göçmenler, çıkardıkları maden için mümkün olan en iyi fiyatı elde etmek isteyen gümüş üreticileri ve bir de sabit bir para politikası güdülmesini savunanlardı. Sonuçta krizler, bankalarda ve borsalarda panikler oldu. En acı deneyim de, federasyondan ayrılma savaşı sırasında tedavüle çok miktarda banknot sürülmesiyle yaşandı (1862). Bunlar arka yüzleri yeşil renkte basıldığından, kısaca "greenbacks" denilen kâğıt dolarlardı. Hazine dairesinin paralarının yanı sıra, posta müdürlükleri, bankalar, kent yönetimleri, çeşitli kuruluşlar ve özel şahıslar tarafından çıkarılmış çeşitli biçimlerde bonolar da buna eklendi. Uzmanlar para yerine geçen 7.000 çeşit kâğıt saymaktadır, bunların yaklaşık 4.000'i sahte para sayılmayacak nitelikteydi. Bu kâğıt seli, sikkelerin ortadan kaybolmasına ve fiyatların alabildiğine yükselmesine yol açtı. Kâğıt para nominal değerinin % 25'ini yitirdi, enflasyon sözü maliye dilinde alışılıp kanıksanmış bir terim oldu ve Dolar 18 yıl süreyle zorlama kurunun gölgesinde kaldı.

Siyasal istikrarını sağlamak için boş yere çaba harcayan Latin Amerika, para konusunda da bir istikrardan yoksundu. İspanyol Piaster'inin yerine zayıf ve pek az güvenilir paralar piyasaya çıkmıştı ve bu paralar Arjantin, Şili, Peru ve Brezilya'da değer kaybına uğradı. Uruguay tam anlamıyla bir parasal yıkım olayı yaşadı. Haiti'de bu yıkım bir felaket halini aldı; Gurd denilen sömürge doları değerinin dört binde birine düştü. Avrupa'da ise İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan zorlama kurlar ve geçici devalüasyonlarla paralarını ayakta tutmaya çalışmak

sia'nın¹⁰ profilden bir kabartma tasviri vardı; imparatoriçenin başında dulların taşıdığı cinsten bir tülün bulunması tamamen rastlantıydı. Ne var ki bu başörtüsü Arap kadınlarının saçlarını süsleyen örtüleri andırıyordu. Böylece Viyana sikkesi, Müslüman ülkelerde söylentilerin yayılmasına neden oldu ve çekici bir güce ulaştı. Takı oldu, para oldu, hatta sihirli gücü bulunduğu inanıldı. Maria Theresia Taleri böylece Kızıldeniz'i çepeçevre kuşatan ülkeleri fethetti; buradan Somali'ye, Habeşistan ve Sudan'a uzandı. Kuzey Afrika'ya yayıldı, Tuareglerin vahalarına ulaştı, Nijer ve Kongo vadilerindeki yerleşme noktalarına vardı. Yayılma yolları, eskiden deniz salyangozunun yayıldığı yolların aynıydı. Kuzey Nijerya'da, örneğin kızların gerdanlığı ve tüccarların ödeme aracı olan istiridyeyi tahtından indirip yerine geçebilmeyi, ancak bu Maria Theresia Taleri başarabildi. Adına "Çunko" dediler; 5 Çunko bir başlık parası oluyordu, 3 Çunko ile bir keçi, 20 Çunko ile de bir inek alınabiliyordu.

Araplar olsun, kara derililer olsun sadece Maria Theresia Taleri almak istediklerinden, Viyana, Milano, Venedik ve Prag, bu parayı hazırlama işinde birbirleriyle yarışmaya başladılar. Onlara İtalya'nın bağımsız kesimi, Paris, Londra, Brüksel ve Bombay da katıldı. Piyasaya durmadan sahte Taler sürülüyordu ve bunların miktarı tarihte eşine rastlanmamış büyük rakamlara ulaştı; çoktan ölmüş gitmiş olan imparatoriçenin resmi, şimdi milyonlarca sikkenin üzerinde dünya turuna çıkmış bulunuyordu.

İspanyolların yarattığı birikimden yararlanarak 19. yüzyıl, bu Taler'i ve Plaster'i (diğer adıyla Dolar) kullandı, hem de bunu gümüşün değerli olma özelliğinin sona erdiği ve altın paranın zafer yürüyüşüne başladığı bir zamanda yaptı.

KREDİ YÜZYILI

19. yüzyılın tam anlamıyla büyüme halindeki üretimi ve geniş boyutlara ulaştığı ticareti dolayısıyla, eskisinden kat kat fazla ödeme aracına ge-

10) Habsburg soyundan Bohemya, Avusturya ve Macaristan kraliçesidir (1717-1780). 1740'da hükümdar oldu. Kadın olduğundan babasının yerine Alman imparatorluk tahtına oturamadı; Lorraine dukası Stefan'la evlenip onu imparator ilan ettirdi, böylece Alman imparatoriçesi unvanını aldı. 40 yıl saltanat sürdü, çeşitli alanlarda (yönetim, ticaret endüstri, maliye) reformlar yaptı. Fransız devrinde kafası kesilen kraliçe Marie Antoinette'in annesidir.

reksinmesi vardı. Gerçekten de bir önceki yüzyıla oranla üç kat daha fazla gümüş ve altı kat daha fazla altın varlığına sahip olmuştu. Güney Afrika'daki altın madenleri de bu varlığı sürekli çoğaltmaktaydı. Sahip bulunulan miktarı hayli fazla olan bu kıymetli madenin dayanak yapılması suretiyle tedavüle banknot sürülmesi, ödeme olanaklarını büyük ölçüde genişletmişti. Ancak yine de gereksinimleri karşılayamıyordu. Buna çare olarak kredi denilen yola başvurulması zorunluydu.

Fakat kim sağlayacaktı bu krediyi? Yerel çerçevede böylesi bir işi, parayı verenle alan arasına giren noterler yapıyordu. Noter, siyah redingotu ve dik yakalı gömleğiyle, burjuva çağının önemli bir figürü olmuştu. Ulusal ve uluslararası alanlarda ise sermayeyi bankalar topluyor ve eli altında hazır bulunduruyordu. Bankerler toplumun efendileri olmuşlardı.

Para çıkarma hakkına sahip olan emisyon bankaları başlı başına bir dünyaydı. Bu bankalar her ne kadar özel sektörün elindeyse de kendilerine bu imtiyazlarını bahşetmiş bulunan devlete az ya da çok bağımlıydılar. İngiltere Bankası ve Fransa Bankası, göz kamaştıran, heybetli çelik kasalarıyla piyasaya yön vermekteydi. Amsterdam Bankası'nın mirasçısı olarak Hollanda Bankası da, bu birinci grubun içinde yer almıştı. Henüz çok genç olan Belçika Bankası, İspanya Bankası ve Alman Bankası, birinci grubun düzeyine gelebilmek için her yola başvurmakta idi. İsviçre'de tedavüle kâğıt para çıkarmak, hâlâ kanton bankalarının işiydi. İtalya'da devlet ve çeşitli yan kuruluşlarıyla Ulusal Banka, Floransa, Roma, Napoli ve Sicilya'da para çıkarmak hakkına sahipti. Birleşik Devletler'de bir ulusal banka kurulmasını isteyenler ile çok şubeli bir banka sistemi isteyenler arasındaki tartışmalar, hayli zamandır bir sonuca varılmadan sürüp gidiyordu; bir tarafta enflasyon düşmanı alacaklılar zümresi, diğer tarafta da kendilerine kolaylıklar sağlanmasını isteyen borçlular zümresi yer almıştı. Sonunda Washington, çıkardığı "Ulusal Banka Yasası" ile her iki isteği uzlaştıran bir çözüm buldu (1863). Buna göre federasyonu oluşturan devletlerin her biri emisyon bankaları kurabiliyordu, fakat çıkaracağı banknotun miktarı, federal birliği simgeleyen "bonds"un değerine göre düzenleniyordu.

Mevduat bankaları ve ticaret bankaları, ekonomik bir büyüme hamlesinin finanse edilmesinde ortaya çıkacak rizikolara anlayış göstermekteydiler. Bu bankalar çoğunlukla Yahudilerin veya Protestan iş adamlarının elindeydi. Katolikler ödünç para verme ve faiz ticareti işine girmekte hayli geç kalmışlardı. Bu firmaların başlıcaları: Londra'da Baring, Amsterdam'da Hope, Hamburg'da Parish, Münih'te Von Eichtal, Pa-

ris'te Hottinguer ve dünyanın her yanında Rothschild idi. New York'taki genel karargâhından John Pierpont Morgan, kuzey devletlerine silah satıyor, demiryolu şebekesini ıslah edip genişletiyor, kömür madenlerini kontrolü altına alıyor, U.S. Steel şirketini kuruyor ve devletlere borç para veriyordu.

Ne var ki çok geçmeden bankaların, eğer endüstri çağının istemlerini karşılamak istiyorlarsa, çok büyük parasal olanaklara sahip bulunmaları zorunluluğu kendini gösterdi. Büyük işletmeler, orta ve küçük çaptaki işletmelerin yerini alınca, tek tek kişilere ya da ailelere ait bankalar da yerlerini büyük kredi kurumlarına bıraktılar. Bu büyük kuruluşlar, bir şube ve acenteler ağı kurarak çalışıyor, oraya buraya dağılmış paraları toplamayı ve çok büyük işlerin yapılmasını sağlayacak ölçüde kredi vermeyi amaçlıyordu.

Bu merkezleşme eğilimi İngiltere'de "Big Five" (Beş Büyükler) denilen kuruluşları ortaya çıkardı: Gloucester'de National Provincial, Birminghamda Midland, Londrada Westminster, Barclays ve Lloyds (1833). Kısa süre sonra Almanya'da dört "D" bankası kuruldu: Deutsche Bank, Diskontbank, Darmstädter Bank ve Dresdener Bank (1836). Fransa'da ilkin "Caise Laffitte" (1848), sonra da birbiri ardından "Comtoir d'Escompte, Crédit Lyonnais, Société Générale" ortaya çıktı. 32 yıl önce kurulmuş başka bir "Société Générale" ise Belçika ekonomisine egemendi. Avusturya kendi kredi kurumuna kavuşmuştu. Aynı rolü Amerika'da devletin yönergelerine göre çalışmalarına rağmen, "Guaranty Trust Co" ve "Bankers Trust Co" oynamaktaydı. Faiz oranları genellikle düşük tutulduğundan, ticaret bütün bu kurumlarda kendisine etkin destek bulmaktaydı.

Bu kurumlara para yatıran kimse, kâğıt ya da madeni bir parayı eline almak zorunda kalmaksızın, bir koçandan koparıp alacağı basılı bir talimat bildirgesini doldurmakla üçüncü bir kişiye para havale edebiliyordu. Basılı kâğıda "çek" deniyordu. İngilizce'de "to check" (kontrol etmek) anlamına gelen bir sözdü. Yani çekin bankaca kontrol edilmesiyle aşırma ve dolandırmak zorlaşıyordu. Çekin kullanımını Anglosakson ülkeleri benimsemişti ve Avrupa'da da yaygınlık kazanmaktaydı. Böylece madeni ve kâğıt paranın yanı sıra, üçüncü bir para çeşidi daha ortaya çıkmış oluyordu; gerektiğinde bir kimsenin el yazısıyla yazarak "tedaviile çıkarabildiği" ve banka parası diye adlandırılabilir bir paraydı bu.

Anonim şirketler çağı başlamıştı. Büyük girişimler için büyük miktarlarda sermaye sağlamak zorunluluğu ortaya çıkmalı, şahıs şirketlerinin

dar statülerinin artık bu konuda yeterli olamayacağı iyice anlaşılmıştı. Sömürge şirketleri tarzında örgütlenmeler gerekliydi. İngiltere, ortaklarını sınırsız (unlimited) veya sadece belirli bir meblağa kadar sorumlu (limited: Ltd.) kılabilecek şirketlerin kurulmasına izin verdi (1855). Fransa, bu İngiliz şirketlerinin kendi topraklarında da iş yapmasına ses çıkarmadığından, ister istemez aynı düzenlemenin kapsamına kendi şirketlerini de almak zorunda kaldı. Başlangıçta herkese ruhsat vermekten kaçındı, sermayesi 20 milyon Frank'ın altında olan girişimleri, böyle bir ruhsatın kapsamı dışında tuttu; sonra da bütün şirketleri ruhsattan muaf kıldı. Böylece "kapitalist demokrasi" için yol açılmış oluyordu. Bir anda yığınla anonim şirket ortalığı kaplayıverdi. Bunların hisse senetleri sıradan yurttaşlarca da alınabiliyordu. Fakat yönetimleri, para babası bir azınlığın çıkarlarını güvence altına alacak şekilde, ustalıklı kaleme alınmış kuruluş statüleriyle tam yetkili kılınmış belirli kimselelerin elindeydi. Bu çeşit şirketlere Amerika'da "corporations" deniyordu, Fransa'da adları "sociétés anonymes" idi; Batı dünyasında "liberal" damgalı kapitalizmin gerçek temsilcileri bunlar oldu.

Kapitalist sistemde piyasanın canlanması ve durgunlaşması, bir yükselme, bir alçalma halinde birbirini izler; iktisatçılar bu değişimleri, tıpkı meteorologların mevsimlerin gelip gitmesini seyretmeleri gibi umursamayan bir tutumla gözlemler. Bu gelgit olayı (konjonktür) belirli bir düzene göre cereyan eden: Ekonomik alanda her gelişme, fiyatların yükselmesine yol açar. O zaman tüketim hacmi küçülür ve fiyatlar düşer. Bu fiyat düşmesi firmaların tasfiyesi ve iflaslarını da ardı sıra getirir ve böylece ekonomi tekrar sağlığına kavuşur ve yeniden canlanma yoluna girer. Bu neden sonuç bağlantısının sürüp gitmesini, liberalizm kuramcıları önlenemez bir zorunluluk sayar.

Bütün yüzyıl boyunca genel fiyat eğrisi, perakende ticarete olmasa bile, toptan ticarete düşme eğilimi göstermiştir. Teknik ilerlemeler verimliliği yükseltiyor ve fiyatları düşürüyordu. Fakat yeni bir altın akını eldeki ödeme aracı miktarını büyüttükçe, her defasında gelişim tersine bir seyir izlemişti: Kaliforniya'da ve Güney Afrika'da altın bulunduğu yıllarda, fiyatlar hemen fırlamıştı.

Ekonomik bunalımlara ve fiyatların inip çıkmasına rağmen, uygar ülkelerdeki insanların hayat düzeyi sürekli yükseliyordu. Giyim kuşam daha gösterişli, besinler çok yönlü olmuştu. Kuzey ülkelerinde taze güney meyvelerinin, ılıman bölge ülkelerinde kahve, kakao, pirinç gibi tropikal ürünlerin sofralarda her gün bulunması artık doğal karşılanıyor-

du. Bir defa daha, vaktiyle lüks sayılan şeyler zorunlu maddeler arasına girmişti. Fakat insanlar daha mutlu değil miydi? Kesin olan bir şey varsa, o da bu insanların hoşlandıkları alışkanlıklardan tekrar vazgeçmek zorunda kalması halinde, pek mutsuz olacaktı.

BUHAR MAKİNELERİ ÇAĞI

19. yüzyıl kredi yüzyılı olduğu kadar, buhar enerjisinin de yüzyılıdır. Biri öbürünün varlığını açıklar zaten. Zira teknikte ilerlemeleri finanse edebilmek için, parasal bakımdan ilerlemenin sağlanmış olması zorunluydu, yani ancak kredi sayesinde teknik ilerlemeler gerçekleştirilebilirdi.

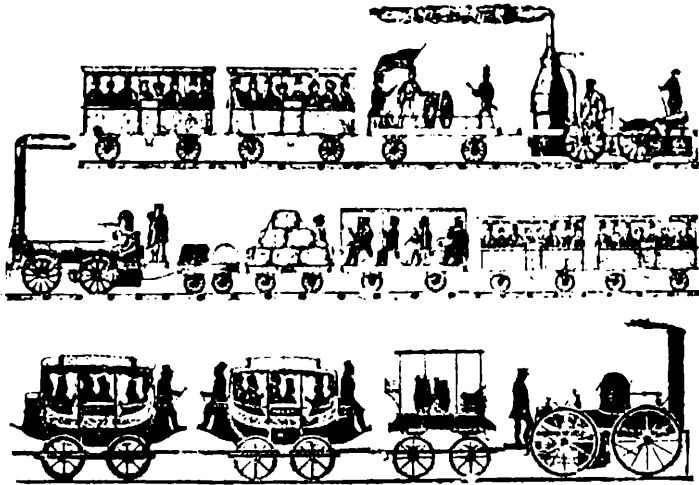
Ne var ki daha buhar enerjisinden ulaşımda yararlanılması düşünülmeyen önce, bu alanda birçok başarı elde edilmiş bulunuyordu. 18. yüzyılda Fransa'da uygulanmış ve İskoçyalı MacAdam tarafından geliştirilmiş "makadam" tekniğiyle kaplanmış karayollarında sürat postaları, adlarına yaraşır bir hızla kentleri birbirine bağlamaktaydı. Denizlerde çay ticareti yapanlar (Doğu Hint Kumpanyası'nın kapatılmasından sonra bu alanda artık hiçbir tekel kalmamıştı), afyon kaçakçıları, gizlice köle taşıyan gemilerin kaptanları ve altın arayıcılarıyla altın spekülâtörleri daha yüksek hızlara ulaşmak istemekteydiler. Onları sevindiren olay, direkleri eğik, omurgasıyla provası zarif, "Clipper" adlı hızlı yelkenlilerin saatte 16 veya 18 deniz mili yapması oldu. O zamana kadar ancak üç ayda aşılabilen Kuzey Atlantik, artık 14 günden az bir zamanda geçilebiliyordu.

Buhar enerjisinin ulaşım düzeninde devrim yapması, öyle çarçabuk olmuş bir iş değildir. Buharlı taşıtlar, zaten büyük hızlara ulaşılmasını isteyen bir çağın toptan gelişmesinde, sadece bir kesimi temsil eder. Karada "buharlı ata" karşı ilk direniş posta menzillerinden geldi. Denizlerde de buharlı gemilerin hızlı yelkenliler karşısında üstünlük kazanabilmeleri için hayli zaman geçmesi gerekti.

Saint-Simon ile öğrencileri, demiryollarının karayollarını öldüreceğini ve gezegenin çehresini değiştireceğini önceden görmüşlerdi, ne var ki bu dönüşüm yarım yüzyıl sürdü. Stephenson'un ilk denemeleri (1814) ile Amerikan bozkırlarında doğudan ve batıdan aynı anda döşenmeye başlayan demiryollarının birbirine kavuştuğu güne kadar nice icatlar, nice çabalar, nice başarısızlıklar bulunmaktadır (1869). İngiltere, Birleşik Devletler, Belçika, Fransa, Almanya ve Hollanda tam bir demiryolu

ağıyla kaplandı. Doğu Avrupa bile bundan nasibini aldı. Irmaklar, deniz yolları, demir ve çelik köprülerle aşıldı: Mont Cenis, Sankt-Gotthard ve Arlberg gibi koca dağ kitleleri tünellerle delindi. İnsanları öteden beri alıştıkları yavaş gidişten çekip kurtarmak, şom ağızlı felaket haber-cilerinin çenelerini kapatmak ve iyi niyetli olan her şeyi seferber etmek gerekiyordu. Bir parça rizikoyu göze alan adamlar demiryolu işine girdiler: Fransa'da Pereire, Amerika'da Vanderbilt bu konuda ilk akla gelenlerdir. Almanya'da List, bu uğurda bütün varını yoğunu sağlığıyla birlikte feda etti. Derken demiryolları birden mucizelerini göstermeye başladı, insanlar ve mallar onunla koca kıtaları aştı, Amerika'nın "Vahşi Batı'sına" insanların yerleşmesi, onun sayesinde başarıldı. Demiryolları Avustralya çöllerinin ve Sibiry tundralarının ıssızlığını paramparça etti; yeni pazarlar onunla doğdu, taşıma giderleri onunla azaldı: Alman devletleri onun sağladığı olanaklar sayesinde birbirleriyle daha yakınlaştılar. Demiryolları, örneğin Paris'i Fransa'nın merkezi yaparak ulusların dengesini bozdu, eski pazar meydanının karşısına garı koyarak, kentlerin ve kasabaların çehresini değiştirdi.

Denizasıırı ulaşımında da ilişkiler buhar enerjisiyle değişikliğe uğradı. "İstimli" denilen geminin, Clipper'in yerini alması hayli zaman sürdü;

"Best Friend of Charleston", 15 Ocak 1831'de prova seferinde (üstte)
 "West Point" lokomotifi, 4 Mart 1831'de bir hız denemesinde (ortada)
 "De Witt Clinton", 9 Ağustos 1831'de prova seferinde (altta)

daha önce gemiyi yürüten tahta çarkın yerini madenden uskurun ve tahtadan gövdenin yerini demir gövdenin alması gerekti. Fakat henüz buharlı gemi yelkenliyi kesin yenilgiye uğratmadan, belirli rotalarda düzenli seferler yapan denizyolları işletmeleri kuruldu (1838): "Royal Mail", İngiltere-Antiller bağlantısını kesinlikle sağlamıştı. Halifaxlı bir iş adamı olan Samuel Cunard, İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasında posta hizmeti için tekel imtiyazı alarak, "Cunard Deniz Yolları"nı kurdu (1839). Bu işletmenin gemileri dünyanın en büyük gemileriydi. Başka bir İngiliz şirketi, "Peninsular and Oriental", Hindistan'la bağlantıyı sağlıyordu (1842). Çok geçmeden Amerikalılar "Oceanic", "New York and Havre", "Collin's Line" işletmeleriyle öncekilerin yanında yer aldı. Bunlara Almanlar "Hapag" ve "Lloyd" ile katıldılar. Fransızlar Akdeniz ve Güney Amerika seferleri için "Messageries Maritimes" ve "Compagnie Générale Maritime" işletmelerini kurdular; bu sonuncusu New York ile Le Havre arasında çalışacak "Transatlantique" işletmesine dönüşecektir. Yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Atlantik artık altı günde aşıyordu. Yelkenli gemiler çağı kapanmıştı.

Yeni gemiler için yeni su yolları doğdu. Hollanda, Amsterdam ve Rotterdam'ı doğrudan Kuzey Denizi'ne bağladı. Kanada, St. Lawrence Irmağı'nda gemi trafiğine elverişli kesimleri öylesine düzenledi ki, vapurlar Montreal'e kadar gidebilmeye başladılar (1853). Birleşik Devletler, Hudson Irmağı'nı Erie Gölü'ne bağlayıp Atlantik kıyısından ülkenin içine uzanan birçok kanal açtı: Her liman kendisini iç bölgesine bağlayacak bir kanalı olsun istiyordu.

Saint-Simon'u okumuş atılğan bir Fransız diplomatı, Mısır hükümetinden Süveyş Kıştağı'nı yararak bir kanal açma iznini aldı (1854). Ferdinand Lesseps adlı bu Fransız, "Compagnie Universelle" adıyla bir şirket kurdu; şirketin adı bütün ülkeleri ortak olmaya çağırıyordu. Londra, Doğu Hindistan'a giden denizyolu üzerindeki kontrolü kaybedeceğinden korkup bu girişimi engellemek için türlü dolaplar çevirdi. Buna rağmen, çölde on yıl süren çalışmalardan sonra iki deniz birbirine bağlanıp iki kıta birbirinden ayrıldı. Bir hamlede Akdeniz kapalı bir havuz olmaktan kurtulmuş ve Kolomb zamanından beri yitirmiş bulunduğu önemine tekrar kavuşmuştu. Öte yandan buharlı gemiler Süveyş Kanalı'ndan rahatça geçerken, yelkenli gemilerin burada manevra yapamadıklarının öğrenilmesi, buharlıların üstünlüklerinin bir kez daha vurgulanmasına vesile olmuştu. Lesseps, Panama Kıştağı'nda da buna benzer bir kanal açmayı hayal ederken, Yunanlılar Korinthos Kanalı projesini

gerçekleştirdiler ve Almanlar da Kuzey Denizi'ni Baltık Denizi'ne bağlayan 98,6 km. uzunluğundaki Kaiser Wilhelm Kanalı'nı açtılar. Süveyş Kanalı gibi bu su yolları da, aynı ölçüde olmamakla birlikte, gemilerin yolculuk sürelerini iyice kısaltmaktaydı. Yeni ticaret yolları yaratmışlar ve sefer giderlerini azaltmışlardı. Yüzyılın sonlarında 20.000 vapur denizlerde dolaşmaktaydı; kıyılar ve limanlar da buna göre değişikliklere uğramıştı.

Posta hizmetleri de hız ve güvenlik kazandı. İngilizler posta pulunu icat ederek posta vergisinin ödenmesini basitleştirdiler (1848). Amerikalı Morse telgrafı icat etti (1832). Atlas Okyanusu'na telgraf kablosu döşendi. Amerikalı Graham Bell telefonu buldu (1876) ve telefon bağlantıları kıtaları birbirine yaklaştırmaya başladı (1888). Alman Hertz aynı yıllarda, sesleri ve konuşmaları hiçbir tel olmaksızın taşıyacak dalgalar üzerinde düşünüyordu. Rus bilgini Popoff bu düşüncüyü gerçekleştirdi; bundan yararlanan İtalyan Marconi de herkesin kullanabileceği radyo aygıtını yaptı (1896). Şimdi hammadde siparişlerini, kambiyo kurlarını veya borsa alım satımlarını tüm dünyaya duyurmak için birkaç saniye yetmekteydi. Haber basınının çehresi değişti ve ticaret bütün bunlardan yararlandı.

Tekniğin bu mucizelerinin artık buharla hiçbir ilişkisi yoktu; hepsi de yeni bir enerjiye, elektriğe dayanıyordu. Yüzyılın elde ettiği daha başka şeyler de oldu: Petrolü, lastiği, çimentoyu ve ilk yapay madde olan selülüloidi kullanmayı öğrendi; alüminyum keşfetti ve yapay ipeği buldu; artık fotoğraflar çekiliyor, duran ve hareket eden resimler beyaz bir duvar üzerinde seyrediliyor, makineyle soğuk üretiliyor ve içten patlamalı motorlar yapılıyordu. Bütün bunlar yarının ticaret dünyası için yeniliklerdi.

Tüketicilerin emrine, kimi büyük kimi küçük bir yığın icat sunulmuştu: Dolmakalem, bisiklet, dikiş makinesi... Peugeot, dünyaya üzerinde bir Daimler motoru bulunan, patırtılı bir taşıt armağan etmişti (1899).

BÜYÜK MAĞAZALAR YÜZYILI

Karl Marx, hoşnutluğunu biraz da belli ederek, özel ekonomi sisteminin eninde sonunda kolektif ekonomi sistemine zemin hazırlamak zorunda olduğunu vurgulamıştı. Böylece çeşitli girişimlerin, sonunda tek bir kuruluş halinde birleşeceği olgusunu bir yasa halinde formülleştiriyordu. 19. yüzyıl da, onun bu yasının doğruluğunu kanıtlayacak bir çağ gibi görünüyordu: Birey, mal dağıtımı sektöründe olsun, mal üretim sektö-

ründe olsun kolektif bir düzenin içinde erime yoluna girmişti. Birleşmeler bir girişimi güçlü kıldığından, ekonomide verimliliği en yüksek derecede garantileyecek yöntemler aranıyordu. Anonim şirketlerden şimdi şahıs şirketlerinin artık sağlayamayacağı çapta parasal bir güce ulaşması bekleniyordu. Her türlü kolektif alabildiğine teşvik ediliyordu: Birlikler, sendikalar, kooperatifler, büyük mağazalar, zincirleme satış merkezleri, ticaret kolonileri... Bütün bunlar kolektifleşme çabalarının birer görüntüleri idi. Yoksa kapitalizm Karl Marx'ın koyduğu yasalara boyun mu eğmekteydi?

İngiltere ve Fransa'da yasaklanmış olan korporasyonlar, her iki ülkede de birlikler kılığında, işçiler safında çırak-kalfa örgütleri ve işverenler safında meslek örgütleri halinde canlandırılmaktaydı. İngilizler "Trade Union"ı (Sendikalar Birliği) hemen kabul ederken (1824), Fransızlar Réunion ve Association (birleşme ve birlik kurma) hakkını ancak İkinci İmparatorluk zamanında (1864), Büyük Devrim'de kaldırılmış koalisyon hakkını da Üçüncü Cumhuriyet döneminde yeniden tanıdılar (1884). Birleşik Devletler'de mahkemeler birlik kurma hakkını tanıyınca, birliklerin sayısı hızla çoğaldı (1842).

Ticaret bu kolaylıklardan yararlanmaktaydı, ilk olarak ayrı ayrı satış yerlerinin birleşmesiyle bir kartel oluşturuldu. Yönetim merkezi, ortak üyelerden mallarını alıyor ve bunların pazarlanmasını garanti ediyordu. Böylece, örneğin Fransa'da "Comptoir de Longwy" dört ayrı demir dökümhanesinin mallarını satıyordu (1876). Almanya'da Ren-Vestfalya kömür sendikası, üretilen malın taşınması ve satılması işini yapan bir şubeler ağı kurmuştu (1896). Amerika'da "Pools" fiyatları denetlemeye çalışıyordu. Rusya'da ağır sanayiciler "Prodarneta" adıyla bir satış bürosunu hizmete sokmuşlardı (1903).

Tüketime yönelik birlikler de bir çeşit ticari kartel oluşturdular. Bunların üyeleri üreticiler değil, toptan alışırla ucuz mal sağlamaya çalışan tüketicilerdi. Bu işi ilk başlatan İngiltere'deki Lancaster Kontluğu'nda bulunan küçük Rochdale kasabasıdır (1944). Buradaki Toadlane (Kara Kurbağa) Sokağı'nda bir bodrum katını, dört dokuma işçisi yıllık 10 Lira'dan üç yıl süreyle kiralamış ve besin maddeleri satan küçük bir dükkân açmışlardı. Bütün sermayeleri topu topu 18 Lira'ydı; bununla un, şeker ve kuru üzüm almışlardı. Dört kişinin kurduğu Rochdale Equitable Pioneers isimli bu birlikte ücretle çalışan kimse yoktu. Alınacak şeyleri kurucular kendileri alıyor ve boş zamanlarında sırayla dükkânda tezgâhın arkasına geçiyorlardı. Başarıları umutlarını güçlendirdi, işlerini

genişlettiler. Dükkânda artık çay, kumaş, kitap, et, ayakkabı ve giysi de satılıyordu. Ücretli işçiler tuttular, satış yerini büyüttüler; dükkân artık bütün gün açık duruyordu. Şubeler açtılar, önceleri 28 üyeleri vardı on yıl içinde bu rakam 1.400'e ve yüzyılın sonunda 10.000'e çıktı.

Rochdale bir model oluşturdu; önce İngiltere'de, arkasından Avrupa'da benzerleri kuruldu. Temel ilkesi, malı toptan satın almak ve perakende satmaktı; kazancı da mal satın alımına katkıları oranında üyeler arasında bölüştürülüyordu. Tüketim birlikleri Kuzey Fransa'da, İsviçre'de, Kuzey Almanya'da (özellikle işçi çevrelerinde – 1864), İsveç'te, Danimarka'da, Rusya'da ve daha küçük çapta olmak üzere Birleşik Devletler'de kuruldu. Tüketim birliklerinin çoğaldığı yerlerde bunlar büyük kooperatifler halinde birleşti, büyük satın alma merkezleri kurdu (İngiltere'de Wholesale bunun ilk örneğidir – 1864), kendi üretim yerlerinin ve üye birliklerinin gereksinmelerini karşılamak üzere kendi bankalarını meydana getirdi.

Geleneksel ticaret de buna karşı önlemler aldı. Büyük mağaza, dükkânların ve satış barakalarının yerini aldı. Bunlar daha öncekilerden sadece büyüklükleri bakımından değil, satış sistemi bakımından da farklıydı. Fiyat artık müşteriye, onun pazarlık yeteneğine ve piyasaya göre düzenlenmiyordu. Fiyatlar şimdi kimsenin itiraz edemeyeceği derecede elverişli ve tartışılmaz nitelikteydi. Büyük mağaza, ister alıcı olsun ister sadece seyirci, herkesin içeri girmesine izin veriyordu. Mağazanın içinde dileyen dilediği gibi dolaşıp dilediği şeyi alıyordu. Mal çeşitlerinin ve bunların fiyatlarının reklamını yapmak için büyük mağaza, doğrudan halk yığınlarına yöneliyordu. Bu amaçla olağanüstü çekicilikte kataloglar hazırlatıp dağıtıyordu. Krediyle satış yapıyor, malı eve teslim ediyor ve beğenilmeyen malı geri alıyordu. Ayrıca unutulmasın ki, büyük mağaza her şeyi satıyordu: Kadın çantaları, erkek eldivenleri, çamaşırlar, lambalar mobilyalar, oyuncaklar, iğneler, duvar saatleri, hatta bisikletler ve baharatlı çörekler...

Büyük mağaza Fransa'da da ortaya çıktı. Uzun süre yasaklanmıştı, zira devrim yasası kimseye tek bir meslek ruhsatından fazlasını vermediği gibi, küçük esnafı hoşnut etmek için de çok bölümlü bütün girişimlerin kapısına kilit asmıştı (1844). Bu yasak Louis-Philippe zamanında kaldırıldı, ancak yine de bazı kısıtlamalar kaldı. 25 kişiden fazla adam çalıştıran her büyük mağaza, 1.000 Frank vergi ödemekteydi. Ne var ki böyle bir fazladan yükümlülük ticarette belirli merkezlerde yoğunlaşma hareketinin hızını kesemedi. Paris gibi nüfus yoğunluğunun durmadan

arttığı bir yerde zaman, o güne kadar duyulmamış işlere girişmek için elverişli kıvama gelmişti. Öte yandan alışveriş merkezlerini belli semtlerde toplamak kent içi trafiğini de rahatlatacaktı. Daha önceden Paris, kumaş ve hazır giysi satılan moda evlerini tanıdı: “Pygmalion”, “Les Trois Quartiers”, “La Belle Jardinière”, “Le Petit Saint-Thomas” ve daha küçük birkaç mağaza. “Petit Saint-Thomas”ta çalışan Aristide Boucicaut adında biri, “Bon Marché” adıyla bir tuhafiyeci dükkânı açtı (1852); burası yavaş yavaş bir büyük mağazaya dönüştü. Çünkü Boucicaut, başarı vaat eden ticari yöntemler geliştirmişti. Perakende ticarete öteden beri ilke olan yüksek kazanç payından vazgeçip çok ve ucuz mal satmayı, kendisine ilke edinmişti. Sekiz yıl içinde satışı on katına çıktı, öldüğünde bu oran yüz kat olmuştu.

“Bon Marché” çok geçmeden taklit edildi; kelime de bir mağaza tipinin adı olarak bütün dünya dillerine girdi. İkinci İmparatorluk zamanında “Louvre”, “Le Printemps”, “Les Galeries Lafayette” ortaya çıktı (1865). Amerika bu sistemi hemen benimsedi ve New York’ta “Alexander Stewart”, Chicago’da “Marshall-Field”, Philadelphia’da “John Wanamaker” gibi dev mağazalar açıldı (1860). İngiltere’de önce ordu ve donanma mensuplarının “Army and Navy Stores” gibi (1870) büyük satın alma kooperatifleri ve illerde “Lewis” gibi, Liverpool’da “Halk Dostu” gibi (1856) büyük mağazalarla yetinilmişti. Glasgow’da Whiteley’in “Department Stores” mağazasını açmasından sonra, Londra’da da Peter Robinson ve Harrods bunun bir benzerini kurdular. Chicago’da Marshall-Field bonmarşesinde çırak olarak işe başlayıp ortaklığa kadar yükselmiş Gordon Selfridge adında genç bir Amerikalı, İngiltere’ye yerleştikten sonra, Oxford Caddesi’nde kendi adını taşıyan ünlü firmayı halkın hizmetine soktu.

Artık bonmarşeler en azından Kuzey ve Orta Avrupa’ya yayılmış bulunuyordu: Belçika, Hollanda, İskandinavya ve İsviçre’de bu tip mağazalar açılmıştı, Almanya’da kurulumları ise çok daha büyük boyutlarda oldu. “Karstadt” ve “Tietz”, yeni Gotik tarzda saraylardı, geniş halk yığınlarının her isteğini, her dileğini karşılayabilecek durumdaydılar. Kataloglar müşterilerin evlerine gönderiliyor ve mektupla verecekleri siparişler yine evlerinde kendilerine teslim ediliyordu. Bu yol kırsal kesimde veya sömürgelerde bulunan müşterilere ulaşmak olanağını vermekteydi. Alışveriş için kente gitmek, mağazalarda beklemek ve kalabalık içinde itişip kakışmak külfetini de kaldırıyordu. Bu doğrultuda ilk adımı Amerika’da “Montgomery Ward” attı (1872). Doğrudan doğruya çiftlik-

lere yöneldi. Onu "Sears Roebuck" izledi, bu firma zamanla bir yıl içinde yolladığı katalog sayısını 10 milyona çıkarmış ve günde 100 bin çeşit malla ilişkili 30 bin sipariş alır hale gelmiştir. Belçika'da "Jelmoli" ile Almanya ve İsveç'te diğer bonmarşelerin iş hacimleri daha mütevazı ölçülerdeydi. Saint Etienne'de "Manufacture d'armes" artık sadece avcılara tüfek ve fişek sağlama işi yapmadığı gibi, "Filatures de la Redoute" da ev kadınlarına yalnızca yün çileleri satmakla yetinmiyordu. Bunlara mektupla başvuran müşteri, akla gelebilecek her şeyi ısmarlayabiliyordu, saplı taraktan olta iğnesine, ceketten melon şapkaya kadar her şeyi.

Bonmarşeler ile evlere mal gönderen mağazalar arasında mağaza zincirleri yer almaktaydı, bunlar müşterilere hizmet ediyorlar, ama evlere uzanmıyorlardı. Bu yöntemi Amerikalı bir çay dışalımıcısı olan John Hartford geliştirmişti (1858). Bu adam, "A and P" (Atlantic And Pacific Co) firma işareti altında, bir okyanus kıyısından öbür okyanus kıyısına kadar her yerde bir şube ticarethaneleri ağı kurdu. Buralarda ilkin sadece çay satılıyordu, daha sonra çay, bisküvi ve ardından her çeşit yiyecek maddesi satılmaya başlandı. New York eyaletindeki Utica'da, 27 yaşındaki Frank Woolworth, alışılmadık tarzda bir bonmarşe açtı (1879). Eğer bütün mal çeşitlerine 5 sentlik tek fiyat konursa, daha çok müşteri çekilebileceğini ve satışların çok daha kolay yapılabileceğini düşünmüştü. Ne var ki, başarısı pek o kadar parlak olmadı, her halde bu, yeterince mal çeşidi konulmamış olmasından ileri gelmişti. Kısa bir süre sonra Woolworth, Pennsylvania Lancaster'da aynı tip ikinci bir mağaza açtı, fakat bu kez her keseye uygun, iki sınıfta tek tip fiyat koymuştu: "Ne alırsan 5 ve 10 sent" diye büyük çapta reklam yaptırdı. Bu işteki kurnazlık, belirli bir malı elverdiğince iki parçaya ayırıp, her birini ayrı ayrı satma ilkesine dayanıyordu. Örneğin bir fincan 10, altlığı ise 5 sente satılıyordu. Bu sefer halk oltaya takılmıştı; Woolworth mağazasına üşüşen kalabalık ürktütücü bir hal aldı. Woolworth ise bir kardeşiyle bir kuzenini yardıma çağırıp Pennsylvania'da üç (Philadelphia, York ve Harrisbury), New Jersey'de bir (Newark) mağaza daha açtı. Böylece, küçük çapta bir başlangıçtan Birleşik Devletler'de ve Kanada'da, daha sonra İngiltere ve Almanya'da Woolworth mağazaları ağı gelişti ve şubelerin sayısı yüze ulaştı. Hepsi de toptancı gibi çalışıyor ve mallarını doğrudan doğruya üreticilerden satın almak suretiyle sağlıyordu. Woolworth'tan başka tabelalar altında da tek fiyat ya da kademeli fiyat yöntemi, Amerika ve Avrupa'da, özellikle besin maddeleri alanında benimsendi, çeşitli mağaza zincirleri kuruldu. İngiliz Lyons henüz besin maddeleri mağazaları

ve lokantalar ağını kurmazdan önce, Fransız Felix Potin kendi damgasını taşıyan ürünleri çeşitli firmalar aracılığıyla dağıtmaktaydı (1845). Reims kenti Fransa'da şubeler açarak iş yapmak sisteminin doğduğu yer oldu, burada bir "Société de Secours mutuels" besin maddeleri dükkânları kurdu (1866); mallarını tüketicilere doğrudan verebilmek için, besin maddesi toptancılarının güç ve işbirliğinden doğmuş bir kuruluştu bu.

Ticaret, ister bonmarşelerle merkezîyetçiliğe, ister şube mağazalarla ademi merkezîyetçiliğe yönelsin, yüzyılın genel görünümüyle uyum içindedir ve herkes, politikada eşit oy kullanma hakkı hayaline olduğu kadar, bu dünyanın zenginliklerine ortak olma hayaline de kapılmış bulunmaktadır.

BÜYÜKLER VE KÜÇÜKLER

Çağın büyükleri ekonominin önderleridir. Amerikalılar onlara "kral" adını takmıştı: Vanderbilt demiryolu kralı, Armour konserve kralı, Carnegie, çelik kralı, Rockefeller petrol kralı... Üretimin ve sürümün krallarıydı bunlar. Çoğu, dev servetlerinin temelini ticaret yaparak atmışlardı, savaşılar sayesinde zengin olanları da az değildi. Morgan kuzey devletlerine silah sevk etmiş, Wanamaker orduya fanila satmış, Vanderbilt güney devletlerine cephane ve erzak sağlamıştı. Rakiplerini devre dışı bırakmak ya da kendi çıkarlarını gözetmek amacıyla, bu nitelikteki ekonomi kodamanları, kendi aralarında birleşip bir tröst kurdular. Tröst, kökeninde hissedarların yönetim kuruluna güvenlerini göstermesine dayanan bir örgütlenmeydi. Fakat genellikle bir şirketler birliğini ifade eden bir terim oldu. Başında ne istediğini bilen bir adam bulunuyor, kuruluşu bir tekel haline getiriyordu. Böylece, örneğin Guggenheim bakır tröstünü Mellon alüminyum tröstünü, Rockefeller ise Standard Oil'le petrol tröstünü yarattılar. Benzeri tröstler nikel, teneke, şeker, viski ve tel için de ortaya çıktı. Mitsubishi tröstü (Japoncası: Saybat-zu) Japon tersanelerine ve Çin'le ilişkilere, Mitsui tröstü silah ve dokuma fabrikalarına egemen oldu. Tröstün avantajı, seri üretimle maliyet giderlerini düşürebilmesindeydi. Yarattığı tehlike, ulaştığı tekel durumundan dolayı satış fiyatlarını dilediği gibi dikte etmesinden ileri geliyor-du.

Tröst oluşturulmasına ve bunların kötü niyetli girişimcilerine karşı, Amerika'da kamuoyu özel yasalar çıkarılmasını istemekteydi. İki yıl süren tartışmalardan sonra "Sherman Antitrust" yasası, bir tekel durumuyla

sonuçlanacak her türlü ticari birleşmeyi yasakladı (1890). Ne var ki yasanın maddeleri, işveren örgütlerinden çok, işçi sendikalarına karşı başarıyla uygulanmıştır.

Bu dönemin girişimcileri ve tüccarları, üzerinde belirli bir işaret, bir “alâmeti farika” (marka) bulunan malın değerini daha yeni keşfetmişti. Böylece müşteriler kaliteli malı kolayca ayırt edebiliyordu; bir malın halkça benimsenmesi de onun reklamı oluyor, sürümünü artırıyordu. Yüzyılın ilk yansında “de l’Etoile” mumları ve “Botot” suları, bir ticari markanın bir imza kadar değerli olabileceğini göstermişti. Daha sonraları “Liebig’in etsuları” ve “Sunlight” sabunları da, bir markanın reklam gücünü kanıtlamıştır. Fakat böyle bir malın iyice tanıtılmasına kadar yürütülen reklam kampanyası, o kadar çok para yutuyordu ki, böyle bir işe ancak büyükler girişebiliyordu.

Bazı küçüklerin de bunu başardığı oluyordu. Parfüm tüccarı César Birotteau, “Double Pâte des Sultanes” ile “Eau Carminative” losyonlarını icat edip de ikisi de halk tarafından tutulunca, bir anda zengin olmuştu. Vendome Meydanı’ndan pek uzakta olmayan Saint Honoré Sokağı’nda “Reine des Roses” (Güller Kraliçesi) tabelası asılıdır. Mütevazı bir dükkândır burası, ama sahibi, Balzac’ın bir roman kahramanı olarak, içinde bulunduğu koşullara rağmen çok yüksek hedefleri amaçlamaya hakkı bulunduğu inancındadır. Yüzyılın büyük başarı kazanmış kişileri işe en alt basamaktan, çırak, telgrafçı, bankada sıra memuru veya tezgâhtar olarak başlamamışlar mıydı? Boucicaud’lar, Woolworth’lar ve Carnegie’ler hep böyleler arasından çıkmamış mıydı?

Ticaretin bütün ağır yükünü taşıyan küçük dükkân sahiplerine dayanma gücünü veren işte bu umuttu. Onlar geleneksel ticaretin çeşit çeşit alanlarda çalışan on binlerce temsilcileriydi. Ticaret alanında onların işlevinin yanında bonmarşeler, büyük mağazalar, sevkıyat acenteleri, kooperatifler, şube ticarethaneleri, hatta tröstler bile pek de önemli bir yer tutmamaktaydı. Çünkü bütün bu büyük kuruluşların sattığı, satabildiği şeylerin kat kat fazlası, dünyanın dört bir yanındaki yıllık ve haf-talık pazarlarda, çarşılarda ve küçük dükkânlarda satılmaktaydı.

Ortaçağın panayırları Doğu’da ve Yakındoğu’da (Nijni-Novgorod, Kiahta, Hurdvar gibi) hâlâ yaşamasına rağmen, Almanya dışında Batı’da ortadan kaybolmuştu. Bununla birlikte Leipzig’deki gibi sezon sergileri tarzında numune fuarları henüz devam etmekteydi. Gerçek toptancı panayırları özellikle Londra, New York, Liverpool, Amsterdam ve Le Havre gibi liman kentlerinde yapılmıyordu.

Kasaba ve köylerdeki yerel pazarların etkin hiçbir yanı yoktu. Nice yüzyılların yükünü taşımış, eski ahşap pazar barakalarının yakınında kurulmuş, kasaba halkının demir iskeletine ve kocaman cam vitrinlerine hayranlıkla baktığı yeni çarşılarda, ya da en azından açık havada, geleneksel pazar meydanında, civar köylerde oturanlar kümes hayvanlarını ve yumurtalarını satıyor, tahta ayakkabılarını ve başörtülerini satın alıyorlardı. Haftada bir defa veya birkaç defa, en çok da cumartesi-leri, kent ve köy burada buluşuyor, onlara gezginci tacirler de katılıyor-du. Yılda bir veya birkaç gün, çoğu kez de kasabanın koruyucu evliyasının isim gününde, bu buluşma daha büyük çapta ve daha başka şeylerin katılmasıyla yapılıyordu. Köylü toplantıları düzenleniyor, sığır ve hayvan pazarları kuruluyor, fanfar mızıkaları çalınıyor, bayraklarla geçit törenleri ve binicilik gösterileri yapılıyor, bir yandan da al aşağı ver yukarı pazarlıklara girilip şerefe kafalar çekiliyor ve bol bol yarenlik ediliyordu... Genellikle bu toplanmalar ile bunların geçmiş yüzyıllarda yapılmış, ya da Abeşe, Zinder, Tomsk, Fı-Çoy gibi yerlerde hâlâ yapılan benzerleri arasında hemen hiç fark yoktu. Değişen sadece malların çeşitleri ile müşterilerin davranışlarıydı, ilkeler ve dış görünümüler aynı kalmıştı.

Çok eski ticaret biçimleri Kuzey Afrika'da hâlâ yaşamaktadır. Burada güneşten özenle korunmuş satış yerleri yan yana dizilmiştir ve aynı malın üreticisi ve satıcısı topluca bir arada bulunur. Çin'de de durum bundan farklı değildir; Çunking çarşısında peruka yapımcıları, hokkabazlar, portakal satıcıları, adaklar ve tanrı tasvirleri satanlar, her biri elinde üç köşeli çöreküsü, guruplar halinde yan yana yer almıştır. Kanton'da üzeri hasırla örtülü, her zaman misk kokan eczacılar sokağında, yan yana dizili 300 eczacı tezgâhı vardır. Bunların dikey asılmış levhaları, sahiplerinin üstün yeteneklerinin pek ateşli biçimde reklamını yapmaktadır. Örneğin, "Çang Tsi Tang" – Tang ailesinden Tsi, balınumu ve birinci sınıf haplar satıyor; mal sahibinin adı, malın üstün kalitesinin garantisidir. Da-ha iyisi hiçbir yerde yoktur.

İstanbul'da, kararmış kemerleriyle içinde insanın kaybolduğu bir labirent olan Kapalıçarşı'da da buna benzer bir sistem uygulanır. Burada her biri ayrı bir malı satan birçok pazar bir araya gelmiştir. Üstü kapalı sokakların kiminde silah, kiminde çini, kiminde çamaşır ve giysi, kiminde mücevher, süs eşyası ve sayılamayacak kadar çok çeşitli mal satılır.

Batı'nın kentlerine renk verenler, bir dükkânı ya da sadece bir hırdavatçı dükkânı olan kimselerdir. Dükkân sahibi, Balzac'ın dediği gibi, modern toplumun ortaya çıkardığı, kendine özgü özellikleri olan bir

tiptir. Koyu kahverengi veya çikolata rengi uzun pantolon, mavi çorap giyer, ayağında hafif pabuçlar, başında yalancı samurdan yeşil yeşil parılayan bir şeritle süslü kasketi vardır, bu kılığı, bağları göbek hizasında birbirine kavuşan, üçgen biçiminde bir önlük tamamlar. Bu babacan, eski kentte en erken yataktan kalkan, en son yatmaya gidendir. Müşterilere ve dedikodu kumkumalarına dükkânı her zaman açıktır. Seçmen-dir, milistir ve jüri üyesidir. Sofular için mum, şairler için kâğıt, kâğıt, mürekkep ve herkes için güzel yünlüler ondadır. Balzac onu, “hayatta gerekli olacak ne varsa, hepsini görünür bir haz duyarak bize sunan kişi” olarak tanıtır. Bu iyi adam, ışıığımız için balmumundan veya donyağından mumlar, lambalar için gazyağı sağlar; yemeklerimizin lezzeti için tuz, biber ve hindistancevizini, karnımızı doyurmak için fasulye, pirinç ve makarnayı, soframızı donatmak için peynir, erik kurusu, badem, kuru üzüm ve inciri, tatlılarımız için şeker, şurup ve konserveleri, bütün bunların üstüne de çayımızı, kahvemizi ve çikolatamızı yine o verir. Uygarlığın beraberinde getirdiği ne varsa, hepsi onun dükkânında toplanmıştır, kendisi de burjuva çağının canlı bir simgesidir.

Perakendeci tüccarların sayısı sürekli artmaktadır; iflas işlemlerine kolaylıklar getiren, servetin bir bölümü olarak mal varlığını derecelendiren, ticarethanenin taşınmaz değerini bundan ayıran yasaların çıkarılmasını onlar sağlamaktadır. Serbest fiyat oluşumu düzeninin bozulmamasını ve vergilerin kendilerini bunaltmamasını titizlikle gözetirler.

Ne yazık ki Marksistler tarafından sürekli tekrarlanan tehdit, (çeşitli girişimlerin belirli merkezlerde toplanması demek olan) kapitalist yoğunlaşımın kurbanı olarak kaderin onları seçtiği tehdidi, dükkân sahiplerini alarma geçirmiştir. Böylece onlar kendilerinden de, gelecekle-rinden de kuşku duymaya, yığınla malı gülünç fiyatlarla satan ve bu suretle küçükleri yutma niyetlerini açıkça belli eden ticaret devlerine kaygılı gözlerle bakmaya başlamışlardır. 20 yüzyıl onların varlığına gerçekten son mu verecektir acaba?

ADİL ARISTIDE

Alençon ile Nogent-le-Rotroun arasında, eski Perche ilinde, küçük Bellême kasabası vardır. Ticaret tarihinde bir rol oynamak üzere kaderin seçtiği bir yerdir burası. Yakınındaki ormanda, tarih öncesi çağlardan kalma, üstü düz bir taş hâlâ durur; Lockmariaguer dolayındaki menhire benzeyen bir taşır bu ve

Çinli bir çiftçinin evine dönüşü (Tang döneminin taş kabartması)

halk ağzında “tacirler taşı” diye anılır. Aynı bölgede bir pınarın yanı başında da, Roma çağından kalma bir taş levha durur, üzerine Mercurius’ün adı hakkedilmiştir. Daha yeni zamanlara ait, hareketli bir at ve sığır panayırının hatırası kasabalıların hafızasında hâlâ canlılığını korumaktadır. Ama kasabanın ün kazanmasının nedeni hiç de bunlar değildir, bunu sağlayacak olaylar başka yerde cereyan edecektir.

Napoléon’un Marie Luise ile evlendiği yıl, küçük bir şapkacı dükkânında Jean Aristide Boucicaud dünyaya geldi (1810). Küçük Aristide okuma yazmayı öğrendi, at tacirlerinin konuşmalarını dinledi ve sığır çobanlarına kasket satan babasına yardım etti. 18 yaşındayken Perche ilinde ve Normandiya’da kurulan haftalık ve yıllık panayırlara katılıp gezginci bir tüccar hesabına en yeni malları sergilemeye başladı. Yedi yıllık pazarcılık döneminde, mesleğinin ehli olduğunu kanıtladı.

25 yaşındayken Paris’e gitti, amacı mağaza tezgâhtarı olarak şansını denemektir (1815). Bac Sokağı’nda “Petit Saint Thomas” adında bir mağaza vurdu, Manoury diye biri yönetiyordu burasını. Bu mağazada çalışmaya başladı ve bir bölümün şefliğine yükseldi. Patronu onu beğeniyordu. Bellême’de ise, kısa zamanda başkent gibi yerde böyle bir başarıyı yükselmeyi gerçekleştirdiği için genç adamdan övünçle söz edilmekteydi.

Aristide sadece bir satış dehası değil, mal seçmekte üstün yeteneği olan yaman bir alıcıydı da. Çok mütevazı bir hayat sürüyor, bir kenara biraz para ayırmasını da biliyordu, öğle paydoslarında hep aynı saatte, Bac Sokağı'nda Matmazel Marguerite Guéerin'in işlettiği sütçü dükkânına gidiyordu. Buradaki yiyecekler temizdi ve Matmazel Güderin de müşterilerine çok iyi davranıyordu. Aristide'den altı yaş gençti ve Burqonya' da Verjux'ta doğmuştu. Annesi dikiş dikerek günde 8 Sous kazanan bir kadıncağızdı, babasının kim olduğu bilinmiyordu. Matmazel Güderin çocukluğunda kuz çobanlığı yapmıştı, öksüz kalması üzerine sokaklarda su satan bir dayı kendisini Paris'e getirmişti. Önceleri Bac Sokağı'nda bir ütücü kadının yanında çırak olarak çalışmış, sonra bitişikteki sütçü dükkânının yönetimini üstlenmişti. Burada pişirilen etli böreklerin tadına diyecek yoktu. Matmazel Güderin ile Aristide arasındaki ilişki alışılmış tersine bir gelişim gösterdi, önce küçük yemekler yendi, sonra da büyük bir aşk doğdu.

Evlendiler, fakat şanssızlığa bakın ki, "Petit Saint-Thomas" iflas etti, büyük mağazalara konan fazladan vergiye direnememişti. 1848 devrimi bütün çıkış yollarını kapamıştı. Firma tasfiye edildi. Yeni evli Boucicaud çifti sokakta kalmıştı.

Pes edip Bellème'ye geri mi dönmeliydi? Aristide iş ve para aramaya koyuldu. Onun ne kadar yetenekli bir satıcı olduğunu dostu Videau biliyordu; birkaç

Paris'in Büyük Mağazası Bon Marché'nin yeni binasında merdivenli hol

yıl önce Bac Sokağı ile Sevres Sokağı'nın köşesinde bir dükkân açmıştı, ona ortak olmasını teklif etti (1852). "Bon Marché" adlı bu dükkân ancak 25 m² büyüklüğündeydi, ama yıllık satışı 450.000 Frank'ı buluyordu. İyi çalışırsa, iki aileyi geçindirmeye yeterdi. Boucicaud'lar kurtulmuştu.

Aristide çok ilginç bir buluş ortaya attı. "Giriş serbesttir!" sloganıydı bu. Dileyen mağazadan içeri girebiliyor, bütün bölümleri gezebiliyor, malları inceleyiyor, herhangi bir şey almak zorunda kalmaksızın dilediği şeyi eline alabiliyordu. Eğer herhangi bir şey hoşuna giderse, bunun için pazarlık etmesine de gerek kalmıyordu. Her malın saptanmış fiyatı vardı ve bu fiyatlar piyasaya göre çok ucuzdu. Çünkü "Bon Marché" mağazası, başka yerler fabrika fiyatına % 41 perakendeci kazancı eklerken, % 13,5 kazancı kendisi için yeterli görmüştü. Ayrıca müşteriye aldatılmadığı konusunda güvence de veriliyordu; çünkü satıcılara, maldaki en küçük bir kusuru dahi müşteriye bildirmeleri konusunda kesin direktif verilmişti. "Sayın bayan, şu küçük lekeye dikkatinizi çekerim, gözünüzden kaçmış olabilir..." Kurnazca düşünülmüş bir davranışı bu, ama böylesi bir dürüstlük jestinin halk üzerindeki etkisi çok olumlu oldu.

Sevres Sokağı'na asılmış bezden bir hafta, hoşla gitmeyecek malların geri alınabileceğini ilân ediyordu. Mağazanın katalogu açıkça şunu belirtiyordu: Hoşla gitmeyecek veya garantisine uymayacak her mal mağaza tarafından başka mal-la değiştirilir, alıcı isterse ödemiş olduğu para da kendisine geri verilir. Bay Boucicaud bunu yapmakla biraz aşırı gitmiş olmuyor muydu? Ama hayır! Özellikle bu geri ödeme olanağı müşterilerin sayısını birkaç misli artırıyordu.

"Bon Marché" gittikçe büyüyordu, Sevres Sokağı'nda komşu bir mağaza alınıp bazı kısımlar oraya aktarıldı (1863). Videau ortaklıktan çekilip hissesini bir buçuk milyona Boucicaud'lara devretti, çünkü satış üç milyonu geçmiş buluyordu. Aristide ile Marguerite şimdi mağazanın tek başına sahibiydiler ve bu mağaza Paris'in bir özelliği haline gelmişti. Kentin dört bir yanından meraklılar burasını görmeye geliyordu. Taşradan ya da yabancı ülkelerden gelip de Paris'te kısa bir süre kalacak olanlar bile, o zamana kadar duyulunamış yöntemlerle satış yapan bu ilginç mağazayı görmeyi ihmal etmiyorlardı. Burada müşteriler redingottu ve beyaz yelekli bir bay tarafından kapıda karşılanıyor, herkes bölümden bölüme dilediği gibi dolaşabiliyordu. Bölümelerde ise kravatın gardıroba, tavadan esansa kadar her şey satın alınabiliyor, parası her bölümün özel kasasında, burundan sıkına gözlik takan baylara ödeniyor ve sonra da rekor denilecek kadar kısa zamanda alınan şeyleri paket yapan eli çabuk ambalajcının becerisine hayran olunuyordu.

Fakat birbirine geçilen dükkânlardan meydana gelen bu mağazada, Aristide Boucicaud kendisini rahat hissetmiyordu. Yenisini ve daha büyüğünü istiyordu.

Babylone ve Sevres sokakları arasında, Velpeau Sokağı boyunca uzanan ve tasarladığı yapıya elverişli olacak bir arsa satın aldı. Süveyş Kanalı'nın açıldığı yıl temeline ilk taşı koydu (1869). Üç yıl sonra bütün Paris, yeni mağazanın karşısında hayranlığını gizleyemez olmuştur (1872). Yeni "Bon Marché" törenle açıldı. Burası için Büyük Larousse Ansiklopedisi "Saray" terimini kullanıyordu. Emile Zola, "Müşterilerden oluşan bir cemaat için yapılmış modern bir katedral," diyor-du. Çevresi 500 metreydi, 25.000 m² bir alanı kaplıyordu, yüksekliği 25 metreydi. Zeminde iki katı vardı, bunun üzerinde dört kat yükseliyordu; böylece şimdiye kadar görülmemişti.

Camla kaplı holündeki helezonlu çifte merdiven, görenlerde şaşkınlık ve hayranlık uyandırıyor. 360 ark lambası ve 3.000 ampul mağazaya bir şenlik aydınlığı vermektedir. Bayanlar okuma ve yazma odalarında dolaşıyor. Çocuklar kırmızı balonların dağıldığı yere koşuyor. Boğazına düşkün olanlar büfeye uğramayı ihmal etmiyorlar ve orada diledikleri yiyeceğin bedava tadına bakıyorlar, buna karşılık çeşitli yerlere konulmuş bağış kumbaralarına fakirler için birkaç metelik atıyorlardı. Tanınmamış sanatçıların çalışmalarını sergiledikleri galeriler, güç beğenir kibirli ziyaretçilerle dolu taşıyordu. Boucicaud'ların ilk kez başlatıkları bir yenilik de mevsim satışlarıydı, belirli bir sıraya göre yapılan bu satışlarda hemen herkes burada bir araya geliyordu. Beyaz şeylerin satış ayı ocaktı; eldivenler ve dantellerin şubat, hazır giysilerin mart, yazlık giysilerin mayıs, seri sonu malların haziran, mobilya ve halıların sonbahar, oyuncakların da kısımdı.

Parislilerin aldığı mallar evlerinde kendilerine teslim ediliyordu. 150 at ve kırmızı pembe şeritlerle süslü 90 sarı araba, her gün yollardaydı. Bu arabalar ayrıca, iki yanlarına asılı panolarla sürekli reklam yapıyorlardı. Ahırları mağazaya bitişik başka bir büyük yapının içindeydi ve atların yemlikleri somaki taşındı. "Bon Marché"nin ek binası sadece burası değildi. Bac Sokağı'nda konfeksiyon atölyesi, depolar, sevkıyat merkezleri ve yazılı siparişlere bakan bir büro bulunmaktaydı. Aristide'in buluşu olan başka bir ilginç yöntem daha vardı: Ayrıntılı kataloglar ve mal numuneleri taşıradaki müşterilere gönderiliyor, mektupla bildirilen istekler posta kanalıyla yerine getiriliyordu. Günlük siparişler 100-150 kilo gelmekteydi. 150 kadın görevli bu mektupları açma işiyle uğraşıyordu. Mağazada çalışanlara, müşterilerden de iyi davranılıyordu. Aristide onlar için "âdil" biri olmak istemekteydi. Büyük Larousse Ansiklopedisi'nin ek cildinde kaydedildiğine göre, fantezi eşya mağazalarında çalışan bütün tezgâhtarlar, Bon Marché'de bir yer kapabilmek çabasıdaydılar. Bunlar işe alınmak bahtiyarlığına erişmek için birbirleriyle yarışmaktaydı ve işe alınan da bir daha buradan ayrılmak istemiyordu. Mağazada çalışan 3.500 görevlinin hepsi, işlerin iyi gitmesiyle gönülden ilgilenmekteydi, çünkü herkese genel satıştan kazanç payı veriliyordu. Ayrıca

herkesin, on yıl çalıştıktan sonra bir hisse senedi alma hakkı vardı. Kadınlar 45 yaşında, erkekler 50 yaşında emekli olabiliyor ve daha önce ücretlerinden herhangi bir kesinti yapılmadığı halde, kendilerine bir aylık bağlanıyordu. Hepsı bu kadar değil: Boucicaud pazar tatili uyguluyor, yıllık izin veriyordu. Başka iş yerlerinde geç gelmek veya yeterince dikkatli davranmamak gibi bahanelerle aylıklardan para kesilmesi gelenek haline gelmişken, burada böyle bir uygulamanın yapılması yasaklanmıştı. Bon Marché'de çalışanlar yemeklerini mağazada "bedava" yerlerdi. Erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı birer yemek salonu vardı; aşçı ve garson olarak burada 100 işçi çalışırdı. Bekâr görevliler sitede yatabiliyorlardı. Burada onlara müzik, eskrim ve İngilizce dersleri verilirdi. Evlenen genç görevliler mağazadan bir çeyizlik alırlardı. Bütün bunlar hayırseverlik miydi yoksa babaca bir sosyal yardım mı? Kuşkusuz her ikisinden de bir parça vardı; o günlerde bir işverenin çıkıp sosyal yardım yasalarını yapacak olanlardan daha önce davranması, onun hesabına utanılacak bir hareket sayılmasa gerek.

Aristide Boucicaud yarattığı eseri övünçle seyredebilirdi. Satış tutarı 100 milyon sınırına yaklaşıyordu. Yuvarlak göbeğinin üzerinde asılı duran altın kösteği, bir zamanki küçük satıcının artık büyük burjuva olduğuna tanıklık yapar gibiydi. Kızıl bir sakal babacan yüzünü çevrelemekteydi. Geniş bir alnı vardı, bakışları etkileyiciydi. Aristide'in hayatı boşa geçmemiştir.

Yeni mağazasında verdiği baloya Paris'i davet etti (1875). Elbette ki çağırıldığı, elçilerin ve kordiplomatların Paris'i değil, ticaret dünyasının Paris'i idi. Mağazanın gülec yüzü sahibesi Marguerite ile birlikte, davetine gelen sekiz bin insanın, Bon Marché'nin avizeleri altında vals yapışını seyretti. Bu da onun son zaferlerinden biri olmuştu. Görevimi henüz tamamlamadım, dediği bir sırada hayatı sona erdi ve Marguerite hemen onun yerini aldı (1887). Bir on yıl daha mağazayı yönetti. Emekli sandığını birkaç kat büyüttü, yoksullara yardım etti, Pasteur'e yüz bin altın Franklık bir çek verdi. Servetini sosyal yardım ve hayır kurumlarına vakfetti. Mağazasında hisse senedi sahibi olmuş işçilerinin sayısı 385'e varmıştı. Verjuxlu "kaz çobanı" kocasına yaraşır bir eş olduğunu kanıtlamıştı.

İkisi birlikte bir ekol yaratmışlardı. "Louvre"un sahibesi Madame Heriot, Bon Marché'nin bölümlerinde yetişmişti. "Samaritaine"ın ünlü yöneticisi Madame Cognacq, kostüm bölümünde şeflik yapmış, "Printemps"ın patronu Madame Jalozut tezgâhtur ve Jules Jalozut da ipekliler bölümünde şef olarak çalışmıştı.

Aristide Boucicaud geride çocuk bırakmadı, ama öğrettikleri ve öğrencileri vardı. Bellèmeli küçük gezgin satıcı, büyük çaplı ticaret alanıyla yepyeni bir çıkış açmıştı.

Karaborsa - Ortak Pazar - Süpermarket

OTOMOBİL YÜZYILI

20. yüzyılı genellikle ilk uluslararası çatışmayla başlatırlar. Fakat kader, yüzyılımızın ilk yılında öylesine bir teknik devrimi gerçekleştirmiştir ki, uygarlıkta dolayısıyla da ticaretle savaşın neden olduklarından çok daha büyük çapta değişikliklere yol açmıştır. Uzun süreden beri üzerinde amatörce çalışılan otomobil, kamuoyunda zafer yürüyüşüne başlamıştı. Teknisyenler ve proje çizenler, mucitlerin yardımına koşmuşlardı, otomobilin seri halinde yapılabileceği gün hiç de uzak görünmüyordu. Artık otomobil kaçıklar veya hayalperestler için bir oyuncak değildi. Tekerlek sorunu çözümlenir çözümlenmez taşıt aracı olurdu.

Motorlu taşıt aracı, ticarete yalnızca mal taşımacılığında demiryolları gibi kolaylık sağlamakla kalmadı, ona hareket serbestliği de kazandırdı. Demiryolları, taşıma yollarını belirli güzergâhlarla kısıtlayıp, sefer planları da yolcuları önceden saptanmış zamanlarla sınırlarken, otomobil insanları böylesine bağımlılıklardan kurtarıyordu, insanoğlu artık dilediği zaman, dilediği yere gidebiliyordu. Karl Marx'ın varsayımının aksine, bireysel irade yeniden bir şans elde etmişti. Ancak sağlamış bulun-

duğu bu gezi özgürlüğü anarşiye de yol açmamalıydı Dilediği yolu seçmek gerçi motorlu taşıt sürücüsünün keyfine kalmıştı, ama bunu ancak trafik kurallarına uymak koşuluyla yapabiliirdi. Devletin ödevi oyunun kurallarını belirlemektir. 20. yüzyıl devlet müdahalesi yüz yıldır ve devlet üreticiye, satıcıya ve tüketiciye kendi polis yasalarına göre çeki düzen vermek görevini üstlenmiştir.

Kentte ve kırsal kesimde otomobil, ticarete değişik çıgırlar açmıştır: Oto teknisyeni nalbandın yerini aldı, benzin istasyonu tren istasyonunu gölgede bıraktı ve garın bulunduğu semt sönükleşirken, ana karayolunun geçtiği yerler parladı.

Motorlu taşıtlarla mal taşımacılığı bütün ülkelerde bambaşka yönlerle akmaya başladı. Otomobil gezginci ticarete ve evde mal teslimi işine de taze bir içtepi verdi ve demiryollarının unuttuğu yeni bölgelerin yolunu açtı. Kentlere kırlara doğru yayılıp büyüme ve kırsal kesimde oturanlara da kentlilerle yakın ilişkiler kurma olanağını sağladı. Yolların ve otoyollarının yapılması, ticaret bağlantılarının yapısını değiştirdi. Otomobilin çevresinde üretim, satış, kullanım ve bakımla uğraşan bir işçiler, acenteler, teknisyenler, benzinciler ve motelciler ordusu giderek büyüdü.

Motorlu taşıtın ortaya çıkması, uluslararası ilişkilere de yeni bir anlam kazandırdı. Petrolün egemenlik çağının başladığını ve kömürün egemenliğinin artık sona erdiğini ilan etti. Aynı zamanda bu, İngiltere'nin dünya önderliğinin bittiğini de göstermekteydi. Yüzyılın başlamasıyla birlikte İngiltere, başta demir ve tekstil endüstrileri olmak üzere, bir dizi alanda üstünlüğü Birleşik Devletler'e terk etmek zorunda kalmıştı. New York Limanı, Londra Limanı'nı geride bırakmıştı. Dolar ile Sterlin rekabet halindeydiler, İngiltere ile birlikte Avrupa da adım adım gerilemekteydi: İspanya Amerikalılar tarafından Küba'da, Ruslar Japonlar tarafından Şuşaima'da yenilgiye uğratılmıştı (1905). Kuşkusuz bu olayların otomobil ve benzinle bir ilişkisi yoktu, ama çok kısa süre içinde Detroit dünyanın en büyük otomobil kenti olmuştu. Otomobil bir Fransız, Belçika ve Alman icadı olduğu halde, Amerika bir yılda tüm Avrupa'nın sahip bulunduğundan daha fazla otomobil yapmaktaydı. Petrol sadece "Standart Oil" kumpanyasına değil, petrokimya alanında Du Pont de Nemours'un yapay maddelerine ve sentetik ipliklerine de uluslararası bir önem kazandırmış bulunuyordu. Ford marka arabadan orlon ipliğe ve dakron dokumaya kadar bir yığın konuda Avrupa pek gerilerde kalmıştı.

Uçak da bu yüzyılın çocuğudur. Ama ancak 20 yıl süren denemelerden sonra, ticarete kullanılabilir bir hale getirilmiştir. Bununla birlikte ekonomide hiçbir zaman motorlu kara taşıtıyla kıyaslanabilecek ağırlıkta bir yer alamamıştır. Kuşkusuz hava ulaşımı gezegenimizi küçültmüştür, uygarlığa, şimdiye kadar hiç gidilmemiş yerlerin ya da geri kalmış bölgelerin kapılarını açmış, kara ve deniz taşıtlarıyla rekabete girişmiş ve kutupları aşmıştır. Fakat uçak her zaman, yerde çok pahalı bir organizasyona bağımlı kalmış ve kitle taşımacılığından çok bireysel yolculuklarda işe yarayan bir taşıt olmuştur.

Bugün elektrik ya da elektronik, film, radyo ve televizyon alanında büyük teknik ilerlemeler yanında, otomobilin üstünlüğü tartışma götürür bir konu olmuştur. Ne var ki bunların hepsi de, çağımızın hayat standardını ve yaşama alışkanlıklarını değişikliğe uğratmıştır. Hepsi de ticarete yeni yardımcı araçlar sağlamış, ona yeni ufuklar açmıştır, hepsi de son yüzyılın keşiflerinin sürüp giden gelişimini simgeler.

İLERLEME VE DEĞİŞİM

20. yüzyıl, geçip giden her yüzyıl gibi büyük keşifleri yalnız başına kendisinin yaptığını sansa da, yine de elde ettiği başarılar her şeyden önce eski kusurları ve eksiklikleri içeren eski yöntemlerin geliştirilmesinden ortaya çıkmıştır.

Paraya ilişkin yöntemleri rahat 2.000 yıl önceden kalmaz. 20. yüzyılın başardığı en önemli iş, enflasyonu o güne kadar erişilmemiş doruklara çıkarmak ve paranın değer kaybını o güne kadar bilinmeyen derinliklere düşürmek olmuştur. Bu değişikliklerden para kimi zaman küçülerek çıktı, ama gittikçe daha çok gerçek karşılık değerlerinden uzaklaştı, adeta “soyut” hale geldi. Ekonomi politikasından sorumlu yetkililerin elinde para ve kredi, kolektif yönetim ve güdümün araçları oldu. Böylece kökendeki amaçlara dönülmüş oluyordu, zira para ve kredi kamuya yararlı olmaları için ortaya çıkarılmıştı.

Ticaretin emrinde şimdi yardımcı araçlar vardır; nice organizasyon ve muhasebe yöntemleri işini kolaylaştırmıştır: Yazı makineleri vardır. İlk icat beratı Utrecht Barışı sırasında İngiltere’de alınmış (1714), fakat kullanılabilir ilk model Amerika’da iç savaştan sonra piyasaya çıkmıştır (1867). Dikte aygıtları vardır (bu aygıt Edison’un kısmen emeği geçmiştir). Hesap makineleri, yazar kasalar, kart zımbalayan makineler var-

dır. Pascal yaptığı otomatik sayma çarkıyla bu alanda ilk adımı atmıştı. 20. yüzyılın başlıca hizmeti, uygar ülkelerde bu makinelerden birçoğunu, en küçük firmalarda bile kullanılır hale getirmesidir.

Ticaret çok geniş çapta, elle değil de montaj hattıyla seri halinde üretilen mallara yöneldi; bu malların ampul, tenis topu, tükenmez kalem ya da iş tulumu olmasının pek önemi yoktu, yeter ki seri imalat olsun. Ford ve Taylor'dan çok önce, bir Amerikalı, 18. yüzyılın sonlarında bu sisteme göre tüfek imal etmişti. 19. yüzyılda bisikletler ve dikiş makineleri de buna benzer koşullarda çalışan yerlerde yapılıyordu; buralarda üretilen mallar değiştirilebilir parçalardan oluşuyordu, standart biçimdeydi ve düşük imalat giderleriyle dikkati çekiyordu.

Uluslararası ticaret 19. yüzyılda ağır sanayide gerekli (kömür, dökme demir, çelik gibi) hammaddelerle uğraşırken, şimdi tıpkı (değerli taş, baharat gibi) yükte hafif, pahada ağır, az yer tutan mallan taşımakla sınırlı kalmış önceki yüzyıllarda olduğu gibi, tekrar (uranyum, alüminyum, yapay maddeler gibi) hafif mallara yönelmişti. Bundan da motorlu taşıt ve uçakla yapılan mal dağıtımının, yalnızca demiryollarının aleyhine geliştiği değil, ticaret gemiciliğini de tehdit edebileceği sonucu çıkarılabilir. Şilepler, zahire ve gübre taşımacılığında hâlâ vazgeçilmez durumdadır. Tankerler de, yerlerini boruyla petrol nakletme sistemi alamadığı sürece, ticaret filosunda birinci sırayı almayı sürdürecektir. Fakat nükleer enerji klasik enerji kaynaklarının yerine geçer geçmez, okyanusları aşan gemilere elbette pek az rastlanacaktır. çünkü kimse'nin katı ve sıvı yakıt taşımaya artık gereksinmesi kalmayacaktır.

Ticaret politikası güdümlülükle serbestlik arasında, öteden beri bir o yana bir bu yana gidip gelmiş, belirli bir doğrultuda karar kılamamıştır. Uluslararası ticareti kolaylaştırmak söz konusu olduğu hallerde bile, serbest ticaret ilkesi reddedilmiştir. Bu yüzden her yerde otarşi (ekonomik bakımdan kendi kendine yeterli olma) ilkesi, ortaçağı çok aşan bir derecede etkisini sürdürmektedir.

Liberal cephede İngiltere bile kendisini refah düzeyine çıkarmış ilkelere vazgeçmişti, çünkü bunları sürdürmekte ayak direrse ilkelerinin kurbanı olurdu. İngiliz ekonomisini yönlendiren bayi olan Keynes, ilk görüşlerinde serbest ticaret ilkesini ateşli biçimde savunmasıyla tanınmıştı: "Serbest ticarete, dinsel bir dogmaymış gibi sınıksız sarılmak zorundayız, karşılıklı sevgimiz olmasa bile bunu yapmalıyız... Burada uluslararası ahlakın bir ilkesi söz konusudur," diyordu (1923). Üç yıl sonra "The End of Laissez-faire" eserini yazdı (1926). Milliyetçi bakış

açısı bir süre sonra daha da belirginleşmişti: “Kendi kendimizin efendisi olalım ve dış ülkelerce de olabildiğince daha az rahatsız edilelim istiyoruz (1933).” Böylece serbest ticaretin doğduğu ülke, ana endüstrisini koruma düzenine yöneldi (1921), demiryollarıyla imtiyazlı sözleşmeler yaptı (1932), Amerikan ve Alman rekabeti karşısında bir gümrük ve mal kontenjanı politikası uyguladı.

Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere’nin boşalttığı yeri almadı; iç ticarete serbest rekabeti kabul ederken, dış ticarete sakıngan bir himaye gümrüğü politikasını uyguluyordu. Gerçi büyük çapta makineleşmiş endüstrisiyle kendisini rakiplerinden çok üstün görmekteydi, ama yüksek ücretler ödemesi, yabancı ülkelerdeki düşük ücretler yüzünden tehlikeli bir durum yaratıyordu. Bu bakımdan kendli çıkarlarını korumaya yönelik bir savunmacı tutum, Amerika’ya uzun süre saldırgan bir tutumdan daha uygun göründü. Başkan Wilson’un bütün dünyanın temel ilkeler olarak benimsemesini istediği “14 İlke Programı” (1918) denizlerin serbestliğine ve ticarete hak eşitliği prensibine değiniyordu, ama daha öteye de gidiyor değildi. Hak eşitliği hem himaye gümrüğüyle hem de “bırak yapsın”la ilişkin olabilirdi. Amerikan gümrük tarifeleri ise tam anlamıyla koruyucu nitelikteydi.

Diğer uluslar Anglosakson modeline uydu. Belçika ile Hollanda liberal ilkeleri var güçleriyle savunduysa da, sonunda onlar da pes ettiler. Bütün devletler gerekçe olarak, ekonomilerini (Japonya gibi) ucuz iş gücüne dayanan veya (Almanya gibi) sırf gümrük engellerini aşmak için maliyetin altında ucuza mal satan ülkelerin rekabetinden korumak zorunluluğunu ileri sürüyorlardı. Bu arada bahaneler de, ciddi nedenler de, örneğin krizler ve savaşlar da, eksik olmuyordu. Söz konusu olan, sarsılan ekonomiyi yeniden rayına oturtmak ve çıkabilecek bunalımların yayılmasını önlemektir.

Her ne kadar ticaret felaket saatlerinde gerilemiş ve himaye gümrüğüyle sekteye uğramışsa da, yine de gelişmesini sürdürmüştür. Hayat daha güçlüdür, nüfus ve üretim artmaktadır, çok yönlü gereksinimler bütün engelleri aşmaktadır. Dünya tüketimi dev boyutlara ulaşmış ve bu tüketime, bütün kısıtlamalara rağmen karşılınması gerekmektedir.

Ticaret yolları değişti. Dünya iki parçaya bölündü, hem de ekonomide genel bir yükselme çağına girildiği sırada oldu bu bölünme: Bir yanda serbest ekonominin ağır bastığı uluslar vardı, öbür yanda kolektif ekonomi sistemini benimsemiş olanlar. Her iki grubu birbirinden “Demir Perde” denilen, aslında yasalar ve önleyici önlemlerle örülmüş bir du-

var ayırıyordu. Endüstri üretimi güçlü olan ülkeler, acımasızca “az gelişmiş” diye nitelendirilen, hayat düzeyi düşük ülkelerin karşısında yer almıştır. Birinci grubun çok büyük satış potansiyeli vardı, ikincilerin ise çok az satın alma gücü; onları da bir duvar ayırıyordu, ancak hiçbir statüyle belirlenmemiş bir duvardı bu.

Sanayi ülkeleri arasında Avrupalıların gerilemiş olması, ekonomik güçler dengesini bozmuştur. Eskiden hububat ve yün üretimiyle Avrupa, en önde yer alıyordu, şimdiyse denizaşırı genç uluslar başı çekmekteydi. Sanayi üretimiyle Avrupa tek başına en birinci sırada bulunuyordu, şimdiyse Birleşik Devletler’in çok gerisinde kalmıştı. İki dünya savaşından yorgun düşmüş, Sovyetler’in safında yer alan ülkelerin dışında bırakılmış, eski sömürge halklarıyla bağları kopmuş, Eskidünya’nın kıyıcığında bulunan, kü-çük bir yarımadanın dar çerçevesi içine sığınmış haldedir. Artık Hong Kong ile Macao dışında, ne Çin’de ticaret merkezleri vardır, ne de Hindistan’da, ne Baharat Adaları kalmıştır, ne de Afrika’da sömürge bölgeleri. Endonezya’sız bir Hollanda, imparatorluğu elinden gitmiş bir İngiltere, Çinhindi’ni, Orta ve Kuzey Afrika’yı yitirmiş bir Fransa, Kongo’suz bir Belçika ve bir Roma İmparatorluğu rüyasını artık göremeyen İtalya vardır ortada. Bunların hepsi bugün 130 yıl önce Amerika kıtasındaki uçsuz bucaksız toprakların kaybeden İspanya’nınkinden benzer bir yazgıyı paylaşmaktadır. Hint Okyanusu ile Akdeniz’in Avrupa’ya, bir bakıma da Latin uluslara ait birer deniz olması hali sona ermiştir. Afrika, Batı ülkelerinin uydusu değildir artık. Avrupa, kıta dışındaki taahhütlerini ve müşterilerini henüz kaybetmemiş olsa bile bir zamanlar sahip bulunduğu tekel mevkiini ve imtiyazlarını yitirmiştir. Bir zamanlar Şanghay’dan Dakar’a uzanan bir egemenlik alanının yerine, şimdi Elbe Irmağı ile Atlantik arasındaki topraklarla yetinmek zorunda kalmıştır.

Avrupa yıkılışa yüz tutarken yeni güçler yükselmiştir. Burada söz konusu olan kara derili ve Arap halklar değildir, yüz milyonlarca insanın kaynaştığı Çin ve Hindistan da değildir, kapitalist dünyayla ilişkilerini pek az umursayan Sovyetler Birliği de değildir. Burada söz konusu olan yeni güç Japonya’dır. Batı modeline göre kendisini yenilemiş, fiyat yüksekliğini elde etmiş ve bir ekonomik imparatorluk kurmuş bulunan Japonya’dır. Ama ondan da önemlisi vardır: Amerika Birleşik Devletleri. Yüzyılımızın ortalarında bu ülke, dünyanın efendisi olmuş durumdadır.

En büyük kuruluşlar (General Motors, U.S. Steel), en büyük bankalar (Bank of America, Chase Manhattan), en büyük gelir ondadır; çelik,

petrol, bakır endüstrilerinde, mısır, elektrik, motorlu taşıt üretiminde, atom fiziğinde ve dondurma imalatında en üstün durumda olan odur; en büyük donanma, dış ticarete en büyük satış, en büyük yatırımlar onundur. Bu dünya rekorlarının yanı sıra Atlantik ile Pasifik arasındaki Panama Kanalı'na egemendir, büyük gölleri açık deniz seferlerine bağlayan St. Laurence üzerindeki gemi yolunun ortak sahibidir, İngiltere'den daha büyük bir ticaret filosu vardır. Havai ile Alaska'yı, Samoa Adaları ile Bermuda'yı kolonileştirmiştir. Formosa ile Kore'nin hamişidir. Üsleri Türkiye'den Güney Kutbuna, İzlanda'dan İspanya'ya kadar uzanmaktadır. Yardım programlarıyla kredileri, makine ve teknik eleman sıkıntısı çeken ülkeleri korumaktadır. Kauçuk çiftliklerinin sömürücüsü olarak adı "Firestone", Orta Amerika ülkelerinin patronu olarak adı "United Fruits", Ortadoğu'nun petrol gelirini elde ederken de adı "Standard Oil"dir. Duruma göre ya efendidir ya da yardımcı dost. Bağışlarla ve borç vermelerle, ilerde müşterisi olacaktarı yeniden ödeme gücüne sahip hale getirmeye çalışmaktadır. Eğer el uzattığı uluslar hep minnettar kalsalardı ve Moskova da Washington'un rakibi olarak ortaya çıkmısaydı, dünya onundu. Dünya ticaretinde Avrupa'nın mirasçısıydı.

SAVAŞLAR

19. yüzyıl, Waterloo'dan sonra yalnızca yerel çatışmalara tanık olmuşken, 20. yüzyıl yirmi beş yıl arayla, hemen bütün dünya uluslarının katıldığı savaşları gördü. Doğaldır ki bu sırada ticaret, sadece silahlı çatışmalar süresince değil, çatışmalardan önceki ve sonraki yıllarda da gerilemenin acılarını çekti.

Ticareti etkilemelerinin tarzı bakımından her iki dünya savaşı da birbirine benzerlik arz eder. özgürlük için dövüşen uluslar bile güdümlü ekonomiye dönmek zorunda kalmıştır.

Silah ve donatım fabrikalarının çok büyük miktarda hammaddeye gereksinimi olduğundan, abluka ve denizaltı savaşıyla ikmal kaynaklarının kurutulmasına çalışıldı; istila, işgal ve zorallımla alışımlı yollarla normal mal dolaşımının yapılması aksatıldı ya da büsbütün engellendi, böylece her iki savaş dönemi ekonomisinde de kıtlık baş gösterdi, her yerde sivil halk yiyecek maddelerinin, hazır eşyanın ve hammadde-lerin bulunmayışının sıkıntılarını çekti. Buna bir çare bulmak için Almanya derhal üretimi, mal dağıtımını ve tüm satışları denetim altına almak

yoluna başvurdu. Birinci Dünya Savaşı'nın birinci günüyle birlikte, bir güdümlü ekonomi çağı da başladı (1914) Hitler ise, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce ulusal kaynakları seferber edip endüstri ve tarım ekonomisi için verimlilik planları hazırlattı (1936). Çin'le çatışmasından galip çıkmak için Japonya, ekonomisini çok önceden bu amaçla planlayıp daha barış döneminde ulusun hayatını stratejik hesaplara göre yönlendirdi (1936).

Birleşik Devletler de, o kadar zengin ve güçlü olduğu halde, ülkede benimsenmiş hukuk kurallarıyla bağdaşmayan ve tüm üretim çarkını, ulaşım sistemini mal dağıtımınıyla birlikte devletin emrine veren önlemlere iki defa başvurdu. İngiliz ve Fransız makamları da, yavaş tempoyla ve isteksizce de olsa, aynı doğrultuda kararlar aldılar. Arz-talep yasası eskisi gibi yürürlükte kalsa, zenginler hazırda bulunan ne varsa hepsini stoklar, o zaman da çoğunluğun nasibi açlık ve yokluk olurdu. Tüketicinin topluca kısıtlanmasına yedek stoklar depolanmasına ve elde mevcut olanın adaletli biçimde bölüştürülmesine olanak verecek bir dağıtım sisteminin uygulanması zorunluydu. Fransız Büyük Devrimi'nde olduğu gibi ekmek ve şeker karneleri tekrar ortaya çıktı. Kıtılık nedeniyle tayın usulüne başvurulması zorunlu görülen yerlerde bütün yiyecekler ve diğer gerekli tüketim maddeleri kısa zamanda bu zorunluluğun kapsamına girdi.

Birinci Dünya Savaşı'nda, örneğin Avusturya'da etsiz geçen günler, İngiltere'de çay dağıtımı yapıldığı günler, Fransa'da kömür günleri, Almanya'da süt günleri, Birleşik Devletler'de kalorifer yakıtı günleri ve dört bir yanı savaşanlarla çevrili İsviçre'de pirinç günleri vardı. Fransa'da pasta, Almanya'da halis kahve, Avusturya'da lokantalarda ekmek yasaklanmıştı. Alışlagelmiş şeylerin yerini, onları andıran başka nesneler aldı. İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçiler her şeyi, hatta fasulye ve morina balığını bile karneye bağlamak zorunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı'ndan edinilen deneyimler, ikincisinde her yerde uygulandı. Piyasada yeterli miktarda bulunmayan şeyler sistemli biçimde karne kapsamına alındı: Tereyağı, et, balık, patates, sigara, akaryakıt, tekstil ürünleri bu konuda ilk akla gelenler. İşgal altındaki Avrupa'da karneler ve yiyecek kuponları, basma fişleri, pazen belgeleri, bunların kupürleri, tek tek parçaları, kimlik kartları, özel geçiş belgeleri satın alınabiliyordu. Karne olmadıktan sonra paranın pek bir değeri yoktu. Tüketiciler yaşlarına, cinsiyetlerine ve mesleklerine göre sınıflandırılmıştı. Çocuklarla ağır işçiler ek tayın alıyordu. Çöreklerle kara buğday ve kestane unu, kahveye malt

veya kavrulmuş nohut, yağa kolza katılıyor, ayakkabılara tahtayla pençe yapılıyordu. Müttelikler safında kısıtlamalar daha az üzücüydü, ama acısı yine de yeterince hissediliyordu. Birleşik Devletler'de bile lastik, akar-yakıt, şeker, kahve, konserve, et ve yağ karneye bağlanmıştı.

Fiyat denetimi olmadan tayın usulünü uygulamak anlamsız bir şey olurdu; fakirlerin payının hazır bulundurulması ve aynı zamanda onun satın alma gücünün de güvence altına alınması gerekliydi. Bu bakımdan fiyatlar donduruldu, en azından yükselmesi önendi. Mallar, yiyecek maddeleri ve kazanç haddi, resmi makamlarca, komisyonlarca ve bir fiyat kontrolörleri, hesap denetçileri, araştırma komiserleri ordusunca gözetim altına alındı.

Ne var ki insanların koyduğu bir yasa, doğanın yasasına ters düşerse, doğa öç alır. Tayın ve fiyat denetimi, karaborsa tarafından sekteye uğratılır. Zorba bir yönetim altına alınmış bir halk, düzene ne kadar az uyar-sa ve etrafındaki yasaklanmış alışverişlere ne kadar çok el atarsa, yukardan gelen baskı da o kadar sertleşir ve resmen saptanmış fiyatla karaborsa fiyatı arasındaki uçurum o kadar büyür. "Black market" (kara pazar-karaborsa) kavramı, iki dünya savaşının arasındaki yıllarda, Amerika alkollü içkileri yasakladığı zaman ortaya çıktı. "Black market", yasağa verilmiş cevaptı, İspanya İç Savaşı'nda Madrid'i kasıp kavurdu. Her iki dünya savaşı sırasında görülmedik, duyulmadık kılıklara büründü; işgal altındaki ülkelerde karaborsa dalavereleriyle ulusal direniş hareketlerini birbirinden ayırt etmek çok zorlaşmıştı. Hileli yollara başvurmak konusunda birbirleriyle yarış halindeydiler. Dükkanların arka odalarında alış-veriş yapıldı, bisiklet lastiği tereyağıyla, fasulye dikiş ipliğiyle, kahve bir çift kundurayla değiştirildi, üç beş kuruş kazanabilmek için köylüler arasında çiftlik çiftlik dolaşıldı, sahte yiyecek karneleri basıldı, birazcık keyif ve birazcık kaçamak için yüklüce paralar verildi. Ne dürüst İngilizler bu yolsuz işlerden uzak kalabildi, ne de bir kışlada yaşayan Alman halkı; hatta zengin Amerika bile et ve benzin karaborsasından yakasını kurtaramadı.

Daha da zor olanı, resmi makamların dış ticaret konusunu düzenlemesiydi. Tek kuruş döviz boşa harcamak istemedikleri ve taşıt araçlarını da haddinden fazla çalıştırdıkları için, savaşan devletler dışalım ve satımlarını tümüyle izne bağladılar ya da tekellerle güvence altına aldılar. Ne elini Asya'ya atmış bulunan Japonya ticaretini bir merkezden yönetmek için savaşın çıkmasına kadar bekledi, ne de Avrupa'ya boyun eğdirmek isteyen Nasyonal Sosyalist Almanya. İngiltere ve Amerika'da

devlet, savaşla birlikte ticaret gemilerine el koydu; bu gemiler artık, ancak konvoy halinde sefere çıkabiliyordu.

Savaş bittiğinde savaş rejimi önceleri eskisi gibi devam etti. Gerekli şeyleri tedarik etme işi ancak yavaş tempoyla iyiye doğru gidebilmekteydi ve karaborsa alışkanlıkları barış döneminde de sürüyordu. Her ne kadar üreticilerle tüccarların çoğu kendilerine empoze edilmiş güdümlü ekonomi düzenini silkip atma yollarını arıyorsa da, himaye ve güven düzenini benimsemiş, işbirliğinin yararlarını övenler de vardı. Bazıları da el altından kolayca kazanç sağlanabilen ve müşterinin değil de, iş adamının kral olduğu eski patırtılı günlerin geri gelmesinin hayalini kurmaktaydı. Rekabetin ortadan kalktığı ve parlak işlerin yapılabildiği zamanları ise, savaşanlardan çok tarafsızlar arıyordu.

Savaştan sonra devam eden yokluklar arasında, ağırlığını en uzun süre duyuran konut sıkıntısı oldu. Fransa'da Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında kiralara dondurulunca (1914), her çeşit inşaat işi durmuştu ve yasa boyucu konut piyasasının serbest bırakılması konusunda uzun süre duraksayınca, içinden çıkılmaz bir durumla karşı karşıya kalmıştı: Ne kiralara kazançlı bir biçim verebiliyor ne de konut krizini ortadan kaldırılabiliyordu. Piyasa rayicine göre kiralara serbest bırakılması usulünü geri getiremediğinden, kiralanın yerin yüz ölçümüne, mevkiine ve konforuna, buna benzer özelliklerine bakılarak yapılan pek karmaşık hesaplamalara dayalı bir kira bedeli saptanması sistemini koydu. Böylece, örneğin balkonların büyüklüğü, su musluklarının ve kalorifer radyatörlerinin sayısı kira hesabının içine girdi. Bundan da nesnel bir kira bedelinin ortaya çıkacağı sanılıyordu. Kiraların altı ayda bir artırılmasıyla da günün birinde, yasayla hayli gerilerde kalmış gerçek kira değerine ulaşılacağı umuluyordu. Ne var ki, tepeden inme buyruklarla yürütülen despotluğun saçma sonuçları yalnızca bunlar değildi. Demiryolları, köprüler, limanlar, antrepolar yıkıntı halindeydi, uzun süre de öyle kalacaktı. Ya ölümler? Hiçbiri ayağa kalkamazdı artık. Onların arasında, birçoğu ticaretle uğraşan ve "Mein Kampf" (Kavgam) yazarının keyfi böyle istediği için, artık yaşamayan milyonlarca Yahudi de vardı.

ENFLASYONLAR

20. yüzyılın kurbanları arasında paralar da yer alır, ama sadece savaşta katılanların paraları değildir bunlar. Tek bir para bile bu kasırgadan

yakasını kurtaramamıştır; ne özellikle sağlam para diye ün kazanmış olanlar, ne de İsviçre Frank'ı gibi, tarafsızlığının kendisini koruyacağını sananlar. Savaşın darbesini bütün paralar yemiştir, ancak darbenin şiddeti parasına göre birbirinden farklı olmuştur.

Altın paranın zaferi kısa sürdü. 1914 savaşının çıkmasıyla birlikte, savaşa katılanların çoğu bir zorlama kur uygulamaya başladı. Banknotlar artık altınla değiştirilemiyor ve emisyon bankalarının hazine dairesi için yeni kâğıt para basmak zorunda kalması oranında da değer yitiriyordu. Savaşın sonu, enflasyonun sonu olmadı, aksine ittifak devletlerinin arasındaki bağların kopması, onu daha da hızlandırdı (1919). Sallantıdaki paraların kurları, öteden beri kabul edilmiş denk değerlerinden öylesine uzaklaştı ki, eski durumlarına dönebilmeleri olanaksızlaştı.

Sadece Amerikan Dolar'ı sarsıntıya uğramadı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra altın esasına dönmeyi kolayca başardı. Buna karşılık Sterlin, savaştan önceki durumuna ancak bir yığın zorluklar ve tehlikeleri atlatarak güçlkle ulaşabildi (1925). Diğer paralar için yeniden değerlendirilmek olanaksızdı, ancak yine de Fransız Frank'ına altın karşısında yeni bir değer saptanmasında olduğu gibi, çeşitli fedakarlıklar pahasına belirli bir istikrara ulaştılar (1928).

İki savaş arasındaki zaman da çalkantısız geçmedi. Ekonomi ve banka krizleri bir yandan, savaş hazırlıklarına yeniden geçilmesi öbür yandan, para dünyasına rahat yüzü göstermedi. Durumları sallantıda olan paralar için iki çıkar yol vardı: Birincisi, serbest altın esasından ayrılabilme-leriydi. İngilizler, liralara bunu yapmışlardı (1931). Öncüsü oldukları serbest ticaret düşüncesine yüz çevirmişler ve şimdi de yine buna benzer şekilde, 19. yüzyılda kendilerine ün ve saygınlık kazandırmış bulunan paralarının dayandığı temel ilkedен vazgeçiyorlardı. Dolar, Frank, Gulden de aynı yolu tuttu (1933). İkincisi, karmaşık bir döviz kontrolü sisteminin himayesine sığınabilmeleriydi. Bu yol, kâğıt paranın resmi istikrarını sağlıyor, ama öte yandan bir yığın düşük kambiyo rayicini de beraberinde getiriyordu. Latin Amerikalılar paralarıyla, geleceği şüpheli böylesi bir sevinci yaşadılar, İtalya ile Balkan halkları da aynı durumdaydı, Almanya da bu yolu tuttu ve Mark yüz çeşit takas-kliring işlemi uygulanan garip bir para oldu.

İkinci savaş bütün paraların durumunu bir kez daha tehlikeye soktu (1939). Almanya tarafından işgal edilen Avrupa kıtası, Mark'ı altın paranın yerine geçirme eğilimi gösterdi. Bütün ödemeler Berlin kanalıyla yapılıyor ve bütün hesaplar burada tutuluyordu. "Reich" ile birlikte bu

tek merkez sistemi de yıkıldı. Savaş sonu, katı gerçeği ortaya çıkardı. Paralar hastaydı ve bunları hastalıklarının derecesine göre değer yitimi-ne uğratmak zorunluydu (1946).

Hiçbir hükümet kâğıt paranın altınla serbest değiştirilmesi sistemi-ne dönülmesini göze alamadı. Banknotlar artık değiştirilebilme özelliği bulunmayan kâğıt parçalarıydı. Bunların altın olarak karşılığı kimi zaman daha büyük, kimi zaman daha küçük oldu ve işlevlerini de ancak insanların kendilerine gösterdiği güven oranında yerine getirebildiler. Böylece ilk banknotun çıkmasından 250 yıl sonra, paranın satın almaya ilişkin asıl gücü elinden alınmış ve kendisine sadece soyut bir kılıf bırakılmış oluyordu. Para bir hayal, bir yapıntıydı artık, insanoğlu alışkanlığı oranında ona güven duyacaktı.

Elli yıl boyunca dünya, savaşta ve barışta paha biçilmez değerleri hovardaca harcadı. Bunun karşılığında eline ne geçti? Bugün uluslararası değer ölçüsü ve döviz ticaretinde yönlendirici para, Dolar'dır. Fakat o da kendi hesabına bunun haracını ödemiş ve başlangıçtaki gerçek değerini onda dörtten fazla oranda kaybetmiştir (1934). Savaştan zafer kazanarak çıkan Birleşik Devletler, yaralarını sarması için dünyaya bağışta bulundu ve ödünç para verdi. En çok altın rezervine sahip devlet oldu; buna rağmen Dolar yine de bunalıma karşı kesinkes direnecek nitelikte görünmemektedir.

Değeri iki defa düşürülen İngiliz Lirası, bir zamanlar sahip olduğu altın değerinin üçte ikisini kaybetmiş ve Sterlin bloğu içindeki bir yığın ülkenin paralarını da ardı sıra girdaba sürüklemiştir.

Frank, savaşıardan çok, siyasal cömertliklerin kurbanı olmuş, altın karşısında sekiz defa değeri düşürülmüş ve kısa süre öncesine kadar geçerliliğini korumuş gerçek değerinin binde altısına kadar düşüş göstermiştir. Yapay olarak değeri yükseltilerek paralar arasında yeniden uygunca bir yer alması sağlanmıştır (1960).

İsviçre Frank'ı ve Gulden % 30 ve % 60 değer yitimine uğrarken, diğer paralarda düşmeler çok daha acı olmuştur. Belçika Frank'ının değeri binde 62'ye, İtalyan Lire'ti 5'e, Japon Yen'i 4'e düşmüştür.

Bu para felaketleriyle 20. yüzyıl, Fransız Devrimi "Asinya"sının ve "Continental Dollar"ın rekorlarını kırmıştır. Birkaç yıl içinde, hatta kimi zaman birkaç ay içinde, bir paranın battığı olmuştur. Böyle trajediler hep de beş perde halinde oynanıyordu: Devlet kâğıt paranın miktarını birkaç misli artırır, yurttaşlarda uyanan kuşku fiyat yükselmelerini hızlandırır, ücretler fiyatların ardı sıra koşmaya başlar, fiyatlar kendisi-

ni kovalayanların hepsini gerilerde bırakır, kâğıt para da acıklı bir şekilde mahvolur.

Bu çeşit ilk para felaketi Rusya'da oldu. Savaş giderlerini karşılamak için son çare, tedavüldeki banknot miktarını hayli artırmıştı. Geçici hükümetin başı Kerensky enflasyonun temposunu hızlandırdı. Beyaz Rus generalleri 2.000 çeşit kâğıt parayla atraksiyon yapıyordu. Sovyetler altını hor gören tavırlar takınıp "para kullanmayan toplum" kurduklarını ilan ettiler.

"Zaferden sonra büyük kentlerin caddelerinde genel tuvaletleri altından yapacağız," diye yazıyordu Lenin (1917). Değerli metallere el kondu, halk komiserleri parayı kaldırdı (1918) ve tüketim birliklerinin merkez komitesi, değiş tokuş ticaretini organize etti (1920). Ruble, binçili şekilde böylesi bir hayale kurban edilmişti, zira basılmış banknotların değerden düşürülmesi daha baştan kararlaştırılmış bulunuyordu. "Parasız sistem" yıkılıp da kapitalizmin bu iğrenç yardımcı aracına, hiç değilse geçici bir süre için katlanılması zorunluluğu kanıtlanınca, Ruble'nin kurtarılması için artık çok geç kalınmıştı (1924). Ardı ardına operasyonlarla tüm değerini yitirmiş, sonunda 200 milyar kâğıt Ruble, sadece bir altın Ruble'ye denk sayılmıştı.

Aynı felakete Polonya da uğradı. Almanlardan alınan Mark, bir enflasyonla tepetaklak olmuş, çıkan paniği dört nala bir felaket koşusu haline sokmuştu. Bu paranın yerini "Zloty" aldığı zaman, tedavülde bulunan enflasyon Mark'ları 596 trilyona ulaşmış bulunuyordu (1924). Yeni Polonya parasının halk yığınları üzerinde sakinleştirici bir etkisi oldu, çünkü onlara altını hatırlatıyordu, çünkü "zloty" sarı demekti ve eski Polonya Gulden'inin adı da "Zloty" idi.

Avusturya Kron'unun başına da daha iyi şeyler gelmiş değil. Rakamların çığnınlığının sona ermesi üç yıl sürdü ve sonunda Kron yerini yeni bir birime, Schilling'e bırakmak zorunda kaldı (1923). Paralar için değiştirme oranı $10.000=1$ 'di; Macar Pengö'sü için ise $12.500=1$ oldu.

Galip devletlere ödeme gücü olmadığını göstermek için Almanya, banknot basınevinden pek utanmazca yararlandı. Tedavülde 500 kentilyon Mark çıktı. (Bir kentilyon, 10 rakamının önüne 30 tane sıfır konularak elde edilen bir sayıdır). Bir fabrikayı satın alabilecek parayla kısa süre sonra ancak bir ev alınabildi, aynı miktar para kısa süre sonra sadece çuval bezinden bir takım elbiseyi satın alabildi, sonra da bu parayla ancak bir tabaka mektup kâğıdı alınabildi. Gün geldi Berlin'de en kısa mesafe otobüs ücreti 250 milyar Mark oldu ve son dönemde Dolar sani-

yede 600.000 Mark yükselme gösterdi. Artık kimse bu değersiz kâğıt parçalarını almak istemediğinden ticaret yalnızca döviz veya Dolar'la, ya da mal karşılığında yapıyordu (1923). Ticaret antlaşmaları çavdar, kömür veya Dolar birim gösterilerek düzenleniyordu. Kâğıt Mark'ın yerini alan ve Reiod Mark'ın öncüsü olan Rentenmark, bir trilyon kâğıt Mark'a eşit sayıldı.

Peki, İkinci Dünya Savaşı para konusunda daha sakıngan mı davrandı? Hızlı enflasyonu yaşamış uluslar, elbette ki ikinci kez aynı felakete uğramayı asla istemezlerdi. Ortılığı kasıp kavuracak yeni bir felaketten kaçınmak için, Ruslar ile Almanlar, alım satımda çok katı denetim önlemleri uygulamayı tercih ettiler (1947). Her ikisi de $10=1$ oranında bir banknot değeri değişimiyle tehlikeyi savuşturdular (1948). Aslına bakılırsa yine de yeterince berbat bir durumdu bu, ama hiç değilse mahvedici değildi.

Diğer ülkelerde çok daha göze çarpıcı değer düşürmeler oldu: Bir Zolty için, bir yeni Leva için, Polonya'da 100 eski Zolty (1950), Bulgaristan'da 100 eski Leva (1952) ödenmesi gerekiyordu. Romanya'da beş yıl arayla yapılan ikinci ayarlamadan sonra bir Ley, 8 milyon Ley oldu. Geçirdiği iki enflasyon fırtınasından sonra Yunanistan'da değeri düşmüş 50 trilyon Drahmi bir yeni Drahmi'ye eşit sayıldı (1946). Benzeri görülmemiş bir felakete de Macaristan'da yeni "Pengö" uğradı. Onun yerine geçen "Forint", 400 oktilyon kâğıt Pengö'ye eşit kabul edildi, bu da 29 sıfırla yazılan bir rakamdı.

Enflasyonlar bu kadarla kalmış değil. Çin kızıştığı zaman, tedavüldeki paralar katrilyonlarla hesap ediliyordu (1948) ve bir yeni Yuan, 3 milyon eski Yuan'ın yerini aldı. Yedi yıl sonra "Yen min piao", komünistlere yeniden $10\,000=1$ oranında bir değişim olanağı verdi.

Paranın bütün bu yozlaşma görünümlerinde gözlemlenen bir olgu, aynı nedenlerin hep aynı sonuçları doğurmasıdır. Birinci aşamada bunalım çoğu kez, paranın değerini düşürmeyi politikasının bir aracı olarak gören devletin gizli onayıyla meydana gelmiştir. Almanya'da ödeme gücünün bulunmadığını galip devletlere kanıtlamak için, sosyalist ülkelerde orta sınıfı, burjuvaziye tepelemek için olmuştur. Fakat devletin başında bulunanlar, bu eylemin seyrini önceden planlamış olsalar dahi, olaylar öylesine bir gelişme gösterir ki, bir an gelir yöneticilerin denetiminden çıkar. Tedavüldeki banknot miktarı hızla artar, halk sabit değerli şeylere yönelip ev, arsa, taşınmaz şeyler almaya başlar. Borçlular borçlarından kolayca kurtulur, alacaklılar ve onlarla birlikte sabit gelir-

liler de mahvolur. Her yerde görülen hep aynı kurbanlar, aynı avantacılar, aynı karmaşıklık ve aynı hınçlardır.

Altın, açık veya gizli değerinin doruk noktasına, özellikle horlandığı zaman ulaşmıştır. Keynes altın için “Barbarlar çağından kalan köhne bir dogma,” diyordu. Roosevelt, “eski bir put” olduğu görüşündeydi. Hitler, “halkları baskı altına almak ve onlara hükmetmek için kullanılan bir faktör,” diye açıklıyordu. Altının hasımları, onu en çok ellerinden gittiği zaman lanetlenmişlerdir. Aslında onlar, her çareye başvurarak altına sahip olma çabasındaydılar. Onun için de yurt dışına çıkarılmasını yasakladılar, merkez bankasının altın rezervini devletleştirdiler, özel şahısların elindeki altını topladılar, ya da Hitler gibi gaz odalarında öldürülen insanların altın dişlerini çektirdiler. Fakat halkın çoğunluğu, resmi makamların kararlarına ve cezalandırma tehditlerine aldırmış etmeyip lanetlenen altını stoklamayı sürdürdü.

20. yüzyılda paralara öylesine tepeden inme, öylesine geliş güzel işlemler uygulandı ki, çok garip geriye dönüş hareketleri meydana geldi. Değiş tokuş ticareti yeniden doğdu. Yokluk ve enflasyon zamanlarında bu iş insandan insana, dövizin kontrol altına alındığı dönemlerde devletten devlete yapıldı: Karşılığında para ödenmeksizin Bulgar tütününe karşılık Çek makineleri, Brezilya kahvesine karşılık Alman motorlu taşıtları, Polonya kömürüne karşılık İtalyan yolcu gemisi veya Macar domuzları değiş tokuş edildi. Bir zamanlar ilkel oymaklarda uygulanmış bu yöntemler, şimdi “bilateral (iki taraflı) ticaret anlaşması” ve “kliring-takas anlaşması” diye adlandırılıyordu.

20. yüzyıl ayrıca, yönlendirilecek bir enflasyonun hükümetler için bir siyasal araç olabileceğini ve bir yudum şampanyanın bir hastayı biraz ayağa kaldırması gibi, refah düzeyinin yükselmesine katkıda bulunabileceğini de öğretti. Zor olan bu yönlendirmenin dozunu doğru olarak ayarlamaktı ve reçeteyi yazarken şeytana uyup ilacın dozunu aşırı kaçırmak tehlikesi büyüktü.

Ticaret adamları da kimi zaman enflasyon karşısında bir gözlerini yummayı tercih etmişlerdir; zira bir enflasyon onlara, vergi borçlarından kibarca kurtulmak ve depolarında bulunan malların fiyatlarını durdukları yerde yükseltmek olanağını veriyordu. Enflasyon hızı yükselince, mağaza sahipleri, mağazasını kapatmazsa, paranın değer kaybetmesine ayak uyduramıyordu. O zaman Alman demir tüccarlarının yaptığı gibi, bir deste kâğıt Mark’la 10 ton çivi satın alınıyor, bunlar çok aşırı bir kârla satılıyor, fakat kazanılan parayla ancak 7 ton mal alınabiliyor-

du. Buna rağmen alışverişe devam ediliyor, her seferinde yüksek kazançlar deftere yazılıyor ve mültimilyarder olunuyordu. Ne var ki bu sırada depodaki mal sürekli azalıyor, günün birinde de elde sadece tek bir çivi kalıyor, bu da tüccarın kendisini asmasına yetiyordu.

DOĞU'DA TÜCCAR DEVLET

Çok eski zamanlardan beri devlet, ticaret işine katılmıştır. Bu, kimi zaman sikke basma hakkına sahip olarak, kimi zaman da gümrük ve vergi politikasının sorumlusu ya da bizzat alışveriş yapan girişimci olarak gerçekleşmiştir. 20. yüzyılda devletin müdahaleleri öylesine çoğalmıştır ki, bazı uluslarda ekonomi, eskiden Firavunlar ve İnkalar zamanında olduğu gibi, tümüyle devletin eline geçmiştir.

1917 Rus Devriminin özel mülkiyeti kaldırması sonucu, büyük ve küçük bütün ticaret firmalarının sahibi devlet olmuştur. Ticaret yapan herkes de devletin görevlisi durumuna geçti. Devlet arz-talep yasasını umursamadan fiyatları saptıyordu. Lenin'in direktifine göre: "Sovyet devleti bizzat ticaret yapmayı öğrenmek zorundadır. Zincirin bu halkasını elimizde sımsıkı tutarsak, zincirin tümüne egemen oluruz. Halk için özgürlük gereksizdir, çünkü özgürlük, burjuva diktatörlüğünün biçimlerinden biridir. Bir devlette, gerçekten bu ada layık bir devlette hiçbir özgürlük olamaz... Geleceğin devleti, her şeyi satın alıp her şeyi satan tekellerin devletidir."

Ne var ki özel ticaretin tasfiyesinde türlü güçlüklerle karşılaşıldı ve sonunda çeşitli uzlaşmalara gidilmek zorunda kalındı. Kapitalist sistemin acımasızca ortadan kaldırılmasından ve dış ticarette devlet tekelinin kurulduğunun tantanalı biçimde ilan edilmesinden sonra (1917) Sovyetler, taktik nedenlerde geriye dönüş borusu çalmak gereğini duydu. Baş gösteren kıtlık, aslında aceleye getirilmiş bulunan devletleştirme hamlesini büsbütün karaya oturttu (1921). Lenin, "olgular direniyor" teşhisini koyup derhal yeni bir ekonomi politikasını (NEP) yönlendirdi. Durumu, "akılsızca ve gevşek davrandık," diye açıklar. "Sosyalizmin iyi, kapitalizmin kötü olduğunu söylemeye alışmışız. Oysa kapitalizm ancak onu sosyalizmle kıyasladığımızda kötüdür. Rusya'nın hâlâ içinde bulunduğu ortaçağla kıyaslandığında, kapitalizm iyi bir sistemdir."

Bu "geçici kapitalizm" döneminde köylülerin eskisi gibi kente gelip ürünlerini satmasına, yine eskisi gibi yıllık panayırların kurulmasına,

gezgin tacirlerin, perakendeci esnafın alışveriş yapmasına izin verildi; hatta toptancılara bile göz yumuldu ve bir zamanlar çarlık Rusya'sında alabildiğine yaygınlaşmış bulunan tüketim birlikleri özellikle kayırılıp kollandı. Para yeniden geçerliliğine kavuştu, fiyatlar yine eskisi gibi arz-talep yasasına göre belirlendi ve kulaklar (toprak ağaları) zenginleşti.

Ne var ki sadece aldatıcı bir geçiş dönemi söz konusuydu. Özel girişim sektörünün yanı başında, sosyalist bir sektör de kurulmuştu. Ve Moskova, yeniden burjuvalaşma tehlikesinin baş gösterdiğini fark edince, bir komünist hamle serbest ticaretin bütün filizlerini söküp kopardı (1928). Gaddarca vergilendirmelerle özel ticarethaneler işlemez hale getirildi, iflasa sürüklendi ve devletin eline geçti (1932). Bundan böyle gerek iç gerek dış ticaret bürokrasi tarafından yürütülecektir. Bu yönetimin başında ticaret bakanlığı vardır ve her şeyi burası belirli bir "plana" göre düzenleyecektir. Her kentte ve her bölgede bir "Torg", yani dağıtım merkezi vardır; toptancı mağazalar, perakendeci büyük mağazalar (Univermag; Moskova'da Kızıl Meydan'da Goum; Petersburg'da Gostini Dwor) ve bütün perakendeci ticarethaneler bu merkeze bağlıdır. Devletin dışalım ve satım dairelerinde, belli bir bölüm belli bir konuda çalışır. Örneğin ayrı ayrı servisler kimyasal ürünlerin, traktörlerin, madenlerin dışalımını, petrol, kereste, hububat ve kürk dışsatımını yapar. "Himaye gümrüğü" sorunu çözümlenmiştir, çünkü himaye edilecek kimse yoktur; devlet tek başına fabrikatördür, alıcıdır ve satıcıdır.

Bununla birlikte Rus ticaretinin, serbest ticaret ülkelerinde geçerli kuralların hepsinden vazgeçmiş olduğu söylenemez. Bunlardan bazıları hâlâ yaşamaktadır. Birinci beş yıllık planda alıkonulmuş bulunan tüketim kooperatifleri, kırsal bölgelerde varlıklarını sürdürmektedir. Bunların kendi merkezleri, bölgesel depoları, köylerde satış yerleri vardır. Kolektif mülkiyete dayalı Kolhozlar, köylülerin kendi üretim fazlalarını satmaları için, eskisi gibi panayırlar kurmaktadır. Baştaki sorumlu görevliler, eski gerçekleri, rekabetin kaliteyi ve reklamın da satışı artıracağını yeni baştan keşfettiler. Ayrıca devletin fiyatları öyle dilediği gibi geliştirebilir, belirlemeyeceğini de fark ettiler. Bir ton pamukla bir ton buğday veya aynı miktarda ekmek bir tutulamazdı. Bunun üzerine merkez komitesi, un haline getirilme ve fırında pişirilme giderleri nedeniyle ekmeğin, eşit miktarda buğdaydan, ve serbest ticaret ülkelerinde de görüldüğü üzere pamuğun, buğdaydan daha değerli olması gerektiğini saptadı. Stalin, "Bu yoldaşların önerisi, yasa gücünü elde etseydi ne olacaktı?"

diye sorar. "Pamuk yetiştiricilerini mahvetmiş ve pamuk ürününden yoksun kalmış olacaktık. Nerede mal ve satışa arz edilmiş ürün varsa, orada ister istemez değer yasası da geçerli demektir."

Sovyetler Birliği'nin uyduları da, ayrıntılar bir yana bırakılırsa, benzeri sistemler uygulamaktadır. Bununla birlikte Moskova'nın, teoriye göre ulusal devletlerin yararına olacak, fakat Rusya'ya zarar verecek devletleştirme hamlelerini engellemesi de ender görülen hallerden değildir. Bunun için Romanya, Bulgaristan ve Macaristan'da "Sowrom" adıyla karma kuruluşlar oluşturuldu; bunlar uydu devletlerin hızlı hamlelerini frenlediği gibi, ekonomi alanında iktidarlarına da ortak oldular.

Ama yine de temel ilke devletleştirmedir. Çekoslovakya birbiri ardından bankaları, sigorta şirketlerini, büyük mağazaları devletleştirdi. Bu hareketin kapsamına en küçük perakendeci dükkanlar, hırdavatçılar, bakkallar, dondurma satıcıları bile girdi. Polonya'da küçük çapta perakendeci esnafının, düşe kalka varlığını sürdürmesine ses çıkarılmadı. Bulgaristan'da devlet ve kent girişimleri yan yana çalışmaktadır. Yugoslavya'da devlet tüm işletmelerin sahibidir, fakat işçiler girişimcidir ve ticaret rekabet ortamında yapılmaktadır.

Çin'de Mao Tse-tung kolektifleştirmeyi adım adım gerçekleştirmiştir (1949). İlk adımda dış ticaret devletleştirildi ve iç ticarete özel iş yerleri, kamu iş yerleri ve kooperatif iş yerleri kısa bir süre yan yana yaşadı. Çok geçmeden devlet, birbiri ardından çeşitli malları kendi denetimi altına aldı. Bu devletleştirmeye önce hububat, yağ, tuz, petrol, kömür ve pamukla başladı, sonra da kapsamını soya fasulyesine, domuz kılına ve ender metallere kadar genişletti. Tüccarlar birbiri ardından iflas edip ticareti terk ettiler. Ancak bu tüccarlardan işlerini sürdürmek isteyenler, görevli satıcı olarak iş yerlerinde kaldılar. Çin kentlerinde yine birbirine bitişik dükkanlardan oluşan çarşılar vardır; buraları kırmızı, sarı, yeşil ve gümüş rengi yaftalar, bayraklar, bandrollerle süslüdür; flamalardan ve tabelalardan bir orman içinde tek heceli isimler neon ışıkları altında ıslık ıslık parlıyordur. Pekin'de antikacılar yine eskisi gibi "Yeşimtaş", kasaplar "Sığır" ve kumaş tüccarları "İpek" caddelerindedir. Eski Çin'in gelenekleri gonk sesleri ve gramofon müziği eşliğinde, Kızıl Çin'in göbeğinde hâlâ yaşamaya devam etmektedir.

Serbest ticaretin Uzakdoğu'daki kalesi Hong Kong'la hiçbir ilişki kurulmaz. Ancak yine de Çinli madrabazlar, güdümlü ekonomiye rağmen, kendi hesaplarına Pasifik ve Hint okyanuslarının kıyılarında hemen her yerde bulunan şube ticarethanelerle temas kırmaktadır.

Sosyalist ülkelerle ticari ilişkiler, karşılıklı ticaret antlaşmalarıyla sağlanır. Moskova, gözdelerini teknik yardımlar ve kredi şeklindeki parasal yardımlarla korur. Ruble, fiyat ve hesaplama birimi olarak kullanılır. Kapitalist ülkelerle alışveriş fazla gelişmiş değildir, çünkü buralarda Ruble temel para olarak geçerli değildir ve devletçe yönlendirilen ticaretin görevlileri ile serbest ticaretin önderleri arasında, eskiden olduğu gibi, asla aşılmayan bir uçurum hâlâ bulunmaktadır.

BATI'DA TÜCCAR DEVLET

Batı'da da devlet, özel girişimin karşısında yer almıştır. Komünist ülkelerde belirli kapitalist ilkelerle uzlaşıırken, Batı dünyasında serbest ekonomi devlet karşısında gerilemektedir. Batı'da siyasal iktidarların bu alana müdahalesi, savaşlardan ve bunalımlardan doğmuştur. Aslında hükümetlerin amacı savaşı kazanmak ve bunalımı önlemektir. Amerika iki dünya savaşı arasında geçirdiği ve ekonomisini hemen tümüyle felce uğratmış olan zorlu şoku unutamazdı. Japonya'da felaket bir bankalar bunalımıyla başlamış, bu da "Zai batsu"lara (dev şirketler) iflas eden işletmeleri satın alma olanağını vermişti (1927). Birleşik Devletler'de bir borsa paniğiyle ortaya çıkmış, ticaret ve endüstri derin bir "bunalım"ın içine yuvarlanmıştı. Fiyatlar düşmüş, iflaslar birbirini izlemiş, işsizlik almış yürümüşü (1929). Bu hal bir salgın hastalık gibi Avrupa'ya sıçramış ve bütün kapitalist dünyaya yayılmıştı. Aynı şeylerin bir daha tekrarlanmasını önleyecek çareler neler olabilirdi? Liberal anlayışı sürdürmeli, krizleri ve yüksek konjonktürleri, doğal afetler gibi sineye mi çekmeliydi? Hayır! Devlet bu nedenle edilgenlikten sıyrıldı ve toplumu serbest rekabetin keyfine tabii olmaya bırakmadı. Başkan Roosevelt'in yirmi kadar yasada ifadesini bulan ekonomik düzenlemesi "New Deal" (1933), bireyin bağımsızlığını kısıtlayarak kapitalizmin kurtarılması amacını güdüyordu. Devlet altına ve paraya sahip çıktı, tarım ekonomisini himayesi altına aldı, endüstriyi bir takım ilkelere bağladı ve ticareti teşvik etti.

Amerika gibi, sosyalist olmayan ulusların çoğu, müdahaleci bir politikaya yöneldi; böylece devlet hakemlik rolünden vazgeçip ekonomik faktörleri yönlendirecek nitelikte, işin içine esaslı biçimde girdi.

Devlet banker oldu. Emisyon bankaları (Birleşik Devletler dışında hemen bütün Avrupa'da), mevduat bankaları ve büyük sigorta şirketleri (Fransa'da) devletleştirildi.

Devlet girişimci oldu. Havagazı ve elektrik işletmelerine el attı (Fransa, İngiltere, İtalya ve Kanada'nın Quebec bölgesinde), işkiye el attı (Fransa, İngiltere ve Japonya'da), petrole el attı (Japonya ve İran'da), demir endüstrisine el attı (İngiltere'de). Devlet ulaşım işini üstlendi: Demiryollarını, havayollarını (Fransa, İngiltere, Almanya'da) ve karayollarını (İngiltere'de) işletmeye başladı.

Devlet ticaret yapmaktadır. Colbert zamanından beri porselen eşya ve duvar halıları, Napoléon döneminden bu yana da tütün mamulleri satmaktaydı. Şimdi de tahıl alıyor, Renault arabalarını pazarlıyor ve uçakla ticaret yapıyor. Almanya'da Volkswagen, İskandinav ülkelerinde alkollü içkiler satıyor ve Birleşik Devletler'de, Tennessee Valley Authority adıyla elektrik üretiyor.

Devlet; endüstri, tarım ve ticaret için yönetim planları hazırlıyor. Gerçi bunlar buyruktan çok, tavsiye niteliğindeyse de, yine de belirli aralıklarla ekonominin çehresini biçimlendirmektedir. Japonya birinci "plan"ını Çin Savaşı'na girerken, Hitler'in devleti dört yıllık planını İkinci Dünya Savaşı'na başlamazdan önce yapmıştı. Barış döneminde ise Arjantin, İspanya, Portekiz ve Fransa, ekonomilerini geliştirmekte "plan" uyguladılar.

Devlet bazı şekillerde özel ekonomiye de el atmıştır: Kamusal harcamaları artırıyor veya azaltıyor, vergi alma yetkisinden dilediği gibi yararlanıyor, kredi verme işini kolaylaştırıyor veya zorlaştırıyor, fiyatlar ya da ücretler üzerinde baskı uyguluyor, döviz alışverişini ve dış ticareti yönetiyor. Böylece kendisini ekonomide düzenin koruyucusu yerine koyuyor ve yurttaşlar için de artakalmış özgürlüklerin savunucusu rolünü oynuyor. Portekiz'de iş piyasasını düzenlemek için sendikaları (Gremios) yeniden kuruyor. İngiltere'de tarım ekonomisi için planlama komisyonlarının kurulmasını teşvik ediyor. Japonya'da dev şirketleri parçalama girişimlerinde bulunuyorsa da başaramıyor. Bütün Avrupa'da tatil zamanlarını düzenliyor, kısmen veya tamamen hastalık giderlerini üstleniyor, işsizlik sigortaları sağlıyor.

Devlet, eskisinden çok daha ayrıntılı biçimde gümrük politikasıyla uğraşmaktadır ve eskisi gibi sadece gümrük tarifeleri yapmak yetkisini kullanmakla da yetinmemektedir. Onun gümrük politikasına ilişkin silah deposu, istenmeyen dışalım karşı kullandığı iki silah sayesinde daha zenginleşmiştir. Bunlardan birincisi, döviz rejimi uygulamasıdır. Bu yolla hem dışalımcılara hem de turistlere dilediği gibi olanaklar sağlamaktadır. İkincisi, kontenjan sistemi denilen bir düzenlemeyle mal

dışalımını, nereden gelirse gelsin sınırlamasıdır. İlk olarak Fransa'nın iki savaş arasında kereste ve şaraba uyguladığı bu teknik, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hemen her yerde benimsenmiştir (1931). Bu durumda uluslararası ticaretin, tarifelerce belirlenmiş gümrük vergilerini ödemeye hazır bulunması hiçbir şey ifade etmemektedir, çünkü döviz sıkıntısı ve lisansların olmayışı gibi gerekçeler, aşılmaz engeller halinde karşısına çıkarılabilmektedir.

Peki, Batı ticaretine kalan özgürlükler nelerdi? Nazi Almanyası'nda, Faşist İtalya'da ve Vichy hükümeti Fransa'sında bu özgürlüklerin değeri sıfıra eşitti. İç ticaret bir dizi örgütlerin yardımıyla yürütülüyordu; dış ticaret devletleştirilmiş ve halk elinden geldiğince kendi başının çaresine yine kendi bakmak yolunu tutmuştu. Endüstrileri henüz önemsiz durumda bulunan birçok ülke, siyasal bağımsızlıklarını elde ettikten sonra, ekonomilerini de derhal güçlendirme amacıyla aynı yolu seçmişti. Mısır'da Nasır Süveyş Kanalı'na el koyduktan sonra, önce pamuğun, arkasından bütün malların satışını devletleştirdi. Endonezya'da Sukarno, Küba'da Fidel Castro, Afrika ve Asya'daki genç uluslar, gerçekten özgür olduklarını kanıtlamak istiyorlarmışçasına, var güçleriyle devletleştirme eylemlerine girişti. Ticaret için kesin yasalar yapıldı ve böylece serbest girişimin eli kolu bağlandı. Liberal gelenekli uluslar bile kuşku duymaya başladılar. Keynes, "Bireyin ekonomik davranışlarında, sınırsız özgürlüklere sahip bulunuşunun, el sürülmez bir hak olduğunu ileri sürmek yanlıştır," diye yazıyor ve böylece devlet tarafından yapılacak müdahaleleri önceden meşru gösteriyordu.

Bütün bunlara rağmen bütünüyle ele alınırsa, özgürlük davası kaybedilmiş değildir. Özgürlük, zihniyet bakımından yeterince girişken kalmış halklar için çekiciliğini hep sürdürmüş, vesayet rejiminden bıkkınlık getirdikleri zaman onlara kendisini yine kabul ettirmiştir. Nitekim bu halklar pişmanlık duyarak bütün katı sistemleri gevşetmişler ya da büsbütün atmışlardır. İtalya faşist düzenini kaldırdı, Fransa Vichy hükümetini kovdu, İngiltere kısa süre önce devletleştirdiği ağır sanayisini özel sektöre devretti, Almanyada Volkswagen fabrikalarında aynı şeyi yaptı. Döviz ticareti her yerde kolaylaştırıldı ve konten-jan sisteminden vazgeçildi.

Serbest ekonomi tarih boyunca buna benzer darbeleri yemiş, fakat yine de hepsinden sıyrılmasını bilmiştir. 20. yüzyılın yöntemleri, eski Mısır'da ve Doğu Roma İmparatorluğu'nda da uygulanmıştı. Tevrat çağında Joseph (Yusuf) planlamayı düşünmüştü ve döviz rejimi Platon'da

bile karşımıza çıkmaktadır. Dışılımı kısıtlamak ise her çağda vardı. Bu yüzyılda da elbette uygulanacaktı.

ÖZGÜR ULUSLAR

Halklar otarşiye (ekonomik bakımdan kendi kendine yetmeye), beraberinde getirdiği kısıtlamalar ne kadar çoksa, o kadar az itibar etmişlerdir. Bu düzenin sağladığı siyasal hoşnutluk hali, neden olduğu maddi kayıpları giderememiştir. Bu yüzden bütün uluslar, durumları elverdiği anda ondan yüz çevirmiş ve refahlarının kaynağı olarak uluslararası işbirliğine yönelmiştir.

Hatta otarşinin bayraktarları olan diktatörler, başka uluslarla işbirliğini, sırf onları bağımlı kılmak için bile olsa, istemişlerdir. Bu suretle ulusal ekonomi sisteminden çok daha büyük ekonomik alanlara açılabilmişlerdir. Daha Kayzer Wilhelm zamanında Almanya, Hamburg'tan Trieste'ye uzanan bir "Orta Avrupa"nın, Amsterdam ve Bağdat'a kadar yayılması olanaklarının hayalini görüyordu (1900). Hitler, ulusların onayını almadan da olsa, böyle bir "Birleşmiş Avrupa"yı gerçekleştirmeyi başardı (1942). Brest'ten Bükreş'e kadar her yerde, bütün gümrük duvarları kalktı, ne var ki bunun yararını gören sadece "Reich" idi. Hitler tarafından birleştirilen Avrupa'da tam bir işbölümü uygulanıyordu. Almanya endüstri mallarını veriyor, bağımlı devletler yiyecek maddelerini sağlıyorlardı. Buna benzer bir biçimde Stalin, Doğu ülkelerini Berlin'den Vladivostok'a kadar tek bir ekonomik bütün içinde birleştirdi (1946). Gündümlü ekonominin temsilcilerinin bu atakları, çok kısa zamanda, boyun eğdirilmiş bölgeler arasında bir işbirliğine yol açtı. Ne var ki bu işbirliği, özgür halkların dayanışmadan anladığı kavrama pek uymuyordu. Zira özgür halkların bundan anladığı, kendi isteğiyle ve istenildiğinde vazgeçebilme koşuluyla yapılacak bir işbirliği düşüncesiydi. Bu nedenle de bir araya gelmeleri, çok güç gerçekleşiyor, üstelik devamlı da olmuyordu. İki dünya savaşı arasında Uluslar Birliği (Cemiyet-i Akvam) sayısız konferanslar düzenlediyse de (1922), ekonomik bir birliğe ulaşılmasını sağlayamadı (1932). Sadece Belçika, Lüksembourg'a bir gümrük birliği kurma yoluna gitti. Hollanda ve İskandinavya ülkeleriyle de gümrük tarifelerinde kademeli bir indirim sağlama yolunda girişimlerde bulundu. Ne İngiltere'nin buna katılmak istemesi ne de Fransa'nın 1931'de Weimar Cumhuriyeti ve Avusturya ile kurmayı planladığı

gümrük birliği bir sonuç verdi. O yıllarda ayakta kalmayı başaramamış tek kuruluş, Basel'de uluslararası ödemeler için kurulan banka oldu (1929). Bu bankanın kuruluş amacı, Almanya'nın ödeyeceği savaş tazminatlarının tahsili ve galip devletler arasında bölüştürülmesiydi. Bir süre sonra bu görevi sona ermesine rağmen banka, yine de çeşitli merkez bankaları arasında düzenli bir işbirliği sağlamayı sürdürdü.

Özellikle para konusunda uluslararası bir uzlaşmaya varılmasının büyük yararları olacağı anlaşıyordu. Uluslar para politikasındaki görüş ayrılıkları yüzünden çok acı çektikleri için, böyle bir şeyin yinelenmesini önlemeye çok önem vermekteydiler. Bundan dolayı İkinci Dünya Savaşı sırasında gelecekteki barış üzerinde ilk düşünceler ortaya atılınca, özellikle para politikasına ilişkin varsayımlara öncelik tanındı. Amerikan ordusu Normandiya çıkartmasını yaparken, New Hampshire ormanları içindeki Bretton Woods'ta 44 müttefik ulusun uzmanları toplanmışlar, ulusal paralar arasındaki karşılıklı kambiyo ilişkilerini sağlam temellere oturtabilecek bir sistemin esaslarını bulmak için çalışıyorlardı (1944). Uluslararası Kalkınma Bankası'yla birlikte, pariteleri saptayıp denetleyecek Uluslararası Para Fonu da doğdu. Bu kuruluş bir gözetim mercii ve hakemlik kurulu olarak düşünülmüştü, fakat çok geçmeden böyle bir uygulamaya geçmemenin daha iyi bir yol olacağı görüşü ağır bastı. Böylece kuruluş hiçbir şey yapamadan, çeşitli ülkelerde para değerlerinin düşürülmesini ve Doğu Bloku'nun yetki alanından çekilmesini seyretmek zorunda kaldı. Buna rağmen yetki alanını geri kalan tüm dünyaya yaydı, bu dünyaya maddi ve manevi yardım etti. Bugün de rasyonel bir para politikası güdülmesi yolundaki hizmetini hâlâ sürdürmektedir.

Diğer sorunlar gümrük tarifelerinin düşürülmesi veya tümüyle kaldırılmasından kaynaklanmaktaydı. İki dünya savaşı arasında yapılan Ouchy Anlaşması'nda, bütün devletlere gümrük tarifelerini indirmele-ri vurgulanarak tavsiye edilmişti (1927). Ne var ki anlaşma yalnızca Hollanda, Belçika ve Lüksembourg tarafından imzalandı; Londra, imparatorluğun pazarına yönelmeyi tercih etti. Washington ise bir "Splendid Isolation"ın (Görkemli Yalnızlık) içine çekildi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler, Cenevre'de gümrük tarifeleri hakkında çok özenle hazırlanmış bir anlaşmayı (General Agreement on Tariffs and Trade: G.A.T.T.) kabul etti (1947). Bunda ölçülü bir gümrük politikası için ilkeler saptanmış, tercih haklarının süreleri belirlenmiş ve aşırılıklar yumuşatılmıştı. Fakat bir yıl sonra Havana'da, ticarete ilişkin

yüksek amaçları öngören bir proje, himayecilikten yana olan grubun direnişiyle reddedildi (1948).

Avrupa kesiminde sonuçlar daha elverişli oldu. Bu da zamanın burada Avrupa ülkelerinin yararına işlemesinden ileri geliyordu. Amerikan yardım paralarının dağıtımını üstlenen O.E.E.C. (Organization for European Economic Cooperation), döviz rejimleri ve mal kontenjanlarıyla felce uğramış ticaretin liberalleştirilmesini istedi (1948). Bu hedefine de adım adım ulaştı. Öte yandan "Avrupa Ödeme Birliği"ni kurarak, üyeleri için ödemeler trafiğini kolaylaştırdı (1950). Dokuz yıl boyunca, yani büyük Avrupa paralarının henüz Dolar'a göre değişmedikleri sürece, Avrupa uluslarına gerekli döviz sağlamakta aracılık etti. Şimdi biraz daha ileri gidilip gümrük sınırları tümüyle kaldırılamaz mıydı? Fakat Hitler'in elinde silahla birkaç günde gerçekleştirdiği şeye, yıllar geçtiği halde bir türlü ulaşamadı İskandinav ülkeleri bir birlik önerdiler. Boşuna. Yunanistan ile Türkiye aynı şeyi denediler. Boşuna. Fransa ve İtalya'nın çabaları için de durum pek farklı sonuç vermedi. Tek bir proje, Belçika, Hollanda ve Lüksembourg arasında iyi kötü gerçekleştirildi: Benelux* (1947). Anlaşıyordu ki, Avrupa devletleri, geçmişte olduğu gibi şimdi de birbirlerinden ayırdı; biri çıkıp da onları (Kapesyenler'in Fransa'yı, Bismarck'ın Almanya'yı, Cavour'un İtalya'yı birleştirmesi gibi) birleştirmezse, yada (Avusturya'nın İsviçre kantonlarını, İngiltere'nin Amerika kolonilerini zorlaması gibi) son derece büyük bir tehlike onları güçbirliği yapmak zorunda bırakmazsa, Avrupa halklarının daha sıkı bir yakınlaşma kurmaları umudu yok gibiydi. Böyle bir birleştirici ya da dışardan böyle bir tehdit ortaya çıkmadığı sürece, "Avrupa Birleşik Devletleri" ülküsü bir ütopya olarak kalacağı benziyordu.

Sovyetler Birliği'nin Berlin ablukasıyla dünyaya korku salmasının hayırlı bir sonucu oldu ve Güney Kore'nin istilaya uğraması ile Rusların ilk atom bombasını patlatması Avrupa'nın aklını başına getirdi. Rus tehlikesi, Avrupalıları birbirine yaklaştıracığa benziyordu.

Nitekim Fransız ekonomisti Jean Monnet'nin teşvikiyle, Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schumann, Almanya ile Fransa arasında Montan Birliği'nin yaratılmasını önerdi (1950); buna diğer Avrupa devletleri de girebileceklerdi. Barışın güvencesi açısından zorunlu bir Avrupa federasyonu için bu birlik bir temel oldu. Fransız ve Alman birliğine İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksembourg da katıldı (1951). Bu altı

* Belgium - Netherlands - Luxembourg'un baş harfinin birleştirilmesinden (ç.n.)

devlet Paris Antlaşması'nı imzalayarak kömür, demir cevheri, hurda demir ve çelik için sınırlarını açtılar, Montan Birliği'nin merkezi Lüksembourg oldu (1953). "Ortak Pazar" gerçekleşmişti. Rus tehlikesi büyüyüp Moskova atom gücünü geliştirdikçe, görüşmeler de sürüp gitti. Sovyetlerin uzaya ilk uydularını fırlattıkları yıl, Roma'da da Avrupa Ekonomik Topluluğu "AET" anlaşması imzalandı (1957). "Altılar" yavaş yavaş gümrükleri ve kontenjanları kaldırmak, henüz geçerli tarifelerin ortalaması alınarak hesaplanacak olan ortaklaşa bir dış ticaret tarifesini adım adım gerçekleştirmek ödevleriyle yükümlüydüler. Hedef, ulusal pazarlardan, içinde insanların, malların ve sermayenin serbestçe dolaşabileceği tek bir korunmalı pazar yaratmaktı.

Roma Antlaşması, ortaya koyduğu sorunların hepsi henüz çözümlenmeden yürürlüğe girdi (1959). Avrupa Ekonomik Topluluğu çok dilli bir kuruluş halinde kaldı, çünkü kullanılan dört dilden hiçbirine üstünlük tanınmak istenmemişti. Topluluğun geçici merkezi Brüksel oldu, çünkü neresinin başkent olması gerektiği konusunda görüş birliğine varılamamıştı. Kontenjanlar ortadan kayboldu, tarifeler kaldırıldı, Avrupa resmi makamları kuruldu. Örgüt kamuoyunda iki ayrı yönden desteklenmekteydi: Liberaller onda büyük bir pazar görüyor, planlı ekonomi isteyenler de yeni bir politik sistem kurmak için bunu fırsat sayıyorlardı; üreticiler örgütten daha fazla alıcı bulmasını bekliyordu, tüketiciler de daha fazla mal. "Altılar"ın ticari işlemleri arttı, rekabet bir defa daha dürtü olarak etkisini göstermişti. Avrupa'nın diğer kesiminde Ortak Pazar'a gıpta ediliyordu. Yunanlılar ile Türkler de üyeliğe aday oldular; İngiltere, Montan Birliği'ne katılmayı reddettiği gibi, Ortak Pazara girmeye de yanaşmadı, çünkü İngiliz Uluslar Topluluğu içindeki ticari işlemleri Avrupa kıtasındakine oranla çok daha büyüktü. Bunun için küçük serbest ticaret bölgeleri kurdu. Buralarda Ortak Pazar dışında kalmış birkaç ülkeyle, İsviçre, Avusturya, Portekiz ve İskandinav ülkeleriyle işbirliğine girişti (1960). Bu bölgede de tarifeler adım adım indirildi, ancak ortaklaşa bir dış ticaret tarifesi öngörülmedi ve ortakların bağımsızlığına halel getirebilecek hiçbir ortak makam kurulmadı.

Londra yakında Ortak Pazar'dan uzak kalışına esef edecek duruma düşecektir. İngiliz ekonomisi giderek durgunlaşırken, Altılar'ınki durmadan büyümektedir.* Amerika, Avrupa'nın birleşmesini ve yeniden

* İngiltere sonradan AET'ye katılmış, daha önce katılan Danimarka ve İrlanda'yla ve en son katılan Yunanistan'la birlikte AET on üyeli bir topluluk olmuştur. (ç.n.)

gelişmesini, kendi safına güçlü ve güvenilir siyasal müttefikler çekebilmek için desteklerken, öte yandan ekonomi alanında bir rakibin gidecek büyüdüğüünün de farkındadır. Sırf bundan dolayı da onunla yakın temas kurmak zorunda olduğunun bilincindedir.

Aslında Ortak Pazar, ticaret tarihinde sadece küçük bir devreyi temsil eder. Ondan önce de Avrupa birleşmiş ve tekrar parçalanmıştır. Romalı Sezar'ların, Napoléon'un ve Hitler'in Avrupa'sından başka, 19. yüzyılda altını ortaklaşa tek para yapmış bir Avrupa da vardı. Şimdiki gelişme birbirinden farklı emisyon bankalarının, birbirinden farklı sosyal yasaların ve vergi yasalarının, birbirine rakip hükümetlerin ve huzursuz çiftçilerin bulunması nedeniyle ancak duraksamalarla yürütecektir.

TOPTAN TİCARET

20. yüzyıl ticaretin büyük biçimlerini 19. yüzyıldan devraldı: İçinde, binlerce tezgâhtarın binlerce çeşit malı binlerce müşteriye sattığı bonmarşe'ler ve şube ticarethanelerydi (mağaza zincirleri) bunlar. Bu satış tarzı giderek yaygınlık kazandı ve yeni satış yöntemleriyle değişimlere uğradı.

Bonmarşe ancak Birinci Dünya Savaşı'na kadar rahatça ayakta durabildi; daha sonra yeni tarz rekabete karşı kendisini savunmak ve çabasını kazanılmış durumları sağlamlaştırma noktasında yoğunlaştırmak zorunda kaldı. Paris'te Bay Aristide Boucicaut'un "Bon Marché"si zor günler yaşadı; New York'da dünyanın en büyük bonmarşe'si sayılan "Macy's" gelişmeye ayak uyduramadı. Belçika'da (L'Innovation), Hollanda'da (Bijenkorf), Almanya ve Japonya'da dev girişimler ortaya çıkmıştı. Ne var ki zaman bunların aleyhine çalışıyordu. Bir arabayı kentin merkezinde park etmek artık çok zorlaşmış ve ilerleyen uygarlıkla birlikte her yerde tüketiciler, artık bonmarşe'lerin çoğu kez karşılayamadığı otomobil ve sinema gibi şeylere ve eğlencelere yönelmişti. Bir zamanlar üstlenilmiş olan evde mal teslimi, malın geriye verilebilmesi gibi müşteri hizmetleri çok masraflı olmuştu. Bu bakımdan çok geniş bir müşteri kitlesine satış yapmayı kendiliğinden bırakıp, Londra'daki "Harrods" veya New York Beşinci Cadde'deki "Sacks" gibi, kurtuluşu lüks ve fan-tezi mallarda aramaya başlayan bonmarşe'lerin sayısı hiç de az değildi.

19. yüzyılın bir başka mirası olan mağaza zincirlerinin durumu bundan daha iyi değildi. Müşteriyle bağlantılar çok yakın ve çok çeşitliydi. Bunların bir kısmı çeşitli bölümleriyle açık çarşı karakterini devam ettirirken,

bir kısmı da yiyecek maddeleri veya ayakkabı ya da hazır giysi gibi tek bir konuya yönelmişti. Yüzyılın ortalarında Birleşik Devletler'de (Chain Stores) firmasına ait mağazalar zincirinin satış yerlerinde perakende ciro % 25 düşmüştü. Gottlieb Duttweiler, İsviçre'de "Migros"u açarak, yüksek yiyecek fiyatlarına karşı savaş başlattığını ilan etti. Fransa'da "Leclerc" firması mal sürümünü hızlandırıp gösterişli şeylerden kaçınmayı, bu yolla da ucuzluk sağlamayı denedi. İngiltere'de Simon Marks, "Marks and Spencer" firmasında üstün kaliteli mallar satışıyla büyük ün kazandı (1930).

Birçok mağaza zinciri veya depo, uluslararası saygınlığı olan belirli firmalarla anlaşarak, onların adlarını kullanmaya başladılar. Böylece, örneğin dünyanın her ülkesindeki otomobil sürücüler, benzin istasyonlarında "Esso" ve "Shell" gibi isimleri ezberlediler. Hilton ve Pata, uluslararası çapta oteller zincirini kurarken, Sheraton ve Jolly aynı şeyi daha çok Birleşik Devletler sınırları içinde yaptılar.

Tüketim birliklerinin başarısı da, satış yerlerini büyük ölçüde ülke çapına yaymış olmasından ileri gelmektedir. Sosyalist ülkelerde (Sovyetler Birliği, Yugoslavya), İngiltere'de, İzlanda'da, İskandinav devletlerinde, İsrail'de bu kuruluşlar önemli rol oynamaktadır; Belçika, Almanya, Avusturya ve Fransa'da da dikkati çekecek derecede etkin bir yerleri bulunmaktadır.

Nasıl etmeli, ne yapmalı ki, müşteriyi çekebilmeli sorunu, ticaret adamının zihnini oldum olası kurcalamıştır. Geçen yüzyılda Woolworth tek fiyat yöntemini bulmuştu. Kurduğu mağazalar ağı gittikçe büyümüştü ve Broadway'de yükselen ve o zamanki dünyanın en yüksek yapısı olan 57 katlı gökdelen, firmasının zaferini kanıtlayan bir anıttı (1911). 40 yıllık bir gecikmeyle Avrupalılar da tek fiyat uygulayan büyük mağazalarına kavuşmanın coşkusunu yaşadılar. Çok geçmeden tek fiyat sistemi, az sayıda da olsa kademeli fiyat sistemine dönüştü; buralarda öncelikle de gündelik kullanım eşyaları ile seri imalat malları satılmaktaydı. İngiltere ve Almanya'dan sonra bu tip mağazalar Belçika, Fransa, İtalya ve İsveç'te de yaygınlık kazandı; bulundukları ülkeye göre de "Epa, Ehape, Priba, Upim, Standa, Prisunic, Monoprix" gibi değişik isimlerle tanındılar.

Bisiklet, otomobil ve uçaktan önce ortaya çıkmış bir satış yöntemi pek "up to date" diye adlandıırılamazdı. Örneğin müşteri, kendi işini kendisi görmesi için mağazanın içinde başı boş bırakılabilir miydi? Oysa böyle bir uygulama daha az tezgâhtar ücreti ödenmesine, dolayısıyla da genel giderlerin azalmasına ve belki de müşteride daha fazla satın alma hevesi uyanmasına yol açardı... Frank Woolworth, ilk çalışma yıllarında

birçok müşterinin malları eline almaktan hoşlandığını, sonra da özellikle eline almış bulunduğu malı satın aldığını fark etmişti. Bu olgudan hareket ederek Kaliforniyalı birçok tüccar, “self-service” mağazaları açtılar (1912). Buralarda müşteri içeri giriyor, çeşitli malları gözden geçiriyor, kendi işini kendi görerek alacağını alıyor ve kapıdan çıkarken de aldıklarının parasını topluca ödüyordu. Mal albenili biçimde konulmuşsa, kolayca ele alınacak durumdaysa ve kimse önce tezgahartarlardan birine başvurmak gereğini duymuyorsa, müşterinin çekingenliği de azalıyor ve kararını daha çabuk veriyordu. Sağlanan başka kolaylıklar buraları daha da çekici kılmaktaydı: Bir şeyi almak için sıra gelmesini beklemek yoktu, fiyatlar uygundu, her şey ambalajları içindeydi, üstelik fiyatı da üstünde yazılıydı; alınan şeylerin rahatça taşınması için sepetler, küçük arabalar ve yürüten merdivenler müşterinin emrindeydi. Ne var ki, bu sistemin yaygınlaşması hiç de hızlı olmadı, zira hiç alışılmamış bir şeydi. Öncelikle “A and P” firmasının öncülüğüyle Tennessee ve Teksas’ta benimsendi ve sonunda Birleşik Devletler’in her yanına yayıldı (1936). İkinci Dünya Savaşı’nda personel sıkıntısı çekilmesi, bu yöntemin özellikle yiyecek maddeleri ticaretinde ve çabuk yemek yenilen yerlerde geniş çapta uygulanmasına yol açtı (1942). Avrupa’da da bu yönetime ilgi gösterildiyse de, benimsenmesi pek çabuk olmadı. Yaygınlık kazanması neden sonra Almanya’nın öncülüğünde gerçekleşti.

“Self-service”in giderek daha çok rağbet gördüğü yıllarda, kentlerdeki ticarethaneler yerlerini değiştirmek gereğini duydular. Çünkü kentlerin nüfusu çok artmış, caddeler otomobille dolmuş ve park yeri bulunmaz olmuştu. Büyük mağazalar da kent dışına taşındı. Buralarda geniş boş alanlar vardı, binaların yapılacağı arsalar ucuza alınıyordu, müşteriler rahatça alışverişe gelebiliyor ve arabalarını rahatça park edebiliyordu. Üstelik halk da kent merkezinden kent dolaylarına göç etmekteydi; mağazalar müşterileri izledi ve böylece otomobilin dikte ettirmiş olduğu bir yasaya boyun eğdi. Bu merkezlerden çevrelere uzaklaşma hareketi, doğal olarak öncelikle Birleşik Devletler’de başladı (1915). Kansas City, Dallas ve diğer büyük kentlerin kıyılarında küme küme büyük mağazalar ortaya çıktı, kentlerde bulunan Wolworth mağazaları kapandı ve kent dışında yeniden açıldı. Ünlü “Macy’s” de dairenin dış kenarında yerini aldı. Amerikan “Shopping Centers” mağazaları birkaç yüz, hatta birkaç bin otomobil alabilecek büyüklükte park yerlerine sahipti. Benzeri alışveriş merkezleri Rotterdam, Londra, Paris ve Sydney gibi kentlerin dış semtlerinde ortaya çıktı.

Zaman süpermarket için elverişli kıvama gelmişti. Aslında süpermarketin, bütün modern ticaret biçimlerinin bir sentezi olmaktan öte hiçbir özgün yanı yoktu. Boyutları bakımından bir parça bonmarşe'dir, fakat onun gibi dev büyüklükte değildir; geniş kitleye hitap etmesi bakımından bir parça tek fiyat ticarethanesidir; satış tekniği bakımından da bir parça "self-service" mağazasıdır. Bir zincirin parçasıdır ve kimi zaman dev mağazalar gibi kent dışında açılmıştır. Kökenindeki bu farklar nedeniyle süpermarketi tanımlamak hayli zordur. Satış yeri alanının en az 400 m², satış kapasitesinin en az 500.000 Dolar olması gerektiği söylenir; ayrıca mağaza alanının her metre karesine düşen kazanç miktarının da belirlenmesi söz konusu edilir. Fakat satış alanı daha küçük ve yıllık cirosu daha az süpermarket de olabilir. Ne var ki ana ilke değişmez, bir süpermarket öncelikle yiyecek maddeleri satan bir yerdir, self-service yöntemini uygulamasıyla ün kazanmıştır, ayrıca çatısı altında gündelik hayatımızda gerekli olabilecek her çeşit malı da satabilir.

Amerikan ekonomik bunalımı en derin noktasına yaklaştığı sırada, Michael Cullen, New York yakınlarında açtığı süpermarketle ticarete yeni bir gelişimin öncüsü oldu (1930). Bu tarz, Amerikan müşterisinin zihniyetine öylesine uygun geldi ki, ilk süpermarketin açılmasından on yıl sonra sayıları 6.000'e, otuz yıl sonra 33.000'e, hatta daha küçüklerini de buna eklersek 91.000'e ulaşmış bulunuyordu (1960). Avrupa'nın süpermarketi benimsemesi hızlı oldu. İsviçre, Almanya, Belçika, İngiltere ve Fransa'da bu tarz mağazalar açıldı. Gelişim duraklamadı; Kudüs'ü de Moskova'yı da fethetti.

İş bu kadarla da kalmadı. "Self-service" ve tek fiyat olanaklarına bir de satış otomatları eklendi. Bu otomatlara, tek kelime için bile vakit harcanmadan, bir madeni para atılıyor ve ânında istenilen şey, bir paket sigara, bir kitap, bir gazete, kahve, dondurma, pul veya bir çift çorap olarak geliyordu. Amerika'nın, Hollanda'nın, İsveç ve Avusturya'nın hava limanlarında, tren istasyonlarında bu otomatlar sansasyon yarattı. Bunlara "gezici dükkânlar" katıldı; İsviçre'de Migros firmasının, İngiltere'de tüketim birliklerinin arabaları, süpermarketi, bir kentin çeşitli semtlerinde müşterinin ayağına götürdü.

Giderleri azaltma çabası, garip görüntülerin ortaya çıkmasına neden oldu. Kimi girişimciler garajlarda veya terk edilmiş binalarda, kaba tahtadan tezgâhlar üstünde mallarını satmaya uğraşırken, kimileri de köy yolları üzerinde yarısı yıkık kulübelere yerleşti ya da derme çatma barakalar kullandı (road-side markets). Bazıları da belirli indirimlerle fiyat

saptamak ve hızlı satılan mallarda düşük kâr oranlarıyla yetinmek suretiyle ucuz satış yapma yöntemini uyguladı (discount houses, maisons d'escompte, Amerika'da Korvetta zinciri, Almanya'da Küpper Diskount dükkânları zinciri).

Bu satış yöntemleri çoğu kez birbirine karışıyor ve birbirini tamamlıyordu. Bu sırada büyük mağazalar da banliyölerde satış merkezleri kurmak, tek fiyatla satış yapan şubeler açmak, sokaklara otomatlar yerleştirmek veya evde teslim usulünü uygulamak gibi yollara başvurmadan geri kalmadılar. İndirimli satış mağazaları "self-service" yöntemini kullandığı gibi, "self-service" firmaları da gezici satış arabaları dolaştırdı, mağaza zincirleri de süpermarket oldu.

Sürümü artıracak eski ve yeni bütün yöntemleri her firma kullanabiliyordu: Reklamlarını radyo, televizyon, sinema, basın yoluyla, ilan kuleleri ve neon ışıklarıyla yapıyorlardı; hissedarlarıyla, temsilcileriyle, çalıştırdığı elemanlarıyla, rakipleriyle ve tüketicilerle ilişkilerine özen gösteriyordu; krediyle satış müşterilerin artmasını sağlıyor, fakat onları önemli bir faiz yükü altına da sokuyordu; ikramiyeli satışlar düzenliyor, küçük armağanlar vererek müşterileri mal almaya itiyordu. Firmalar piyasanın fethinin artık rastlantılara ve kismete bırakılmayacağını bilincindeydi. Onun için kısmen bilimsel, kısmen amatörce ve gösterişli biçimde yürütülen piyasa araştırmaları yaptırıyor, istatistiklerle, anketlerle ve nabız yoklamalarıyla çalışmak istiyordu. Yeni bir bilim doğmuştu, sağlam ve çürütülmez araştırma verilerine dayanmayı amaçlayan bu bilime "marketing", "service", pazarlama psikolojisi vb. adlar verildi.

Bütün bu çabalara rağmen ticaret, salt yeni denilebilecek pek az şey ortaya koymuştu. Donanımı moderndi. Müşterilerin rahatça girip çıkması için Almanlar giriş kapılarına sıcak hava tesisatı yaptırdılar; Amerikalılar gelenlerin içeride daha uzun süre kalması için mağazaları klimalarla donattılar; yürüten merdivenler, müzik, masalımsı bir hava yaratan ışıklandırmalar, çoğu kez gecenin geç saatlerine kadar açık bulunan büyük mağazalara modern bir görünüm veriyor; selofan, alüminyum veya plastik ambalaj malzemesi çok etkileyici paketler yapılmasına olanak sağlıyor; yüksek nitelikli meslek okulları bu alanda iş yapacak personeli ticarete ilişkin en yeni bilgilerle eğitiyordu. Buna karşılık ticaret birçok alanda gerileme göstermiştir: Süpermarket, bonmarşe'nin müşteriye hizmetle ilgili olarak geliştirmiş bulunduğu birtakım biçimleri terk etmiştir: Evde mal teslimi, malın geriye verilebilmesi, mal kredisi bunlardan en önemlileridir. Süpermarket lüksten ve hatta bazı hallerde rahatlıktan

da vazgeçmiş, tek fiyat uygulayan firmalar katalog yayınlamayı da bırakmışlardır. Ortaçağda panayırların kentlerin dışında kurulması kuralıydı. Şimdi mağazaların banliyölere göç etmesi, bu eski prensibi hatırlatıyor. İndirimli satış mağazalarının fiyat politikasında da ortaçağ karşımıza çıkıyor; “tekerlekli dükkânlar” çerçiliğin ve gezginci tacirliğin modern şeklinden başka nedir?” Otomat ile en eski çağların ticareti arasında büyük benzerlik var, ikisi de konuşulmadan yapıyor. Görülüyor ki, en eski görenekler, modern diye bir yıldız sürülerek yenisinden ortaya çıkmıştır.

PERAKENDE TİCARET

Çağın yapısını kökten değişikliklere uğratan ilerlemelerden, dev işletmeleriyle büyük girişimler nasibini ne kadar az aldıysa, perakende ticaret de o kadar az aldı. Esnaflar, ticaretle uğraşanlar ordusunda yalnız artçı birlikleri değil, bu ordunun büyük kesimini de oluşturunuyordu; onun da kendine göre bir rakamlar dünyası ve gelenekleri vardı. Fakat saf insani denilecek özellikleri henüz yitirmemişti. Patron işçilerini tanır, tezgâhin arkasındaki tezgâhtar da müşterilerini, daha da önemlisi müşteriler satıcıyı tanır.

Modern toplumun her şeyi bir kalıba sokmasına karşın, küçük tacir arada sırada kendine özgü değişik bir şeyler sunabilmektedir. İnsana süpermarketlerde Amerika’nın, hatta dünyanın, bir ucundan öbür ucuna kadar hep aynı konserve, aynı Coca Cola, aynı şarkı plağı, aynı çamaşır tozu verilirken, küçük tacirin müşterileri arada bir ondan, yakındaki ırmağın kıyısında yetiştirilmiş bir demet tereyi, yerli bir peyniri, fabrika yapımı olmayan bir giysiyi, komşu marangozun yaptığı bir mobilyayı alabiliyorlardı. Herkese aynı şeyi sunan ve böylece Sovyet kapitalizminin devlet mağazalarıyla ulaştığı yere varmış bulunan büyük sermaye ile kıyaslandığında, küçük tacir kişisel girişime dayanan, gerçek kapitalizmi ayakta tutan kimse durumundadır.

Ne yazık ki küçük ticaret kendi avantajlarına dikkat etmemekte ve büyüklerle rekabete girip girilmemek ya da onunla savaşıp savaşmamak konusunda kararsız görünmektedir.

Küçük tacir kendi yöntemlerini benimserse, onun taktiği, alışveriş grupları halinde birleşmek veya bağımsızlığından vazgeçmeksizin kendi isteğiyle dükkânlar zincirine katılmak olacaktı; bu da işlerin yürütül-

mesinde ve reklamlarda eşgüdümü gerçekleştirir, böylece gerek alım giderinde gerekse satım giderinde düşmeler sağlayabilirdi. Bu nitelikte alışveriş kooperatifleri ilkin İsviçre’de, arkasından Fransa, Birleşik Devletler ve Almanya’da ortaya çıktı. Amerikan yiyecek maddeleri esnafının kurduğu zincir, kendi isteğiyle katılma ilkesine dayanıyordu (1916). Bu zincir zamanla tekstil ve demir eşya sektörlerine el attığı halde, Avrupa’daki benzerleri yiyecek maddeleriyle sınırlı kaldı. Avrupa’da öncülüğü Hollanda (Spar) yapmıştı (1932); onu örnek alan Belçika, İsviçre, Almanya’da, sonra da İngiltere ve Fransa’da benzerleri kuruldu. Bu tarzdaki birleşmeler, büyük ticareti taklit ederek bağımsızlar arasında öylesine yaygınlık kazandı ki, süpermarket zincirleri bile oluşturdu. Fakat parasal açıdan bağımsızlıklarını hep korudu.

Rekabet kavgasına karar vermiş olanlar, korktukları devlere karşı önlemler alabilmek için, oy hakkından yararlandı. Birleşik Devletler’de mağaza zincirlerinin daha ağır vergilendirilmesini sağladılar; tröst oluşturulmasına karşı çıkarılan yasalar, şirketlerin küçük kâr oranları koymalarını, düşük fiyatlarla satış yapmalarını ya da zarara çalışmalarını yasakladı. Almanya’da Nasyonal Sosyalistler, perakendeci taciri, fark gözetmeksizin hepsini Yahudi olarak niteledikleri dev mağazalara karşı destekleyip korudu. Fransa’da geçici bir süre yeni tek-fiyat mağazalarının açılmasını yasaklatmayı başardılar ve kitapçı Pierre Poujade’m önderliğinde devlet vergi organlarına karşı cephe alıp şiddetli bir eleştiri kampanyası başlattılar.

Aslında büyüme halindeki bir ekonomi, ticaretin her çeşidine yaşama olanağı vermekteydi ve bir dalın gelişmesi için, diğerinin piyasadan kovulmasına gerek yoktu. Müşteri sayısı artarsa, gereksinimler kat kat çoğalırsa, büyük ve küçük ticaret yan yana pekâlâ büyüyebilirdi. Gerekli olan sadece zamanın zevkine kendilerini uydurmalarıydı. Amerika’da yiyecek maddeleri taciri, “drugstore” tipi dükkânlara geçti ve gittikçe büyüyen tütün, sigara, içki, parfüm ve ev aygıtları taleplerini burada karşıladı. Böylece her çeşit rekabete karşı kendisini başarıyla savundu. Birleşik Devletler’de perakendeci tacirin geleceği tehlikeye düştükçe, her defasında ortaya çıkan ekonomik bunalım, büyük girişimlerin durumunu sarsmış, bu da onların durumlarını yeniden düzeltmiştir. Perakendeci tacir örgütlenmesini, çağdaşlaşmasını, kendi arasında eşgüdüm sağlamasını bilmiş, böylece toplam satıştan hissesine düşen pay azaldığı halde, yine de yerini korumuştur. Bunun daha iyisini Avrupa’da aile kuruluşları, geri çekilme savaşları yaparken başardılar, hem de alışkanlık-

larından fedakârlık yapmaksızın. Yiyecek maddeleri ve giysi dallarında satış yerlerinin sayılan azalırken, hemen her yerde oto, ev aygıtları ve tatil donanımı dallarında çalışan yerler çoğalmaktadır. Artık daha çok çiçekçi ve daha az süt mamulleri dükkânı var. Fakat birçok ülkede mallar, fiyatların artması pahasına ve müşterinin zararına, gittikçe daha çok elden geçmeye başlamıştır: Bir mal üreticiden, genel temsilci ve bölge temsilcisi, komisyoncu, toptancı, bölge toptancısı menzillerinden geçerek perakendeciye ulaşmaktadır. Savaşlar ve enflasyonlar perakende ticareti kurtarıyor, kelepirci mallar ve indirimli satışlar da saygınlığını geri getiriyor.

Ticarette birleşme ve yoğunlaşmanın giderek büyümesi, henüz her şeyi değiştirebilmiş değil. Müşterinin seçme hakkı hâlâ varlığını koruyor ve küçük esnafın ortaya bir şeyler koyması hiç de ender görülüyor. Hatta o, hâlâ en basit şekiller içinde yaşamaktadır: Gezgin satıcı mevsim meyvelerini doldurduğu arabasını hâlâ sokaklarda iterek dolaştırıyor; gazete satıcısı hâlâ bağırmasıyla sokağın gürültüsünü bastırıyor ve gezginci tacir kurulan her pazarda hâlâ yine tezgâhının başında. Paris'te Mouffetard Sokağı'nda mallar öylesine yerlere serilir ki, insan aralarından kolay kolay geçemez. Atina'da Pandrossou Sokağı'nda, Antikçağın Agorası'nın biraz ötesinde, dükkânların ön cepheleri tamamen açıktır; çok eski yüzyılların bu özellikleri 20. yüzyılda hâlâ yaşıyor. Yine eskiden olduğu gibi, belli bir ticaret dalında çalışan perakendeciler, gruplar halinde belli bir yerde toplanmaktadır: Altın Sokağı (Auera) Lizbon'da bugün hâlâ kuyumcuların ve sarrafların merkezidir; Floransa'da Ponte Vecchio, Cenova'da via degli Orefici, Tanca'da es Siyagin Sokağı da öyle. Motorlu taşıt satıcıları Paris'te Champs-Élysées çevresinde toplanmıştır; Viyana'da opera civarında, Londra'da Piccadilly'dedir. Eskidünya'nın pek çok kentinde, başlıca mağazaların bulunduğu caddeler uzun bir geleneği yaşatan, daracık sokaklardır: Amsterdam'da Kalverstraat, Brüksel'de rue Neuve, Köln'de Hohe Strasse, Bordeaux'da rue Sainte Catherine, Sevilla'da calle de las Sierpes bu özelliğin tipik örnekleridir.

Fransız düşünürü Alain'in belirttiği gibi, pazarlar birçok yerde "kentin ruhu" halinde kalmıştır. Ama oto trafiğinin kurbanı olarak Batı dünyasının köylerinden kayboldular. Ne var ki Hindistan'ın 57.000 köyünde hâlâ yaşıyorlar, Afrika'nın en küçük yerleşme merkezlerinde de öyle. Buralarda fiyatlar atalardan kalma eski töreye göre pazarlıkla saptanıyor. Kuzey Nijerya'da, Kano'da yerlilerin pazarlarında Hong Kong

kökenli tabak çanak ve plastik taraklar satılıyor. Cad Gölü ile Büyük Sahra arasındaki Faya-Largeau'da göçebe oymaklar darıyla hurma değiş tokuşu yapıyorlar. Kamerun Dağları'nın eteklerinde çıplak adamlar kargılarını emanete bıraktıktan sonra kurutulmuş bir balığı elleriyle şöyle bir tartıyor, sonra da karşılığında bir avuç yerfıstığı veya fasulye tohumu veriyorlar. Madagaskar'daki Sakalava ülkesinde, bir öküzün bir balıkçı ağıyla alınışına arada sırada hâlâ rastlanıyor: Değiş tokuş ticareti ortadan kalkmamıştır. Yıllık panayırlar da hâlâ yapılmakta. Bunlar yaşama haklarını savaş sonrası dönemlerin kıtlıklarında elde ettiler, sonra da aynı meslekten insanların buluşmasına ve teknik kıyaslamalara olanak verdiği için de varlıklarını sürdürdüler. Bunların bazıı yüzlerce yıllık gelenekleri özenle koruyan bölgesel panayırlardır (Güney Almanya'daki Markgröningen'de ve Urach'taki koyun pazarları bu çeşittendir). Bir kısmı yeniliklerin sergilendiği uluslararası fuarlardır. İlkbaharda Utrecht, Brüksel, Milano, Lyon, Johannesburg, Poznan fuarlarına gidilir; sonbaharda Sydney, Saygon veya Montreal fuarlarında buluşulur. Leipzig hâlâ Doğu ile Batı arasında köprü olma çabasıdadır, ama Hannover onun yerini almış durumdadır. Bazı panayırlar belirli konularda yapılmaktadır: Köln ev gereçleri ve demir eşya, Frankfurt kitap, Nürnberg oyuncak fuarları bu nitelikteki fuarların en önemlileridirler. Bu fuarlar gösterişleri ve şatafatları bakımından, belirli zamanlarda satıcıları ve meraklıları bir araya getiren otomobil, radyo, televizyon, ev aygıtları, kimya, deri eşya, yapı malzemeleri konularında açılan sergilerden pek farklı değildir.

Üretilen şeyler değişmiştir, kiminin kalitesi daha iyileşmiş, kiminki daha kötüleşmiştir. Modern mobilyalar, ister bir kulüp koltuğu, ister köy evi için bir sandık söz konusu olsun, artık 18. yüzyılda yapılanların kalitesinde değildir ve çiftlikte yetiştirilen bir tavuk da artık köyde beslenen kadar lezzetli olmamaktadır.

Tüketiciler de değişmiştir. Uygar ülkelerde bugün tüketicinin vakit geçirmek, oyalanmak için harcadığı para, yiyecek maddeleri için harcadığından çok daha fazladır. Yiyecekler konusunda da talep, unlu maddelerden et mamullerine, patatesten meyveye doğru bir kayma göstermiştir.

Ticaret yine sürüp gidiyor. Uygarlığın genişlemesiyle bağımsız tüccarların sayısı azalıyor, ama ticaretin kendisi kapsamını da bire genişletmekte. Bir ormanın açıklık yerinde, ilkel oymakların ilk değiş tokuşlarını yaptıkları günden bu yana, Lidyalı altın dövücüilerin ilk sikkeye biçim verdikleri günden bu yana, tüccarlar hiç ara vermeksizin mallarını pazarlarda sattılar ve hâlâ satmaktadırlar. Çünkü nasıl organik hayat, bir hü-

reyle ona komşu diğer bir hücre arasındaki kimyasal alışverişe dayanıyor-
sa, sosyal hayat da, insanlar arasındaki mal alışverişine dayanmaktadır.

SÜPERMARKETİN MUCİDİ

Michael Cullen kaygılı adımlarla bürosunda bir aşağı bir yukarı geziniyor, başını sallıyor, parmaklarını sinirli sinirli oynatıyor ve yüksek sesle düşünüyordu: "İşler kötü gidiyor; şu bunalım yüzünden, şu budalaca bunalım yüzünden. Yaşım 49. Peki, yaptığım ne benim? Zamanı boşa harcamak! Kariyerimi berbat etmek! Neyim ben peki? Yiyecek maddeleri sektöründe başarıya ulaşamamış bir memur. Başka şey değil. İşimi biliyorum oysa, üstelik çok iyi düşüncelerim de var. Ne var ki bunların hiçbirini uygulayabilmiş değilim.

Firmam: Kroger Grocery and Baking Co... Patronum: W. H. Albers. Şu sırada keyfi nasıl? Berbattan da berbat. Wallstreet'deki fırtınanın koptuğu o uğursuz salıdan bu yana, 400 şubeyi kapatmak zorunda kaldı. Ama daha 4.700 mağazası var. Gel gelelim günlük ciro, her geçen gün biraz daha düşüyor. Ama benim gibi, Güney Illinois'te çalışan küçük bir bölge müdürünün elinden ne gelebilir? Hem kimse bana düşüncemi sormuyor ki... Yazık... Yeterince acıklı bir durum; oysa felâketin nasıl önleneceğini biliyorum ben. Daha önceleri Batı Frankfurt'la Bracy mağazasında satış müdürüyken olağanüstü bir sonuca ulaşmayı başarmıştım. Oysa hemen herkes bana karşıydı o zaman, güçlü bir rakip de vardı, üstelik müşterilerin bir kısmı da işsiz maden işçileriydi. Buna rağmen 15.000 Dolar net kazanç sağlamıştım. O zamandı bu. Peki, ama aynı şey niye şimdi de olmasın?"

Michael Cullen yumruğunu masaya indirdi: "Uyuyoruz be! 4.000 şubeyle olmaz bu. Bir kısmını silkelemek gerek. Dükkânlar çok para yutuyor, çünkü çok küçük, çünkü ıvr zıvr giderleri fazla, çünkü satışları az. Bütün bunlar artık çağımıza uymuyor..." Bir an için yakın geçmişindeki o günleri düşündü.

Batı Frankfurt'taki iş pekâlâ başarıya ulaşmıştı. Yol kenarında bir samanlık tutmuş ve oraya yıllık panayırların havasını vermişti. Halkın pek hoşuna gitmişti bu. Pek de güzeldi doğrusu... Perakendeciler ona karşı çıkmışlardı, boykot yaparız diye tehdit etmişlerdi ve patronu Bracy korkmuştu, hem sahiden korkmuştu. O da dükkânı kapatıp gitmek zorunda kalmıştı. Oysa doğru yolda olduğu kanısındaydı...

Kararını vermişti. Yazı masasının başına geçip dolmakalemi eline aldı. Başkan Albers'e yazdığı mektupta, kendi icadı olan yöntemi uygulamasını önerdi: Şimdiki gibi büyüklükleri sadece 40-50 m2 olan bu küçük dükkânları işletmekten vazgeçilecek ve satıştan ele geçen parayla on misli daha büyük, en az 12 metre cephesi,

40-50 metre derinliği olan ve kapıları caddeye açılan dükkânlar alınacaktı. İşyerleriyle dolup taşan semtlerden uzaklaşılacak, otopark olarak kullanılacak boş arsaları bulunan, biraz sapa mahalleler tercih edilecekti. Klasik satış biçimlerinden vazgeçilecek, bölümlerin % 80'inde "self-service"e gidilecekti.

Cullen hayalperestini biri değildi. Bu nitelikte beş dükkândan oluşacak bir zincir için tahmini hesaplar yaptı. Her dükkân 37.000 Dolar'a mal oluyordu; haftada 12.500 Dolar'lık satış yapacak ve 300 kalem mal maliyetine, 200 kalem mal % 5 kârla ve bir 300 kalem mal % 15 kârla ve diğer bir 300 kalem mal da % 20 kârla satılacaktı. Bunu karşılık şimdiki şube dükkânlar genellikle % 25, tek başına çalışan dükkânlar ise % 40 kârla çalışmaktaydı. Oysa onun sisteminde ortalama marj % 10, net kazanç da % 2,5 ile % 8 arasında olacaktı.

Michael'ın kalemi kâğıdın üstünde uçuyordu adeta: "Bir an için gözünüzün önüne getiriniz, sayın başkan, böylesine bir mağazayı müşteri nasıl benimseyecektir. Buna benzer bir kâr haddini şimdiye kadar daha kimse akıl edememiştir. Ama Lindbergh'ten önce de hiç kimse Atlantik'i uçarak geçmemiştir. Gazetelere vereceğim iki sayfalık bir ilanda –sanırım bana gerekli olan tek reklam da bu– 300 çeşit malın toptancı fiyatına ve diğer 200 çeşit malın da bundan daha pahalı olmayan bir fiyata satılacağını duyuracağım. Halk dükkâna saldıracak, müşterilerin küçük gruplar halinde içeriye alınmaları için polisten yardım istemek zorunda kalınacaktır. Amerikalıları yüksek fiyatların baskı düzeninden kurtaracak ve onları düşük fiyatlı 'Vadedilmiş Topraklar'a götüreceğim.

Benden alışveriş yapanlara, yalnızca yiyecek giderlerinden her hafta 2-3 Dolar artırtabileceklerini göstereceğim. Halk gözlerine inanamayacak. İş günleri pazar günlerine, 'yağmurlu günler de güneşli günlere' dönüşecek.

Kendini kaptırdığı coşku içinde Michael Cullen, farkında olmadan Charles Fourier'in peygamberce üslubunda yazıyordu. Bir anı kovunu gibi işleyen dükkândaki uğultuyu duymaktaydı. Bu işe kendi cebinden 15.000 Dolar yatırmaya da hazırdı... "Çok sayın Bay Albers, siz ve şirketiniz olup bitenlere daha ne kadar seyirci kalacaksınız? Eyleme geçiniz. Benim planım para kazanmak için biçilmiş kaftandır: Bundan daha iyi bir öneriyi de size kimse yapmamıştır..."

Ne var ki, Michael Cullen'in şansı başlarda yaver gitmedi, mektubu, patronun ofisinde gülünç değilse bile küstahlık olarak nitelendirildi ve üzerinde durulmaya değer görülmedi. Cullen boş yere Cincinnati'ye gidip Bay Albers'le görüşmek istedi. Ona kapıyı gösterdiler. Başkan yardımcısının lütfedip de, bu can sıkıcı ziyaretçiye Bay Albers'in çok meşgul olduğunu ve kendisini kabul edemeyeceğini nazikçe bildirmesi bardağı taşıran damla oldu.

Cullen çok içerlemişti. Başka bir yerde kendisine daha anlamlı davranacaklarını umuyordu ve Kroger şirketinden ayrıldı. Ne var ki uzağı görebilen iş

adamı pek nadirdi. Aylarca oradan oraya dolaştı, çalmadık kapı bırakmadı. Neden sonra yakın arkadaşı Harry Sokoloff'a ne istediğini açıklamayı başardı; bu arkadaşı Brooklyn'de Sweet Life Foods Corporation'un müdürüydü. Birlikte "King Kullen Grocery Co." firmasını kurdular ve ilk dükkânlarını New York'un Jamaica semtinde açtılar (1930).

Jamaica oldukça sönük bir banliyö semtiydi; gökdelenlerden 10 mil kadar uzakta, Lond Island'ın kıyısında idi. Burada, sonu gelmez gibi görünen Jamaica Bulvarı'nın 171. Cadde'yle kesiştiği yerde, King Kullen mağazası açıldı. Yaz ortasıydı. Bunalım hâlâ bütün şiddetiyle sürmekte, özellikle büyük iş adamlarını iyice bunaltmaktaydı. Michael, planladığı gibi gündelik gazetelere iki sayfalık ilanlar verdi ve kendini "King Kullen, dünyanın en büyük fiyat kınıcısı" diye takdim etti. Başarıya ulaşması hiç de uzun sürmedi. Şimdiye kadar bu kadar ucuz fiyata yiyecek maddesi satan, bu kadar büyük bir dükkân görülmemişti. Kısa süre sonra Michael ikinci dükkânı, arkasından da üçüncüsünü açtı. Bu sonuncusu diğer ikisinden çok daha büyüktü. Üstelik burada ev gereçleri, mobilya ve kozmetik gibi yeni bölümler de vardı. Michael'ın reklamları zaman zaman daha çığırkanca ve daha cıvılcı oluyordu: "Kimdir King Kullen? Gerçek adı bu mu? Bu o mu, o bu mu? İşin arkasındaki adam nasıl biri? Binlerce insan yöneliyor bu soruları. Pekâlâ! İşte anlatıyorum kendimi. New Jersey'de doğdum ve ömrüm boyunca yiyecek maddeleri ticaretiyle uğraşım, sonunda kendi başıma iş kurdum, çünkü kendi düşüncelerimi gerçekleştirmek istiyordum. Beni deli yerine koydular. Aldırmadım. Amacım sizlere hizmet etmek, iyi hizmet etmek, sizlere yararlı olmak ve para arturmanız konusunda sizlere yardım elini uzatmaktı. Benim patronum halktır; yargıcım da, jürim de hep halk. .. Hepimiz el ele vermiş değil miyiz?"

İki yıl sonra Michael Cullen, sekiz mağazaya sahipti ve yalnızca yiyecek maddeleri satışından altı milyon Dolar'a yakın para kazanıyordu (1932). Dört yıl sonra dükkânlarının sayısı 15 olmuştu. Büyük fiyat kırıcı, şubelerini Birleşik Devletler'in dört bir yanında açmaya koyulduğu sırada öldü (1936).

Bir zamanki patronu W. H. Albers, başında bulunduğu Groger şirketinin satışları iyice düştüğü sırada, King Kullen'in yükselişine tanık oldu ve onunla görüşmek yollarını boş yere aradı. Günün birinde de onun yazmış olduğu ünlü mektubu okudu ve burada yazılanlara aklı yattı.

O da Kroger şirketinden ayrılıp, Cullen'in modelindeki kendi dükkânını Cincinatti'de açtı ve buraya şatafatlı bir isim taktı: "Supermarket". Amerika'nın ilk süpermarketiydi bu.

Cullen modeli yaratmıştı, Albers adını koydu. Süpermarket dünyayı fethetmek üzere yola çıkmaya hazırdı. Çağlar boyu hep yeni baştan fethedilmiş bir dünya vardı karşısında.

DEĞİŞ TOKUŞTAN SÜPERMARKETE

René Sédillot

Türkçesi: Esat Nermi Erendor

Ticaretin tarihini bilim ve teknik alanındaki gelişmelerden, bunun doğrudan sonuçlarını da bireysel ve toplumsal ölçekteki köklü değişimlerden bağımsız görmek olası değil kuşkusuz. İnsanoğlunun sadece birincil ihtiyaçlarını karşılamak üzere değiş tokuşta bulunduğu günlerden paranın icadına, buharlı gemiden modern çağın kıtalararası ticaret yollarına dek çok renkli ve çok boyutlu bir serüvenin anahatlarını gözler önüne seriyor Sédillot. Ticaretin ve insanlar arasındaki tecimsel ilişkilerin değişen doğası, toplumların ilişki kurma biçimlerinden yeryüzündeki doğal dengenin yapısına dek geniş erimli bir sorgulamayı kaçınılmaz kılıyor. Ünlü Fransız tarihçi Sédillot'un yapıtı, üçüncü bin yılın eşiğindeki insanlığın uzun ve zorlu ayakta kalma öyküsü aynı zamanda.

ISBN 975-298-175-5

9 789 752 981 751

iktisat

iktisat tarihi, iktisat kuramı